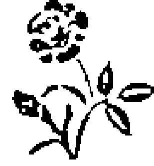
શ્રીસુબોધિનીજી

દશમસ્કંધ

(અધ્યાય ૩૩-૩૯)

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ

★ અનુવાદક ★

ગો.વા. શ્રીનાનુભાઈ નારણદાસ ગાંધી વકીલ, ધંધુકા-ગુજરાત.

❖ ડીસેમ્બર, ૨૦૦૪ ❖

ન્યોછાવર : ૨૦૦

પ્રત : ૨૦૦

❖ પ્રકાશક ❖

શ્રી વલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ-કચ્છ, ગુજરાત-૩૭૦૪૬૫

ફે.નં. (H.O.):-૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૧૩,૨૨૪૩૦૧.

E-mail: gosharad@sancharnet.in

http://www.pushtimarg.net

વિ. સં. ૨૦૬૧ ઈ. સ. ૨૦૦૪ વલ્લભાબ્દ: ૫૨૭

સદ્ગત શેઠ શ્રી ધરમદાસ ત્રિભોવનદાસ સ્મારક ધર્મગ્રન્થ રત્નમાલા

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત

સુબોધિની

રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ

[દશમ સ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ. અ. ૩૩-૩૯]

અનુવાદક

શ્રી નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ. એ., એલ. એલ. બી. ધંધુકા.

પ્રકાશક

શેઠ મનોહરદાસ ત્રિભોવનદાસ.

સૌ. શ્રીમતી લીલાવંતી મનોહરદાસ.

સર ઈશ્વરદાસ લક્ષ્મીદાસ નાઈટ.

ટ્રસ્ટીઓ,

શ્રી માધવબાગ લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ટ્રસ્ટ.

માધવબાગ, સી. પી. ટેન્ક, મુંબઈ નં ૪.

શ્રીવલ્લભાબ્દ ૪૭૦ સંવત્ ૨૦૦૬

ન્યોછાવર રૂા. ૪-૦-૦

—: પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

૧ શ્રી માધવબાગ લક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ટ્રસ્ટ
ઠે. માધવબાગ, સી. પી. ટેન્કરોડ–મુંબઈ નં. ૪

૨ પં. શ્રી ગટ્ટુલાલજીની સંસ્થા
ઠે. કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભૂલેશ્વર,–મુંબઈ નં. ૨

૩ ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ
ઠે. શ્રી મોટી હવેલી પાસે, ભૂલેશ્વર,–મુંબઈ નં. ૨

૪ શ્રી પુષ્ટિમાર્ગ કાર્યાલય,–મુ. નડીયાદ

૫ દેસાઈ લલ્લુભાઈ છગનલાલ
ઠે. ઢીંકવા ચોકી પાસે ટીંબલાની પોળ, કાળુપુર,
અમદાવાદ.

૬ શ્રી 'અનુગ્રહ' કાર્યાલય
ઠે. તલોદ સહકારી મુદ્રણાલય,–મુ. તલોદ
(જી. અમદાવાદ.)

પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦
(સર્વ હક પ્રકાશકોને સ્વાધીન)

: મુદ્રક :
તલોદ સહકારી મુદ્રણાલય તલોદ માં
ચુનીલાલ વિઠ્ઠલદાસ જીગરાલાએ છાપ્યું.

પ્રકાશકોનું નિવેદન.

સદ્ગત શેઠ શ્રી ધરમદાસ ત્રિભોવનદાસ સ્મારક ધર્મગ્રન્થ રત્નમાલાનું પ્રથમ રત્ન રુચિરા રામાયણ, સાક્ષર જગજીવનદાસ મોદીનું રચેલું, આ પહેલાં જ માધવબાગ શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ મંદિર ટ્રસ્ટ તરફથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ત્યાર પછી બે માસના ટુંક વખતમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત સુબોધિની રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ (દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધ અ. ૩૩-૩૯નો શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધીએ કરેલો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પ્રકટ કરતા ટ્રસ્ટીઓને આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે હવે પછી ધર્મગ્રન્થોનું પ્રકાશન ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પ્રથમ પ્રકાશનમાં માધવબાગ તથા શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ મંદિરની સ્થાપના અને તેને લગતા ટ્રસ્ટ મંડળ, માધવબાગ ટ્રસ્ટની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ વિગેરે બાબત અમોએ વાચકો આગળ રજુ કરી છે તે ઉપરાંત બીજી જાણવા જોગ બાબતો રજુ કરવી આવશ્યક લાગતી હોવાથી તે કરવું અસ્થાને ગણાશે નહિ.

માધવબાગની પવિત્ર ભૂમિમાં સદ્ગત શેઠ ઈશ્વરદાસ ત્રિભોવનદાસ સ્મારક શ્રીભગવદ્ ધર્મ પાઠશાલા વર્ષો થયા ચાલે છે, તે ઉપરાંત થોડા વર્ષો સુધી આ શહેરના સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગત રામચંદ્ર શાસ્ત્રીએ સ્થાપન કરેલી વેદધર્મ પાઠશાલા ચાલુ કરવામાં આવી હતી, અને તે પાઠશાલાના નિભાવ માટે ટ્રસ્ટ તરફથી યોગ્ય રકમ માસિક સહાયરૂપે આપવામાં આવતી હતી.

ઉપરાંત સદ્ગત વિદ્વાન શાસ્ત્રી નરહરી વિષ્ણુ ગોડસેએ આ શહેરની ધર્મપ્રેમી જનતા જેઓ મુખ્યત્વે કરી રૂપ સેવા કરતા વ્યાપારી વર્ગના હતા અને જેમાંના ઘણા સંસ્કૃત વાંચી પણ જાણતા નહોતા તેઓને ગીતા શીખવવા તથા ગીતાનો બોધ થાય તે માટે અત્રેની મહાજન વાડીમાં એક ગીતા પાઠશાલા શરૂ કરી મુંબઈની જનતાને ગીતાનો પાઠ તથા તેનો આસ્વાદ લેતા તેમ જ ગીતાનું રહસ્ય સમજતા કર્યો છે, આ પાઠશાલા હજુ સુધી ચાલે છે. તે પાઠશાલાના જેવી પાઠશાલા માધવબાગમાં સ્થાપન કરવા માટે જગ્યાની માગણીની વિનંતિ સદ્ગત શેઠ ત્રિભોવનદાસ નરોત્તમદાસ માલવી તરફથી તે વખતના ટ્રસ્ટીઓને કરવામાં આવતાં ઉપરના મજલા પરનો વિશાલ હૉલ તથા તેને લગતા ઓરડા એ પાઠશાલાના વપરાશ માટે ટ્રસ્ટીઓએ ખુશીથી કાઢી આપ્યા.

આ પાઠશાલા પણ ઘણા વર્ષો થયા ચાલે છે, જેમાં શાસ્ત્રી નરહરી ગોડસેના ભાણેજ શાસ્ત્રી વૈજનાથ આઠવલેએ ગીતા, ઉપનિષદ, પાતંજલયોગ-દર્શન વિગેરે ગ્રંથો પર પ્રવચન કરી જનતામાં ધર્મનો પ્રચાર સારી રીતે કર્યો! હાલમાં તેમની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિ હતા તેમના સુપુત્ર શાસ્ત્રી પાંડુરંગે તે કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે જે જોઇને આનંદ થાય છે. આ પાઠશાલાને જગ્યાના વપરાશ ઉપરાંત નિભાવ માટે પણ ટ્રસ્ટીઓએ સહાય આપવી ચાલુ રાખી છે.

માધવબાગ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ સંસ્થાને અંગે માધવબાગમાં એક ગૌશાલા નિભાવવામાં આવે છે. તે ગૌશાલામાં ગાયોની સંખ્યા વધતી જતી હોવાથી તે માટે પરામાં માનખુર્દમાં જગ્યા ટ્રસ્ટીઓએ ખરીદ કરી વધારાના જનાવરો ત્યાં રાખવામાં આવે છે.

ઉપરાંત માધવબાગમાં જાહેર કાર્યો માટે જેમ જગ્યા આપવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે યજ્ઞ યાગાદિક, અષ્ટોત્તર શતપારાયણ, શ્રીમદ્ભાગવત પારાયણ, હરિકથા, ભજન મંડળો વગેરેને માટે જનતાની ધાર્મિક સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ માટે ટ્રસ્ટીઓ જગ્યાનો ઉપયોગ કરવા માટે આપતા આવ્યા છે, તેમ તે કાર્યોમાં ટ્રસ્ટમાંથી ટ્રસ્ટીઓ પોતાનો ફાળો આપવા ચુકતા નથી. ઉપલી સંસ્થા સ્થાપન થયાંને લગભગ ૭૩ વર્ષ થયા છે, અને મંદિરમાં દર્શન કરવા આવનારાઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, તેમ પંજાબ, કરાંચી વિગેરે સ્થળોમાંથી હિંદુઓ સ્થાનનો ત્યાગ કરતા તેમાંની મોટી સંખ્યા મુંબઈમાં આવી વસી હોવાથી મંદિરમાં દર્શન કરવામાં આવતી સંખ્યામાં સારો વધારો થતો જાય છે. અને તે કારણને લઈને મોટા ઉત્સવ જેવા કે હોળી, જન્માષ્ટમી, દશેરા, દિવાળી, અન્નકૂટ એકાદશી તથા જયન્તીઓ ઉપર લોકોની મોટી સંખ્યા દર્શન માટે આવતી હોવાથી સતત મહેનત કરી ટ્રસ્ટીઓ પોતાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરે છે, અને જેટલી સગવડ થઈ શકે તે સર્વ કરવા ચુકતા નથી. પ્રભુકૃપાથી આ સ્થળ તેમાં મળતી સર્વ સગવડોને લીધે આખા ભારતવર્ષમાં જાણીતું થઈ ગયું છે અને ધાર્મિક સજ્જનો માધવબાગ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરને ભારતવર્ષનું એક પરમ ઉત્તમ ધામ માને છે.

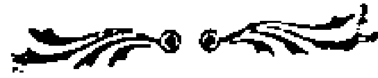
અત્રે અમોને જણાવવાને હર્ષ થાય છે કે પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી પરમ વૈષ્ણવ શ્રીયુત ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળીઆ એડવૉકેટે ઉપરોક્ત ધર્મ-પુસ્તકાલય જે ગયે વર્ષે માધવબાગમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તે પુસ્તકાલય માટે ધર્મપુસ્તકો સહેલાઇથી અને ત્વરાથી પ્રાપ્ત કરવામાં પોતાના અનુભવ તથા કિંમતી સુચનાઓને અંગે જુદાજુદા આચાર્યશ્રી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ તથા ધર્મપ્રેમી ભાઈઓ તથા બ્હેનો તરફથી પુસ્તકોની સંખ્યામાં સારો વધારો થવા પામ્યો છે. જેના યશ તેમને ઘટે છે, તે માટે આ સ્થળે

તેમને ધન્યવાદ આપતા ટ્રસ્ટીઓ પોતાનો આભાર દર્શાવે છે. આવા ધર્મકાર્યમાં આર્થિક મદદ કરનારા પ્રસંગે મળી આવે છે, પણ તેનો સદુપયોગ કેમ કરવો તે પણ જ્ઞાન આવશ્યક છે, માટે ઉપરોક્ત કાર્યમાં તેમની શરૂઆતથી આજદીન સુધી સપ્રેમ (કબાટ તથા પુસ્તકોની ભેટ સાથે) મદદ થતી આવી છે તેને લઈને આ ધર્મપુસ્તકાલય દીપી નીકળ્યું છે, ને જનસમૂહને શહેરના મધ્યભાગમાં આવેલું હોવાથી બહુ ઉપયોગી થઈ પડયું છે. તેની સાથે વાચનાલય આ સાલમાં ઉઘાડવાથી તેની શોભામાં વધારો થતાં સારો લાભ લેવામાં આવે છે તે જોઈને સંતોષ થાય છે.

સંવત્ ૨૦૦૪ આસો વદ ૧૩ ધનતેરશ માધવબાગ-મુંબઈ.

દાસાનુદાસ
મનોહરદાસ ત્રિભોવનદાસ
મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી, માધવબાગ.

આમુખ.

ઉપોદ્ઘાતની તારીખ જોતાં વાચકવર્ગને જણાશે કે આ પ્રકરણનો અનુવાદ ઉપોદ્ઘાત સહિત તા. ૨૮-૧૨-૪૧ના રોજ સંપૂર્ણ થયો હતો. ત્યારપછી આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવા પ. ભ. ચુનીલાલ પરીખને મેં મોકલેલ. છાપખાનાની અગવડને લીધે તે તેમની પાસે પડ્યો રહ્યો અને તે ભગવદીએ ભગવાનના ચરણકમલમાં વાસ કર્યો. પછી આ અનુવાદ પ. ભ. ધીરજલાલભાઈ સાંકળીઆ દ્વારા પરીખના પુત્ર પાસેથી મેળવી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરતાં અંતે પ. ભ. ધીરજભાઈના પ્રયાસ અને ખંતથી તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ મંદિર અને માધવબાગ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓને વિનતિ કરવાનું સૂઝ્યું અને તે ટ્રસ્ટીઓએ તરત જ ઉદાર મનથી મારી એ વિનતિનો સ્વીકાર કરી અનુવાદ છાપવાનું કાર્ય તલોદ સહકારી મુદ્રણાલયને સોંપ્યું અને તે મુદ્રણાલયે આ કાર્ય ત્વરાથી કર્યું, એટલે આ અનુવાદ તૈયાર થયા પછી સાત વર્ષે પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે. એ પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે ઉપર જણાવેલ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ શેઠ મનોરદાસ ત્રિભોવનદાસ, શ્રીમતી લીલાવંતી મનોરદાસ અને સર ઈશ્વરદાસ લક્ષ્મીદાસ તથા સ્વર્ગસ્થ શેઠ ત્રિભોવનદાસ વરજીવનદાસના સમયથી માધવબાગ સંસ્થામાં નિઃસ્વાર્થ સેવા કરનાર ભાઈ માણેકલાલ નાથાભાઇ માસ્તર તથા ભાઈ નટવરલાલ મહેતાએ સારી મદદ કરી છે તેઓ સર્વેનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. તલોદ સહકારી મુદ્રણાલયે આ કામ ત્વરાથી કરી આપ્યું તે બદલ તેમનો પણ ઉપકાર માનું છું. આ અનુવાદ વૈષ્ણવોને આ પ્રકરણના શ્રીસુબોધિની સમજવામાં ઉપયોગી થશે, તો મારો શ્રમ સાર્થક માનીશ.

સંવત્ ૨૦૦૪ આશ્વિન
શુક્લ ૧૫ રવિવાર.

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

॥ श्री कृष्णः ॥

ઉપોદ્ઘાત.

न ह्यस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा ॥
तथापि भक्तान् भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥

રાજસપ્રમાણપ્રકરણનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

રાજસ પ્રકરણના પણ તામસપ્રકરણ પેઠે અઠ્ઠાવીસ અધ્યાયો છે. તે પ્રકરણ પેઠે આ પ્રકરણનાં પણ પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એવાં ચાર પેટા-પ્રકરણો છે. તે દરેક પેટા પ્રકરણ સાત સાત અધ્યાયોનું છે. તેમાં પહેલા ૭ અધ્યાયો ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના છ ધર્મો અનુક્રમે જણાવે છે અને સાતમો અધ્યાય ધર્મીનું નિરૂપણ કરનારો છે. યાદવો રાજસ છે, તેમની પહેલાંની સ્થિતિ અથવા રજોગુણને દૂર કરવો જોઈએ. તેથી આરંભમાં દુઃખ કરનારાઓને મારવા જોઈએ. આ કાર્ય ગુણોથી કરવાનું છે. પછી ધર્મી તેઓને કાલથી મુક્ત કરે. એ પ્રમાણે દરેક પેટા-પ્રકરણના સાત સાત અધ્યાયો છે. આ પ્રકરણની ગોઠવણ તામસપ્રકરણ જેવી જ છે.

આ ચાર પેટા-પ્રકરણો પૈકી પ્રથમ પેટા-પ્રકરણ રાજસ પ્રમાણપ્રકરણ છે. તેતરીસથી ઓગણચાલીસ સુધીના સાત અધ્યાયોનું આ પેટા-પ્રકરણ છે. જેનાથી 'પ્રમા' એટલે યથાર્થ અથવા સત્ય જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ. આ પ્રકરણમાં આવું સત્ય જ્ઞાન કરાવનારા સાત છે. (૧) નારદ (૨) અક્રૂર (૩) નંદ (૪) કુન્તા (૫) ગોપિકાઓ (૬) હરિએ જેમનામાં આવેશ કરેલો છે તેવા બ્રહ્મરૂપ હરિ, અને (૭) કુબ્જા. આ સાત એમ જણાવે છે કે વાસુદેવ ગુણવાળા હરિ છે. રાજસોને ગુણવાળા હરિ જ પ્રિય હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ ગુણવાળા હરિ છે, એમ તેઓથી જણાવાતું હોવાથી, રાજસોનો શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાય છે. આ પ્રકરણમાં આ સાત તેનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી આ પ્રકરણ (રાજસ) પ્રમાણપ્રકરણ છે. રાજસ યાદવોનો ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ પ્રકરણ પણ નિરોધ કરાવવામાં ઉપયોગી છે.

(૧) આ સાત પૈકી પ્રથમ નારદ છે. નારદ દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર છે. તેણે કંસને કહી દીધું કે શ્રીકૃષ્ણ દેવકીજીના પુત્ર છે, અને વસુદેવે પોતાના મિત્ર નંદને ત્યાં રાખ્યા છે. (૧૦-૩૩-૧૭). આ સમાચાર મળવાથી કંસે વસુદેવ અને દેવકીજીને બાંધ્યાં. દેવોએ ગર્ભમાં શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરેલી, ત્યારે તેમણે દેવકીજીને કહેલું કે તમારે હવે કંસનો ભય ન રાખવો, કારણ કે આ તમારા પુત્ર સઘળા યાદવોનું રક્ષણ કરશે (૧૦-૨-૪૧). આ વૃત્તાંત વસુદેવ અને દેવકીજી ભૂલી ગયાં અને નારદે ઉપર જણાવેલ વાત કંસને કહી દીધી તેથી તેમને શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી ભય થયો, અને ભયને લીધે શ્રીકૃષ્ણમાં ઘણો સ્નેહ થયો. આ પ્રમાણે નારદ કંસને સત્ય જ્ઞાન કરાવે છે, અને દેવકીજી તથા વસુદેવનો શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

(૨) બીજો અક્રૂર છે. અક્રૂરને કંસ શ્રીકૃષ્ણ તથા બલભદ્રને બોલાવી લાવવા મોકલે છે, ત્યારે તે તેનો હુકમ માથે ચડાવે છે, પરંતુ ગોળગોળ ઉત્તર આપે છે (૧૦-૩૬-૩૮). આ ઉત્તરથી વસુદેવ તથા દેવકીજીને શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી જે ભય નારદના કાર્યથી થએલ, તે ભય વધે છે અને તેથી તેમનો શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ પણ વધે છે. આવી રીતે અક્રૂરના આ ઉત્તરથી નારદે કરેલ કાર્યને ટેકો મળે છે.

(૩) ત્રીજા નંદ છે. તે અક્રૂરને કંસ કેવો છે તે જણાવે છે. (જૂઓ ૧૦-૩૫-૪૧ તથા ૪૨). આ પહેલાં અક્રૂર કંસ ઉપર પણ સ્નેહ રાખતો. નંદના આ વાક્યોથી કંસના સ્વભાવ સંબંધી સત્ય તેના જાણવામાં આવતાં તે દોષરહિત થયો અને બંને તરફ પ્રેમ રાખતો બંધ થયો. કંસ ઉપરનો તેનો પ્રેમ ઘટ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ પ્રેમ વધ્યો. તેથી જ મથુરા પહોંચ્યા પછી, ભગવાને જ્યારે તેને ઘેર જવાનું કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને સાથે લીધા વિના એકલા ઘેર જવાનું તેને રુચ્યું નહિ (૧૦-૩૮-૧૧ થી ૧૬).

(૪-૫). ચોથા નંદના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ અને પાંચમા ગોપીઓ છે. નંદે પોતાના અંતઃપુરના અધ્યક્ષદ્વારા ગોકુલના પુરુષોને સમાચાર આપ્યા કે શ્રીકૃષ્ણ આવતી કાલે મથુરા પધારશે, અને ગોપીઓને આ સમાચાર મળતાં તેમણે ગોકુલની સ્ત્રીઓમાં તે ફેલાવ્યા. (૧૦-૩૯-૧૨ અને ૧૬). તેમના આ કાર્યથી ગોકુલના પુરુષો અને સ્ત્રીઓને શ્રીકૃષ્ણ મથુરા પધારવાના છે એ સમાચારથી ઘણો શોક થયો અને તેઓનો શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ વધ્યો. આ ગોકુલના પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ તામસ હતાં, પરંતુ તામસપ્રકરણ પૂરું થતાં તેઓ તામસ મટી રાજસ થયાં છે; તેથી અંતઃપુરના અધ્યક્ષ અને ગોપીઓના આ કાર્યથી રાજસોનો જ પ્રેમ ભગવાનમાં વધ્યો છે અને તેથી આ વૃત્તાંત રાજસપ્રકરણમાં કહેવાથી પ્રકરણનો વિરોધ થતો નથી.

(૬) છઠ્ઠા હરિનો જેમાં આવેશ છે તેવા હરિ એટલે વ્યૂહરૂપ હરિ છે. વ્યૂહરૂપ હરિએ ગોપીઓમાં એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો કે ભગવાન મથુરા પધારશે તે હવે અહીં પાછા પધારશે નહિ. (૧૦-૩૯-૨૪). ત્યારપછી ભગવાને ઉદ્ધવ સાથે સંદેશો મોકલ્યો ત્યારે 'ભગવાને અમને તજી દીધી છે' એવો તેઓનો સંદેહ મટ્યો, અને તેમનો ભગવાનમાં સ્નેહ સ્થિર થયો. આ પ્રમાણે વ્યૂહરૂપ હરિએ પણ પોતામાં ગોપીઓનો સ્નેહ સ્થિર કરાવેલ છે.

અથવા વ્યૂહરૂપ હરિએ અક્રૂરને કહ્યું કે કંસે પોતાના (હરિના) કારણથી વસુદેવ તથા દેવકીજીને દુઃખ આપેલું છે (૧૦-૩૯-૬). આથી ભગવાને તેને એમ સૂચવ્યું કે ભગવાન વસુદેવ અને દેવકીજીને કંસથી છોડાવવા શક્તિવાળા નથી. આમ સૂચવી તેમણે અક્રૂરમાં એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો કે કંસ પોતાના આવા શક્તિ વિનાના શત્રુનું કેમ અનિષ્ટ નહિ કરે? ત્યારપછી કાલિન્દીના ધરામાં ભગવાને અક્રૂરને વૈકુંઠનાં દર્શન કરાવી પોતે પુરુષોત્તમ છે એમ જણાવ્યું એટલે અક્રૂરને પહેલાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થએલ તે મટી જતા ભગવાનમાં તેનો સ્નેહ સ્થિર થયો. તેથી જ અક્રૂરે ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તથા તેમનામાં પોતાનો સ્નેહ જણાવનારાં વચનો પછી કહ્યાં. (૧૦-૩૮-૧૧ થી ૧૬)

(ઉપર બે પ્રકારે વ્યૂહરૂપ હરિ સંબંધી વિવેચન કર્યું તે પૈકી બીજા પ્રકારના વિવેચનમાં ભગવાને 'પોતાનામાં શક્તિ નથી' એમ જે અક્રૂરને સૂચવ્યું, તે વૃત્તાંત સત્ય નથી.

ભગવાનમાં સદા સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ છે જ. તેથી 'ભગવાનમાં શક્તિ નથી' એમ જણાવવું તે પ્રમા અથવા સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું ન કહેવાય. તેથી પહેલા પ્રકારે કરેલું વિવેચન જ યોગ્ય જણાય છે.)

(૭) સાતમી કુબ્જા છે. શ્રીકૃષ્ણે કુબ્જાને તરત જ સુંદરી બનાવી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ છે એવું સર્વને સત્યજ્ઞાન થાય જ. વળી કુબ્જાના પ્રસંગથી સ્ત્રીઓ બધીનો ભગવાનમાં ઘણો સ્નેહ થયો. વાયક (વસ્ત્ર પહેરાવનારો) અને માલાકાર સુદામાને શ્રીકૃષ્ણે જે દાન આપ્યાં તેથી પુરુષોનો પણ તેમનામાં ઘણો સ્નેહ થયો. પ્રમાણના બળથી આ પ્રમાણે રાજસ યાદવોનો ભગવાનમાં ઘણો સ્નેહ થયો. તેવી જ રીતે પ્રમેય–પ્રકરણમાં તેઓની ભગવાનમાં આસક્તિ થશે.

અરિષ્ટને ગોકુલમાં હણવાનું કારણ

અરિષ્ટ રાજસોને દુઃખ દેનારો હતો. તેથી જ ૧૦–૨–૧ થી ૨ માં તેને યાદવોને હણનાર કહેલો છે. 'અરિષ્ટ' એટલે જેનો સંપૂર્ણરીતે નાશ નથી તેવો. ભગવાને તેને ગોકુલમાં હણ્યો પરંતુ થોડીપણ વાસનાથી તે સદા ત્યાં રહેવાનો. (જૂઓ ૧૦–૩૩–૧૬ ઉપરનાં સુબોધિની.) ગોકુલવાસીઓના ભગવાનની અવજ્ઞા કરવારૂપ વિગેરે તામસભાવને લઇ ભગવાન ગોકુલથી અન્યત્ર પધારે, ત્યારે તેઓ (પોતાનો તામસભાવ જવાથી) રાજસ થવાનાં એમાં સંદેહ નથી. જો રાજસોને દુઃખ દેનાર અરિષ્ટને ભગવાન ગોકુલમાં ન હણે તો ભગવાન અન્ય સ્થલે પધાર્યા પછી, અરિષ્ટ રાજસોને દુઃખ દેનારો હોવાથી રાજસ બનેલા ગોકુલવાસીઓને વાસનાથી પણ રહેલો અરિષ્ટ દુઃખ દે. તેથી ભગવાને તેને ગોકુલમાં જ હણ્યો. અરિષ્ટ રાજસોને દુઃખ દેનારો હોવાથી, તેને રાજસ પ્રકરણમાં હણવામાં આવે તે યોગ્ય જ છે.

કલિપ્રિય નારદ

નારદે ૧૦–૩૩–૧૭માં કંસને કહી દીધું કે શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર છે અને વસુદેવે તેમને પોતાના મિત્ર નંદને ત્યાં રાખ્યા છે. નારદે કંસને એવા સમાચાર આપવાથી વસુદેવ અને દેવકીજીને કંસે બાંધ્યાં અને દુઃખ દીધું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કંસને અને તેમ વહેલા હણે અને દેવોનું દુઃખ દૂર કરે એમ દેવો તો ઇચ્છે જ. નારદ દેવોનું છૂપું કાર્ય કરનાર હતા અને વળી કજીઓ કરાવવો તેમને પ્રિય હતો. તેથી ભગવાન કંસને વહેલા હણે તે માટે દેવોએ કંસને એ પ્રમાણે સમાચાર કહેવા નારદને મોકલેલા. નારદ એવા સમાચાર કંસને આપે તે દેવોને ઇચ્છતું જ હતું, પરંતુ તેમાં ભગવાનની સંમતિ ન હતી જ. જો ભગવાનની તેમાં સંમતિ હોત તો નારદે ભગવાન પાસે પોતાના અપરાધની ક્ષમા માટે પ્રાર્થના કરી (જૂઓ ૧૦–૩૭–૧૦ થી ૨૪) તેમ કરવાની તેમને જરૂર જ ન રહેત. નારદનો અધિકાર મધ્યમ હતો, અને તેણે એ પ્રમાણે જેમાં ભગવાનની સંમતિ ન હતી, તેવું કાર્ય દેવોની પ્રેરણાથી કર્યું. નારદ અધિકારી હોવાથી તેને આમ કરવાથી દોષ લાગ્યો નહિ, છતાં ભગવાનની પ્રસન્નતા તેને પ્રાપ્ત થઇ નહિ. નારદે ભગવાનની પાસે પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરાવવા એ પ્રમાણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, છતાં પણ નારદે ત્યાં જે કર્યું તેનું ભગવાને અનુમોદન પણ કર્યું નથી (તેમ નારદને કાંઇ ઉત્તર પણ આપ્યો નથી), તેથી ભગવાનની પ્રીતિ નારદે પ્રાપ્ત કરી ન હતી એમ જણાય છે.

વસુદેવ અને દેવકીના બંધન વિગેરેનાં કારણ

વસુદેવ અને દેવકીજીએ તેમના પૂર્વજન્મમાં ભગવાન પોતાના પુત્ર થાય એવું વરદાન માગેલું (૧૦-૮-૪૯) તેથી દેવવાણીનો તેમના ઉપર કોપ થયો. તેથી દેવવાણી (આકાશવાણી)એ 'આનો આઠમો ગર્ભ તને હણશે' એમ કંસને કહેલ (૧૦-૧-૩૪). વસુદેવ અને દેવકીનું પહેલી વાર બંધન થવાનું આ મુખ્ય કારણ હતું. કંસે વસુદેવના સમજાવવાથી દેવકીજીને હણવાનું માંડીવાળ્યું. પરંતુ નારદે આવી 'દેવો બધા યાદવો અવતરેલા છે' એમ સમજાવ્યું (૧૦-૧-૬૨થી૬૪) ત્યારે કંસે દેવકીજી તથા વસુદેવને સાંકળોથી બાંધ્યાં (૧૦-૧-૬૬). આ તેઓનું પ્રથમ બંધન થવામાં પણ નારદ કારણરૂપ છે, છતાં તેનું મુખ્ય કારણ આકાશવાણી છે.

આ પહેલી વારના બંધનમાંથી માયાએ તેમને છોડાવ્યા; કારણ કે (બાળકપણની) માયાને લીધે 'ભગવાન અમારા પુત્ર થાય' એવું તેમણે વરદાન માગેલું. તેથી જ્યારે માયાને દેવકીજીનો આઠમો ગર્ભ માની, કંસે તેને હણવા માટે શિલા ઉપર પછાડી, ત્યારે આકાશમાં ઊડી જઈ તેણે કંસને કહ્યું કે 'તારો પહેલાંનો શત્રુ કોઈક સ્થળે જન્મ્યો છે, તેથી બાપડાં (દેવકીજી)ને હણ નહિ' (૧૦-૪-૧૨). આ ઉપરથી કંસ સમજ્યો કે આકાશવાણીએ જે કહેલ તે ખોટું છે અને તેણે વસુદેવ તથા દેવકીજીને મુક્ત કર્યાં. (૧૦-૪-૧૪)

ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે વસુદેવે અને દેવકીજીએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. તેમાં તેઓએ કંસ તરફથી ભય છે એમ જણાવેલ (૧૦-૩-૨૨, ૧૦-૩-૨૯). આનો ભાવાર્થ એવો હતો કે ભગવાને ક્યાંક બીજે સ્થળે પધારવું, જેથી કંસ તરફથી પીડા થાય નહિ. તેથી જ ભગવાને પણ વસુદેવને પોતાને ગોકુલ પધરાવવાની પ્રેરણા કરી (૧૦-૪-૪૭), અને વસુદેવ તેમને નંદને ત્યાં પધરાવી ગયા. વસુદેવ અને દેવકીજીએ કંસ તરફનો ભય દર્શાવી ભગવાનને બીજે પધારવાની સૂચના કરી તેથી નારદનો તેમના ઉપર કોપ થયો અને તેણે 'શ્રીકૃષ્ણ દેવકીજીના પુત્ર છે અને વસુદેવે નંદને ત્યાં પધરાવેલ છે' (૧૦-૩૩-૧૭) એમ કંસને કહી, તેમનું બીજી વાર બંધન કરાવ્યું. (૧૦-૩૩-૧૮). ભગવાનને બીજે સ્થળે પધારવાની દેવકીજી અને વસુદેવે સૂચના કરેલી, તે ભગવાનને કંસ કાંઈ કરે નહિ તેવા હેતુથી જ કરેલી. ભગવાનના માટે જ એ સૂચના કરેલી હોવાથી, એવી સૂચનાને લીધે ક્રોધ પામેલા નારદે બંધન કરાવ્યું તેમાંથી તેમને ભગવાને જ મુક્ત કર્યાં (૧૦-૪૧-૫૦).

અરિષ્ટ, કેશી અને વ્યોમાસુરને હણવાનું પ્રયોજન

કંસ વિગેરે રાજસ હતા, કારણ કે તેઓ પોતાની બુદ્ધિથી કાર્ય સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરતા હતા. રાજસ કંસે તામસ કેશીને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા ગોકુલ મોકલ્યો. તામસ કેશીનો વધ મથુરામાં થાય, એ કોઈ રીતે યોગ્ય નહતું, તેથી ગોકુલમાં આવી તે પણ મૃત્યુ પામ્યો, અને તેની મુક્તિ થઈ (૧૦-૩૪-૮ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની). આ કેશી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ હતો. તેથી જ તેના મરણ પહેલાં અક્રૂર વિગેરે પણ તેવા જ (ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન વિનાના જ) હતા. તેવી જ રીતે અરિષ્ટ પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ હતો. આ બંનેને ભગવાને ગોકુલમાં હણ્યા, કારણ કે એ બંને હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અથવા ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને ભગવાન ગોકુલથી અન્ય સ્થળે પધારે ત્યારે જ્ઞાન અને ભક્તિ વિના ગોકુલવાસીઓનું જીવન એક ક્ષણ પણ રહી શકે નહિ. ગોકુલમાં સર્વને જ્ઞાન અને

ભક્તિ સારી રીતે સિદ્ધ થાય તે માટે જ અક્રૂર પણ ગોકુલ આવે છે. ગોકુલમાં વ્યોમાસુર પણ હતો. તે લીલારૂપ કર્મમાં વિઘ્ન કરનારો હતો. ભગવાન ગોકુલથી અન્ય સ્થલે પધારે ત્યારે પણ તેમની લીલા ત્યાં થઇ શકે તે માટે તેને પણ ભગવાને હણ્યો.

તેત્રીસમો અધ્યાય 'ઐશ્વર્ય' ગુણ જણાવનારો છે. અરિષ્ટને ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્યથી હણ્યો. ચોત્રીસમો અધ્યાય 'વીર્ય' ગુણ જણાવનારો છે. કેશી અને વ્યોમાસુરને ભગવાને પોતાના વીર્યથી હણ્યા. એ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ગુણોથી ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મમાં વિઘ્નરૂપ અરિષ્ટ, કેશી અને વ્યોમાસુરને ભગવાને હણીને, પોતે ગોકુલમાં ન હોય ત્યારે પણ ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ ત્રણે માર્ગો પુષ્ટ રહે તેમ કર્યું. ગોકુલવાસીઓ તામસ મટી રાજસ થયા હતા એવી દૃઢ પ્રતીતિ થાય તે માટે આવી રીતે આ ત્રણે માર્ગો પુષ્ટ થાય એવું ભગવાને કરેલ છે.

અક્રૂરનું ગોકુલ આવવું.

અક્રૂર સાત્ત્વિક હતો, છતાં રાજસ અને તામસ દોષોને લીધે તેણે કંસનો સંગ કરેલો. ભગવાને રાજસ અરિષ્ટ અને તામસ કેશીને હણ્યા પછી, ભક્તિપૂર્વક અક્રૂર ભગવાન પાસે ગોકુલ આવે છે.

કંસે ભગવાનનું અનિષ્ટ વિચારી, તેમનું અનિષ્ટ કરવા તેમને બોલાવી લાવવા અક્રૂરને ગોકુલ મોકલેલો. આવાં કાર્ય માટે ભક્તે ભગવાન પાસે જવું એ યોગ્ય નથી જ. છતાં અક્રૂરને અસુરોનો સંગ હતો અને તેમના સિદ્ધાંતો તે જાણતો હતો, તેથી આવું કાર્ય કરવા પણ ભગવાન પાસે જવા તે તૈયાર થયો. છતાં ભગવચ્છાસ્ત્રનું પણ તેને જ્ઞાન હતું, તેથી જ્યારે કંસે તેને માટે ગોકુલ જવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે કંસને તેણે ગોળગોળ ન સમજી શકાય તેવો ઉત્તર આપેલો (૧૦–૩૬–૩૮થી૩૯). ત્યાર પછી તેને હરકોઇ પ્રકારે દુષ્ટની સોબતનો ત્યાગ થતાં તે સાત્ત્વિક બન્યો, અને ભગવાનનો ભક્ત થઇ તેમની પાસે ગયો, અને ભગવાન પણ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા (૧૦–૩૫ ૩૬).

આ અક્રૂરને ભક્તિ જ્ઞાન અને કર્મ ત્રણે માર્ગમાં શ્રદ્ધા હતી. શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયોગી છે, અને તેણે માર્ગમાં કામનાઓ કરેલી. કામનાઓ કર્મમાર્ગીય છે. આ અક્રૂર ગોકુલ ગયો ત્યારે તેના ઉપર ભગવાન(૧૦–૩૫–૩૬), બલભદ્ર (૧૦–૩૫–૪૦) અને નંદ (૧૦–૩૫–૪૩) ત્રણે પ્રસન્ન થયા હતા.

આ પાંત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાનનાં માહાત્મ્ય વિગેરેનું જ્ઞાન અક્રૂરને થએલ છે તે ઉપરાંત ભગવાનના યશનું નિરૂપણ કરે છે.

ભગવાનનું મથુરા તરફ પ્રયાણ

અરિષ્ટ, કેશી અને વ્યોમાસુરનો ભગવાને વધ કર્યો ત્યારે ગોકુલવાસીઓ પણ તામસ મટી રાજસ થયા. મથુરામાં રહેનારા યાદવો પણ રાજસ હતા. ભગવાન મથુરા પધારી ત્યાંથી રાજસ ગોકુલવાસીઓનો નિરોધ કરે, તેજ પ્રમાણે ગોકુલમાં રહી ત્યાંથી મથુરાવાસી યાદવોનો પણ નિરોધ કરી શકે. તથા ભગવાનને ગોકુલથી મથુરા પધારવાનું કોઇ યોગ્ય કારણ દેખાતું

નહિ હોવાથી, શુકદેવ ગોપીઓના વચનથી ભગવાન મથુરા પધારે તેનું વર્ણન કરે છે. આ પ્રમાણે વર્ણન થવાથી ગોકુળવાસીઓનો ભગવાનમાં ઉત્તમ ભાવ હતો એમ જણાય છે અને તેમનો તેવો ભાવ જણાવવામાં આવે તે માટે જ ભગવાન મથુરા પધારે છે.

વાસનાઓ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ છે. વાસનાનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય સાતમા સ્કંધમાં જણાવેલાં છે. ગોપીઓમાં તો અકસ્માતથી આવી પડેલી જ વાસના હતી અને તે પણ ઘણી થોડી હતી. છતાં પણ આ વાસનાને ગોપીઓએ ભગવાનને મથુરા પધારતાં રોકવાનો કાંઈ કાયાથી ઉદ્યમ કર્યો નહિ. આવો ઉદ્યમ કરવાનો તેઓએ વિચાર કર્યો (૧૦–૩૬–૨૮) છતાં વાસનાને લીધે તેઓ તેમ કરી શક્યાં નહિ, પરંતુ તેઓ ઋષિરૂપ અને ઉપનિષદ્‌રૂપ હોવાથી ભગવાનનાં ૧૦–૩૬–૩૫માં જણાવેલ વાચનિક સંદેશા ઉપર વિશ્વાસ રાખી રહ્યાં.

અક્રૂર ઉપર પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે નંદ, બલભદ્ર અને ભગવાન પ્રસન્ન થયેલા. તેથી જ્યારે ધરામાં તેણે ડુબકી મારી ત્યારે તેને વૈકુંઠમાં રાખવા માટે (રાખવાનો છે એમ જણાવવા માટે) ભગવાને તેને ધરામાં દર્શન દીધાં (૧૦–૩૬–૪૧થી૫૫.) જો ભગવાનને તે પ્રમાણે તેને દર્શન દેવાં ન હોત (અને જણાવવું ન હોત) તો તે ભગવાનનો સંગ તજી, ધરામાં જાત જ નહિ.

આ છત્રીસમા અધ્યાયમાં ગોપીઓને ભગવાનનો વિરહ થાય છે, એ ભગવાનના 'શ્રી' ધર્મનું સ્પષ્ટ કાર્ય છે.

અક્રૂરે કરેલી સ્તુતિ

અક્રૂરને ભગવાને ધરામાં ૧૦–૩૬–૪૧થી૫૫ સુધીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દર્શન આપ્યાં એટલે તેને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થઈ જ ગયું. તેથી અક્રૂર ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. મોટાઓ પ્રતિ જેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે તેવો વ્યવહાર તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ કરતો. 'હું કાકો છું' એવું અભિમાન તજી, ભગવાનને તે નમન પણ કરતો. આવા તેના સંસ્કારને જ લીધે તેને ભગવાનમાં સ્નેહ અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયાં અને તેથી તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી. આ સ્તુતિ 'જ્ઞાનનું' કાર્ય છે એ સ્પષ્ટ છે.

મથુરાદર્શન અને દંડપ્રસાદ

મથુરા પહોંચ્યા પછી ભગવાન અક્રૂરને તેના ઘેર મોકલે છે. અક્રૂરના ઘેર તેણે કહેવા છતાં ભગવાન પધારતા નથી, અને પોતાના ઉતારે જ રહે છે એ વૈરાગ્યનું કાર્ય સ્પષ્ટ છે.

ત્યાર પછી ભગવાન મથુરાનગરી જૂએ છે. ધોબીને મારે છે અને વસ્ત્ર પહેરાવનાર તથા સુદામાને વરદાન કરે છે. આ પ્રસંગોથી સર્વને જણાય કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, પરંતુ તેમનામાં વૈરાગ્ય છે એમ આ પ્રસંગોથી ઉપર ઉપર જોતાં જણાતું નથી; પરંતુ આ ધોબીને દંડવાના અને વસ્ત્ર પહેરાવનાર તથા સુદામાને ફલ આપવાના પ્રસંગથી પણ વૈરાગ્ય જણાય છે. ધોબીએ પ્રથમ સીતાસંબંધી નિંદા કરેલી, અને આ અવતારમાં પણ અખાડાની શોભા જોવા તે તૈયારી કરતો હતો. અન્યપક્ષે બધા દૈત્યના પક્ષના છે અને તેઓમાં ધોબી મુખ્ય છે. છતાં ભગવાને તેને એમ ને એમ માર્યો નથી, પરંતુ તેની પરીક્ષા કરી છે. ભગવાને તેની પાસે વસ્ત્રો માગ્યાં, અને જો તે વસ્ત્રો આપે તો તેનું સારું કરવામાં થશે એમ પણ કહ્યું. (૧૦–૩૮–૩૩). છતાં તે અસુરપક્ષના હોવાથી તેણે વસ્ત્રો ન આપ્યાં એટલું જ નહિ, પરંતુ

ભગવાનનો તિરસ્કાર કર્યો (૧૦-૩૮-૩૫). તેથી ભગવાને તેને હણ્યો. કર્મમાર્ગ પ્રમાણે જે કોઈ જેવાં કર્મ કરે છે તેને તેના પ્રમાણે ફળ મળે છે. તેથી ભગવાને તેને વસ્ત્રો આપવાથી કેવું ફળ મળશે તે પણ કહ્યું. છતાં તેણે વિપરીત કર્મ કર્યું તેથી તેને તે પ્રમાણે ફળ મળ્યું. માળી લોકમાં પ્રિય હોય છે અને ભક્તોને તો ધણો જ પ્રિય હોય છે. ભગવાને તેની પાસે કાંઈ માગ્યું પણ નહિ, છતાં તેણે તેમને પ્રણામ કરી, આસન આપી પૂજા કરી, અને 'હું આપનું શું કાર્ય કરું તેની આજ્ઞા કરો' એમ પણ કહ્યું. છતાં ભગવાને તેને કાંઈ આજ્ઞા ન કરી તો પણ તેણે પોતે ભગવાનની ઇચ્છા જાણી તેમને ઉત્તમ માળાઓ પહેરાવી તેથી ભગવાને તેને ઉત્તમ ભક્તિ, લક્ષ્મી, બળ, આયુષ્ય વિગેરે આપ્યાં. તેવી જ રીતે આ વસ્ત્ર પહેરાવનારને પણ ભગવાને પોતાનું સારૂપ્ય, લક્ષ્મી, બળ, ઐશ્વર્ય વિગેરે આપ્યાં. આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરી, જેને જે આપવા યોગ્ય હોય તેને તે આપવું એ વૈરાગ્યનું જ કાર્ય છે. એવી જ રીતે ભગવાને કુબ્જા ઉપર પણ કૃપા કરેલી છે. (૧) વસ્ત્ર પહેરાવનાર (૨) માળી સુદામો અને (૩) કુબ્જા એ ત્રણ ઉપર ભગવાને એ પ્રમાણે કૃપા કરેલી છે.

ધનુષ્યભંગ

એ પ્રમાણે પરીક્ષા કરી ફળદાન આપ્યા પછી, ભગવાન ધનુષ્યનું સ્થાન પૂછતાં ત્યાં પધારે છે, અને ધનુષ્યને ભાંગી નાખે છે. તેનું રક્ષણ કરનારાઓ સામા થતાં. તેઓને પણ મારે છે અને કંસે મોકલેલાં લશ્કરને પણ મારી નાખે છે. એ પ્રમાણે સ્થાવર ધનુષ્યને ભાંગી તથા તેના રક્ષણ કરનારાઓ અને કંસના લશ્કરને મારી નાખી, શ્રીકૃષ્ણ પોતે ભગવાન છે એમ કંસને તથા સર્વને જણાવે છે. આ ધર્મીનું કાર્ય સ્પષ્ટ છે. ત્યાર પછી કંસને પોતાનું ખરાબ ભવિષ્ય સૂચવતાં સ્વપ્નો આવે છે, છતાં આરંભેલા મલ્લોના અખાડાના પ્રબંધ કરવાનું બંધ રાખતો નથી, અને પોતાનો વિનાશ થાય તેવું કાર્ય કરે જ જાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રનો અર્થ તામસપ્રમેયપ્રકરણના ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવેલો છે. દશમસ્કંધનો અર્થ તામસપ્રમાણપ્રકરણના ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવેલો છે. આ રાજસપ્રમાણપ્રકરણના તથા તેના અધ્યાયોનો અર્થ તત્ત્વદીપ નિબંધના આધારે ઉપર જણાવેલ છે. વાક્યાર્થ, પદના અર્થ અને અક્ષરોના અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં જ જણાવેલા છે.

સામાન્ય વૈષ્ણવવર્ગ પણ આ ભાષાંતર સમજી શકે તેવા હેતુથી બની શક્યું તેટલી સરલ ભાષામાં તે કરેલું છે. છતાં વાક્પતિની વાણી સમજવી ઘણી કઠણ છે. હું પણ તે સમજી શક્યો છું એમ કહી શકતો નથી, તો પછી મારા આ લખાણથી બીજા સમજી શકે એમ હું ન જ માની શકું. છતાં વૈષ્ણવોને તે સમજવામાં આ ભાષાંતર કોઈ પણ અંશે ઉપયોગી થશે તો મારો આ પ્રયાસ સફળ થયો છે. એમ માનીશ.

રાજકોટ સદર
તા. ૨૮-૧૨-૪૧

લી. સેવક
નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

॥ श्री गोकुलेशो विजयते ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवत दशमस्कंध सुबोधिन्यां राजसप्रमाणप्रकरणम् ॥

રાજસપ્રમાણપ્રકરણ અ. ૩૩ થી ૩૯.

॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેત્રીસમો.

गुणातीतस्वरूपेण तामसत्वाद् व्रजस्थिताः ॥
निरुद्धास्तत्त्वसंख्यैस्तैरध्यायैरिति वर्णितम् ॥का. १॥

[1]વ્રજમાં રહેનારાઓ તામસ હોવાથી ગુણાતીત સ્વરૂપે[2] તત્ત્વોના જેટલા (અઠ્ઠાવીસ[3]) અધ્યાયોથી (તેઓનો) નિરોધ કર્યો એવું વર્ણન કર્યું. કા. ૧.

प्रद्युम्नरूपो भगवान् वसुदेवहिताय हि ॥
स्त्रीणां तथा चक्रे राजसानां निरोधकृत् ॥का. २॥
असम्बद्धाः पूर्वमुक्ताः संबद्धा राजसाश्च हि ॥
उभयेषां निरोधोऽतः सर्वान्ते फलितो भवेत् ॥का. ३॥

૧. તેત્રીસમા અધ્યાયથી જુદું પ્રકરણ થાય છે એમ જણાવવા, સંગતિ જણાય તે માટે પહેલાંના પ્રકરણનો અર્થ આ કારિકાથી કહે છે. (લે)

૨. તામસોએ તત્ત્વોનું ઉલ્લંઘન કર્યું એમ જણાવવું જોઈએ, તેથી એ પ્રકરણ પહેલું કહેલું છે. વળી તામસ પછી અનુક્રમ પ્રમાણે રાજસ આવે, તેથી સંગતિ થાય છે. તામસ પ્રકરણથી તામસભાવ દૂર કરી, રાજસપણું પ્રાપ્ત કરાવ્યું. પછી રાજસ પ્રકરણથી રાજસપણું દૂર કરાવી સાત્ત્વિકપણું કરાવશે. પછી સાત્ત્વિકોમાંથી તે ભાવ દૂર કરી, તેમને નિર્ગુણ બનાવશે. પછી અગીઆરમા સ્કંધમાં તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવશે, એવો ક્રમ નિબંધમાં જણાવેલ હોવાથી અહીં હેતુ અને સંગતિ કહેલાં છે. તામસોએ તત્ત્વોનું ઉલ્લંઘન કરવાનું હોવાથી તત્ત્વો જેટલા અઠ્ઠાવીસ અધ્યાયોથી તેમનો નિરોધ કરેલો છે. (લે)

૩. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરુદ્ધ અનુક્રમે ગુણાતીત, તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક છે. તે પૈકી વાસુદેવ તામસોનો નિરોધ કરે છે, પ્રદ્યુમ્ન રાજસોનો નિરોધ કરે છે, અનિરુદ્ધ સાત્ત્વિકોનો નિરોધ કરે છે, અને ગુણાતીત વાસુદેવમાં જેમનું સ્વરૂપ છે તેવા ભગવાને તે (વાસુદેવ) વ્યૂહને આગળ કરી તામસોનો નિરોધ કરેલો છે એવો અર્થ છે. આ નિરોધ વ્યુત્પત્તિથી થતા અર્થ પ્રમાણેનો છે. (જુઓ તામસ પ્રમાણપ્રકરણનો ઉપોદ્ઘાત પાનું ૧). નિબંધમાં દશમા સ્કંધના આરંભમાં વર્ણવેલો નિરોધ વ્યૂહે કરેલો છે. કેવળ પુરુષોત્તમના કાર્યરૂપ નિરોધ ૨–૧૦–૬માં નિરોધની વ્યાખ્યા આપી તેવો છે. સંકર્ષણનું ચરિત્ર અગીઆરમા સ્કંધમાં કહેલું છે. એ પ્રમાણે દશમા તથા અગીઆરમા એ બે સ્કંધથી ચાર વ્યૂહનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. (લે)

(લે) શ્રીવલ્લભજી કૃત લેખ.

સંબંધ વગરના[4] પહેલાં કહેલા છે, અને રાજસો સંબંધવાળા છે. તેથી સર્વના અંતે[5] બંનેનો નિરોધ ફલવાળો થાય તે માટે રાજસોનો નિરોધ કરનાર પ્રદ્યુમ્નરૂપ[6] ભગવાને વસુદેવના હિત માટે તેવી રીતે[7] રાજસલીલા કરી. કા. ૨-૩

> तत्त्वसंख्यैस्तथाध्यायैश्चतुर्धा पूर्ववद्धरिः ॥
> गुणैः स्वरूपतो लीलां क्रमादेव तथाकरोत् ॥का. ४॥

પછી પહેલાંની પેઠે હરિએ તત્ત્વ જેટલા અધ્યાયોથી ચાર પ્રકારે* ગુણો અને સ્વરૂપથી= અનુક્રમે જ તેવી રીતે લીલા કરી. કા. ૪

> बन्धूनां तु सुखं दत्त्वा वंशवृद्धिं चकार ह ॥
> एतावता निरुद्धास्ते खण्डद्वयमतोऽत्र हि ॥का. ५॥

(૧) બંધુઓને તો સુખ આપીને (૨) વંશની વૃદ્ધિ કરી. આટલાથી તેઓનો નિરોધ થયો. તેથી અહીં બે વિભાગ[8] છે. કા. ૫

> उद्यमो मानतां यातः सप्तभिः स निरूपितः ॥
> सप्तभिः सुखदानं च विवाहश्चापि सप्तभिः ॥का. ६॥
> त्रिविधोऽन्ये फलांशे हि प्रविशन्ति यथा सुताः ॥
> उपाहरणपर्यन्तमिदं प्रकरणं मतम् ॥का. ७॥

---

૪. 'સંબંધ વગરના' એટલે કુલ તથા દેહના સંબંધ વગરના, કારણ કે વ્રજમાં (એવો સંબંધ કરનાર) પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહનો અવતાર થયો ન હતો એવો ભાવ છે. (લે)

૫. 'સર્વના અંતે' એટલે ૧૦-૮૭-૪૮ શ્લોકમાં 'વ્રજ અને પુરની વનિતાઓના' શબ્દ છે તે શબ્દથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. વસુદેવના હિત માટે પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહને આગળ કરવો (કારણ કે તે વ્યૂહ દેહ અને અને કુલનો સંબંધ કરાવનાર છે) એ યોગ્ય છે, એમ જણાવવા કારિકામાં 'हि' શબ્દ યોજ્યો છે. (લે)

૭. 'તેવી રીતે' એટલે તત્ત્વોનું ઉલ્લંઘન કરાવીને' (લે)

* 'ચારે પ્રકારે' એટલે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલના પ્રકારથી.

= 'ગુણો અને સ્વરૂપથી' એટલે ભગવાનના ૭ ધર્મો અને ધર્મસ્વરૂપથી એ પ્રમાણે પ્રમાણ વિગેરે દરેક પ્રકારમાં સાત અધ્યાયોથી.

૮. પ્રદ્યુમ્નનું ચરિત્ર બે પ્રકારનું છે. એમ અહીં જણાવેલ છે. (લે) તેથી આ પ્રકરણ અડધું પૂર્વાર્ધમાં અને અડધું ઉત્તરાર્ધમાં છે.

ઉદ્યમ પ્રમાણ (જ્ઞાન કરાવનાર)[૯] થાય છે. તેનું સાત (અધ્યાયો)થી નિરૂપણ કરેલું છે, અને સાતથી (ભગવાન) સુખનું દાન[૧૦] કરે છે. અને વળી સાતથી ત્રણ પ્રકારનો[૧૧] વિવાહ વર્ણવેલો છે. બીજાનો[૧૨] પુત્રોની પેઠે ફલના અંશમાં સમાવેશ થાય છે, આ પ્રકરણ ઉપાહરણ સુધીનું ગણાએલું છે. કા. ૬–૭

न कालनियमोन्यत्र सात्त्विके नापि च क्रमः ॥
क्रमः पूर्वत्र संसद्धिः सात्त्विका विरला यतः ॥का. ८॥

બીજે સાત્ત્વિકમાં કાલની મર્યાદા હોતી નથી,[૧૩] અને પહેલાં જે ક્રમ મુકરર કરેલો છે[૧૪] તેવો ક્રમ પણ હોતો નથી, કારણ કે સાત્ત્વિકો વિરલા[૧૫] હોય છે. કા. ૮.

नारदो द्विविधो ह्यत्र प्रमाणे विनिरूप्यते ॥
कर्मज्ञानविभेदेन ह्यङ्गो भक्तिबोधकः ॥का. ९॥

અહીં પ્રમાણ (પ્રકરણ)માં કર્મ અને જ્ઞાનના ભેદથી બે પ્રકારના

૯. આવો ઉદ્યમ બીજો કોઇ કરવા શક્તિમાન નથી, તેથી રાજસોનો ઉદ્યમ (શ્રીકૃષ્ણ) શ્રેષ્ઠ છે, એવું તેમને જ્ઞાન કરાવનારો છે. (લે)

૧૦. સુખનું દાન કરવું એ સ્વરૂપનું કાર્ય છે. તેથી તે (રાજસ) પ્રમેય પ્રકરણમાં વર્ણવેલું છે. (લે)

૧૧. રુક્મિણી સત્યભામા અને જાંબવતીના વિવાહ સાત અધ્યાયોથી કહેલા છે. આ પટરાણીઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવામાં વિવાહ સાધનરૂપ હોવાથી, તેનું રાજસ (સાધન) પ્રકરણમાં વર્ણન કરેલું છે. (લે)

૧૨. બીજા વિવાહોનો ફલમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી તેમનું (રાજસ) ફલપ્રકરણમાં વર્ણન કરેલું છે, એ અભિપ્રાય છે. (લે)

૧૩. સાત્ત્વિકપ્રકરણ એકવીસ અધ્યાયોથી કહેવાનું કારણ પ્રસંગને લીધે જણાવે છે. સાત્ત્વિકોને કાલની મર્યાદા નથી એમ સિદ્ધ કરવાનું છે. અને કાલ (બાર માસ, હેમંત અને શિશિરને એક ઋતુ ગણતાં પાંચ ઋતુઓ, ત્રણ લોક અને આદિત્ય એમ) એકવીસ પ્રકારનો છે. તેથી એકવીસ અધ્યાયોથી સાત્ત્વિક પ્રકરણ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૪. ૭ ધર્મો અને એક ધર્મી, એમ સાતને જણાવનાર સાત અધ્યાયો દરેક પેટા-પ્રકરણમાં હોવાનો ક્રમ. (લે)

૧૫. સાત્ત્વિકપ્રકરણમાં ૭ ધર્મોનું નિરૂપણ કરનારા ૭ ૭ અધ્યાયો પ્રથમ કહી, છેલ્લા ત્રણે અધ્યાયો ધર્મીનું નિરૂપણ કરનારા કહેલા છે. તેથી સાત્ત્વિકપ્રકરણમાં પહેલાનો ક્રમ નથી. તેનું કારણ 'સાત્ત્વિકો વિરલા હોય છે.' એમ કહેલું છે. (લે)

નારદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.[16] અક્રૂર ભક્તિનો બોધ કરનાર છે.[17] કા. ૯.

प्रेमार्थबोधिका गोप्यो भगवद्बोधकश्च सः ॥
कार्यं च ज्ञापयामास कंसः सम्भृतिबोधकः ॥का. १०॥

ગોપીઓ પ્રેમરૂપી પદાર્થનો બોધ કરનારી છે[18] અને તે (અક્રૂર) ભગવાનનો બોધ કરનારો છે,[19] અને[20] તેણે (પોતે કરેલું) કાર્ય (કંસને) જણાવ્યું.[21] કંસ (પોતાના મરણની) તૈયારી જણાવનારો છે. કા. ૧૦.

एवं सप्तभिरध्यायैः प्रमाणमत्र रूप्यते ॥
तत्राद्यः कर्ममार्गस्य ततो भक्त्या विरुध्यते ॥का. ११॥

એવી રીતે સાત અધ્યાયોથી અહીં પ્રમાણ વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે પૈકી પહેલો કર્મમાર્ગનો છે, તેથી ભક્તિથી વિરૂદ્ધ છે[22] કા. ૧૧

साधनं च फलं तस्य त्रयमत्र निरूप्यते ॥
लौकिकारिष्टगमने कर્મमार्गः प्रवर्तते ॥का. १२॥

૧૬. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં કર્મમાર્ગીય નારદ જણાવેલ છે. પાછળના (ચોત્રીસમા) અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાર્ગીય નારદ જણાવેલ છે. તેત્રીસમા અધ્યાયમાં નારદથી કંસને એવું જ્ઞાન થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે. ધનુર્યાગના મિષથી ભગવાનને મથુરા બોલાવશે એમ કંસને ભાન થયું તેથી ધનુર્યાગનું ભાન કરાવનાર નારદ કર્મમાર્ગીય છે, એવો ભાવ છે. (લે) ચોત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાનની ભાવિ લીલા વર્ણવનાર નારદ જ્ઞાનમાર્ગીય છે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. ઉપર સંસ્કૃત લેખમાં ' द्वितीय ' શબ્દ વધારાનો છપાઈ ગયો હોય એમ જણાય છે.

૧૭. ભગવાન સિવાય બીજાની આવી ભક્તિ કરાય નહિ, તેથી અક્રૂર જેમની ભક્તિ કરે છે તે ભગવાન છે એવું (આ અધ્યાય) સાંભળનારાઓને જ્ઞાન થાય છે. (લે)

૧૮. પ્રેમરૂપ જે પદાર્થ છે તેનો બોધ કરાવનારી ગોપીઓ છે. તેમના પ્રેમથી પણ 'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે' એવું જ્ઞાન થાય છે. (લે)

૧૯. તે અક્રૂર પોતે કરેલી સ્તુતિથી 'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે' એમ જણાવે છે. (લે)

૨૦. ' અને ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે અક્રૂરે 'ભગવાને મથુરા જોઈ' વિગેરે પણ કંસને કહ્યું. (લે)

૨૧. અક્રૂરે 'પોતાનું કાર્ય' એટલે તે ભગવાનને ગોકુલથી મથુરા લાવેલ છે તે કાર્ય કંસને જણાવ્યું. (લે)

૨૨. કારણ કે 'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન' છે એવું કંસને જ્ઞાન થતાં તેણે (વસુદેવ દેવકી વિગેરે) ભક્તોને દુઃખ દીધું. એવો અર્થ છે (લે)

(૧) ભગવાનનું જ્ઞાન* (૨) અને તેનું સાધન[૨૩] અને (૩) ફલ[૨૪] (એ) ત્રણનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. લૌકિક અરિષ્ટના જવાથી કર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. કા. ૧૨

अतोऽरिष्टवधो हेतुः सर्ववस्त्वर्थबोधने ॥
फलमुद्यम एवात्र कंसस्य त्वप्रभावतः ॥का. १३॥

તેથી[૨૫] અરિષ્ટનો વધ સર્વ વૃત્તાંતનું પ્રયોજન[૨૬] જણાવવાનું કારણ[૨૬] છે. કંસના ગભરાટને લીધે તેણે કરેલ ઉદ્યમ જ અહિં ફલ છે. કા. ૧૩.

सात्त्विकं तामसं चैव प्रेष्यामास राजसः ॥
अत्र वध्या राजसा हि प्रसंगादपरेऽपि च ॥का. १४॥

રાજસે[૨૭] સાત્વિક[૨૭] અને તામસને[૨૭] મોકલ્યા જ. અહીં રાજસો વધ કરવાયોગ્ય છે, અને પ્રસંગને લીધે બીજાઓ પણ[૨૮] (વધ કરવા યોગ્ય છે). કા. ૧૪.

त्रयस्त्रिंशे ततोऽध्याये त्वरिष्टवध उच्यते ॥
नारदोक्तिस्तथा कंसमन्त्रणं च रजो महत् ॥का. १५॥

તેથી[૨૯] તેતરીસમા અધ્યાયમાં અરિષ્ટનો વધ કહેલ છે. નારદનાં વચન તેમ જ કંસની મંત્રણા પણ ઘણાં રાજસ છે. કા. ૧૫.

* આ અધ્યાહાર છે. 'तस्य' 'તેનું' એટલે 'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થયું તેનું'

૨૩. અરિષ્ટનું વધમાં આવવું (અને હણાવું)(છે) આ સાધન છે, કારણ કે આ કાર્ય પછી નારદે આવી કંસને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એ જણાવ્યું.

૨૪. 'કંસનો ઉદ્યમ' (છે) કેશી તથા અક્રૂરને વ્રજ મોકલવા અને મંત્રણા કરવી એ સર્વ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એવાં કંસના જ્ઞાનનાં ફલ છે.

૨૫. આ સોળમા શ્લોકથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. (લે)

૨૬. વસુદેવ ભગવાનને પધરાવી ગોકુળ મૂકી આવ્યા વિગેરે સર્વ કાર્યનું પ્રયોજન કંસને હણવો એ છે એમ કંસને નારદે જણાવ્યું. (લે) (અરિષ્ટનો વધ થયો તેથી નારદે એ સર્વ કંસને કહ્યું.) આ નારદના બોધથી કંસને એવું જ્ઞાન થયું કે ભગવાનને ધનુર્યાગના મિષથી બોલાવવા. તેથી આ નારદનો બોધ કર્મમાર્ગીય છે. (લે)

૨૭. રાજસ કંસે સાત્વિક અક્રૂર તથા તામસ કેશીને મોકલ્યાં. (લે)

૨૮. મુખ્ય રીતે રાજસો જ આ પ્રકરણમાં વધ કરવાયોગ્ય છે, છતાં પ્રસંગને લીધે બીજાઓના પણ વધ કરેલ છે. તેથી 'રાજસપ્રકરણમાં તામસ કેશીનો વધ કેમ થયો?' એવી શંકા રહેતી નથી. (લે)

૨૯. 'તેથી' એટલે 'મુખ્યપણે રાજસોનો વધ કરવાના હોવાથી' (લે)

कलाभिः सार्धिकैतायः सार्धाभ्यां वचनं तथा ॥
त्रयोविंशतिभिः शिष्टविद्याः प्राकृतिकास्तथा ॥का. १६॥

પહેલા સાડાપંદર (શ્લોકો)થી,[३०] તેમ જ વચન અઢી (શ્લોકો)થી, અને તેવી જ રીતે પ્રપંચની બાકીની વિદ્યાઓ ત્રેવીસ(શ્લોકો)થી, કહેલી છે.* કા. ૧૬

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः ॥
महीं महाककुत्कायः कम्पयन् खुरविक्षताम् ॥१॥

પછી તે જ સમયે ખરીઓથી ખોદી નાખેલી પૃથ્વીને કંપાવતો મોટી ખૂંધ અને કાયાવાળો આખલારૂપી અસુર અરિષ્ટ નેસડા પાસે આવ્યો. ૧.

પહેલાં તામસપ્રકરણમાં ગોપિકાઓ વગેરેનો નિરોધ કહ્યો. હવે બીજાઓનો નિરોધ કહેવા માટે, 'अथ' 'પછી' શબ્દથી જુદા રાજસ પ્રકરણનો આરંભ કરે છે. 'ભગવાને નિરોધ કર્યો' એમ જ્યારે જાણ્યું, 'तर्हि' તે જ સમયે અરિષ્ટ આવ્યો' એવો અર્થ છે; કારણ કે આખલો નેસડામાં આવે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી; છતાંપણ આ અરિષ્ટ આખલાની આકૃતિવાળો અસુર 'પૃથ્વીને કંપાવતો આવ્યો.' એમ (કહી) રાજસમાં ઘણું સામર્થ્ય હોય છે એવું જણાવેલ છે. महान् મોટી ककुत् ખાંધ कायश्च અને કાયા છે यस्य જેની, (તેવો તે હતો). અદષ્ટ મારફત તેણે પૃથ્વી કંપાવી ન હતી, એમ જણાવવા 'ખરીઓથી ખોદી નાખેલી' વિશેષણ યોજેલું છે. અથવા 'ખરીઓથી જે પ્રકારે ખોદાઇ જાય તેમ (કરતો આવ્યો)' એવો આ શબ્દનો અર્થ છે. (૧)

(પહેલા) અઢી શ્લોકોથી (અરિષ્ટના) આગમનનું વર્ણન કરે છે(તે પૈકી પહેલો શ્લોક થયો.) તેથી (બાકીના નીચેના દોઢ શ્લોકથી) તેની ક્રિયાનું વર્ણન કરે છેઃ—

रम्भमाणः खरतरं पदा च विलिखन् महीम् ॥
उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् ॥२॥
किञ्चित् किञ्चिच्छकृन् मुञ्चन् मूत्रयन् स्तब्धलोचनः ॥

ભયાનક રીતે બરાડતો અને પૃથ્વીને પગથી ઘણું ખોતરતો, પૂછડું ઊંચું કરીને શીંગડાની ટોચથી કોટની દિવાલોને તોડી ફેંકતો,

३०. 'सार्धिकैः' એટલે 'અડધા વધારેથી' (સાડા પંદરથી) અહીં सार्धिकैः 'सार्धाभ्याम' એ 'શ્લોકો'ના વિશેષણ હોવાથી નરજાતિમાં મૂકેલાં છે. (श्लोक शब्द અપ્પાદાર છે) (લે)

* આ પ્રમાણે ગણતાં ૧૫॥+૨॥+૨૩=૪૧ શ્લોકો થાય; પરંતુ નવમા અને સત્તરમા શ્લોકમાં અર્ધ અર્ધ શ્લોક વધારે મૂકવાથી ચાલીસ શ્લોકો આ અધ્યાયમાં ગણેલા છે.

કાંઇક કાંઇક છાણ કરતો અને મૂતરતો સ્થિર લોચનવાળો (તે નેસડા-પાસે આવ્યો). ૨૬

खरतरं ઘણું જ ભયાનક જેમ થાય તેવી રીતે रम्भमाणः માતેલા તેની જાતના (આખલા)નો અવાજ रम्भणं ભાંભરડવું (કહેવાય છે તેમ) કરતો, અને એક પગથી પૃથ્વીને ઘણું ખોતરતો (આવ્યો), કારણકે ચિંતા થતી હોય તે સમયે તે(આખલો) એમ કરે છે પછી પૂછડું ઊંચું કરીને પશુ હોવાથી વચમાં પશુની ક્રિયા કરતો હતો, એમ 'શીંગડાની ટોચથી કોટની દિવાલોને તોડી ફેંકતો' શબ્દોથી કહેલું છે. ગોકુલની નજીક કોટની દિવાલો હતી બંને (શીંગડાઓ)થી તેમને તોડે તો (તેનામાં) ઘણું બલ નથી (એમ જણાય), તેથી શૂળની પેઠે ધોળેલી એક જ (શીંગડાની ટોચ)થી (તેમને) ઊંચા ફેંકતો હતો. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેવું છે કે) વારાફરતી બીજા શીંગડાની ટોચથી અને કોઈ વાર બંને શીંગડાની ટોચોથી તેમ કરતો હતો. उद्धरणं એટલે કટકે કટકે જુદું પાડવું. 'કાંઇક કાંઇક शकृत् मुञ्चन् છાણ કરતો' અને 'મૂતરતો' શબ્દોથી માતેલા(આખલા)નો સ્વભાવ જણાવેલો છે અને ક્રોધ દૂર થયો નથી એમ જણાવવા તે સ્થિર લોચનવાળો થયેલો. તે રાજસ હોવાથી (નેસડામાં જવું કે નહિ) એમ વિચાર કરવા લાગ્યો, પરંતુ એકાએક તેમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો નહિ. ભગવાનની ઇચ્છાને લીધે, અને નેસડાના અધિષ્ઠાતા દેવે જેમનો વિરોધ કરેલો તેઓના પ્રભાવને લીધે તેણે (નેસડામાં) પ્રવેશ કર્યો નહિ. (૨૬).

તેની ક્રિયાથી જે (કાર્ય) થયું તે તો સ્પષ્ટ જ હતું, તેથી તેના બરાડવાનું જ કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यस्य निर्ह्रादितेनाङ्ग निष्ठुरेण गवां नृणाम् ॥३॥
पतन्त्यकालतो गर्भाः स्रवन्ति स्म भयेन वै ॥

હે વહાલા ! જેના ભયાનક બરાડવાથી ભયને લીધે જ ગાયો અને માનુષ (સ્ત્રીઓ)ના ગર્ભો કાલના (નિમિત્ત) વિના જ પડતા અને સ્રવતા હતા.

(નેસડાની) અંદર પ્રવેશ કરીને પણ 'આ હણશે' એમ (જણાવનાર ભયાનક તેનું બરાડવું હતું). તે(બરાડ)થી ભયને લીધે ગાયોના અને માનુષ (સ્ત્રીઓ)ના ગર્ભો अकालतः કાલ નિમિત્ત થયા વિના પણ પડતા અને સ્રવતા. ત્રીજા અને ચોથા માસમાં (ગર્ભનો સ્રાવ થાય છે અને પાંચમા અને છઠ્ઠા માસમાં પાત થાય છે. તે (ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત થવા)નું કારણ ભય હતો, પરંતુ મંત્ર અથવા અરિષ્ટ*ની પેઠે અદૃષ્ટ+દ્વારા તેના બરાડવાથી (તેમ થતું ન હતું) (૩).

*જે ચિન્હથી રોગી અવશ્ય મરણ પામશે એમ જણાય તે અરિષ્ટ કહેવાય છે.

+જીવના કર્મનું ફલ આપનાર. દરેક કર્મનું અદૃષ્ટ બંધાય છે. તેનાં તેમનાં અદૃષ્ટને લીધે અરિષ્ટ બરાડતો અને તેથી ગર્ભો સ્રવતા અને પડતા, એમ બનતું ન હતું. પરંતુ આંગિકના ભયને લીધે જ ગર્ભો સ્રવતા અગર પડતા.

તેમ હોય (સ્રીઓ અને ગાયોને ભય થવાથી જ ગર્ભો સ્રવતા અને પડતા હોય) તો (અરિષ્ટમાં) લૌકિક સ્થૂલતા નહિ હોય એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના અર્ધ શ્લોકથી તેનું શરીર વિશાલ હતું એમ કહે છે:—

निर्विशन्ति. घना यस्य ककुद्यचलशङ्कया ॥४॥

જેની ખાંધ ઉપર મેઘો (તેને) પર્વત માનીને બેસતા. ૪

જેની ખાંધ ઉપર, 'આ પર્વત છે' એમ માનીને મેઘો બેસતા. આ (વાક્ય)થી (તેનો) દેહ ઘણો મોટો હતો એમ સમજાવેલું છે. (૪)

એ પ્રમાણે તેનાં શરીર, ક્રિયા અને બરાડવાની અને અંતઃકરણની ક્રૂરતાનું નિરૂપણ કરી, તેનાથી જે (પરિણામ) થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं तीक्ष्णशृङ्गमुद्वीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ॥
पशवो दुद्रुवुर्भीता राजन् सन्त्यज्य गोकुलम् ॥५॥

તે તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળાને ઉંચે જોઇને, ગોપીઓ અને ગોપો ઘણો ત્રાસ પામ્યા. હે રાજન્! ભય પામેલાં પશુઓ ગોકુલને તજી નાઠાં. ૫.

तीक्ष्णे તીક્ષ્ણ शृङ्गे બે શીંગડાંઓ છે જેનાં (તેવો તે હતો). (તેને) ઊંચે જોઇને, તે ઘણો ઊંચો હોવાથી ઊંચે (તેને) જોઇને, ગોપો ગોપીઓ અને પશુઓ ઘણો ત્રાસ પામ્યાં. 'આ (બધાં)નો નિરોધ થયો હતો, તેથી (તેમને) દેહનું અભિમાન નહિ હોવાથી ભય થયો નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી (એ પ્રમાણે) કહેલું છે. 'ભય પામીને નાઠાં' એમ પશુઓના સંબંધમાં વધારામાં કહેલું છે. (પરીક્ષિત્ કથા સાંભળવામાં) સાવધાન રહે તે માટે (તેનું) સંબોધન કરેલું છે. 'ગોકુલને તજીને' એટલે 'ફરી ત્યાં આવવાની ઇચ્છા મૂકી દઇને' એવો ભાવ છે. (૫)

कृष्ण कृष्णेति ते सर्वे गोविन्दं शरणं ययुः ॥
भगवानपि तद्वीक्ष्य गोकुलं भयविह्वलम् ॥६॥
मा भैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ॥

'કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! એમ (કહેતા)તે બધાય ગોવિંદને શરણે ગયા. ભગવાને પણ તે ગોકુલને ભયથી બ્હાવરું બનેલું જોઇને, 'ભય ન રાખો' એમ વાણીથી આશ્વાસન આપીને, વૃષાસુરને હાક મારી.

સર્વ પ્રકારના ભયોમાં ભગવાન શરણ છે, એમ તે સમયે જાણીને, તે બધાંય 'હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ!' એમ (કહેતા) શરણે ગયા. ઘણો ભય હોય ત્યારે જે (પોતાના) મુખમાંથી નીકળે, તે તે(માણસ)ના હૃદયમાં રહેલા સ્વાભાવિક

ધર્મ છે. વ્રજમાં રહેનારાઓના (હૃદયમાં) તો શ્રીકૃષ્ણ જ વસેલા હતા; તેથી તેઓએ 'હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ!' એમ જ કહ્યું. વળી (શ્રીકૃષ્ણ) 'ગોવિંદ' એટલે પોતાના (ગાયોના) ઇંદ્ર (અધિપતિ) હતા. તેઓએ એ પ્રમાણે વચન કહ્યાં, એટલું જ નહિ, પરંતુ 'ભગવાને પણ તે જોઇને વૃષાસુરને હાક મારી' એવો વાક્યનો સંબંધ છે. (ગોકુલ) ભયથી ગભરાઈ ગયેલું હતું, તેથી આરંભમાં 'ભય ન રાખો' એમ વાણીથી તેનું આશ્વાસન કરી, મનથી તે(અરિષ્ટ)ના વધની પ્રતિજ્ઞા કરી, પછી તેને હાક મારી, પરંતુ સમાધાન કરવા (તેને) બોલાવ્યો ન હતો. 'વૃષ:' 'વૃષ (અસુર)' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) જેમ બલાના પૌત્રો વિગેરેને હણ્યા હતા, તેમ વૃષ વિગેરે દૈત્યના અંશવાળાઓ બધાય હણવા યોગ્ય છે. દેવોના અંશવાળાઓનો જ વધ કરવામાં દોષ છે, એવી ધર્મની મર્યાદા છે. તે (આ અર્થ) 'વૃષાસુર' શબ્દથી કહેલો છે. રોગ અને મલ જેવા અસુરો વધ કરવાયોગ્ય જ છે. (૬ે)

(અરિષ્ટ) રાજસ હોવાથી, આરંભમાં તેને વચન કહે છેઃ—

> गोपालैः पशुभिर्मन्द त्रासितैः किमसत्तम ॥७॥
> बलदर्पहाहं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनाम् ॥

હે અક્કલના બારદાન! હે સર્વથી દુષ્ટ! ગોપાલોને અને પશુઓને ત્રાસ આપવાથી શું (ફલ)? હું તારા જેવા દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા દુષ્ટોના બલ તથા મદને હણનારો છું. ૭ે.

ગોપાલો અને પશુઓ થોડા બલવાળા છે. તે (પશુઓ) તારી જાતના, અને (ગોપાલો) તેમનું પાલન કરનારા છે. કોઈ મોટો (યોદ્ધો) નાનાઓ સાથે, અથવા પોતાની જાતનાઓ સાથે યુદ્ધ કરતો નથી. તેથી જ (અરિષ્ટે) એવો વિચાર કરેલો નહિ હોવાથી, 'હે અક્કલના બારદાન!' એવું (તેનું) સંબોધન કરેલું છે. (તેમને) હણવાનું તો તારાથી બની શકે તેમ નથી જ. (હણવાનું બની શકે) તેમ હોય, તો તો શત્રુના પક્ષને નુકશાન પણ થાય. માત્ર ત્રાસ આપવાથી શું (ફલ) થાય? તેથી જ ભલાઓને પ્રયોજન વિના જ ભય ઉત્પન્ન કરનારને હણવો જોઇએ એમ જણાવવા, 'હે સર્વથી દુષ્ટ' એવું તેનું સંબોધન કરે છે. ક્રિયાથી દુષ્ટ હોય તે असत् (દુષ્ટ), (ક્રિયાસાથે) અંતઃકરણથી દુષ્ટ હોય તે असत्तरः* (વધારે દુષ્ટ), અને (ક્રિયા તથા અંતઃકરણ સાથે) સ્વરૂપથી પણ દુષ્ટ હોય તે તેવો (असत्तमः સર્વથી દુષ્ટ) છે.

*अन्तःकरणेनासत्तमः પાઠ છે, પરંતુ अन्तःकरणेनासत्तरः પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. ક્રિયાથી દુષ્ટ હોય તે અસત્ દુષ્ટઃ, ક્રિયાથી અને અંતઃકરણથી દુષ્ટ હોય તે असत्तरः (વધારે દુષ્ટ), ક્રિયાથી અંતઃકરણથી અને સ્વરૂપથી દુષ્ટ હોય તે असत्तमः (સર્વથી દુષ્ટ). 'त्वद्विधानाम्' 'તારા જેવાનો' શબ્દ તે સ્વરૂપથી દુષ્ટ હતો એમ જણાવનારો છે.

'દુષ્ટોનું કાર્ય આવું જ હોય છે' એવી શંકા થાય, તેથી '(તારા જેવા દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા દુષ્ટોના) બલ તથા મદને હું હણનારો છું' એમ કહેલું છે. બલ તજ્જનિત'દર્પ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થએલા મદને હણે, તેવો (બલ તથા તેના મદને હણનારો હું છું). વેદમાં ઘણે સ્થલે (એવો પ્રયોગ થાય છે) તેથી ઝન ધ્રુન અને ધ્રુમ એ શબ્દો (ઋન શબ્દની પહેલાં આવેલા) હોય ત્યારે જ એવું ... વિગેરે જેવું રૂપ થાય, એવો નિયમ નથી. 'હું' શબ્દથી પોતાને દેખાડીને; પોતાનું પુરુષાતન જાણે કે જણાવતા હોય તેમ કહે છે. કે હું સામાન્ય રીતે દુષ્ટોના જ મદને હણનારો છું: તેમાં પણ દુષ્ટ અંતઃકરણવાલા એટલે અંતઃકરણના દોષ-વાળાના અને ઉદ્વેગ કરાવનારા તારા જેવાના (મદને હણનારો છું), કારણ કે ક્રિયાથી, અંતઃકરણથી અને સ્વરૂપથી દુષ્ટ હોય તેઓ વધ કરવા યોગ્ય જ છે.(૭ફ)

इत्यास्फोटयाच्युतोरिष्टं तलशब्देन कोपयन् ॥८॥
सख्युरंसे भुजाभोगं प्रसार्यावस्थितो हरिः ॥

એમ (કહીને) બાહુ ઠોકવાના અવાજથી અરિષ્ટને કોપાવતા, મિત્રના ખભા ઉપર લાંબા હાથને પ્રસારીને અચ્યુત હરિ ઉભા રહ્યા. ૮.

એ પ્રમાણે કહીને, 'आस्फोटय 'મલ્લની પેઠ બાહુઓ ઠોકીને, બાહુ ઠોકવાથી થવા શબ્દથી જ તે(અરિષ્ટ)ને કોપાવતા એટલે 'તું નમાલો-છે' એમ જણાવીને તેને કોપ કરાવતા, પોતે 'અચ્યુત' હોવાથી ભયરહિત રહેલા (ભગવાને તેની) અવગણના કરી લીલા કરી, એમ 'મિત્રના ખભા ઉપર (લાંબા હાથને પ્રસારીને હરિ ઉભા રહ્યા)' શબ્દોથી કહેલું છે. भुजाभोगं લાંબા હાથને પ્રસારીને ભગવાન ઉભા રહ્યા. એમ કરવાનું પ્રયોજન 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે. જેથી કરીને તે અરિષ્ટ પણ લીલાવાળા ભગવાનનાં દર્શન કરતાં, અંત સમયે તેમનું જ ધ્યાન ધરતાં મુક્ત થાય, તે માટે (ભગવાન તે પ્રમાણે લીલા કરતા ઉભા રહ્યા). (૮ફ).

નીચેના શ્લોકમાં તે(અરિષ્ટ)નું પણ વૃત્તાંત કહે છે:—

सोप्येवं कोपितोरिष्टः खुरेणावनिमुल्लिखन् ९॥
उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् ॥

એવી રીતે કોપાવેલો તે અરિષ્ટ પણ ખરીથી પૃથ્વીને ઉખેડતો, ઊંચા કરેલા પૂંછડાથી મેઘોને ભમાવતો ક્રોધ કરી શ્રીકૃષ્ણની સમીપ દોડી આવ્યો. ૯.

એ પ્રમાણે નિંદાના વચનોથી કોપાવેલો, સ્વભાવથી પણ આતુરરૂપ (તે દૈત્ય) પહેલાંની પેઠે હણવાના પ્રકારનો વિચાર કરતાં ખરીથી अवनिं પૃથ્વીને ઉખેડતો, પછી ઊંચું કરેલા પૂંછડાવાળો થયો, એટલે તે ઊંચા કરેલ પૂંછડાને

લીધે મેઘો (આકાશમાં) આમ તેમ ભમવા લાગ્યા. જેના પૂંછડાના પ્રહારથી મેઘો જ્યાં ત્યાં વીખરાઈ ગયા તેવો (તે થયો). પછી ક્રોધ કરી '(ભગવાન) અયોગ્ય કરે છે,' એમ જણાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ એટલે સદાનંદની ઝપ નજીક સુધી દોડી આવ્યો.* (૯)

નીચેના શ્લોકમાં તેનો દોડી આવવાનો પ્રકાર કહે છેઃ-

अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतम् ॥ १० ॥
कटाक्षिप्याद्रवत् तूर्णमिन्द्रमुक्तोऽशनिर्यथा ॥

આગળ રાખેલ શીંગડાંઓની અણીઓવાળો, સ્થિર લાલ નેત્રો વાળો (તે) અચ્યુતને આડી નજરે જોઇ, જેમ ઇંદ્રે ફેંકેલું વજ્ર તરત જ આવે તેમ (તેમની પાસે) તરત જ દોડી આવ્યો. (૧૦)

(૧) અગ્ર (સર્વથી) આગળ ન્યસ્ત રાખેલી છે विषाणाग्रे બે શીંગડાંઓની અણીઓ જેણે, (૨); સ્થિર અને રક્તના રંગના (લાલ) બે લોચનો છે જેનાં; (આ બે વિશેષણોથી અનુક્રમે) બહારથી અને અંદરથી હણવાનાં સાધનો તેણે ધારણ કરેલાં (એમ) કહેલ છે. (ભગવાન પ્રતિ) તે બે સાધનો (થઈ શકતાં) નથી, એમ સૂચવવા 'અચ્યુત' શબ્દ યોજેલો છે. આરંભમાં તેણે દૃષ્ટિથી વીંધી નાખવા માટે (ભગવાન સામે) આડી નજરે જોયું, પણ વાસ્તવિક રીતે તેની આડી નજરથી પણ ભગવાનને કાંઈ ક્ષતિ થઈ નહિ. છતાંપણ આડી નજરથી ન વીંધી શકાય તેવાને પણ આડી નજરથી જોઈ તે તરત જ દોડી આવ્યો. 'ઇંદ્રે ફેંકેલું વજ્ર જેમ તરત જ આવે' શબ્દથી વિચાર કર્યા વિના ભગવાન પાસે દોડી આવવા સંબંધમાં દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ પર્વતની પાંખો છેદવાના સમયે દુષ્ટોનો જ નાશ કરવા તત્પર થયેલું (વજ્ર) બીજે પણ ગયું, તેમ આ ભગવાનની સમીપ પણ આવ્યો. અથવા અહીં જ વિચાર વગરની સ્થિતિમાં ઇંદ્રે છોડી મૂકેલ (વજ્ર આ દૈત્ય હતો; અથવા નમુચિના+ પ્રસંગમાં (વિચાર કર્યા વિના ઇંદ્રે ફેંકેલ વજ્રની પેઠે આ દોડી આવ્યો'. (૧૦)

તે સમયે ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

गृहीत्वा शृङ्गयोस्तं वै अष्टादशपदानि सः ॥ ११ ॥
प्रत्यपोवाह भगवान् गजः प्रतिगजं यथा ॥

તેને બે શીંગડાંઓ પકડીને જેમ હાથી સામા હાથીને હઠાવે તેમ તે ભગવાને અઢાર પગલાં પાછો હઠાવ્યો. ૧૧.

*પહેલાં પર્વતોને પાંખો હતી અને તે પક્ષીઓ પેઠે આકાશમાં ઊડતા. જ્યાં કોઈ પર્વત પડે ત્યાં પૃથ્વી ઉપર રહેલા જીવોનો સંહાર થઈ જાય. તેથી ઇંદ્રે પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી.

+જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૮-૧૧-૩૧ થી ૩૯.

તે બે શીંગડાંઓ જ પકડીને 'તે' પ્રસિદ્ધ અરિષ્ટને વૈ નિશ્ચય પૂર્વક, અઢાર વિઘાના સ્થલમાં આખલાને હણાય નહિ તેથી, જેમ મોટો પુરુષ બકરાંને લઇ જાય તેમ ભગવાને તેને અઢાર પગલાં પાછલા ભાગમાં (પાછો) હઠાવ્યો. (આ) લોકમાં ઘણું મોટું સાહસ (ગણાય છે). તેમ કરવાનું અને તેવું જ્ઞાન હોવાનું (શ્રીકૃષ્ણમાં) સામર્થ્ય હતું, એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે.

'ભગવાને જ્યારે પોતાનું બલ (અરિષ્ટને એ રીતે) દેખાડયું હતું ત્યારે તે (બારમા શ્લોકમાં કહ્યું છે) તેવી રીતે ફરી કેમ (ભગવાન પાસે) આવ્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાને વધારે (બલ) દેખાડયું નહતું એમ જણાવવા, 'જેમ હાથી સામા હાથીને (હઠાવે)' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. (તેનો) અર્થ એવો છે કે ભગવાને તેનાં (અરિષ્ટનાં) બલ કરતાં થોડું જ વધારે બલ પ્રકટ કર્યું હતું. (તેથી તે ફરી સામો આવ્યો). (૧૧૩).

ભગવાને તેને માત્ર તેટલે દૂર (એટલે અઢાર પગલાં) હઠાવ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેને મૂકી દેતી વખતે જમીન ઉપર પછાડયો. છતાં તેવો (જમીન ઉપર પછડાએલો) પણ ફરી સામો આવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

सोपि विद्धो भगवता पुनरुत्थाय सत्वरः ।
आपतत् स्विन्नसर्वाङ्गो निःश्वसन् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२३ ॥

ભગવાનથી પછડાએલો તે પણ ફરીને ઉઠી, જેનાં સર્વ ગાત્રો પરસેવાવાળાં થયાં છે એવો, ક્રોધથી મોહ પામેલો તથા નિશ્વાસ નાંખતો સત્વર સામે આવી પહોંચ્યો. ૧૨૩

'ભારે (પ્રાણી) જ્યારે ભૂમિ ઉપર પડે ત્યારે તેના ગાત્રનો ભંગ થયો હોવો જોઈએ, છતાં તે ફરી કેમ સામો આવ્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાનથી પછડાએલો' શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાને તેને એવી જ રીતે પછાડયો કે તે પાછો આવી શકે. કારણ કે તે વધ કરવા યોગ્ય જ હતો. તેથી તે પાછો ઉભો થઈ પહેલાં કરતાં પણ વધારે વેગથી દોડયો અને ભગવાનની સામે આવ્યો જ. હવે તો તેને મારવો જ જોઇએ, તેવું જણાવવા (તેનાં) બે વિશેષણો આપે છે. (૧) 'જેનાં સર્વ ગાત્રો પરસેવાવાળાં થયાં છે' એવો (તે થયો), આથી એમ જણાવ્યું છે કે (પોતાનો) દેહ ન રહે (પોતાને મુક્તિ મળે) તે માટે તેણે જ (તેનું) મરણ થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કર્યો અથવા, તેને મારી નાખવામાં આવે તો, કે મારીને તે (યુદ્ધ કરતાં) અટકશે, બીજી કોઇ રીતે અટકશે નહિ. (૨) 'ક્રોધથી મોહ પામેલો (તે થયો). આ(વિશેષણ)થી તેના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ અટકાવી શકાય નહિ તેવી જણાવેલી છે. (૧૨૩)

તે સમયે તેને ભગવાને માર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तमापतन्तं स निगृह्य शृङ्गयोः पदा समाक्रम्य निपात्य भूतले ।
निष्पीडयामास यथार्द्रमम्बरं कृत्वा विषाणेन जघान सोऽपतत् ॥१३॥

તેમણે (ભગવાને) ઉપર ધસી આવતા તેને બે શીંગડાંઓ પકડી, પૃથ્વી ઉપર પછાડીને ચરણથી દબાવીને ભીનાં વસ્ત્રની પેઠે (શીંગડાંથી) નીચોવી નાખ્યો. તેમ કરીને (તેના જ) શીંગડાંથી તેને મારી નાખ્યો, (એટલે) તે પડયો. ૧૩.

પોતાના ઉપર ધસી આવતા તે અરિષ્ટને શીંગડાંથી પકડીને, તેના બલનો નિગ્રહ કરતાં એટલે જેમ તે બલરહિત થાય તેમ કરીને, પછી તેને ભૂમિ ઉપર પાડીને, એક પગથી દબાવી રાખીને, યજ્ઞમાં જેમ પશુને (લોહી કાઢવા) નીચોવે છે તેમ ભગવાને નીચોવ્યો. 'ભીનાં વસ્ત્રની પેઠે' શબ્દોથી ભગવાને તેને ઘા નહિ થવા (ચામડી નહિ ભેદાવા) છતાંપણ તેના વાળના છિદ્રોમાંથી તેવીરીતે લોહી કાઢયું, તે વિષયનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. જેમ વસ્ત્રને પણ માત્ર હાથથી નીચોવવામાં આવે તો તેમાંથી બધું જલ નીકળતું નથી (તેથી) રંગારાઓ વિગેરે લાકડાના કટકાઓથી તેને નીચોવે છે, તેમ 'શીંગડાંથી નીચોવ્યો.' विषाणेन कृत्वा' (निष्पीडयामास) ને બદલે 'कृत्वा विषाणेन' એમ ઉલટા શબ્દો કહેલા છે, તે આગળનો સંબંધ (विषाणेन जघान) (સાચવવા) કહેલા છે. શીંગડાંથી (ભગવાને) તેને માર્યો જેનાથી તે મારવા તત્પર થયેલો તેનાથી જ તેને માર્યો, એમ 'જે મને જેવી રીતે (ભજે છે તેમને હું તેવી જ રીતે ભજું છું)' એ (ભગવાનના ગીતાના) વાકયમાં કહેલો ભાવાર્થ કહ્યો છે. આનો અર્થ એવો છે કે (ભગવાને) બન્ને શીંગડાં અથવા એક શીંગડું તેના ઉદરમાં ઘોંચી દીધું; પછી તે પડયો એટલે ફરી ઉઠવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. એવો અર્થ છે. (૧૩)

અંદરથી તો પ્રાણ નીકળવા છેવટનો પ્રયત્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

असृग् वमन् मूत्रशकृत् समुत्सृजन् क्षिपंश्च पादाननवस्थितेक्षणः ।
जगाम कृच्छ्रं निर्ऋतेरथ क्षयं पुष्पैः किरन्तो हरिमीडिरे सुराः ॥१४॥

રુધિર ઓકતો, મૂત્ર અને છાણ કરતો, પગો પછાડતો, અને જેનાં નેત્રો સ્થિતિવિનાનાં થયાં છે એવો, તે મૂર્છા પામ્યો અને પછી મૃત્યુ પામ્યો. સુરો (દેવો) પુષ્પો વરસાવતા ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૪.

(પ્રથમ) મુખમાંથી રુધિર પડયું, મધ્યમાં મૂત્ર નીકળ્યું, અને અંતમાં છાણ નીકળી ગયું. એવી રીતે સર્વ સ્થલેથી સર્વે નીકળી ગયું એમ કહી, મરણ

વૃષાસુરના આ મહાન પ્રયત્ન સૂચવેલો છે. 'પગો પછાડતો' શબ્દોથી નીકળતી પ્રાણોની ચેષ્ટા કહેલી છે. 'તેની આંખો અવ્યવસ્થિત થઈ' એટલે વિપરીત-ફરી થઈ. આથી આંખોમાંથી પ્રાણો ગયા એમ જણાવેલું છે. પ્રથમ તો એ હત થ ? મૂર્છા પામ્યો, પછી મૂર્છા વળી નહિ, પણ નિર્જીવ થઈ મૃત્યુ જ પામ્યો. અથવા પ્રથમ મૃત્યુ પામ્યો, અને ત્યારપછી મુક્તિના પ્રકરણમાં તેની ગણના હોવાથી સ્વ પોતાના આશ્રયરૂપ સ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો.

'વૃષાસુરનો વધ (બળદના જેવી તેની આકૃતિ હોવાથી) આકૃતિ સમાન હોવાને લીધે અયોગ્ય જેવો થયો (ગણાયો) હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવો પુષ્પો વરસાવતા વિગેરે' શબ્દોથી દેવોએ તેનું અનુમોદન કરેલ હોવાથી, તે (વૃષાસુરનો વધ) યોગ્ય હતો એમ સિદ્ધ કરે છે. (દેવોએ) પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી (ભગવાનની) સ્તુતિ પણ કરી, કારણ કે ભગવાને (વૃષાસુરને હણી) તેઓનું દુઃખ દૂર કર્યું. આ (વૃષાસુરને મારવાથી દેવોનું દુઃખ દૂર થયું તે) અર્થ દેવો જાણતા હતા, એમ જણાવવા (તેઓને) 'સુરો' કહેલા છે. (૧૪)

નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છેઃ—

एवं ककुद्मिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः।
विवेश गोष्ठं सबलो गोपीनां नयनोत्सवः ॥१५॥

એ પ્રમાણે વૃષભાસુરને હણીને પોતાના જાતિબંધુઓથી સ્તુતિ કરાતા, ગોપીઓના નયનોના આનંદરૂપ ભગવાને બલદેવ સાથે નેસડામાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૫.

સ્વજનીઓ (પોતાની જાતના લોકો) પણ કઠિન (દુઃખદાયક, છિદ્ર શોધનારા) હોય છે, તેથી 'પોતાના જાતિબંધુ એટલે ગોપોથી પણ સ્તુતિ કરાતા' એમ કહેલું છે. આ કારણથી જ (જાતિબંધુઓ સામાન્ય રીતે છિદ્ર શોધનારા હોય છે તેથી જ) 'જાતિ બંધુઓ' પદ યોજેલું છે. પછી નેસડાના શત્રુને હણી (ભગવાને) નેસડામાં પ્રવેશ કર્યો. (આ વૃષાસુરનો વધ) પ્રમાણ સહિત હોવાથી, ભગવાન 'સબલઃ' એટલે બલભદ્ર સહિત પણ થયા (બલભદ્રને સાથે લઈ પછી નેસડામાં પધાર્યા). 'ગોપીઓના નયનોના આનંદરૂપ' શબ્દોથી ભગવાને નેસડામાં પ્રવેશ કર્યો તેનું કારણ કહેલું છે. આથી (નયનોના આનંદરૂપ પદથી) એમ સૂચવેલું છે કે (ગોપીઓનો) નિરોધ થઈ ગયેલ હોવાથી, હવે પછીથી તેમની સાથે (દેહનો) સંબંધ[1] થવાનો નથી. (૧૫)

૧. નિરોધ કરવા માટે હવે સંબંધ થવાનો નથી. નિત્યલીલામાં થયેલ રસરૂપ સંબંધ તો થવાનો છે જ. ભગવાન ગોપીઓના નયનોના આનંદરૂપ છે એટલે ભગવાનનાં દર્શન કરતાં જ ગોપીઓને આનંદ થાય છે. રાસલીલામાં થયો તેવો દેહનો સંબંધ હવે પછી થવાનો નથી એમ આથી સૂચવેલું છે.

આમ કારણરૂપ અરિષ્ટનો વધ થતાં તેના કાર્યનું પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી અઢી શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે. (તેના) ફલનું નિરૂપણ આગળ કરશે.

अरिष्टे निहते दैत्ये कृष्णेनाद्भुत कर्मणा ।
कंसायाथाह भगवान् नारदो देवदर्शनः ॥१६॥

અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીકૃષ્ણે અરિષ્ટ દૈત્યને હણ્યો ત્યારપછી દેવવત્ જેનું દર્શન છે, એવા ભગવાન નારદે કંસની પાસે આવી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૬૨.

નેસડામાં અરિષ્ટને માર્યો એટલે હવે નેસડામાં બીજું કંઈ કાર્ય નથી, કારણ કે સર્વ દુઃખનું મૂલ જ એ હતો (એના મરવાથી સર્વ દુઃખનું મૂલ દૂર થયું).

'સદાનંદની પણ અપેક્ષા રહે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ' પદ યોજેલું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સદાનંદ પોતે જ સાધનરૂપ થયા છે, તેથી સદાનંદની પ્રાપ્તિ માટે બીજું કાંઇ જ કરવાનું રહેતું નથી. 'અદ્ભુતકર્મવાળા' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે ભગવાને અરિષ્ટનો (સદંતર) નાશ કર્યો નથી; પરંતુ તેને ગોકુલમાં સ્થાપ્યો છે. તેથી ત્યારથી આરંભી ગોકુલમાં દુઃખ જ રહેવાનું. (દુઃખને દૂર કર્યું તે કાર્યથી દુઃખ જ આવી પડયું, એવી) વિપરીત ક્રિયા જ અદ્ભુત કર્મ છે.

પછી ભગવાન (મથુરા) પધારશે એમ જાણી, નારદે (ભગવાનને પધારવા માટે) રથ વિગેરે મોકલવામાં આવે તે માટે ઉપાય કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આ ત્યારપછી તરત જ એટલે જ્યારે ભગવાને (મથુરા) જવાની ઇચ્છા કરી કે તરત જ (નારદે કંસને નીચે પ્રમાણે કહ્યું). દેવના જેવું દર્શન (દૃષ્ટિ) છે જેમની એવા (નારદ છે), આથી ભગવાનના જ્ઞાન જેવું તેમનું જ્ઞાન છે એમ કહેલું છે. અથવા લોકથી વિરુદ્ધ (નારદ) આચરણ કરે (કંસને બધી સત્ય હકીકત કહી દે) તોપણ તેમને દોષ લાગતો નથી, એમ જણાવવા 'દેવની પેઠે (દર્શન છે જેમનું)' એમ કહેલ છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે જેની આરાધના કરી હોય તે દેવ પ્રત્યક્ષ દર્શન દે ત્યારે જેમ (આરાધના કરનારને પોતાના) ઇચ્છેલા (પદાર્થો) પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ નારદનાં દર્શનથી કંસને સર્વ ઇચ્છિત પ્રાપ્ત થયું. અથવા (આ પદથી એમ જણાવેલું છે કે) જે દેવે પહેલાં કહેલું કે 'આનો આઠમો ગર્ભ તને (કંસને) મારશે' તેનાં દર્શન થતાં જેમ સર્વ સંદેહો દૂર થાય તેમ નારદનું દર્શન (સમાગમ, વાર્તાલાપ) થતાં (કંસના) બધા સંદેહો દૂર થયા. (૧૬)

નીચેના શ્લોકમાં નારદનાં (નારદે કંસને કહેલાં) વાક્યો (શુક) કહે છે:—

यशोदायाः सुता कन्या देवक्याः कृष्णमेव च ॥१७॥
रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन बिभ्यता ।
न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः ॥१८॥

કન્યા યશોદાની પુત્રી (હતી). દેવકીના જ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણને અને રોહિણીના પુત્ર બલભદ્રને ભય પામતા વસુદેવે પોતાના મિત્ર નંદજીને સોંપેલા. તે બેએ નિશ્ચય તારાં સેવકોને હણેલાં (છે). ૧૮.

દેવ (દેવતા) પણ જૂઠું બોલે છે, એવી તેની (કંસની) જે ખોટી બુદ્ધિ (જુઓ ૧૦-૪-૧૭) થઇ હતી તે પ્રથમ દૂર કરે છે. કન્યા દેવકીની (નહતી), તેમ જ યશોદાનો પુત્ર પણ (નહતો), પરંતુ કન્યા યશોદાની (હતી), અને દેવકીનો તો પુત્ર (છે). 'કન્યા યશોદાની પુત્રી (હતી) એમ કહ્યું, શ્રીકૃષ્ણ તો દેવકીના પુત્ર (છે) એમ કહ્યું.' એ પ્રમાણે (પાછલા શ્લો૦ ૧૬ માં) 'આહ' 'કહ્યું' (શબ્દ છે) તેનો સર્વત્ર (સર્વ વાક્યો સાથે) સંબંધ છે. બલભદ્રને દેવકીના પુત્ર અને રોહિણીના પણ પુત્ર (કહ્યા).

જેમ બલભદ્ર દેવકીના અને રોહિણીના પુત્ર છે તેવી જ રીતે (શ્રીકૃષ્ણ) દેવકીના અને યશોદાના પુત્ર નથી, એમ (બલભદ્રથી શ્રીકૃષ્ણનો) ભેદ દર્શાવવા (શ્રીકૃષ્ણ પછી) 'एव' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે.

'ત્યારે (વસુદેવના પુત્રો નંદના પુત્રો ગણાય છે) એવી ઉલટી સ્થિતિ કેમ થઇ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભય પામેતા વસુદેવે પોતાના મિત્ર નંદજીને સોંપેલા' શબ્દો યોજેલા છે. (ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે એમ) નંદજી પણ જે પ્રમાણે જાણે નહિ તેવી રીતે ભગવાન ત્યાં (નંદજીને ઘેર) રહે છે, એટલા અર્થ (વિષય, બાબત)નું નારદને પણ જ્ઞાન નથી. (તેથી નારદ માને છે કે ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે એમ નંદજી જાણે છે અને નંદજીએ વસુદેવ પાસેથી ભગવાનને થાપણ તરીકે સંભાળ રાખવા લીધા છે). અથવા (ભગવાનની પણ) વાસ્તવિક રીતે થાપણ હતી. (કારણ કે વસુદેવ ભગવાનને નંદજીને ત્યાં પધરાવી ગએલા.)

(ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે એમ) જાણીને પણ (નંદજી) અન્યથા (ભગવાનથી વિરુદ્ધ કાંઇ કાર્ય) કરશે નહિ, એમ જણાવવા 'મિત્ર' પદ યોજેલું છે. નિશ્ચય તે બેએ એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રે પ્રલંબ વિગેરે બધાએ તારા સેવકોને હણેલા છે, એમ 'वै' 'નિશ્ચય' શબ્દ (જણાવે છે). તેમ ન હોય (તે બેએ તેઓને હણેલા ન હોય) તો બીજો કોઈ તેઓને હણી શકત નહિ. આટલું કહી (નારદ) ત્યાં જ શાંત (ઉભા) રહ્યા. (૧૮)

ત્યારપછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

निशम्य तद्भोजपतिः कोपात् प्रचलितेन्द्रियः ।
निशातमसिमादत्त वसुदेवजिघांसया ॥१९॥

તે(નારદના વચન)ને શ્રવણ કરી, કોપથી જેની ઇન્દ્રિયો ખળભળી ઉઠી છે એવા ભોજોના પતિએ વસુદેવને હણવાની ઇચ્છાથી તીક્ષ્ણ તલવાર ગ્રહણ કરી. ૧૯.

નારદજીએ કહેલું સત્ય વૃત્તાંત સાંભળીને જ (કંસે વસુદેવને હણવા તલવાર ગ્રહણ કરી). તેનામાં ઉલટાવવાનું (દેવકીના પુત્ર તેને મારે નહિ તેમ કરવાનું) સામર્થ્ય હતું એમ જણાવવા, તેને भोजपतिः 'ભોજોનો પતિ' કહેલો છે. અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થએલ કોપથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ખળભળી ઉઠી. આ (પુત્રને નંદજીને સોંપી દીધા એ) વસુદેવનો અન્યાય હતો, એમ (મનમાં) જાણીને તેમને હણવાની ઇચ્છાથી તીક્ષ્ણ તલવાર હાથમાં ગ્રહણ કરી. (૧૯).

ઘણે ભાગે વસુદેવ સભામાં જ હતા. તે સમયે (તેમને હણવા કંસે તલવાર લીધી ત્યારે) ભય પામેલા નારદે તેને (કંસને), (વસુદેવને હણતાં) અટકાવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ।
ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैर्बबन्ध सह भार्यया ॥२०॥

નારદે વારેલા (તે કંસે) તેનાં બન્ને પુત્રો પોતાનું મૃત્યુ છે એમ જાણી, લોહમય પાશોથી (વસુદેવને) પત્ની સાથે બાંધ્યા. ૨૦.

'નારદે વારેલો કંસ (વસુદેવનો વધ) કેમ ન કરે ?'. એવી શંકા થાય, તેથી 'નારદે' શબ્દ યોજેલ છે. (નારદના અટકાવવાથી કંસ અટક્યો કારણ કે તે (નારદ) તેઓએ (કંસ વિગેરે અસુરોએ) માન આપવા યોગ્ય હતા. તે (નારદ) દેવોને અને તેઓને (અસુરોને) સમાન હતા. (તેથી વસુદેવને હણ્યા નહિ) છતાં તે (વસુદેવ) શત્રુ હતા તેથી તેમને બાંધ્યા, એમ તેમના બન્ને પુત્રો પોતાના મૃત્યુ છે....' વિશેષથી કહે છે. (કંસે) વસુદેવ અને દેવકીને બાંધ્યાં, કારણ કે નજીકનાં સગાંઓ (વસુદેવ અને દેવકી, પિતા અને માતા)નો પણ પોતામાં (મારનાર શ્રીકૃષ્ણમાં) સમાવેશ થાય છે તેમ જ સેવકો (આશ્રિતો, પુત્રો શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ)નો પણ પોતામાં (વસુદેવ અને દેવકીમાં) સમાવેશ થાય છે.[1] (વસુદેવના બે પુત્રોમાંથી કયો પુત્ર દેવકીનો આઠમો ગર્ભ છે એ)

---

૧. (વસુદેવના) બાન્ધવોનો અને સેવકોનો પણ પોતામાં (કંસના પક્ષમાં) સમાવેશ થતો હોવાથી તેઓને (વસુદેવના બાન્ધવો તથા સેવકોને) બાંધ્યા નહિ, પરંતુ દેવકી અને વસુદેવને જ બાંધ્યાં એવો અર્થ છે. (કે) देवकी वसुदेवौ પછી 'एव' 'જ' શબ્દ નથી તેમ જ વસુદેવ અને દેવકીને બાંધ્યા પણ બીજા તેમના બાન્ધવો અથવા સેવકોને બાંધ્યા નહિ એમ જણાવનાર પણ કોઈ શબ્દ નથી. તેથી આ અર્થ બરોબર જણાતો નથી.

એ વિશેષ (એમાંનો ભેદ) (નારદે) કહેલ નહિ હોવાથી, (બંને પુત્રોને શત્રુ માન્યા તેથી) 'તેના બંને પુત્રો' એમ દ્વિવચન યોજેલું છે. અથવા (એમાંથી કયો આઠમો ગર્ભ હશે તેનો) સંદેહ રહેવાથી દ્વિવચન યોજેલું છે. 'લોહમય પાશોથી' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેમને (વસુદેવ તથા દેવકીને) પગમાં જ લોઢાની બેડીઓ નાંખી ન હતી; પરંતુ સર્વ અંગો સાંકળોથી બંધાય તેમ બાંધી લીધાં હતાં. એટલું કહી નારદજી (ત્યાંથી) વિદાય થઇ ગયા.

કેટલાક ટીકાકારો× એમ કહે છે કે નારદે જ (વસુદેવ તથા દેવકીને) બંધન કરવાનું, પણ (કંસને) કહ્યું, કારણ કે જો તેમને મારી નાખવામાં આવે તો તેમના બંને બાલકો નાશી જાય. તે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે (માનવા યોગ્ય નથી); કારણ કે એમ કહ્યું હોય તો અસત્ય ભાષણ કહેવાય. (૨૦)

प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिनम् ।
प्रेषयामास हन्येतां भवता राममाधवौ ॥२१॥

પણ દેવર્ષિ પાછા ફર્યા ત્યારે, કંસે કેશીને બોલાવી, 'રામ અને માધવને (તું) હણ' એમ કહીને તેને ગોકુલ મોકલ્યો. ૨૧.

'પછી દેવર્ષિ નારદ ત્યાંથી પાછા ફર્યા, ત્યારે ફરીથી તેની (કંસની) પહેલાંના જેવી દુષ્ટ બુદ્ધિ (વસુદેવને હણવાની) થઇ હશે' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા 'तु' 'પણ' શબ્દ યોજેલ છે. કેમકે તે દેવોના પણ મંત્રદ્રષ્ટા (ઋષિ) છે. (મનુષ્યના વિચાર જાણે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? તે સમયે (નારદ ગયા ત્યારે) કંસે પોતાની પાસે રહેલા પોતાના મુખ્ય અશ્વરૂપ કેશીને બોલાવી, એટલે, 'હે કેશિન્ !' એવું સંબોધન કરી, તેને ગોકુલ મોકલ્યો. 'તું જા' (એમ કહ્યું)' 'ગોકુલ' એમ અર્થથી (પ્રકરણથી) સમજાતું હોવાથી એ કહેલ નથી. 'હણ' શબ્દથી ત્યાં જઇને શું કરવું તે કહેલું છે. हन् ધાતુ ગતિના અર્થમાં પણ યોજાય છે તેથી (રામ તથા માધવને) બોલાવી લાવવા માટે જ (કંસે) ઘોડાને મોકલ્યો, તેવો અર્થ અહીં જણાય છે, પણ તે (ઘોડાનું આસન વાહન) સુખરૂપ નથી, તેથી પાછળથી (કંસે) રથ મોકલ્યો. તેનું (કેશીનું) સામર્થ્ય તેવું (રામ અને કૃષ્ણને લાવી શકે તેવું) છે. તે તો 'જેના હણહણાટથી ત્રાસ પામતા (દેવો સ્વર્ગને છોડી નાસ્યા જાય છે)' એમ (અ. ૩૪ શ્લો૦ ૧૫માં) આગળ કહેશે. શ્રીકૃષ્ણને અહીં 'માધવ' કહેલા છે, તે તેમનું મધુવંશમાં પ્રાકટ્ય થયાના અભિપ્રાયથી કહેલ છે. 'રામ' તો પ્રસિદ્ધ જ છે. (ભગવાનનું નામ સાંભળવાથી) તે (કેશી) પણ ભક્ત થઇ જશે એવા વિચારથી (કંસના) મુખમાંથી સાક્ષાત્ ભગવાનનું નામ (શ્રીકૃષ્ણ) નીકળ્યું નહિ (પણ ભગવાન માટે 'માધવ' નામ યોજાયું). ૨૧.

× શ્રીધર, જીવગોસ્વામિ અને વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી પોતાની ટીકાઓમાં આ પ્રમાણે કહે છે.

મંત્રણા (કરવા)થી કાર્ય સિદ્ધ થશે, એમ હૃદયમાં જાણી, સર્વને બોલાવી કંસે મંત્રણા કરવા માંડી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् ।
अमात्यान् हस्तिपांश्चैव समाहूयाह भोजराट् ॥२१॥

ત્યારપછી મુષ્ટિક, ચાણૂર, શલ તથા તોશલ વિગેરેને, મુખ્ય પ્રધાનોને અને હસ્તીઓનું પાલન કરનારાઓને જ સારી રીતે બોલાવીને ભોજોના રાજાએ (કંસે) તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૧.

મુષ્ટિક, (ચાણૂર, શલ, તોશલ,) વિગેરે મલ્લો છે; 'અમાત્યો' એટલે (રાજ)ગૃહના મંત્રીઓ. 'હસ્તીઓનું પાલન કરનારા' એ યુદ્ધમાં કુશલ યોદ્ધાઓ છે; (તેમને કંસે બોલાવ્યા). મૂલમાં 'च' 'અને' શબ્દ છે તેથી (એમ કહેલું છે કે) બીજા બંધુજનોને પણ બોલાવ્યા. મૂલમાં 'एव' 'જ' શબ્દ છે તેથી (એમ જણાવેલું છે કે) પ્રતિપક્ષીઓને બોલાવ્યા ન હતા. 'બોલાવીને' એટલે તેઓના ઘરે હતા (ત્યાંથી) તેમને બોલાવીને 'ભોજોના રાજા' શબ્દથી તેઓએ આવવાનું કારણ કહેલું છે, (કંસ તેમનો રાજા હોવાથી રાજા બોલાવે ત્યારે જવું જોઇએ તેથી આવ્યા). (૨૧)

તેઓ આવી ગયા ત્યારે (કંસ) પોતાનું વૃત્તાંત તેમને કહે છે:—

भो भो निशम्यतामेतद् वीर चाणूरमुष्टिकौ ।
नन्दव्रजे किलासाते सुतावानकदुन्दुभेः ॥२२॥

હે હે વીર ચાણૂર! હે વીર મુષ્ટિક! તમે આ સાંભળો. નંદના વ્રજમાં આનકદુંદુભિ(વસુદેવ)ના બે પુત્રો ખરેખર રહેલા છે. ૨૨.

સામાન્ય સંબોધન (भोः) બે વખત કરવામાં આવે ત્યારે સર્વેનું સંબોધન કરેલું છે એમ જણાય, તેથી (અહીં સભામાં) સર્વનાં નામ લઇને કંસ કહે છે એમ જણાવેલું છે. 'આ સાંભળો' શબ્દો (એમ જણાવે છે કે) તે સર્વને સાવધાન કરે છે. 'વીર' એ વિશેષણ ચાલતા પ્રકરણમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વને માટે યોજેલું છે અથવા 'ચાણૂર' એમ જુદું નિરૂપણ કરેલું છે (એમ લઇએ), તો 'વીર' તેનું (ચાણૂરનું) જ વિશેષણ છે. અથવા 'વીર' (નામનો) કોઇ મલ્લ હતો, (તેનું એ સંબોધન છે). મુષ્ટિક વિગેરેને પણ મુખ્ય (મલ્લ) તરીકે ગણવામાં આવે, તો બહુવચન 'वीरचाणूरमुष्टिकाः' લેવું. ઉત્તરાર્ધથી નહિ જાણેલો વૃત્તાંત કહે છે. મંત્રણામાં કહેનારનું (પોતાને ખબર આપનાર નારદનું) નામ અપાય નહિ, તેથી 'ખરેખર' શબ્દ કહેલો છે. આ (નંદના વ્રજમાં અનકદુંદુભિના બે પુત્રો છે તે) વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. ખરેખર (ચોક્કસ) છે, નંદના વ્રજમાં ખરેખર (ચોક્કસ) છે, (અને તેઓ) આનકદુંદુભિના (વસુદેવ)ના ખરેખર (ચોક્કસ) પુત્રો છે. (૨૨)

रामकृष्णौ ततो मह्यं मृत्युः किल निदर्शितः ।
भवद्भ्यामिह सम्प्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया ॥२३॥

તેઓ રામ અને કૃષ્ણ છે. એમનાથી ખરેખર મારૂં મૃત્યુ જણાવેલું છે. અહીં આવેલા તેઓને તમો બે મલ્લક્રીડાથી હણો. ૨૩.

'તેમ હોય તેથી શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેઓથી મારું (મૃત્યુ જ) છે' એમ કહે છે. 'મૃત્યુ', એટલે મરણ. અહીં પણ પહેલાંની જેમ 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલો છે. 'જણાવેલું છે' એટલે સારી રીતે જણાવેલું છે, સર્વ પ્રત્યક્ષ રીતે કહે છે. 'ત્યારે શું કરવું' એ (જાણવાની) આકાંક્ષા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહે છે. અહીં સારી રીતે આવેલા તે બેને તમે બે ચાણૂર અને મુષ્ટિક મલ્લલીલાથી હણો.

(हन् ધાતુ ગતિના અર્થમાં પણ યોજાય છે, તેથી તેમની પાસે તમે બે જાઓ) તેમને પ્રાપ્ત કરો એવો ભાવાર્થ થાય છે. જો (કંસ) લૌકિક ભાષા પ્રમાણે (ભગવાનથી) વિરુદ્ધ બોલે નહિ, તો ભગવાન પણ લૌકિક રીતિએ તેને મારે નહિ. (રામ અને કૃષ્ણ કંસના ભાણેજ થાય છે, તેથી પ્રકટ રીતે તેમને તેમ કરવું (હણવા) એ અયોગ્ય ગણાય, તેથી "(મલ્લ)લીલાથી" પદ યોજ્યું છે. તેથી જ ભગવાને પણ તે જ પ્રમાણે કર્યું. (મલ્લલીલાથી તેમને માર્યા) શસ્ત્રથી અથવા મુષ્ટિથી પણ (માર્યા) નહિ. (૨૩).

આ ભાવ ભગવાને તેના હૃદયમાં સ્થાપન કર્યો હતો, તેથી બાલકોને છેતરવા મલ્લોનો અખાડો કેવી રીતે કરવો, તે કંસ કહે છે:—

मञ्चाः क्रियन्तां विविधा मल्लरङ्गपरिश्रिताः ।
पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु स्वैरसंयुगम् ॥२४॥

મલ્લોના અખાડાની ચારેબાજુ વિવિધ માંચડાઓ તૈયાર કરો. (કે જેથી) શહેરના અને ગામડાના બધાએ માણસો સ્વેચ્છાથી કરેલું યુદ્ધ જૂએ. ૨૪.

મનને હરણ કરે તે માટે 'વિવિધ' માંચડાંઓ કરો, (તે એવા હોવાથી) સર્વ લોકનું ચિત્ત બીજે (તે માંચડાઓથી) રહે એટલે તેમને હણવાનું કાર્ય થઇ શકે. મલ્લોના અખાડાનો આશ્રય કરીને (તેની) ચારે તરફ રહે તે માટે ચારે તરફ મંચો રચવા, જેથી (જે મંચોથી) જ ત્યાં જ (લોકોને) ભ્રમ થાય તે માટે મલ્લો સાથે સારી રીતે યુદ્ધ થઈ શકે. માત્ર (મંચો)થી ભ્રમ થશે નહિ, તેથી 'શહેરના અને ગામડાના માણસો' શબ્દોથી લોકોને (તે મંચાપર) બેસાડવાનું કહે છે. એવા વિશાલ સ્થાનમાં શહેરના અને ગામડાંના, રહેવાસીઓ જુદાજુદા મંચો ઉપર બેસીને સ્વૈરસંયુગમ્ સ્વેચ્છા પ્રમાણે કરેલું યુદ્ધ જુએ, એટલે તેમના

કોલાહલથી (કોહ્કોવું) ચિત્ત બીજે (યુદ્ધમાં નહિ, પણ કોલાહલમાં) જાય, જેથી (કંસની) અપકીર્તિ ન થાય. (૨૪).

આ સર્વ ભગવાનને જ માટે કરવામાં આવ્યું છે. આમ કરવા છતાં પણ કાર્ય સિદ્ધ થવામાં સંદેહ રહે, તેથી બીજો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

महामात्र त्वया भद्र रङ्गद्वार्युपनीयताम् ।
द्विपः कुवलयापीडो जहि तेन ममाहितौ ॥२५॥

હે હસ્તિપાલક! હે ભદ્ર! તું અખાડાના દ્વાર ઉપર કુવલયાપીડ હાથીને લાવ અને તું તેનાથી મારા બે શત્રુઓનો નાશ કર. ૨૫.

મોટા હાથીઓને પાલન કરનાર તે महामात्रः હસ્તિપાલક, કુવલયાપીડ નામના મુખ્ય હાથીને વશ રાખનારો. (કંસ) તેને અતિ ઉત્સાહ ચઢાવવા એમ સંબોધન કરે છે (અને કહે છે કે) 'તું અખાડાના દ્વાર આગળ કુવલયાપીડને જ લાવજે.' તું (એ કુવલયાપીડ હાથીને) જાતે જ લાવજે, બીજા પાસે મંગાવીશ નહિ. (તું પણ એ જ હાથીને લાવજે) બીજા કોઈને લાવીશ નહિ. (એમ કરવાથી) તેને કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા રહેશે નહિ એમ જણાવવા 'ભદ્ર' એમ સંબોધન કરે છે, (પણ) સરસ્વતીના સંવાદ પ્રમાણે 'અભદ્ર' એટલે 'પાપી' એવું જ્ઞાન થાય છે.*

'કુ' એટલે પૃથ્વી, તેના 'વલય' એટલે મંડલના, 'આપીડ' એટલે મુકુટરૂપ (કુવલયાપીડ છે). 'તથી (તેને લાવવાથી) શું (ફલ)?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે '(તેથી) મારા બે શત્રુઓનો નાશ કરજે' એટલે મારા કામ અને ક્રોધ એ બંને શત્રુઓનો નાશ કરજે. એ (બે) વિના બીજો (કોઈપણ) શત્રુ છે જ નહિ. (૨૫).

આમ લૌકિક ઉપાય કહીને નીચેના શ્લોકમાં અલૌકિક ઉપાય દર્શાવે છે:–

आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि ।
विशसन्तु पशून् मेध्यान् भूतराजाय मीढुषे ॥२६॥

ચતુર્દશીને દિવસે વિધિ પ્રમાણે ધનુર્યાગનો આરંભ કરો; કામના પૂર્ણ કરનાર ભૂતરાજને પવિત્ર પશુઓનું બલિદાન આપો. ૨૬.

આ (શ્રીકૃષ્ણ) વિષ્ણુના અંશ છે, એવી તે (કંસની માન્યતા હતી, તેથી શિવની આરાધના કરવી જોઈએ, કારણ કે તેના (વિષ્ણુના) સમાન બલવાળા તે જ (શિવ જ) થઈ શકે. તેમાં પણ તેમના (શિવના) અનેક પ્રકારના યજ્ઞો છે તે

* શ્લોકમાં 'त्वया भद्र' છે તે 'त्वगाऽभद्र' એવો પાઠ સરસ્વતી સંવાદ પ્રમાણે થાય છે. આ સરસ્વતી સંવાદ તામસપ્રમાણપ્રકરણના ઉપોદ્ઘાતના પાના ૧૭ગો સમાવેશ છે.

પેકી (કંસને) યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો છે તેથી તેણે ધનુર્યાગ જ કરવો જોઇએ. જે(યજ્ઞ)માં ધનુષમાં શંકરનું પૂજન થાય તે ધનુર્યાગ શૈવતંત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તે ચૌદશ તિથિએ જ કરવો જોઇએ, કારણ કે 'ચૌદશ' એ શંકરની તિથિ છે. 'વિધિ પ્રમાણે' એટલે (દેવનું) અધિવાસન (આવાહન, મંત્રોવડે મૂર્તિમાં આવાહન કરવું તે) કર્યા પછી તે(શિવ)ના તંત્રમાં કહેલી રીત પ્રમાણે, ઘણી હિંસા જેમાં થાય તેવો (આ) યજ્ઞ કરવો જોઇએ. શૈવતંત્રમાં શિવના ઘણા ભેદો છે, તેથી જેમાં ઘણી હિંસા થાય તેવો યજ્ઞ કરવામાં આવે તો દેવ (શિવ) પણ તેવા (હિંસક) જ થાય, તેવો આ અર્થ 'ભૂતરાજ' શબ્દથી કહેલો છે (તે) મીઢુષ. કામનાઓને પૂર્ણ કરનાર એટલે સર્વ પ્રકારે ફલ આપનાર છે. (૨૬)

એમ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ઉપાયો કહીને, તે તેમને (શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવને) અહીં લાવવામાં આવે ત્યારપછીના સમયના હોવાથી તેમને લઈ આવવા અક્રૂરને (ગોકુલ) મોકલવા તેને બોલાવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्याज्ञाप्यार्थतन्त्रज्ञ आहूय यदुपुंगवम् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह ॥२७॥

કાર્યના આરંભને જાણનારે (કંસે) આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ અક્રૂરને બોલાવી (પોતાના) હસ્તથી (તેના) હસ્તને ગ્રહણ કરી તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું: ૨૭.

'अर्थतन्त्रज्ञः' કાર્યનો આરંભ (કેમ કરવો તે) જાણનાર કંસે, અક્રૂર વિના આ કાર્ય બીજાથી બનશે નહિ એમ જાણીને, यदुपुंगवम् યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ અક્રૂરને (તેના) ઘેરથી બોલાવીને, તેને માન આપવા તેના હાથને પોતાના હાથથી ગ્રહણ કરી, ત્યારપછી એ પ્રસન્ન થયો છે એમ જાણીને, સ્વભાવથી પણ જે ક્રૂર નથી એવા તે અક્રૂરને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. આવા (અધમ) કાર્ય કરવા માટે ભગવાનના ભક્તને મોકલવો યોગ્ય નથી, (છતાં કંસ રાજા તેને મોકલે છે) એ આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'ह' શબ્દ યોજેલો છે. (૨૭)

भो भो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः ।
नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु ॥२८॥

હે હે દાનપતે! સન્માન પ્રાપ્ત કરનાર તમે મારું આટલું મિત્ર-કાર્ય કરો; ભોજ અને વૃષ્ણિઓમાં તમારાથી બીજું અત્યંત હિત કરનાર કોઈ નથી. ૨૮.

'હે! હે!' એમ બે વાર સંબોધન કરે છે તે ઘણું માન સૂચવે છે. 'દાનપતે!' શબ્દ તે (અક્રૂરનો) ધર્મ જણાવનાર છે, કારણ કે તે (અક્રૂર) સર્વ દાનનો અધિષ્ઠાતા છે. બાર વર્ષ પર્યંત દરરોજ ગોદાન કરવાથી તે જન્મેલો.

તેની માતા માલિનીની પણ તેવી જ (દાન કરનારી) હતી. જેમ દુઃખીઓના દુઃખને દૂર કરવાને તમે અન્નનું દાન આપો છો, તેમ મને દુઃખીને પણ ભગવાન આપ, એવો અર્થ છે. મારું આટલું 'મૈત્રં' મિત્ર–કાર્ય કર. આથી (એમ જણાવેલું છે કે) હું તને મિત્ર બનાવું છું. જેમ મિત્રે કરવું જોઈએ તેમ (મારે માટે) તું કર એવો અર્થ છે. તેમાં પણ આદરણીય (પોતાના મિત્ર માટે જેને માન છે તેવો) તું છે. (આ+દૃ ક્રિયાપદને) કર્તાના અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય લગાડવાથી (આ શબ્દ થયો છે). અથવા હું તને આદર (માન) આપું છું. તેથી માન પામેલો હોવાથી (મિત્રનું કાર્ય કર). 'આવું કાર્ય બીજા પાસે કરાવવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. તમારા વિના મારું અત્યંત હિત કરનાર બીજું કોઈ જ નથી. (અત્યાર સુધી તમે મને) અનુસર્યા છો, તેથી એમ જણાય છે. બોલે એ પિતૃવ્ય વંશનો પિતરાઈભાઈ છે. વૃષ્ણિઓ યાદવો છે. સામાન્ય અને વિશેષ ભાવથી તે બે કહેલા છે. તેથી સામાન્ય રીતે અથવા વિશેષ રીતે (ખાસ કરીને) (તારા વિના) કોઈ અન્ય મારું હિત વિચારનાર નથી એવો અર્થ છે. (૨૮).

'તેથી (હું વધારે હિત વિચારનાર છું તેથી) શું?' એવી આકાંક્ષા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधनम् ।
यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः ॥२९॥

હે સૌમ્ય! સમર્થ ઇન્દ્રે જેમ વિષ્ણુનો આશ્રય કરી સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો, તેમ કાર્યના ગૌરવના સાધનરૂપ તમારો આશ્રય કરેલો હું સ્વાર્થ સિદ્ધ કરીશ (કાર્ય પાર પાડીશ). ૨૯

અત્યાર સુધી તું મારો આશ્રિત હતો, હવે તો હું તારો આશ્રિત થઉં છું. તમે આશ્રય કરવા યોગ્ય છો એમ દર્શાવવા 'હે સૌમ્ય' એવું સંબોધન કરેલું છે. કાર્યનું ઘણું ગૌરવ છે (કાર્ય ઘણું અગત્યનું છે). તેનું સાધન (તમે થાઓ) તે માટે, અથવા તેને સાધવા માટે (તમારો) આશ્રય કરું છું, અથવા તે(કાર્ય)ના સાધનરૂપ (તમને) સાધવા માટે (તમારો આશ્રય કરું છું).

'આશ્રિતનો આશ્રય કરવો, એ યોગ્ય કેમ ગણાય'? એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. ઇન્દ્ર મોટા ભાઈ હતા, વિષ્ણુ ઉપેન્દ્ર (વામન) નાના ભાઈ હતા. છતાં જ્યારે દૈત્યોએ ત્રણ લોક (ઇન્દ્ર પાસેથી) હરી લીધા ત્યારે તે પાછા પ્રાપ્ત કરવા (ઇન્દ્રે) વિષ્ણુનો (વામનનો) આશ્રય કરી (પોતાનું) કાર્ય સાધ્યું હતું. એમ સ્વાર્થ સાધવા તૈયાર થયેલો હું પણ (તારો આશ્રય કરીને) સ્વાર્થ સાધીશ.

ઇંદ્રિ સમર્થ પણ હતો, (છતાં તેણે એ પ્રમાણે કરેલ). તેથી કાર્ય (સિદ્ધ) કરવા (હલકાનો) આશ્રય કરવો એ નિંદિત નથી એવો ભાવ છે. (૨૯)

તે કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

गच्छ नन्दव्रजं तत्र सुतावानकदुंदुभेः ।
आसाते ताविहानेन रथेनानय मा चिरम् ॥३०॥

નંદના વ્રજમાં જા, ત્યાં આનકદુંદુભિના બે પુત્રો છે. તે બંનેને આ રથમાં બેસાડી અહીં લાવ; વિલંબ ન કર. ૩૦.

પછી જે (પોતાના) જન્મ સમયે પણ ભગવાનના અધિષ્ઠાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા, (વસુદેવના જન્મ સમયે દેવોએ નોબતો અને ઢોલ વગાડેલા તેને હૃદયમાં રાખી આ કહેલ છે. તેથી જ તેમનું નામ ' આનકદુંદુભિ ' પડેલું) તે આનકદુંદુભિના (વસુદેવના) બે પુત્રો રામ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં વ્રજમાં છે.

'તેથી શું?' એવી આકાંક્ષા થાય, તેથી કહે છે કે 'તે બેને આ રથથી (રથમાં બેસાડી) અહીં લઈ આવ. વિલંબ ન કર'. (તે કામમાં) ઢીલ કરવી નહિ. ૩૦.

'(તેમને બોલાવવાનું) શું પ્રયોજન?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

निसृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्वैकुण्ठसंश्रयैः ।
तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः ॥३१॥

વિષ્ણુનો આશ્રય કરેલા દેવોએ (તેમને) ખરેખર! મારૂં મૃત્યુ સરજેલ છે. તેથી ભેટો સાથે નંદ વિગેરે ગોપો સાથે તે બંનેને લાવ. ૩૧.

'ખરેખર' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ જણાવી, 'તે બંને મારૂં મૃત્યુ છે' (એ વૃત્તાંત) નારદ ઋષિએ (જણાવેલ એ હકીકત કંસ) પ્રથમની પેઠે (પાછળ શ્લોક ૨૨ ની સુબોધિનીજી જુઓ) ગુપ્ત રાખે છે. દેવોએ (મૃત્યુ) સર્જેલ છે, તેથી તે ફેરવી શકાય તેમ નથી. દૈત્યોએ દેવો વધ કરવા યોગ્ય છે. તો તેવા દેવોથી શું (થનાર) છે?' એમ શંકા થાય, તેથી 'વિષ્ણુનો આશ્રય કરેલા' શબ્દ યોજેલ છે. વૈકુંઠ એટલે વિષ્ણુ. એ જ સારી રીતે આશ્રય છે જેઓના (તેવા દેવો છે), તેથી દેવોએ ભગવાનના આશ્રયથી તે (બંને મારું મૃત્યુ) કરેલ હોવાથી, (મારું) તે કાર્ય બીજી રીતે (રામ અને શ્રીકૃષ્ણને અહીં લાવ્યા વિના) સિદ્ધ થાય તેમ નથી.

પહેલાં (પાછલા શ્લોકમાં) રથમાં બેસાડી લાવ એમ કહીને પણ, (તેઓને) પોતાનું મૃત્યુ કહેલ છે તેથી કદાચ (અક્રૂર) તેમને ન લાવે એમ માની, ફરીથી 'તે બંનેને લાવ' એમ કહે છે. વધારામાં 'ગોપો સાથે લાવ' એમ કહે છે,

કારણ કે કદાચ તે બધા (ગોપો) સાથે જ આવે. કદાચ બાલક હોવાથી તે ન આવે, તેથી 'નંદ વિગેરે' શબ્દોથી 'પિતા અને મિત્રો સાથે લઇ આવ' એમ કહેલું છે. 'ભેટો સાથે' શબ્દથી (તેમને લઇ આવવાનું, બહાનું જણાવે છે. 'ભેટો લઈ તમારે આવવું' એમ (તારે એટલે અક્રૂરે તેઓને) કહેવું. (૩૧

ભગવાન નિર્દોષ છે એમ જણાય તે માટે, પોતાના અંતરનો અભિપ્રાય નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ—

इहानीतौ घातयिष्ये कालकल्पेन हस्तिना ।
यदि मुक्तौ ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः ॥३२॥

અહીં આવેલા તે બંનેને કાલ જેવા હાથી વડે હણાવીશ. જો તેનાથી બચશે તો વીજળી જેવા મલ્લોથી તેમનો ઘાત કરાવીશ. ૩૨.

આ કુવલયાપીડ કાલથી કાંઈક હલકો (હિંસક) છે. તેથી તે કાલ જેવો છે. કારણ કે જે કાર્ય કાલથી સિદ્ધ થાય તે આ કુવલયાપીડથી સિદ્ધ થશે. 'કદાચ કુવલયાપીડ મદોન્મત્ત બની જતાં અસાવધ થાય, તો અંદર (રંગ મંડપમાં) પ્રવેશ કરી ભગવાન વને જ (કંસને જ) મારશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહે છે. તેનાથી જો બચી જાય તો (અખાડાની) અંદર મલ્લો હશે, તેઓ વીજળી એટલે અગ્નિ જેવા છે, તેમનો (તેમનાથી છટકવાનો) ઉપાય કોઇ છેજ નહિ. તેઓ વડે હું મારૂં કાર્ય સાધીશ એવો ભાવ છે. ૩૨.

ત્યાર પછી પણ જે કરવાનું છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तयोर्निहतयोस्तप्तान् वसुदेवपुरोगमान् ।
तद्बन्धून्निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान् ॥३३॥

તે બંનેનો ઘાત થતાં વસુદેવ જેમાં મુખ્ય છે એવા સંતાપ પામેલા તેમના બંધુઓ, વૃષ્ણિ ભોજ દશાર્હ કુલના યાદવોને હણીશ. ૩૩.

(તે બને હણાતાં) તેઓ (વસુદેવ વિગેરે) અત્યંત સંતાપ પામશે જેથી તેમનામાં યુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય જ નહિ રહે. વસુદેવ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા (તેઓ છે). તેમના બંધુઓ એટલે વસુદેવના બંધુઓ. વૃષ્ણિઓ ભોજો વિગેરે સર્વને (આની અંદર) ગણેલા છે. ૩૩.

પછી ઉગ્રસેન જો કે પિતા છે, તો પણ તે દુષ્ટ છે, એમ કહેવા, તેના દોષો નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकम् ।
तद्भ्रातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ॥३४॥

वृद्ध એવા પિતા ઉગ્રસેન રાજ્યની કામના કરનારા છે તેનો, તેના ભાઈ દેવકનો અને બીજા જે મારા શત્રુઓ છે, તે સર્વનો (હું સંહાર કરીશ). ૩૪.

વૃદ્ધ હોવા છતાં હજુ પણ રાજ્યની ઇચ્છા રાખે છે તેથી (મારા પિતા ઉગ્રસેનને પણ હું હણીશ). જે કોઇ મારા શત્રુઓમાં રહેશે (ભળશે) તે મને અપકાર કરનાર બનશે, માટે તેના (વસુદેવના) ભાઇ દેવકને પણ મારીશ. વળી જે કોઇ મારા શત્રુના બાંધવો છે, તથા બીજા (શત્રુઓ) છે તે સર્વનો હું સંહાર કરીશ. તેમનો સંહાર કરવાનું કારણ 'શત્રુઓ' શબ્દથી જણાવેલું છે. ૩૪

'બધા હણાશે ત્યારે ભોગ થઈ શકશે નહિ, તેથી (બધાનો) નાશ કરવાથી શું લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી (નીચેનો શ્લોક) કહે છે:-

ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकण्टका ।
जरासन्धो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ॥३५॥

પછી હે મિત્ર! જેના સર્વ કાંટાઓ નષ્ટ થયા છે તેવી (નિષ્કંટક) પૃથ્વી થશે. જરાસંધ મારો ગુરુ છે, દ્વિવિદ મારો પ્રિય મિત્ર છે. ૩૫.

આ પૃથ્વી કાંટા રહિત થશે. જે કોઈ રાજાઓ પૃથ્વીમાં 'મુસાફરો' પેઠે ફરે છે તેઓમાં જેઓ મને આડે આવનારા છે, તે કાંટા છે. તેઓ નાશ પામશે ત્યારે પૃથ્વી કાંટા વિનાની બનશે. કંસની આ ઇચ્છાનું વર્ણન કરી એમ જણાવેલું છે કે જ્યારે ભગવાન એને મુક્તિ આપશે, ત્યારે એનો એ મનોરથ સિદ્ધ કરવો જોઇએ તે માટે ભક્તોનું હિત કરવા ભગવાન પૃથ્વીને (કંસને હણી) નિષ્કંટક કરશે. જો એમ ન હોય (આ તેની ઇચ્છા વર્ણન કરવાનો આવો અભિપ્રાય ન હોય) તો આ કંસના મનોરથનું વર્ણન વ્યર્થ થાય. (આ તેનાં) વચન ઉલટાં છે, તેથી તેની ઉલટી ગતિ (પરિણામ, અંત), આગળ કહેવામાં આવશે.

નિષ્કંટક થએલી ભૂમિમાં જ ભોગ સિદ્ધ થાય છે. (ભોગ સિદ્ધ કરવામાં) સહાય કરનારાઓ પણ છે, એમ 'જરાસંધ મારો ગુરુ છે' શબ્દોથી કહે છે. ગુરુ એટલે સાસરો તથા હિતનો ઉપદેશ કરનાર.' દ્વિવિદ વાનર (હતો) તે (કંસને) दयितः પ્રિય હતો, અને સ્વભાવથી પણ તેનો મિત્ર હતો. ૩૫.

શંબર વિગેરે પણ તેવા (મિત્રો) છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

शम्बरो नरको बाणो मय्येव कृतसौहृदाः ।
तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ॥३६॥

શંબર, નરક અને બાણ, મારા વિષે જ મિત્રતા રાખનારા છે. તેઓથી સુર પક્ષના (રાજાઓ)ને હણી હું પૃથ્વીને ભોગવીશ. ૩૬.

(શંબરાસુર; ભૂમિપુત્ર નરકાસુર તથા બાણાસુર) મારામાં જ (મિત્રતા રાખનારા છે;) બીજામાં રાખતા નથી. જો એમ ન હોય તો (જો તેઓ બીજા કોઇ અસુરમાં મિત્રતા રાખતા હોય તો) અસુરોમાં પણ પરસ્પર કજીઓ થતાં, ભોગ (મોજમજાહ કરવાનું) થાય (રહે) નહિ, તેથી (તેઓ) મારામાં જ (મિત્રતા રાખે છે), એમ જણાવવા માટે 'एव' 'જ' શબ્દ યોજ્યો છે. જેઓએ (મારી સાથે) મિત્રતા કરેલી છે તેવા (તેઓ છે.) પહેલાં પણ તેઓએ મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે અને આગળ ઉપર તેઓ ઉપકાર કરશે એવો અર્થ છે.

'દેવપક્ષમાં ઘણા છે, તું એકલો તેમનું નિવારણ કેવી રીતે કરીશ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેઓથી હું (સુરપક્ષનાને હણીશ)' શબ્દો યોજેલા છે, તેઓ (શંબર વિગેરે) ભોગ પ્રાપ્ત કરવામાં, પણ મને મદદ કરનારા છે, અને શત્રુઓનું નિવારણ કરવામાં પણ (મારા સહાય જ છે).

પહેલાં આ ભૂમિ, રાજ્ય અને સ્વર્ગ પણ દૈત્યોનાં જ હતાં, તેથી જ તેઓ (દૈત્યો) પહેલાં દેવો હતા. બ્રાહ્મણો જેમ રહેલા દેવો તો (તેમના) પુરોહિતની પેઠે રહેલા હતા. પાછળથી યજ્ઞો વિગેરેથી તેમનું (દૈત્યોનું) નિવારણ કરી (કરાવી) ભગવાનનું આરાધન કરી, નિત્ય સૃષ્ટિના પ્રકારે* વેદ પ્રાપ્ત કરી પછી દેવો (પૃથ્વી વિગેરેના પતિ) થયા. માટે તેઓ (દેવો) કૃત્રિમ જ છે પરંતુ કુદરતી નથી. તેથી જ કાલ તેમનો (દૈત્યોનો) પણ પક્ષપાત કરે છે, તેમ હમણાં પણ કરશે; એવો તેનો મનોરથ છે. 'રાજાઓને' એટલે યુધિષ્ઠિર વિગેરેને (હું હણીશ), તેથી (દેવો સાથેના) વિરોધ(લડાઇનું) કાર્ય શાંત રીતે પતી જશે માટે તારે ભય રાખવો નહિ. (૩૬)

एतत् ज्ञात्वानय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्भकौ ।
धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियम् ॥३७॥

આ જાણીને રામ અને કૃષ્ણ બંને બાલકોને ધનુર્યાગ જોવા તથા યાદવોની નગરીની શોભાનું અવલોકન કરવા માટે અહીં સત્વર લઇ આવ. ૩૭.

પરંતુ આ જાણીને તરત જ લઈ આવ. 'રામ અને કૃષ્ણ સમર્થ છે, મારાથી તેમને કેમ લાવી શકાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલકો' શબ્દ યોજેલ છે. બાલકો નિરંતર જ્યાં ત્યાં કૌતુક જોવા માટે આવે છે. તેમના

* દૈત્યો રાજા હતા, તેમના પુરોહિત બ્રાહ્મણો જેવા દેવો હતા. તે દેવોએ વિચાર કર્યો કે હમણાં દૈત્યો રાજા છે, પરંતુ નિરંતર સૃષ્ટિમાં એમ કેમ હોઇ શકે? એટલે તેમણે વેદમાં જોતાંકે દૈત્યોનો પરાજય જોયો. જેથી યજ્ઞોવડે તેમનો પરાભવ કરીને રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. આસુર કલ્પમાં પ્રથમ દૈત્યોનું જ રાજ્ય હતું. કંસ અસુર હોવાથી અસુરોના મત પ્રમાણે આ કહે છે. (કે).

સ્થાનમાં મારો વિચાર કહેવો નહિ, પણ ધનુષનો યશ લેવા તથા યાદવોની નગરી એટલે મથુરાની શોભા લેવા (ચાલો એમ કહેવું).

અક્રૂર મિત્રને દગો નહિ દે એમ માની, કંસે તે (પોતાનો સર્વ આશય) તેને કહેલો છે. આ અક્રૂર દ્વિસ્વભાવવાળો× જીવ છે. (૧) સાત્ત્વિક અને (૨) કાર્યસિદ્ધ કરવા દૈત્યના આવેશવાળો. તેમ ન હોત તો (દેવપક્ષનો જ હોત તો) કંસ તેને (આગ્ર) ન કહેત, તેમ જ તેને દૈત્યો પર પ્રીતિ પણ ન હોત; તેમ જ તેમણે (દૈત્યોએ) આપેલા વિષયોનો ઉપભોગ પણ તે ન કરત. આમ હોવાથી જ તે (કંસનું) કાર્ય કરે તેમાં વિરોધ થતો નથી. અને (આગળ ઉપર આવતા) સ્યમંતક મણિના પ્રસંગનો (શતધન્વાએ ઘરમાં નાખેલા મણિને અક્રૂરે પોતાની પાસે રાખ્યો અને શ્રીકૃષ્ણને પાછો ન આપ્યો એનો) પણ વિરોધ થતો નથી. (૩૭)

(અક્રૂર) દ્વિસ્વભાવવાળો હોવાથી, તેને (કંસને) નીચેના શ્લોકમાં સમજાય નહિ તેવો પ્રત્યુત્તર આપે છેઃ—

अक्रूर उवाच । અક્રૂર કહે છેઃ—

राजन् मनीषितं सम्यक् तव स्वावद्यमार्जनम् ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समः कुर्यात् दैवं हि फलभावनम् ॥३८॥

હે રાજન્! પોતાના દોષને ધોઈ નાખનારૂં એવું તમારૂં વિચારેલું તો સારૂં છે, તે સિદ્ધ થાય કે નહિ તે બંને(પ્રસંગો)માં સમાન રહી કરવું જોઈએ; કારણ કે દૈવ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. ૩૮.

રાજાની આજ્ઞા અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે, એમ દર્શાવવા તથા (રાજા માટે) સ્નેહ દર્શાવવા (અક્રૂર) 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરે છે. (તે) જે વિચાર કર્યો તે સારો જ છે. તે પણ તારો વિચાર છે, મારો નથી. 'પોતાના દોષને ધોઈ નાખનારો' શબ્દથી તે સારો હોવાનું કારણ કહેલું છે, તેથી લોકની દૃષ્ટિમાં તમારો અપરાધ જણાશે નહિ. આથી[1] એમ જણાવેલું છે કે કાલ (સર્વનો) રાજા છે, તું તો (તેનો) સેવક છો. જો એમ ન હોય તો આ (કંસ) ભય કેમ પામે? જેમને લીધે લોકો ઊંધી પ્રવૃત્તિ કરે[2] તો કાલ તેમને જ દંડ

× આ દ્વિસ્વભાવવાળો એટલે ઘડીક આ વિચારનો અને ઘડીક બીજા વિચારનો: કોઈવાર દૈત્યપક્ષનો અને કોઈવાર દેવપક્ષનો.

૧. 'આથી' એટલે અપરાધ ન જણાય તેવો વિચાર કંસે જણાવ્યો તેથી; તેને કાલનો ભય છે એમ સમજેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. ઉપર નોટ ૧ માં જણાવેલ આશય જ અહીં સ્પષ્ટ કરે છે. તું (કંસ) તો કાલનો સેવક જ છે. (છતાં) લોકો તને રાજા જાણશે, તેથી કાલ તેમને જ (લોકોને જ) દંડશે (તને દંડશે નહિ) એવો ભાવ છે. (લે)

જાણે, એટલે તને દંડ ન કરે. (કંસે) દૈત્યના સિદ્ધાંતનું અવલંબન કર્યું છે, એટલે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ તેને વિરોધ આવતો નથી, કારણ કે દેવોના રાજ્યમાં જ દેવોનો અધિકાર હોવાથી (ત્યાં જ) તેમના કહેલા નિયમ પ્રમાણે નરક કે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ જ્યાં દૈત્યોનો અધિકાર હોય ત્યાં તેવું (દેવોના કહેલા નિયમ પ્રમાણે સ્વર્ગ અથવા નરકની પ્રાપ્તિ) થાય નહિ. એમ ન હોય તો દૈત્યોથી દેવોનો પરાજય થાય નહિ. (સૂર્ય વિગેરે) ગ્રહો તો સાધારણ (દેવો તથા દૈત્યોને સમાન) છે. તેથી (તમે કરેલો) વિચાર બરાબર છે એમ કહેવામાં વિરોધ નથી.

આ અક્રૂર સર્વ સિદ્ધાન્ત જાણનાર છે. કાલની વ્યવસ્થા આ (નીચે પ્રમાણે) છે. ભગવાન સર્વ પ્રકારના (દેવો તથા દૈત્યોને સમાન) છે, તેથી ભગવચ્છાસ્ત્રનો વિરોધ આવતો નથી. એમ ન હોય તો (ભગવાન દૈત્યોના શત્રુ હોય તો) દૈત્યોની 'वाचनिकी' કહેવામાં આવે છે તેવી યુક્તિનો પણ બાધ થાય અને (દેવો તથા દૈત્યોના) વિરુદ્ધ મતોમાં પણ (ભગવાનનો) પ્રભાવ જણાય નહિ. કાલના ગ્રહમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાન કાલના પંજામાં સપડાએલા પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરીને તેમને (કાલ પાસેથી) લઈ જાય છે, તેથી ભગવાનના સંબંધવાળો દેશ કાલથી પર છે. તેથી વ્યવહાર માટે બધાએ કાલથી ભય પામે છે, અને ભગવાન કાલને છેતરીને જ ભક્તોને (તેની પાસેથી) લઈ જાય છે; અને પોતે કાલરૂપ થાય છે. તેથી ભગવાનનો અવતાર કાલનું અતિક્રમણ કરવા સારૂ જ છે, એમ ભગવાનનું પ્રમેયબલ સિદ્ધ થાય છે. પ્રમાણબલ સર્વને જણાય છે, જો તેમ ન હોય તો, દેવો બ્રાહ્મણો તથા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા રહે નહિ.

મધ્યનો કાલ બે પ્રકારનો છે. તેથી (૧) દેવ અને (૨) દૈત્ય એવા બે વિભાગ થાય છે. મૂલભૂત કાલ એ તો સર્વને સમાન છે. તેથી પ્રમાણબલ મધ્ય ભાગમાં (મધ્યના કાલમાં) જ રહેલું છે. પ્રમેયબલ તો મૂલ કાલનું પણ ઉલ્લંઘન કરાવે છે; એવું સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય છે. તેથી આ (કંસે) દૈત્યોના સિદ્ધાન્તનું અવલંબન કરેલું છે, તેથી (તેના) સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેણે સારી રીતે જ અવલંબન કરેલું છે. તેથી (દેવ અને દૈત્ય) એમ બંનેની સાથે (કાલને) સંબંધ હોવાથી, મૂલકાલ કોને અનુકૂલ છે તે જાણવું અશક્ય હોવાથી, એ બંનેમાંથી એક સિદ્ધાન્ત ફલશે નહિ એવો સિદ્ધાન્ત (કંસને) 'સિદ્ધ થાય કે ન થાય, તે બંને (પ્રસંગો)માં સમાન રહી શકવું.' શબ્દોથી કહે

કંસે લોકમાં પોતાનો દોષ ન જણાય તેનો ઉપાય ઉપર કહ્યો, તેથી તેને કાલનો ભય છે એમ સૂચવ્યું. તેમ ન હોય, એટલે કંસને કાલનો ભય ન હોય તો એ રામ અથવા શ્રીકૃષ્ણથી શા માટે ભય પામે ? ભય ન પામતો હોય તો તેમનું અનિષ્ટ કરવા પ્રવૃત્તિ પણ ન કરે. છતાં લોકો ભ્રમથી ઊંધી પ્રવૃત્તિ કરે એટલે કંસે તેમનું અનિષ્ટ કરાવ્યું એમ ખોટી રીતે માને, તો કાલ લોકો જ દુષ્ટ છે એમ માને, પણ કંસનો દંડ ન જ કરે એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

છે. સર્વ સિદ્ધાન્તને જાણનાર પ્રાણીએ જે કાર્ય કરવાનું હોય તેમાં (ફલ પ્રાપ્ત કરવાનો) આગ્રહ ન કરવો, કેમકે કાલના ઉપર પ્રમાણે બે પ્રકાર હોવાથી (પ્રાણી) પોતે પ્રયત્ન જ કરી શકે, પણ ફલ (પ્રાપ્ત કરી શકે) નહિ. ફલ મળવું એ દૈવને આધીન છે એમ 'દૈવ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે' શબ્દોથી કહે છે. દૈવ જ ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આથી બંને પક્ષને સરખા કહેલા છે. (૩૮)

એવું (કાલ દૈત્યોને તથા દેવોને સમાન રીતે અનુકૂલ હોવાનું) અન્ય સમયે હોય છે, પણ હાલમાં તો ભગવાન પ્રકટ થયા છે, એટલે બીજા પક્ષની (કાલ દેવોને અનુકૂલ હોવાની) મુખ્યતા છે, તેથી આ કંસે વિચારેલો મનોરથ વૃથા જ છે; એમ વિશેષ રીતે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

मनोरथान् करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि ।
युज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि ते ॥३९॥

જન ઊંચા દૈવે હણેલા પણ મનોરથોને કરે છે, (અને) હર્ષ તથા શોક પ્રાપ્ત કરે છે. તોપણ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરીશ. ૩૯

ઉચ્ચૈ એટલે પોતાને યોગ્ય (મનને ફાવે તેવા), કારણ કે આ (મનોરથ સિદ્ધ થશે કે નહિ તેનો) સર્વેશ્વર (ભગવાન) વિચાર કરી શકે. દૈવહત હણાયેલા શબ્દથી તેનો (જનનો) અલ્પ પણ મનોરથ સિદ્ધ થતો નથી એમ કહેલું છે; કેમકે જ્યારે ભગવાને અવતાર લીધો ત્યારથી જ (તે) કંસ વિગેરેને મારવાના જ છે, તેથી ભગવાને જે મનોરથોને હણેલા જ છે, તે મનોરથો આ (કંસ) કરે છે, તેથી તે ભ્રાંત જ છે. વળી તે જનઃ એટલે પોતે જ જન્મેલો છે. જો તેનો મનોરથ કોઇપણ સમયે સિદ્ધ થવાનો હોત, તો તે બીજાના ગર્ભમાં કેમ ઉત્પન્ન થાત? અથવા કોઇના મલરૂપ વીર્યનો આશ્રય તે કેમ કરત? માટે જે મનોરથ કરવો, તે પોતાના (સ્વરૂપનો) વિચાર કરીને જ કરવો. એમ ન કરે (એવો વિચાર કર્યા વિના મનોરથ કરે) તો હર્ષ અને શોક પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે ભગવાન કોઈ સમયે (મનોરથ) સિદ્ધ કરે (ત્યારે હર્ષ થાય) અને કોઇ સમય (મનોરથ) સિદ્ધ ન કરે (ત્યારે શોક થાય). જો કે આ પ્રમાણે જણાય છે, છતાંપણ તારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરું છું, કારણ કે તેમ ન કરું તો મારું પોતાનું અને તારું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ. (૩૯).

એવાં એકબીજાનાં વચનો જણાવી, બંને પોતપોતાના સ્થાનમાં ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

श्री शुक उवाच । શ્રી શુકદેવજી કહે છે:—

एवमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य सः ।
प्रविवेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयम् ॥४०॥

એમ અક્રૂરને આજ્ઞા કરી અને મંત્રીઓને વિદાય કરી, તે કંસે ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો; તેમ જ અક્રૂર પોતાના ઘેર ગયો. ૪૦.

અક્રૂરનાં વચનનો કંસે કાર્યમાં વ્યગ્ર હોવાથી વિચાર જ ન કર્યો. તેથી તેના (કંસના) જ કાર્યને જણાવીને, આ શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે. શ્લોકમાં 'च' 'અને' શબ્દ છે તેથી (એમ કહ્યું છે કે) કેશીને, હસ્તિના પાલકોને, ગામડાના જનોને આમંત્રણ આપવા માટે રોકાએલાઓને, અને મંત્રીઓને મૂકી દઇ એટલે તેમને બહાર જ રાખીને (કંસે) પોતે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમ જ અક્રૂર પોતાના ઘેર ગયેલ તેથી તે દિવસે ઘરથી બહાર નીકળવાનું બન્યું નથી.

અંતઃપુરમાં રહેલો કંસ તે વિષયનો વિચાર કરશે અને આ (અક્રૂર) પણ પોતાના ઘેર જઇ, (ગોકુલ) જવાના ઉપાય તથા પ્રકારનો વિચાર કરશે. આ રાજસપ્રકરણના ત્રીજા (૩૫ મા) અધ્યાયમાં તેનું (અક્રૂરનું) કાર્ય તથા (તેનો) વિચાર કહેવામાં આવશે. (૪૦).

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટસુત શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીનાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં તેત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચોત્રીસમો

चतुस्त्रिंशे प्रेषितस्य तामसस्य निरूप्यते ॥
कार्यं वाक्यानि च ऋषेर्लीला काचिद् हरेः प्रियाम् ॥का. १॥

ચોતરીસમા(અધ્યાય)માં (કંસે) મોકલેલા તામસ (કેશી)ના કાર્યનું, ઋષિના વાક્યોનું અને હરિને પ્રિય કોઇ એક લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧

हेतुकार्यफलान्यत्र पूर्ववद् बोधितानि हि ॥

કારણ,[1] કાર્ય[2] અને ફલ[3] અહીં પહેલાંની પેઠે જણાવેલાં છે.

केश्यागमनकार्यं तु ऋषिवाक्याच्च चान्यथा ॥का. २॥
वधे न जाते नागच्छेदनर्थं कृतवानिति
वधो निदर्शनं तस्मादतो वाक्यानि बोधने ॥का. ३॥

કેશીનું (ગોકુલ) આવવાનું કાર્ય તો ઋષિ(નારદ)ના વાકયને* લીધે થએલું, બીજા કોઇ કારણથી (થયું) ન હતું. (કેશીનો) વધ થયો ન હોત તો (નારદે) અનર્થ કરેલ હોવાથી (તે) ન આવત.[4] તેથી (કેશીનો) વધ નિદર્શન[5] છે. તેથી (ભવિષ્યમાં કરવાનાં કાર્યો) જણાવવા માટે (નારદે) વાકયો (કહેલાં છે.) કા. ૩

बोधितश्चेद्धरिर्लीलां न कुर्यात् स्वेच्छया मुदा ॥
तदा प्रमेयरीतिर्हि दुर्बलैव भवेत् सदा ॥का. ४॥

જણાવવા છતાં જો હરિ પોતાની ઇચ્છાથી આનંદથી લીલા ન કરે તો પ્રમેયની રીતિ (પદ્ધતિ સદા દુર્બલ જ રહે. કા. ૪

---

૧ 'કારણ' એટલે ઋષિ નારદને ગોકુલ આવવાનું કારણ, કેશીનો વધ. (લે)

૨ 'કાર્ય' એટલે ઋષિ નારદનું ગોકુલ આવવું. (લે)

૩ 'ફલ' એટલે પછી જે લીલા ભગવાને કરી તે. (વ્યોમાસુરનો વધ.) (લે)

* તેત્રીસમા અધ્યાયના શ્લોક ૧૭માં નારદે કંસને કહેલાં વાકયો.

૪ નારદે કંસને કહેલ વાકયોથી કેશી ગોકુલ આવ્યો. તેથી નારદે એ વાકયો કહી અનર્થ જ કર્યો. તેથી જો ભગવાને કેશીને હણ્યો ન હોત તો નારદ ગોકુલ ન આવત. તેથી ઋષિ નારદ ગોકુલ આવ્યા તેનું કારણ કેશીનો વધ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૫ ભગવાને કેશીનો વધ કર્યો એ ભગવાનના સામર્થ્યનું નિદર્શન (પુરાવો) છે. તેથી નારદ ભગવાનનું સામર્થ્ય જાણી, તેમણે હવે શું શું કરવાનું છે તે જણાવનારાં વાકયો

अतः फलार्थं लीला हि पूर्वजाता निरूप्यते ॥
सिंहावलोकनं चापि करिष्यति हरिः स्वयम् ॥का. ५॥

તેથી ફલ માટે પહેલાં થએલી લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે,× અને હરિ પોતે પણ સિંહાવલોકન કરશે+ કા. ૫

अतो न गोकुले चिंता कापीत्यपि निरूप्यते ॥
केशी हतो गुणैः कृत्वा तथा व्योम ऋषिः पुनः ॥का. ६॥
कलामात्रमुवाचेति नव षोडश वै नव ॥का. ६३॥

તેથી ગોકુલમાં જરા પણ ચિંતા નથી એવું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કેશીને ગુણોને લીધે÷ હણ્યો તેમ જ વ્યોમાસુરને૧ (હણ્યો). વળી, ઋષિએ માત્ર કલાઓ કહી તેથી નવ÷, સોળ અને નવ૭ (શ્લોકો) છે. કા. ૬૩

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्दरयन् मनोजवः ॥
सटावधूताभ्रविमानसंकुलं कुर्वन्नभो हेषितभीषिताखिलः ॥१॥
विशालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहाम्बुदोपमः ॥
दुराशयः कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नन्दस्य जगाम कम्पयन् ॥२॥

કંસે મોકલેલો, મનના જેટલી ઝડપવાળો, હણહણાટથી જેણે સર્વને ભયભીત કરેલાં છે તેવો, વિશાળ નેત્રોવાળો, ભયાનક મુખરૂપી કોતરવાળો, મોટું ગળાવાળો, કાળાં મોટાં વાદળાંને જેની ઉપમા અપાય તેવો, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો તે મોટો અશ્વ કેશી તો ખરીઓથી

તેમને કહ્યાં (લે)

× 'પહેલાં કરેલી લીલા' એટલે કેશીના વધની લીલાનું પહેલાં શ્લોક ૧૫માં નારદ-નિરૂપણ કરે છે.

+ છત્રીસમા અધ્યાયના શ્લોક ૪ થી ૭.

÷ ગુણો ત્રણ છે, પરંતુ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો થઈએ તો 'સત્ત્વસત્ત્વ સત્ત્વરજસ્ સત્ત્વતમઃ, રજઃસત્ત્વ રજોરજસ્ રજસ્તમઃ તમઃસત્ત્વ તમોરજસ્ તમસ્તમઃ' એમ નવ ગુણો થાય. તેથી આ કેશી તથા વ્યોમાસુરના વધની કથાઓ નવ નવ શ્લોકોથી કહેલી છે.

૬ કેશીનો વધ, નારદનાં વચનો અને વ્યોમાસુરનો વધ એ ત્રણ કથા અનુક્રમે ૯, ૧૬ અને ૯ શ્લોકોથી આ અધ્યાયમાં કહી છે તેથી અહીં 'કેશીને હણ્યો તેમ જ વ્યોમાસુરને હણ્યો' એમ કહેલું છે ત્યાં એ ક્રમની દરકાર રાખ્યા વિના કહેલું છે. (લે)

૭ અહીં નોટ ૬ માં જણાવેલ ક્રમ પ્રમાણે શ્લોકોની સંખ્યા કહેલી છે. (લે)

પૃથ્વીને ખોદતો, કેશવાળીથી ઉડાડી મૂકેલાં વાદળાંઓ અને વિમાનોથી આકાશને ભરી મૂકતો, કંસનું હિત કરવા ઇચ્છતો, નંદના વ્રજને કંપાવતો (ત્યાં) ગયો. ૧-૨

ગયા અધ્યાયમાં (શ્લોક ૨૦માં) '(કંસે) કેશીને મોકલ્યો' એમ કહેલું છે. તેણે આવી (જે) કૃત્ય (કર્યું તે) અહીં નવ શ્લોકોથી કહેવામાં આવે છે. પહેલાંના દૈત્યો પેઠે કેશીનું આગમન (થયું) નથી એમ કહેવા, 'કેશી તો' શબ્દોથી જુદો પ્રકાર કહેલો છે. બીજાઓને પહેલાં સામાન્યરીતે આજ્ઞા કરવામાં આવેલી, પરંતુ કેશીને (તો) કંસે ખાસ નિશાનીથી (ખાસ કાર્ય સોંપી) મોકલેલો. તે સમયે તે વ્યોમાસુરની પેઠે જ[૮] ખરીઓથી પૃથ્વીને ખોદતો (ગોકુલ) આવ્યો. निर्दारयन् એટલે ખોદી નાખતો.

'કેશી રાક્ષસ (હતો, તેને ખરીઓ ક્યાંથી હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટો અશ્વ' શબ્દ યોજેલ છે. આ મોટો અશ્વ હતો.

'સંધ્યા સમયે (તેને) આજ્ઞા કરવામાં આવેલી. તે તરત કેવી રીતે આવ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનના જેટલી ઝડપવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. પહેલાં (મોકલેલા રાક્ષસો)ની પેઠે આનું પણ સામર્થ્ય કહે છે. 'કેશવાળીથી ઉડાડી મૂકેલાં વાદળાંઓ અને વિમાનો, તેઓથી ભરાઇ ગએલું આકાશને કરતો એ' પ્રમાણે તેની કાયાનું કાર્ય કહેલું છે. 'હણહણાટથી જેણે સર્વને ભયભીત કરેલા છે' એમ તેની વાણીનું કાર્ય કહેલું છે. 'हेषित' હણહણાટ અશ્વનો અવાજ છે, તેનાથી જ ભયભીત કરેલ છે સર્વને જેણે (તેવો તે હતો). આ (કેશી) દૈત્યોને પણ ભય ઉત્પન્ન કરનારો હતો, એમ જણાવવા ('સર્વને' એમ) સાધારણ (શબ્દ) યોજેલો છે. (૧) તેની ક્રિયા વિના પણ રૂપ જોઇને જ સર્વ ભય પામે છે એમ જણાવવા, 'વિશાળ નેત્રોવાળો' (વિગેરે)થી (તેના) રૂપનું વર્ણન કરે છે. 'વિશાળ છે બે નેત્રો જેનાં' (તેવો તે હતો). આ વિશાળતા ભયાનક હતી એમ પ્રકરણને લીધે જાણવું. 'ભયાનક હતું મુખરૂપી કોતર જેનું,' 'મોટું હતું ગળું જેનું' 'કાળું જે મોટું વાદળું તેને અપાય ઉપમા જેની' (તેવો તે હતો). (કેશી) કાળાં વાદળાં કરતાં પણ અધિક (મોટો) હોવાથી, (એવાં વાદળાંને પણ) જેની ઉપમા અપાય તેવો હતો એમ જણાવવા 'उपमा'[૯] શબ્દ યોજેલો છે.

૮ જેમ વ્યોમાસુરે પૃથ્વીમાં ગુફા બનાવેલી, તેમ આ કેશી પણ પૃથ્વીને ખોદતો જ આવ્યો, એવી બંનેમાં સમાનતા હોવાથી જ અને તેઓ ગુણવાળા (ગુણોથી લેપાએલા) હોવાથી, નવ નવ શ્લોકોથી તેમના વધની કથા કહેલી છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૯ વાદળાને કેશીની ઉપમા અપાય, પરંતુ કેશીને વાદળાંની ઉપમા ન અપાય, મુખને ચંદ્રની ઉપમા અપાય છે, કારણ કે ચંદ્રમાં મુખથી અધિક ગુણો જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે એવાં વાદળાં કરતાં કેશીમાં આધિક્ય હોવાથી, વાદળાંને તેની ઉપમા અપાય. (લે) 'नीलमहाम्बुदं उपमा यस्य' એમ આ સમાસ હોતાં 'उपमा' શબ્દ આવે છે તે આવો અર્થ જણાવવા યોજાએલ છે. આ પદ્ધતિએ સમાસ હોવાથી 'उपमा' શબ્દનો 'उपम' શબ્દ રહેલ છે.

એક[10](વિશેષણોથી (તેનો) રંગ કહેલો છે. મુખમાં ત્રણ ગુણો રહેલા હોવાથી, તે જણાવવા (૧) બે નેત્રો, (૨) મુખ અને (૩) ગળાનું[11] વર્ણન કરેલું છે.

'દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો' વિશેષણથી તેના અંદરના દોષ કહેલા છે. સ્વભાવથી જ (તેનું) અંતઃકરણ દુષ્ટ હતું, પરંતુ હમણાં તો (તે) ઘણું જ દુષ્ટ હતું, એમ 'કંસનું હિત કરવા ઈચ્છતો' વિશેષણથી કહેલું છે. તેથી તે ઉપદ્રવ કરવા માટે જ નંદના વ્રજે ગયો. (૨)

તે (કેશી) તો તરત જ કાર્ય (ગોકુલને ઉપદ્રવ) કરશે એમ ભગવાને પ્રથમથી જ જાણી, તેનું કાર્ય (થાય તે) પહેલાં જ તેને પડકાર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तं त्रासयन्तं भगवान् स्वगोकुलं तद्धेषितैर्वालविघूर्णिताम्बुदम् ॥
आत्मानमाजौ मृगयन्तमग्रणीरुपाह्वयत् स व्यनदन्मृगेन्द्रवत् ॥३॥

પ્રસિદ્ધ, હણહણાટોથી પોતાના ગોકુલને ત્રાસ આપતા, પૂંછડાથી વાદળાંને ભમાવતા (અને) સંગ્રામમાં પોતાને શોધતા તેને પડકારતાં તે નાયક ભગવાને સિંહ પેઠે ગર્જના કરી. ૩.

તે (કેશી) આવતાં જ, (તેનું) રૂપ જોઈને જ (ગોકુલમાં સર્વને) ત્રાસ થયો. (શ્રીકૃષ્ણમાં કેશીને) હણવાનું અને (તે શું કાર્ય કરવાનો છે તે) જાણવાનું સામર્થ્ય છે, એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે. (શ્રીકૃષ્ણ) ક્લેશ વિના કાર્ય કરનાર હોવા છતાં તેમણે તેમ કર્યું (કેશીને પડકાર્યો) તેનું કારણ 'પોતાના ગોકુલને' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે (જેને કેશી ત્રાસ આપતો હતો તે) પોતાનું ગોકુલ હતું; અથવા સ્વાઃ પોતાના (સેવકો) અને ગાવઃ ગાયો તેઓનું કુલ (સમૂહ) પણ હતું. (તેને તે તેના) પ્રસિદ્ધ હણહણાટો જે દેવોને પણ ભય ઉત્પન્ન કરતા હતા (તેમનાથી ત્રાસ આપતો હતો).

'પૂંછડાથી વાદળાંને ભમાવતા' વિશેષણથી તરત જ પડકારવાનું કારણ કહેલું છે. '(જેના) પૂછડાના ફેરવવાથી ઘણાં ભમાવેલાં અથવા ભેગાં થએલાં છે વાદળાંઓ જેના' (તેવો તે હતો). જ્યારે માત્ર પૂછડાંને ફેરવવાથી જ એ પ્રમાણે ઘણો અનર્થ થતો ત્યારે (ભગવાન) જરા પણ વિલંબ કરે તો ઘણો જ અન્યાય થાય, તેથી (ભગવાને તેને તરત જ પડકાર્યો.)

'ઓચિંતા આવીને તેણે ગોકુલનો સંહાર કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંગ્રામમાં પોતાને શોધતા' વિશેષણ યોજેલું છે. તે ગોકુલનો સંહાર

૧૦ 'કાળાં મોટાં વાદળાંને જેની ઉપમા અપાય તેવો' વિશેષણથી. (લે)

૧૧ નોટ ૧૦ માં જણાવેલા વિશેષણ પહેલાંના ત્રણ વિશેષણોથી તેના (મુખના) ત્રણ ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે એમ કહેલ છે. (લે)

કરવા આવ્યો ન હતો, પરંતુ ભગવાનની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. 'શ્રીકૃષ્ણ ક્યાં છે? એમ આજે સંગ્રામમાં આત્માનં ભગવાનને શોધતો (આવ્યો હતો).

'જેમનાથી કંસ ભય પામે છે તેવા (ભગવાન) સામે તેણે એવી ઉદ્ધતાઇ કેમ કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મ:' 'તે' કેશી પ્રસિદ્ધ હતો, એમ કહેલ છે. તેથી જ મૃગેંદ્ર એટલે સિંહની પેઠે તેણે ગર્જના કરી, કારણ કે તે બીજાઓને હાથીઓ જેવા માનતો હતો.

'(ભગવાને) બલભદ્રને કેમ ન મોકલ્યા?' તેનું કારણ 'નાયક' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાન જ નાયક હતા, કારણ કે ભગવાન ઉપદ્રવોને પ્રથમ જ દૂર કરતા હતા.

અથવા (કેશીને) પડકારતાં તે ભગવાને જ (સિંહપેઠે) ગર્જના કરી. (૩)

ભગવાનનો પડકાર સાંભળીને (કેશીએ) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે; અથવા પહેલાં ભગવાનનાં દર્શન કરીને જ તેણે ગર્જના કરી, (અને) પછી (તેમનું) વચન સાંભળી જે તે કરવાનો છે તેનું આગળ (નીચેના શ્લોકમાં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છેઃ—

स तन्निशम्याभिमुखो मुखेन खं पिबन्निवाभ्यद्रवदत्यमर्षणः ॥
जघान पद्भ्यामरविन्दलोचनं दुरासदश्चण्डजवो दुरत्ययः ॥४॥

ઘણા ક્રોધવાળો તે, તે સાંભળીને જાણે કે મુખથી આકાશનું પાન કરતો હોય તેમ સામો દોડ્યો—આવ્યો. દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો, પ્રચંડ વેગવાળો અને જેનાથી છટકી ન શકાય તેવા તેણે કમલ જેવા નેત્રવાળા(ભગવાન)ને બે પગોથી પાટુ મારી. ૪

તે કેશી 'તે' એટલે ભગવાનનું વાક્ય સાંભળીને, મુખથી જાણે કે આકાશનું પાન કરતો હોય તેમ ખુલ્લા મુખવાળો, (જાણે કે ભગવાનને) ગળી જવા ઇચ્છતો હોય તેમ (તેમના) સામો દોડ્યો—આવ્યો.. (તે) ઝડપથી આવતો હતો ત્યારે આકાશ (તેના મુખમાં) જાણે કે પ્રવેશ કરતું હોય તેવું દેખાતું હતું, તેથી 'જાણે કે પાન કરતો હોય' એમ કહેલું છે. જ્યારે તે આકાશને જ ગળે છે ત્યારે તેની અંદર રહેલાને (તો) સ્હેલાઇથી ગળી જાય એમ (તેની) બહારની ક્રિયા જણાવેલી છે. 'ઘણા ક્રોધવાળો' વિશેષણથી (તેની) અંદરની (ક્રિયા જણાવેલી છે). પછી સમીપ આવીને, ઊંધા ફરીને તેણે ધેનુકની પેઠે બે પગોથી પાટુ મારી.

'સામા આવીને મુખથી જ મારવાનું સંભવતું હોવા છતાં તે એમ ઊંધો કેમ ફર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કમલ જેવાં નેત્રવાળા' પદ યોજેલું છે. ભગવાન કમલ જેવાં નેત્રવાળા હોવાથી ભગવાનનું ઘણું જ સૌંદર્ય જોઇને, (તેમના

ઉપર) સીધો હુમલો કરવામાં અશક્ત હોવાથી, ઊંધો ફરી, (તેમનું) દર્શન ન થાય તેમ તેણે હુમલો કર્યો, એવો અર્થ છે.

'ભગવાનના રૂપનું સ્મરણ થવાથી, પગોથી પણ હુમલો કેમ થઇ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. (તે) દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો હોવાથી તેણે તે પ્રમાણે કર્યું.

'दुरासदः' પાઠ હોય ત્યારે, 'બલભદ્ર વિગેરેએ હુમલો કેમ અટકાવ્યો નહિ?' એવી શંકા થવાથી, એ વિશેષણ યોજેલું જાણવું. 'દુઃખથી પહોંચી શકાય જેને' (એવો તે હતો). તેથી કોઇપણ તેની સમીપ જઇ શકતું નહિ, એવો અર્થ થાય છે. તેનું કારણ 'પ્રચંડ વેગવાળો' વિશેષણથી કહેલું છે. (તે) ઘણી જ ઝડપથી આવતો હતો. તેને રોકવાનું તો દૂર રહ્યું; તે આવે ત્યારે નાસી જવું પણ અશક્ય હતું, એમ 'જેનાથી છટકી ન શકાય તેવા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'દુઃખથી છટકી શકાય જેનાથી' (તેવો તે હતો). (૪)

ભગવાન ઘણા ચતુર છે. તે (કેશી) દેવોથી અથવા અસુરોથી શસ્ત્રોવડે હણી શકાય નહિ તેવો હોવાથી, (તેમણે) તેનો (તેને હણવાનો) જુદા પ્રકારે ઉપાય કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तद् वञ्चयित्वा तमधोक्षजो रुषा प्रगृह्य दोर्भ्यां परिविध्य पादयोः ।
सावज्ञमुत्सृज्य धनुःशतान्तरे यथोरगं तार्क्ष्यसुतो व्यवस्थितः ॥५॥

ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમને પહોંચતું નથી તેવા (ભગવાન) તેને ચૂકાવી, રોષથી બે પગોથી બે હસ્તોવડે તેને પકડી, ચક્કર ચક્કર ફેરવી, જેમ ગરુડ સર્પને ફેંકી દે તેમ તિરસ્કારપૂર્વક સેંકડો ધનુષ દૂર ફેંકી દઈ, ઉભા રહ્યા. ૫.

'તેને' એટલે પગની પાટુને આડા થઇ 'ચૂકાવી' એટલે નકામી બનાવી દઇ, પછી બે હસ્તોવડે તેના બે પગો પકડી, (તેને) ચક્કર ચક્કર ફેરવી ઊંચો કરી, તિરસ્કારપૂર્વક સેંકડો ધનુષ દૂર ફેંકી દઈ, (ભગવાન) ઉભા રહ્યા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

'(કેશીએ) ઝડપથી આવી, સાધન(પગ)ના વેગવાળા થઇ જેમ (કોઇથી) અટકાવી ન શકાય તેવી રીતે (પાટુ) મારવા માટે પગ પ્રસારેલા. તેથી તે(નો પ્રયાસ) કેમ નિષ્ફળ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી ઇંદ્રિયોથી થતું જ્ઞાન જેમને પહોંચતું નથી તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. તે(કેશી)નું ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન અથવા ક્રિયા તેમને (ભગવાનને) પહોંચતાં નથી, તેથી તેના પગોમે (ભગવાનનો) સંબંધ ન થાય એ યોગ્ય જ છે. ભગવાનમાં અલૌકિક સામર્થ્ય હોવાથી, તે (તેની પાટુ) ચૂકાવે એ પણ યોગ્ય જ છે, તેથી કાંઇપણ અયોગ્યતા નથી.

સામો આવેલો (કેશી) એ પ્રમાણે ઊંચો કેમ કર્યો, એવા રોષથી (ભગ-
વાને તેને) બે હસ્તો વડે પકડયો. કદાચ એવી શંકા થાય કે ભગવાને હૃદયમાં
ભય પામી તેની (પાક) ચૂકાવી હશે, તેથી (ભગવાને પોતે) ભય રહિત હોય તે
પ્રમાણે (તેને) સંબંધીની પેઠે હસ્તોવડે પકડયો, અને પછી તેને ઊંચો કર્યો.
જે પગો (તેણે) ભગવાન તરફ ફેંકેલા તે જ સ્થલેથી તેને પકડયો, તેથી એમ
પણ સૂચવેલું છે કે (ભગવાન) જે આપવામાં આવે છે તે જ ગ્રહણ કરે છે.
ઊંચો કરવો વિગેરે સર્વ, ફરીથી તેણે આવવું નહિ એમ તેને જણાવવા માટે
(ભગવાને) કરેલ). તે મોટો અને દેવોથી વરદાન પામેલો હતો. તેથી તેના
ગર્વનો નાશ કરવા તેને [illegible] તિરસ્કારપૂર્વક (ભગવાને) ફેંકી દીધો. સેંકડો
શબ્દ અસંખ્યના અર્થમાં યોજાએલો છે. (ભગવાનની) વીરતા જણાવવા 'ધનુષ'
શબ્દ યોજેલો છે.

"તે (કેશી) દેહમાં મોટો હતો, અને ભગવાન બાલક હતા અને તેમણે
અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું ન હતું. તેથી (ભગવાને) તેને ઊંચો કરવો વિગેરે
કેમ થઇ શકયું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ (ગરુડ) સર્પને (ફેંકી દે તેમ)'
એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. મોટો સાપ પણ (ગરુડનો) નિર્માણ કરેલો ખોરાક હોવાથી,
જેને ખાઈ જવાનો છે તેનામાં બલ હોય તો તે પરાક્રમ કરે તેથી, તેના બલનો
ક્ષય કરવા જેમ ગરુડ તેમ કરે છે (સર્પને ઊંચો કરી ફેંકે છે), તેમ ભગવાને
પણ કર્યું. અસુર દૂર રાખવા યોગ્ય જ હોવાથી, (તેના) બલનો ક્ષય કરવા
(ભગવાને) તે પ્રમાણે કર્યું. એમ કરીને 'મેં ભારે કામ કર્યું છે' એમ (ભગવાને)
માન્યું નહિ, પરંતુ પહેલાંની પેઠે જ ઉત્તમ રીતે જ લીલાથી જ ઉભાં રહ્યા. (૫).

ફેંકી દીધેલા (કેશી)નું વૃત્તાંત નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा व्यादाय केशी तरसापतद्धरिम् ।
सोऽप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मयन् प्रवेशयामास पयोरगं बिले ॥६॥

ભાનમાં આવેલો તે કેશી ફરી ઉભો થયો, (અને) ક્રોધથી મુખ ફાડી ઝડપથી હરિ તરફ ધસ્યો. તેમણે પણ જેમ દરમાં સર્પ પ્રવેશ કરે તેમ હસતાં આના મુખમાં ડાબા હસ્તને નાખ્યો. ૬

પહેલાં (કેશી) મૂર્છા પામ્યો, અને પછી ભાનમાં આવ્યો. છતાં પણ
(તે) અટકયો નહિ, પરંતુ ફરી ઉભો થયો. પછી (તેણે) મુખ ફાડયું કારણ કે
તે કેશી* હતો, અને तरसा એટલે ઝડપથી જ હરિ તરફ ધસ્યો.

પછી જાણે કે ભોજન કરવા જેણે મુખ ફાડેલું તેને ભગવાને પણ ભોજન
કરાવ્યું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાને પણ स्मयन् એટલે હસતાં, 'ભક્ષણ

* 'કેશી' શબ્દનો અર્થ સિંહ પણ થાય છે. સિંહ શિકાર કરવા મુખ ફાડે તેમ
આણે મુખ ફાડયું એમ દર્શાવવા આ પ્રમાણે કહ્યું હોય તેમ જણાય છે.

કરવા આવે છે સો તું ભક્ષણ કર' એમ જાણે કે કહેતા હોય તેવી રીતે આના મુખમાં उत्तरं એટલે ડાબા હસ્તને નાખ્યો, કારણ કે ડાબો હસ્ત દૈત્યોનો જ છે. તે (ડાબા હસ્તે) ભય વિના (કેશીના મુખમાં) પ્રવેશ કર્યો એમ કહેવા, 'જેમ દરમાં સર્પ (પ્રવેશ કરે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (૬)

'(મુખમાં) હસ્ત નાખવો એ હણવાનો ઉપાય કેમ (થઇ શકે)?', એવી શંકા થાય, તેથી (તે) પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दन्ता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्ते केशिनस्तप्तमयः स्पृशो यथा ।
बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो यथामयः संववृधे उपेक्षितः ॥७॥

જેમ તપેલા લોઢાનો સ્પર્શ કરનારા દાંતો (પડે) તેમ કેશીના ભગવાનની ભુજાનો સ્પર્શ કરનાર તે દાંતો પડી ગયા. અને જેમ દરકાર નહિ રાખેલો રોગ (વધે) તેમ તેના દેહમાં ગએલો મહાત્માનો બાહુ ઘણો જ વધ્યો. ૭

ભક્ષણ કરવા તત્પર થએલા તેણે (ભગવાનના હસ્તને પોતાના) દાંતોનો સંબંધ કરાવ્યો ત્યારે ભગવાનની ભુજાનો સ્પર્શ કરનાર, ભગવાનની ભુજાનો સ્પર્શ કરે છે તેથી તેવા (ભગવાનની ભુજાનો સ્પર્શ કરનાર) થએલા, (કેશીના) દાંતો પડી ગયા. 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ (દાંતો), જેઓ દેવોને પણ હણતા હતા; અને તે પણ ઘણા જ પ્રસિદ્ધ કેશીના (દાંતો પડી ગયા). અગ્નિના જેવા રંગવાળા તપેલા લોઢાને જેઓ અડે તે 'तप्तमयःस्पृशः', અથવા 'तप्तम् अयः' એટલે તપેલું લોઢું, તેનો (स्पृशः) સ્પર્શ કરનારા, એમ છઠ્ઠીના અર્થમાં બીજી[1] (વિભક્તિ ગણવી). પછી તેના દેહમાં ગએલો બાહુ પણ વધ્યો. તેને વધવામાં સાધનની જરૂર નથી એ વિષયમાં, 'જેમ (દરકાર નહિ રાખેલો) રોગ (વધે તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. તે રોગનો ઉપાય નહિ કરતાં પુરુષ જે કાંઇ પણ કરે છે, તેનાથી જ તે (રોગ) વધે છે; કારણ કે દેહની વૃદ્ધિની પેઠે રોગની વૃદ્ધિને સાધનની જરૂર હોતી નથી.

જેની વૃદ્ધિ થાય તે વિકારવાળું[2] હોય, તેમ જ તેનો અનુભવ ન થાય,[3]

૧. 'तप्तम् अयः' બીજી વિભક્તિમાં છે. તે છઠ્ઠીના અર્થમાં યોજાએલ છે, એટલે તપેલા લોઢાનો સ્પર્શ કરનારા (દાંતો પડી જાય)' એવો અર્થ છે. (લે)

૨. (૧) जायते જન્મે છે, (૨) अस्ति છે, (૩) विपरिणमते ફેરફાર પામે છે, (૪) वर्धते વૃદ્ધિ પામે છે, (૫) क्षीयते ક્ષય પામે છે અને (૬) विनश्यति નાશ પામે છે, એવા ૭ વિકારો પૈકી, વૃદ્ધિ પામવી એ ચોથો વિકાર છે. (તેથી જેની વૃદ્ધિ થતી હોય તે વિકારવાળો પદાર્થ છે, અવિકારી નથી) એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ભગવાનમાં વિકારો દેખાય છે તે માયાથી દેખાય છે એવો સિદ્ધાંત હોવાથી (ભગવાનનો શ્રીહસ્ત માયાથી વધેલો હોવાથી તેના) સ્પર્શનો અનુભવ ન થાય, કારણ કે માયાથી

અને દોષ પણ થાય,[४] એવી શંકા થાય, તેથી 'મહાત્માનો' શબ્દ યોજેલો છે; કારણ કે (ભગવાન) જેમના પાણિ અને પાદના અંતો સર્વ સ્થલે છે તેવા સર્વ સ્થલે રહેલા છે. જેટલે દૂર (સુધી) જે(અવયવ)થી માયાને ઉપાડી લે છે તે જ અવયવથી 'વધ્યા' એમ કહેવાય છે. महान् મોટું आत्मा સ્વરૂપ છે જેમનું (તે મહાત્મા). (એમને) પ્રણામ ન કરવા તે, અથવા દોડીને (એમના તરફ) ધસવું તે (એમનો) અનાદર. (૭)

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

समेधमानेन स कृष्णबाहुना निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् ॥
प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लेण्डं विसृजन् क्षितौ व्यसुः ॥८॥

શ્રીકૃષ્ણના સારી રીતે વધતા જતા બાહુથી જેનો વાયુ રોકાઇ ગયો છે તેવો (તે) પગોને પછાડતો, પરસેવાવાળા અંગોવાળો, ફરી ગએલ આંખોવાળો લાદ કરતો પ્રાણરહિત થઇ પૃથ્વી ઉપર પડયો. ૮

'સારી રીતે' એટલે સર્વ તરફથી વધતા જતા બાહુથી (જેનો વાયુ રોકાઇ ગયો છે તેવો કેશી થયો). 'તે' એટલે કેશી. (ભગવાને) આ માટે જ અવતાર લીધેલો છે એમ જણાવવા 'श्रीकृष्ण' શબ્દ બોલેલો છે. બાહુ ક્રિયા(કરવા)માં મુખ્ય છે તેથી નઠારા(સ્થલ)માં બાહુ નાખવો વિગેરે અઘટિત નથી. મુખનું પોલાણ બાહુથી ભરાઈ ગએલ હોવાથી 'જેનો વાયુ રોકાઇ ગયો છે તેવો' તે થયો, ત્યારે દુઃખી (થઇ) પગો विक्षिपन् પછાડવા લાગ્યો. દુષ્ટોએ જ હણવા માટે મને (અહીં) ધકેલ્યો છે એમ જાણે કે ગાળો દેતો હોય તેમ विक्षेपेण ઘણી જ क्षिपन् નિંદા કરવા લાગ્યો. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી કંસની પણ (નિંદા કરવા લાગ્યો). (શરીરની) અંદરના પ્રયાસને લીધે પરસેવાવાળા અંગોવાળો થયો (અંગોમાં પરસેવો થઇ આવ્યો). જેની બન્ને આંખો ફરી ગઇ છે તેવો થયો. (આથી એમ) સૂચવ્યું છે કે (તેની) અંદરની અને બહારની ક્રિયા તથા જ્ઞાન જતાં રહ્યાં. ત્યારે તે લાદ કરતો પડયો. ગુદાથી મલનો ત્યાગ કરતો (પડયો). 'लेण्ड' શબ્દથી લાદ કહેલી છે. 'પૃથ્વી ઉપર પડયો' એવા (શબ્દથી એમ) સૂચવેલું છે કે (તેના) પડવાથી કોઇને ઉપદ્રવ થયો નહિ. (૮)

પછી કાર્ય પતી જતાં સર્વથી પૂજાએલા ભગવાન ઘેર પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद् व्यसोरपाकृष्य भुजं महाभुजः ॥
अविस्मितोऽयत्नहतारिरुत्स्मयैः प्रसूनवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः ॥९॥

દેખાતા માંઝવાના જલ વિગેરેનો સ્પર્શ થઇ શકતો નથી, એવો અર્થ છે. (હે) 'अनुभव' ને બદલે 'अनुभाव' પાઠ હોય ત્યાં 'તેનો પ્રભાવ ન દેખાય' એવો અર્થ થાય છે.

૪. નટવિદ્યામાં દેખાતા માયિક પદાર્થોનો પણ સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે દૂષણ બરાબર નહિ રૂચવાથી, (માયિક હોવું એ દોષ પણ છે) એવું બીજું દૂષણ કરે છે. (હે)

૧ દા. વાડીલાલભાઇએ બાલબોધિનીમાં 'परिवृत्त.' શબ્દ હોવાથી તે પ્રમાણે પાઠ

મરણ પામેલાના કાકડીના ફલના જેવા તે દેહમાંથી ભુજાને કાઢી લઈ મહાભુજાવાળા, ગર્વરહિત, પ્રયત્ન વિના શત્રુનો નાશ કરનાર (ભગવાન)ની પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારાઓએ વૃષ્ટિથી સ્તુતિ કરી. ૯

(હસ્તની) આરંભાએલી વૃદ્ધિ ત્યાંથી (એટલેથી) અટકી નહિ, (પરંતુ) પ્રાણ ગયા ત્યારે પણ વધતાં (વધતાં) પાકેલાં કાકડીના ફલની પેઠે દેહને ફાડી નાખી, (ફાટવાથી થએલ) ચીરાડમાંથી હસ્ત બહાર નીકળ્યો ત્યારે (તે) અટકી. મુખમાંથી હસ્તને બહાર કાઢવામાં આવે તો (કરેલી) ક્રિયા પાછી ફરેલી થાય, તેથી તેમ ન થાય તે માટે દેહને ફાડી નાખ્યો. 'મરણ પામેલાના' શબ્દથી (હસ્તને) બહાર કાઢવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે પ્રાણ તજેલ દેહ અપવિત્ર થાય છે. (વળી એ શબ્દથી ભગવાને) પોતાનું કાર્ય કરેલું છે એમ જણાવેલું છે. 'त्वाकर्दनं' 'ખેંચી કાઢવું' એટલે તેમાંથી બહાર કાઢવું અને પહેલાંના જેવું બનાવવું (વૃદ્ધિ પામેલ હસ્ત પહેલાંના જેવો કરવો તો). महान् મોટી भुजः ભુજા છે જેમની (એવા ભગવાન હતા), તેથી (તે) ભુજાથી પણ મુક્તિ આપવા શક્તિમાન હોવાથી, તેની (કેશીની) મુક્તિ (થઇ) એમાં પણ સંદેહ નથી એવો અર્થ છે. વળી તેમની (ભગવાનની) ક્રિયાશક્તિ ઘણી વધારે છે એમ પણ (તે શબ્દથી) જણાવેલું છે. એ પ્રમાણે કરીને પણ (ભગવાન) ગર્વરહિત હતા, કારણ કે તરખલાંને તોડવાથી કોઈને અભિમાન થતું નથી. 'પ્રયત્ન વિના શત્રુનો નાશ કરનાર' શબ્દથી તે જ (અર્થ) જણાવેલ છે. ભગવાને કાંઇપણ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, (પરંતુ) પ્રયાસ વિના (કેશીને) હણ્યો હતો એવો (તેનો અર્થ છે). કેટલાક એમ કહે છે કે 'પોતાની (ભગવાનની) આજ્ઞાથી માયા દૂર થઈ તેથી (તેમનો) કાંઇ પ્રયત્ન ન હતો.'

મોટેથી હસતા એટલે (કેશીની) મશ્કરી કરતા, 'પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરનારો' એટલે પુષ્પવૃષ્ટિવાળા બધાએ દેવોએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. તેમાં (સ્તુતિમાં) મુકરર કરેલાં વાક્યો ન હતાં, પરંતુ પુષ્પોની વૃષ્ટિ જ હતી, એમ 'વૃષ્ટિથી' શબ્દથી કહે છે. વૃષ્ટિ સ્તોત્રના જેવી છે એવો (તેનો અર્થ છે.) પુષ્પોનો વરસાદ (કરેલો) છે જેઓનો (જેમણે), એમ (प्रसूनवर्षैः શબ્દથી) પુષ્પોની વૃષ્ટિ (કરવા)ના અધિકારી દેવો (કહેલા છે). તેઓએ 'વૃષ્ટિથી' એટલે પુષ્પોથી જ સ્તુતિ કરી, એમ જુદા જ પ્રકારની સ્તુતિ કહેલી છે. એ પ્રમાણે (નારદના આવવાના) કારણ તરીકે કેશીના વધનું નિરૂપણ કર્યું. (૯).

ક્ષોભ જણાય છે. આ ઇન્દ્રવંશા છંદ છે, તેના દરેક પાદમાં બાર અક્ષરો જોઇએ. તેથી 'विवर्षद्भिः' ને બદલે 'वर्षद्भिः' પાઠ લઇએ તો એક અક્ષર ઘટે છે. તેથી એ દોષ ન રહે તે માટે 'विवर्षद्भिः' પાઠ લખ્યો છે.

પછી પોતાના અપરાધની ક્ષમા કરાવવા માટે પંદર શ્લોકોથી નારદનાં વાંકયોનું[1] નિરૂપણ કરતાં, પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં તે (ભગવાન પાસે) આવ્યા એમ કહે છેઃ—

देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप ॥
कृष्णमक्लिष्टकर्माणं रहस्येतदभाषत ॥१०॥

હે નૃપ! કલેશ વિના કર્મ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની નજીક આવીને ઉત્તમ વૈષ્ણવ દેવર્ષિએ એકાંતમાં આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૦

જ્યારે ભગવાને કેશીને હણ્યો તેજ સમયે ભગવાન પાસે કોઈ રહેલ ન હતું તેથી તેજ સમયે ભક્તની પેઠે નમસ્કાર કરતાં (નારદ ભગવાનની) સમીપ આવ્યા, એમ 'નજીક આવીને' શબ્દથી કહેલ છે, અને (તે) 'દેવર્ષિ' હોવાથી તે (ઉપર જણાવેલ) અર્થ (વૃત્તાંત) જાણતા હતા. 'ભગવાને કેમ તેમના ઉપર એવી કૃપા કરી (એકાંતમાં આવવા દીધા)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ વૈષ્ણવ' શબ્દ યોજેલો છે. (નારદ) ભાગવતમાર્ગનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી વૈષ્ણવોની અંદર 'प्रवरः' ઉત્તમ છે. ન ઇચ્છેલો* (પુરુષ) પણ આવે છે, એવી રાજલીલા જણાવવા માટે 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન કરેલું છે.

'નારદ હરકોઇ પ્રકારે ઇચ્છેલો (વહાલો) નહિ હોવાથી,* (ભગવાનને નીચે જણાવેલ વાકયો) કહે ત્યારે[2] ભગવાન તેને મારે. તેથી ભયરહિત થઈને તે પ્રમાણે એ કેમ કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કલેશ વિના કર્મ કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે.+ (ભગવાન) પરમાનંદરૂપ હોવાથી (નારદ) પોતે પણ[3] આવે

---

૧. પંદર શ્લોકોથી નારદનાં વાકયો કહેતાં, આ એક શ્લોકથી તે આવ્યા એમ કહે છે. એ પ્રમાણે સોળ શ્લોક થયા એવો અર્થ છે. (લે)

* ઉપર કારિકા ૩માં જણાવ્યા પ્રમાણે નારદે અનર્થ કરેલ, તેથી તે ઇચ્છેલો અથવા વહાલો ન હતો. તેથી જ આ શ્લોકના આભાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે પોતાના અપરાધની ક્ષમા કરાવવા આવે છે.

૨. આ નારદ ઇચ્છેલો (ઇચ્છવા યોગ્ય) નથી, એમ હરકોઇ પ્રકારે જાણતો આવી ભગવાનને કહે તો ભગવાન તેને મારે, એવો અર્થ છે. (લે). 'उच्यमान:' ભગવાનનું વિશેષણ છે, તે પક્ષમાં મારે: અધ્યાહાર રાખી આવો અર્થ લેખમાં કર્યો છે, પણ નારદ અહીં ભગવાનને વાક્યો કહેવાના છે; તેથી 'નારદ કહે ત્યારે ભગવાન તેને મારે' એવો અર્થ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

+ ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનાર હોવાથી, તેમને નારદને મારવો હોય તો તે ભગવાન નજીક ન આવે તો પણ રહેલાપણથી મારી શકે છે. તેથી તેવા કારણથી અપરાધ ક્ષમા ન કરાવવો યોગ્ય નથી એમ જાણી ભયરહિત થઈ આવે છે, એવો ભાવાર્થ છે. (લે).

૩. 'પોતે પણ' એટલે 'ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે એવા વિચાર વિના પણ' એવો અર્થ છે (લે)

તેવું સંભવે છે, એમ 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દથી કહેલ છે. બને અદૃશ્ય રહે તેમ,⁰ અથવા એકાંતમાં જઇને (નારદે કહ્યું એમ જણાવવા) 'એકાંતમાં' શબ્દ યોજેલો છે. બંનેમાં પણ તેવું સામર્થ્ય હોવાથી (કાંઇ) અયોગ્યતા નથી. 'આ' એટલે (નીચે) કહેવામાં આવશે તે, સ્તુતિ કરીને (કરેલુ) નિવેદન, કહ્યું (કર્યું). (૧૦)

स्वापराधनिवृत्त्यर्थं त्रिधा स्तोत्रं चकार ह ॥का. ७॥
मूलरूपं तु संबोध्य मध्यकार्ये निरूपिते ॥का. ७½॥

પોતાનો અપરાધ મટી જાય તે માટે ત્રણ પ્રકારે[1] (નારદ)સ્તુતિ કરે છે. મૂલરૂપનું સંબોધન કરી, મધ્ય(ભાવ)[2] અને કાર્ય(ભાવ)નું[2] નિરૂપણ કરે છે. કા. ૭½

ततोऽवतारकार्यस्य निरूपणमतः कृतम् ॥ का. ८. ॥
अनुमोद्य करिष्यन् यः पञ्चभिस्तदुदीरितम् ॥ का. ८½. ॥

ત્યાંથી પછી અવતારના કાર્યનું નિરૂપણ[3] કરે છે. અનુમોદન કરીને[4] જે (ભગવાન) કરવાના છે તે પાંચ(શ્લોકો)થી[5] કહે છે. ૮½.

सामान्येन कृतं द्वेधा द्वाभ्यां स्वेन तथान्यतः ॥ का. ९. ॥
ज्ञानभक्तिविभेदेन स्वरूपं च निरूपितम् ॥ का. ९½. ॥

સામાન્ય રીતે (જે ભગવાન) પોતાની મેળે[6] અથવા બીજાની દ્વારા[6] એમ બે પ્રકારે[6] (કરે છે તેનું) બે(શ્લોકો)થી (નિરૂપણ કરે

⁰ 'બને અદૃશ્ય રહે તેમ' એટલે 'યોગબળથી બીજો કોઇ તે બેને જોઇ શકે નહિ તેમ કરીને' એવો અર્થ છે. (લે)

૧ 'ત્રણ પ્રકારે' એટલે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કાર્યનું નિરૂપણ કરીને. આ સ્તુતિના છેલ્લા બે (૨૩ અને ૨૪મા) શ્લોકોમાં અનુક્રમે જ્ઞાન અને ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે અને તે પહેલાંના બધા શ્લોકોમાં કર્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરેલું છે. એવો અર્થ છે. (લે)

૨ આ સ્તુતિના પહેલા શ્લોકમાં મૂલરૂપનું સંબોધન કરેલું છે, બીજામાં મધ્યભાવનું અને ત્રીજામાં કાર્યરૂપનું નિરૂપણ કરેલ છે. (લે)

૩ પછી એક (૧૪મા) શ્લોકમાં અવતારના કાર્યનું નિરૂપણ છે. (લે)

૪ પછીના એક (૧૫મા)શ્લોકમાં ભગવાને પહેલાં કરેલ કર્મોનું અનુમોદન કરેલું છે. (લે)

૫ પછીના પાંચ (૧૬થી૨૦) શ્લોકમાં ભગવાન હવે જે કર્મ કરવાના છે તે વર્ણવેલાં છે. (લે)

૬ પછીના બે (૨૧થી૨૨) શ્લોકોમાં ભગવાનનાં સામાન્ય કર્મ કહેલાં છે. (લે). તેમાં ભગવાન પોતે જે કર્મ કરે છે તે ૨૧મા શ્લોકમાં અને બીજાની દ્વારા જે કર્મ કરે છે તે ૨૨મા શ્લોકમાં કહેલાં છે. એમ બે પ્રકારે સામાન્ય કર્મ કહેલાં છે.

છે), અને જ્ઞાન[૭] અને ભકિતના[૭] ભેદથી સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. કા. ૯ર્ફ્રે.

आनन्दचित्सतां रूपं ज्ञाने भक्ताविहोद्गतिः ॥ का. १०. ॥
कार्यार्थमवतीर्णत्वात् भक्तिमार्गे न दूषणम् ॥ का. १०½. ॥

જ્ઞાનમાં આનંદ ચિત્ અને સત્‌નું રૂપ (કહે છે).[૮] ભકિત (થતાં) અહીં પ્રાકટ્ય થાય છે. (ભગવાન) કાર્ય માટે અવતરેલા હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં દૂષણ નથી.[૯] ૧૦½.

कृतं तु भगवानेवेत्येवं सप्तभिरीर्यते ॥ का. ११. ॥
कर्ममार्गेप्यदोषाय सामान्यद्वयमीर्यते ॥ का. ११½. ॥

ભગવાનનું) કાર્ય (ચરિત્ર) પણ ભગવાન જ[૧૦] છે. તેથી એ પ્રમાણે સાત(શ્લોકો)થી[૧૦] કહેલું છે. કર્મમાર્ગ પ્રમાણે પણ (નારદનો) દોષ નથી, એમ જણાવવા બે સામાન્ય (રીતે કર્મ જણાવનાર શ્લોકો) કહેલા[૧૧] છે. કા. ૧૧½

ततोऽन्ते ज्ञानभक्ती च स्वापराधो यतो न हि ॥ का. १२. ॥
उपक्रमगतिभ्यां च षोडशात्मा निरूपितः ॥ का. १२½. ॥

૭ પછી બે (ર૩-ર૪) શ્લોકોથી (અનુક્રમે) જ્ઞાન અને ભકિતનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ પ્રમાણે સ્તુતિના ચૌદ (૧૧થી૨૪) શ્લોકો છે. આરંભમાં (૧૦મા શ્લોકમાં) નારદ આવ્યાનું કહેલ છે. અને અંતે (૨૫મા શ્લોકમાં) નારદ ગયા એમ કહેલું છે. એવી રીતે (૧૦ થી ૨૫ સુધીના) સોળ શ્લોકો (સ્તોત્રના)ના થાય છે. (લે)

૮ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનારા ર૩મા શ્લોકનું વિવરણ કરેલું છે. (લે)

૯. આ ભકિતનું નિરૂપણ કરનારા ર૪મા શ્લોકનું વિવરણ છે. ભકિત થાય એટલે ભગવાનનું અહીં જ પ્રાકટ્ય થાય છે. આ શ્રીકૃષ્ણ કાર્ય માટે અવતરેલા હોવાથી, મેં કંસને જે બોધ ગયા અધ્યાયના સત્તરમા શ્લોકમાં આપ્યો તે આપે કરવાનું કાર્ય પાર પડાવનારો હોવાથી, મેં કંસને એ બોધ આપ્યો તેમાં મારો દોષ નથી એમ આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. (લે)

૧૦. (પાંચ શ્લોકોથી) ભગવાને કરવાનાં અમુક કાર્યો કહ્યાં અને બે શ્લોકોથી તે સામાન્ય કાર્ય કહ્યાં. એ પ્રમાણે સાત શ્લોકોથી કાર્યનું નિરૂપણ કરવાનું કારણ અહીં કહેલ છે. ભગવાનનું ચરિત્ર ભગવદ્રૂપ જ છે. (તેથી ભગવાનના છ ધર્મો અને ધર્મી મળી સાત થતા હોવાથી સાત શ્લોકોથી ચરિત્ર કહેલ છે) એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. સામાન્ય ચરિત્રનું નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન અહીં કહેલ છે. સામાન્ય રીતે ભગવાન જ અસુરોનો નાશ કરનારા છે. તેથી આમાં મારો (નારદનો) દોષ નથી, એમ કર્મમાર્ગમાં પણ સમજવા, કર્મનું નિરૂપણ કરનાર શ્લોકોમાં સામાન્ય ચરિત્ર કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

પછી (સ્તુતિના) અંતે જ્ઞાન અને ભક્તિનું (નિરૂપણ કરે છે), કારણ કે પોતાનો અપરાધ નથી (એમ તેથી જણાય). આરંભ* અને જવાનો× (એ) બે શ્લોકો વડે સોળ રૂપવાળાનું નિરૂપણ કરેલ છે. કા. ૧૨કે

પ્રથમ મૂલરૂપનું નિરૂપણ કરતાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું નવ પ્રકારે સંબોધન કરે છેઃ—

कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन् योगीश जगदीश्वर ॥
वासुदेवाखिलावास सात्वतां प्रवर प्रभो ॥ ११. ॥

હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે જાણી ન શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા! હે યોગીઓના ઈશ! હે જગતના ઈશ્વર! હે વાસુદેવ! હે સર્વમાં રહેનાર! હે વૈષ્ણવોના પ્રવર! હે પ્રભો! ૧૧

(૧) સદાનંદ મૂલ(રૂપ) છે, એમ (જણાવવા) 'હે કૃષ્ણ!' (એવું સંબોધન કરે છે). તેમ (સદાનંદ મૂલરૂપ) ન હોય તો જગત્ તદ્રૂપ (સદ્રૂપ), અને ફલરૂપ ન હોત. તે (સદાનંદ મૂલરૂપ છે તે) વિષયમાં આગળના બે (સંબોધનો)થી અનુભવ અને વેદ (એ) બે પ્રમાણો કહે છે.

(૨) આદરને લીધે ફરીથી 'હે કૃષ્ણ!' એમ બે વાર કહેલ છે, કારણ કે પરમાનંદ જ આદર કરવા યોગ્ય છે. જો કે 'આ આવું છે' એમ (ભગવાનનો) અનુભવ થતો નથી, તોપણ વસ્તુના સ્વભાવને લીધે તે(ભગવાન)માં આદર ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) આ વિષયમાં પ્રમાણ કહેતાં, (ભગવાન) વેદોથી જણાય છે તેથી (અને) તે માટે (ભગવાનને જાણવા માટે) વેદોની ઉત્પત્તિ (થએલી) હોવાથી, 'હે જાણી ન શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા!' એમ બીજું પ્રમાણ કહે છે. જાણવાને યોગ્ય નથી કોઈથી પણ સ્વરૂપ જેમનું (તેવા આપ છો). કોઇપણ રીતે (ભગવાનના સ્વરૂપ સંબંધી) પ્રમાણ ન મળવાથી, (ભગવાન) નથી એમ ન માનવું, કારણ કે (ભગવાન) આત્મા છે. તેથી ભગવાન જ પોતાનું સ્વરૂપ કહે (જણાવે) તે યોગ્ય છે.

(૪–૫) એવી રીતે બે(સંબોધનો)થી પ્રમાણરૂપનું નિરૂપણ કરી, 'હે યોગીઓના ઈશ!' 'હે જગતના ઈશ્વર' એ બે(સંબોધનો)થી સાધનરૂપ(ભગવાન)નું નિરૂપણ કરે છે. (૪) બહારથી યોગ (થાય) અને (૫) અંદરથી ઈશ્વર તરીકે વશ રાખવું તે (માટે); એટલે (૪) જેમ તે સારી રીતે જ પ્રેરણા કરે તે માટે,

* 'આરંભ' એટલે નારદ આવ્યાનું જેમાં જણાવેલ છે. તે દશમો શ્લોક
+ 'જવાનો' એટલે નારદ ગયા એમ જેમાં જણાવ્યું છે, તે પચ્ચીસમો શ્લોક.

અથવા (૫) ઈશ્વર હોવાથી અવશ્ય સેવા કરવા યોગ્ય છે તે માટે (તેમની) આરાધના (કરવી).

(૬–૭) 'હે વાસુદેવ !' 'હે સર્વમાં રહેનારા' એ બે (સંબોધનો)થી ફલરૂપ(ભગવાન)નું નિરૂપણ કરે છે. (૬) વાસુદેવ મોક્ષ આપનાર છે. (૭) 'હે સર્વમાં રહેનાર !' (સંબોધન)થી તેમને દાન કરવામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અને તે ભોક્તા છે અને ભોગ્ય પણ છે તેથી ફલરૂપ થાય છે (એમ જણાવ્યું છે).

(૮–૯) (ભગવાનના) પ્રમેયસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં ભગવત્સિદ્ધાંત પ્રમાણે મુદ્દાર ઘણેભાગે જ પ્રમેય હોઈ શકે એમ જણાવવા, (આગળનાં) બે (સંબોધનો) કરે છે. 'હે વૈષ્ણવોના પ્રવર !' प्रकर्षेण ઘણો જ प्रियते (જેમના ઉપર) પ્રેમ કરવામાં આવે તે 'પ્રવર' અથવા प्रकृष्टः ઉત્તમ वरः પતિ, તે પ્રવર. જેમના ઉપર વૈષ્ણવો પ્રેમ રાખે છે તે જ પ્રમેય છે એમ (કહેલું છે), અને જે સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવા શક્તિમાન હોય તે જ પતિ છે. એ પ્રમાણે જેમની ઉપાસના કરવામાં આવે છે અને જે ઉપાસના કરે છે તેમનું નિરૂપણ કરનારો ધર્મ (ગુણ) કહ્યો.૧૧.

એ પ્રમાણે નવ પ્રકારે મૂલસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી પોતાનો દોષ ન જણાય તે માટે 'ભગવાન સર્વરૂપ છે' એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

त्वमात्मा सर्वभूतानामेको ज्योतिरिवैधसाम् ।
गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः ॥ १२. ॥

જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ છે તેમ આપ સર્વ પ્રાણીઓના એક આત્મા છો. છુપા, હૃદયમાં રહેનાર, સાક્ષી, મહાપુરુષ, ઈશ્વર છો. ૧૨

જીવો પણ આત્માઓ હોય છે (ગણાય છે), તેથી (આપ) તે (જીવ) નથી એમ જણાવવા 'આપ સર્વ પ્રાણીઓના એક જ આત્મા છો' એમ કહેલું છે. જીવો એક એક(પ્રાણી)ના આત્મા હોય છે. આ 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ (૧) બ્રહ્મવાદમાં પરમાત્મા થાય છે, (૨) યોગશાસ્ત્રમાં વિભૂતિ થાય છે, (૩) ભગવચ્છાસ્ત્રમાં ગંગા (દેવી) પેઠે આત્માઓના આત્મા આધિદૈવિક થાય છે. (૪) સાંખ્યમાં તો જીવ અને બ્રહ્મ એવો ભેદ નથી, કારણ કે 'અહીં પુરુષ અને ઈશ્વરનો (જરાપણ ભેદ નથી.' (શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૧–૨૨–૧૧) સ્થલે, (એવો ભેદ) નથી એમ કહેલું છે. ચારે પક્ષોમાં ભગવાનમાં જુદાપણું નથી (જુદા જુદા પ્રાણીઓમાં રહેલા ભગવાન જુદા જુદા છે એવું નથી). (જુદાજુદા) દેખાવું તે ઉપાધિ વિગેરેને લીધે થાય છે. આ વિષયનું[1] દૃષ્ટાંત 'જેમ કાષ્ઠોમાં અગ્નિ છે' શબ્દોથી કહેલું

1. 'આ વિષયનું' એટલે [જુદાજુદા પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મા (ભગવાન) આપ] 'એક જ છો' એ વિષયનું. (લે)

છે. બધાંએ કાષ્ઠોની અંદર[૨] 'જ્યોતિઃ' એટલે અગ્નિ એક જ[૩] છે. જુદાજુદા રંગ દેખાય છે[૪] તે તો ઉપાધિને લીધે થાય છે (દેખાય છે). સંબંધવાળો[૫] કહેલો છે, પરંતુ તેપણાંની પેઠે આધાર કહેલો નથી. આથી[૬] (એમ કહેલું છે કે) કાષ્ઠ અગ્નિ જ છે, પરંતુ કાષ્ઠપણું અગ્નિના લયને રોકનારું[૭] છે, કારણ કે તે (કાષ્ઠ-પણું) બળે[૭] ત્યારે અગ્નિ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. તેથી જ તે છુપો છે, હયાત હોવા છતાં કોઇપણ (તેને) જાણતું નથી. શત્રુને[૮] લીધે અથવા બાળવાનું કાંઇ નહિ હોવાથી,[૮] ઉભય પ્રકારે (તે અગ્નિ) અગ્નિનું સ્વરૂપ[૮] પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપાધિ (કાષ્ઠપણું) બંનેને[૯] અટકાવનારી છે, તેથી જેમ (કાષ્ઠમાં રહેલ

---

૨. આથી કાષ્ઠો અગ્નિનો આધાર કેવી રીતે છે તે જણાવ્યું છે. મૂલશ્લોકમાં (અગ્નિ કાષ્ઠના) સંબંધવાળો છે એમ જણાવવા છઠ્ઠી વિભક્તિ યોજેલી છે. (લે)

૩. અગ્નિના અંશ થએલા અંગારાઓ જુદા જુદા હોવા છતાં, અંશી અગ્નિ તો એક જ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. ખેરના અંગારા રહેજ લાલ થાય છે. એ પ્રમાણે જુદાજુદા કાષ્ઠમાં રહેલ રંગો અંગારામાં દેખાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૫. અંગારાઓ જ કાષ્ઠમાં રહેલા રંગવાળા હોય છે, પરંતુ અંશી (અગ્નિ) તેવો હોતો નથી. તેવી રીતે ભૂતો(પ્રાણીઓ)માં રહેલા વિકારો ભગવાનમાં હોતા નથી. તેમ જ કાષ્ઠો અગ્નિનો આધાર નથી અને પ્રાણીઓ ભગવાનનો આધાર નથી, પરંતુ માત્ર પોતાના અંશોના આધાર છે. બીજામાં રહેલા હોવાપણાંની પેઠે, સર્વના આધાર હોવું એ પણ ભગવાનનો ધર્મ હોવાથી, ભગવાન જ પ્રાણીઓના આધાર છે એવો અર્થ છે. (લે) 'તેપણું' એટલે કાષ્ઠપણું જેમ કાષ્ઠમાં રહેલું છે અને પ્રાણીપણું જેમ પ્રાણીમાં રહેલું છે, તેવી રીતે અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહેલો નથી અને ભગવાન પ્રાણીઓમાં રહેલા નથી; એટલે કાષ્ઠ અગ્નિનો આધાર નથી અને પ્રાણીઓ ભગવાનના આધાર નથી, પરંતુ માત્ર સંબંધ દર્શાવવા શ્લોકમાં ી વિભક્તિ યોજેલી છે એવો અર્થ છે.

૬. ભગવાનને ભૂતોના આત્મા કહ્યા તેથી દૃષ્ટાંતમાં પણ અગ્નિ કાષ્ઠનો આત્મા છે એમ જણાવ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. કાષ્ઠપણું હોય ત્યાં સુધી તેને જલમાં નાખવામાં આવે તોપણ તેથી અગ્નિ શાંત થતો (બુઝાતો) નથી એવો અર્થ છે. તેનું કારણ એ છે કે તેવું કાષ્ઠ જ્યારે બળે ત્યારે બળેલા નવા અંગારાના સ્વરૂપ જેવું જેનું સ્વરૂપ છે તેવું તે થાય છે, એટલે ધર્ષણથી ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ જેવો દેખાય છે તેવો જ તે (પાણીમાં નાખી કાઢેલું કાષ્ઠ બાળવાથી થએલો અગ્નિ) પણ દેખાય છે એવો ભાવ છે (લે)

૮. અગ્નિનો શત્રુ જલ છે, કારણ કે જલથી અગ્નિ શાંત થાય છે. તેમ જ બાળવાનું કાંઇ ન હોય તોપણ અગ્નિ શાંત થાય છે. એટલે જલથી, અથવા બાળવાનું કાંઇ ન હોય ત્યારે અગ્નિ પોતાના અંશરૂપ અંગારાપણાને તજી, પોતાનું અગ્નિનું અંશીનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. (લે)

૯. ઉપર નોટ ૮ માં જણાવેલા બે પ્રકારે અગ્નિ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. તેને તેમ કરતાં અટકાવનારી ઉપાધિ કાષ્ઠપણું છે. (લે)

અગ્નિ) બાળતો નથી[૧૦] તેમ શાંત પણ થતો નથી. તેવી રીતે (જુદાજુદા પદાર્થોના) સમૂહરૂપ જગત હોય ત્યાંસુધી આત્મા (પોતાના) સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો નથી. (સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના) સાધનોથી[૧૧] અથવા (સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં થતી) અડચણોથી[૧૨] પણ (આત્મા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો નથી). આ (જણાવવા) માટે નારદો આ પ્રમાણે કહેલું છે.

(તે) છે એ વિષયમાં ધર્મણના જેવું પ્રમાણ 'હૃદયમાં રહેનાર' શબ્દથી કહે છે*. ગુહાશય હૃદયમાં આસીને રહે છે તે (ગુહાશયઃ હૃદયમાં રહેનાર). તેમ ન હોય (આપ હૃદયમાં રહેનાર ન હો), તો સર્વનો પ્રકાશ ન થાય.

વળી (આપ) સાક્ષી છો, સર્વ કર્મોને જુઓ (જાણો) છો. તેમ ન હોય તો 'આ હું આ સર્વને જોનારો છું' એવું (ભાન) ન થાય, અને ફલનો ભોગ પણ ન થાય[૧૩] એમ પણ જણાવેલું છે. (આપ) જીવ[૧૪] નથી, એમ જણાવવા 'મહાપુરુષ' શબ્દ યોજેલો છે. પ્રભાવવાળો પુરુષ તે મહાપુરુષ, અને ચારે પક્ષો પ્રમાણે ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચેલો પ્રભાવ ભગવાનનો જ ધર્મ (ગુણ) છે. વળી આપ 'ઈશ્વર' એટલે સર્વને વશ રાખનારા છો, (અને) વશ રહેનારા તો જીવો છે, કારણ કે જેમ આપ વ્યવસ્થા (આજ્ઞા) કરો છો તે પ્રમાણે તેઓ કરે છે. (તેથી આપ જીવોનું) સ્વરૂપ (આત્મા) હોવાથી, અને તેઓને પ્રેરણા કરનારા હોવાથી સામાન્ય ન્યાય (ધોરણ) પ્રમાણે મારો દોષ નથી. (૧૨)

---

૧૦. બીજાં કાષ્ઠોનો તેને સંબંધ હોય છતાં તેમને બાળતો નથી. તે સમયે બાળવાનાં એ બીજાં કાષ્ઠો હોવાથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો નથી; પરંતુ કાષ્ઠપણાની ઉપાધિ ન હોય તો સંબંધમાં આવતાં બીજાં કાષ્ઠોને બાળી, બાળવાનું કાંઈ ન રહેતાં પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાનાં જ્ઞાન વિગેરે સાધનોથી. (લે)

૧૨. જ્યાંસુધી દેહભાવ હોય ત્યાંસુધી શબ્દના જ્ઞાનથી, અથવા આત્મા અને અનાત્મા (આત્મા ન હોય તેવા પદાર્થો)ના ભેદ જાણવાથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

* કાષ્ઠમાં અગ્નિ છે,' એમ ઘર્ષણ કરવાથી અગ્નિ પ્રકટ થતો હોવાથી જણાય છે. જેમ અગ્નિ છે એમ સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ ઘર્ષણ છે, તેવું ભગવાન છે એમ સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ 'હૃદયમાં રહેનાર' શબ્દથી કરે છે.

૧૩. ભગવાન જો કર્મના સાક્ષી ન હોય તો પ્રાણીઓનાં કર્મો તે જાણે નહિ, અને તથા કર્મનાં ફલ તેમને આપે નહિ. પ્રાણીઓને કર્મનાં ફલ ન મળે તો ફલનો ભોગ તેમને પ્રાપ્ત ન થાય; કારણ કે કર્મનાં ફલ આપનાર ભગવાન છે એવો સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૩૮માં કરેલો છે. (લે)

૧૪. 'જીવ' એટલે 'જીવસમષ્ટિ.' (સર્વ જીવોનો એકત્ર સમૂહ) એવો અર્થ છે. (લે)

વળી ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં પણ આપે જ (જીવોને) જુદીજુદી રીતે સર્જેલા છે તેથી કંસનો કે મારો પણ દોષ નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

आत्मनात्माश्रयः पूर्वं मायया ससृजे गुणान् ॥
तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः ॥१३॥

પોતાના જ આશ્રયવાળા (આપે) પહેલાં પોતાથી માયાવડે ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યા. સત્યસંકલ્પવાળા (આપ) ઈશ્વર તેઓથી આ (જગત) રચો છો, (તેનું) ભક્ષણ કરો છો (અને) પાલન કરો છો. ૧૩.

આપ કર્તા છો. 'પોતાના જ આશ્રયવાળા' છો એટલે (આપનો) આધાર આપ જ છો. જ્યારે (પોતાના) સ્વરૂપમાં આપ રહેલા હો ત્યારે પણ આપ જ કરણ* છો, એમ આરંભમાં કરણ કહેલ છે. आत्मना मायया 'પોતાથી માયાવડે' (શબ્દોથી) એમ જણાવ્યું છે કે (આપનું) સર્વ થવાનું સામર્થ્ય પણ આત્મા (આપ) જ છો. કેટલાક (એમ કહે છે કે પોતાથી અને માયાવડે) બંનેથી (આપે ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે). અથવા લોકોને જુદી રીતે (ખોટું) જ્ઞાન થાય તે માટે 'માયાવડે' (ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે). સત્ત્વ, રજસ્ અને તમઃને (અનુક્રમે) સત્ ચિત્ અને આનંદમાંથી (આપે) તો ઉત્પન્ન કર્યા છે, પરંતુ લોકોને એવી દૃઢ માન્યતા છે કે (એ ગુણો) પ્રકૃતિ છે. જો તેમ ન હોય (ગુણો એવી રીતે સત્ વિગેરેમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા ન હોય, પરંતુ પ્રકૃતિ હોય) તો (ભગવાનની) સ્વતંત્રતા નહિ રહેવાથી ભગવાન કર્તા જ ન હોય. (ભગવાન) સ્વતંત્ર હોય તોપણ (ભગવાન અને પ્રકૃતિ) બંનેની સ્વતંત્રતા સંભવતી નહિ હોવાથી, પ્રકૃતિને તેમને (ભગવાનને) અધીન માનવી જોઈએ. તેથી પોતાથી જ ગુણોને ઉત્પન્ન કરવાં (આપે) માયાને પણ કરણ તરીકે સ્વીકારેલી છે. ગુણોનું ઉપાદાન (કારણ) અને સ્વરૂપ આત્મા (આપ) જ છો, કારણ કે (લોકોને) ખોટું જ્ઞાન થાય તે માટે જ ભગવદ્રૂપ ભગવાનની શક્તિ(માયા)નો આપ ઉપયોગ કરો છો. પછી તે(ગુણો)-થી જ આ સર્વ જગત્ આપ રચો છો, (તેનું) ભક્ષણ કરો છો (અને) પાલન કરો છો.

'(ભગવાન) કયા પ્રયોજનથી એમ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે; કારણ કે **ઈશ્વરની ઈચ્છાનું નિયમન કરી શકાતું નથી.** (ઈશ્વરની ઈચ્છા જાણી શકાતી નથી). તેમ ન હોય તો પોતાના (આપણા જીવના) વિચાર પ્રમાણે (ઈશ્વરને) પ્રયોજન નહિ હોવાથી લીલા (કરવા)માં પણ પ્રયોજન સંભવતું નથી. તેથી ઐશ્વર્ય જ નિયમમાં રાખનારું (વ્યવસ્થા કરનારું) છે. તેથી આપે જ (જગત) રચેલું હોવાથી, અને ત્રણ ગુણોથી જ રચેલું હોવાથી ભવિષ્યનાં કાર્યનો (આપે) વિચાર કરેલ હોવાથી, કોઈનો પણ દોષ નથી.

ભગવાનમાંથી સાક્ષાત્ (બારોબાર) સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે એવો પક્ષ

* જે અસાધારણ કારણથી કાર્ય થાય છે તે 'કરણ' કહેવાય છે.

(મત) આલુ વિષયમાં સંભવતો નથી; (કારણ કે) તેમ હોય તો ભેદને મુકરર કરનારૂં કાંઇ નહિ હોવાથી પોતાનો (નારદનો) અપરાધ રહે જ, અને પોતાનું (નારદનું કંસને બોધ કરવાનું) કાર્ય વ્યર્થ થાય. તેથી (તેણે) બીજા જ પક્ષનો આશ્રય લીધેલો છે. (૧૩).

આ વિષયનું (કંસને એવો બોધ કર્યો તેનું) પ્રયોજન કહેતાં, 'આ માટે જ આપે અવતાર લીધેલો હોવાથી સેવકોએ પણ તેને અનુકૂલ હોય તે જ કરવું જોઇએ; તેથી મારો અપરાધ નથી' એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स त्वं भूधरभूतानां यक्षप्रमथरक्षसाम् ॥
अवतीर्णो विनाशाय साधूनां रक्षणाय च ॥१४॥

તે આપ ભૂધર બનેલા યક્ષો, પ્રમથો અને રાક્ષસોના વિનાશ માટે અને સાધુઓના રક્ષણ માટે અવતરેલા છો. ૧૪

'ભૂધર' એટલે રાજાઓ. તેઓ ભૂમિના ભારરૂપ જ છે. ભૂમિનું પાલન કરનાર તરીકે જન્મેલા છે (પરંતુ) ખરી રીતે દૈત્યો જ છે. તેઓમાં પ્રમથો સાત્ત્વિક છે, યક્ષો રાજસ છે અને રાક્ષસો તામસ છે. આ ત્રણે સર્વનો નાશ કરનારા છે. નાશ કરનારાઓથી પાલન થવું સંભવતું જ નથી. તેથી માત્ર પર્વત (ભૂધર) થએલા ભાર (કરવા) માટે જન્મેલા છે. ભગવાન તેઓનો નાશ કરવા અવતરેલા છે, તેથી ભૂમિનો ભાર દૂર થાય છે. વળી સાધુઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. રાજા વિનાના રાજ્યમાં સાધુઓનું સંપૂર્ણ રક્ષણ થાય નહિ, અને જેઓનું રક્ષણ થતું ન હોય તે બધાએ અસાધુ (દુષ્ટ) થાય. તેથી બીજી રીતે (રાજાવાળું રાજ્ય કર્યા વિના) દૈત્યોનો વધ કરવાથી પણ કાર્ય પાર પડતું નથી. સર્વનો વધ કરવામાં આવે તો પ્રલય જ થાય. તેથી રાજા બનાવીને જ દૈત્યોને હણવા જોઇએ. તેથી ભગવાન (રાજા બનાવી દૈત્યોને હણવા માટે) અને સાધુઓનું રક્ષણ કરવા પોતે અવતરેલા છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભક્તિ (આપવા) માટે પણ (ભગવાન અવતરેલા છે). તેથી તે ભગવદવતારના પ્રયોજન)ને અનુકૂલ (હોય તે) સેવકોએ પણ કરવું જોઇએ. તેથી મારે પણ (તેવું કાર્ય) કરવું જોઈએ એવો ભાવ છે. (૧૪).

આનું દષ્ટાંત કહેતાં, ભગવાને જે કાર્ય હમણાં કર્યું તેનું નીચેના શ્લોકમાં અનુમોદન કરે છે:—

दिष्ट्या ते निहतो दैत्यो लीलयायं हयाकृतिः ॥
यस्य हेषितसंत्रस्तास्त्यजन्त्यनिमिषा दिवम् ॥१५॥

જેના હણહણાટથી ભય પામેલા દેવો સ્વર્ગને તજી જતા હતા તેવા અશ્વની આકૃતિવાળા આ દૈત્યને આપે સ્હેલાઇથી હણ્યો એ (મારૂં) મોટું ભાગ્ય (છે). ૧૫.

આપે 'આ' એટલે મોટા (દૈત્ય)નો, સંપૂર્ણ રીતે નાશ કર્યો. 'અશ્વ' એ તો માત્ર (તેની) આકૃતિ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે (તે) દૈત્ય છે. 'રહેલાઇથી' એટલે પોતે દુઃખ પામ્યા વિના; એમ ન હોય તો (આપને) દુઃખ થતાં પણ, સેવકને અપરાધ જ થાય (લાગે). તેથી જ (આપે તેને રહેલાઈથી હણ્યો એ) મારૂં મોટું ભાગ્ય છે.

'તુચ્છને પ્રયાસ વિના જ હણાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. '(જેના) હણહણાટથી ભયપામેલા દેવો પણ સ્વર્ગને તજી જતા હતા' (તેવો તે હતો). દેવોની જ્ઞાનશક્તિ સ્થિર હોય છે (આંખો સ્થિર ખુલ્લી જ રહે છે, પાંપણો મીંચાતી નથી). તેઓને પણ ભય થતાં તે-(તેમની જ્ઞાનશક્તિનો નાશ (થએલો) જણાવે છે. વળી જેઓની આંખ મીંચાતી પણ નથી તેઓને મૂર્છા વિગેરે થાય એ સંભવતું નથી, તેથી (તેઓને) ભય (તો) કોઇ પ્રકારે થવો ન જ જોઇએ. તેવાઓને પણ માત્ર હણહણાટથી (આ કેશી) ભય ઉત્પન્ન કરતો હતો. 'સ્વર્ગને' પણ 'તજી જતા હતા' શબ્દોથી એમ કહેવું છે કે તે ભય પણ ભારે કાર્ય કરતો હતો. તેથી (એવા આ દૈત્યને હણવામાં) પ્રયાસ કરવો પડે, તે ન કર્યો (કરવો પડયો) એ મોટું ભાગ્ય છે. (૧૫)

બીજું પણ (કાર્ય) ભવિષ્યમાં થશે અને તે સર્વ હું જોઈશ એટલે મેં મારા સુખને માટે જ આ (કંસને બોધ કરવાનું કાર્ય) કરેલું છે એમ (ભવિષ્યમાં થનારાં કાર્યો જોવાની) પોતાની તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટ કરતાં, પોતાના જ દોષને પોતે જ જણાવતાં નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

चाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लानन्यांश्च हस्तिनम् ।

कंसं च निहतं द्रक्ष्ये परश्वोऽहनि ते विभो ॥१६॥

હે ઇશ્વર! પરમ દિવસે ચાણૂર અને મુષ્ટિકને અને બીજા મલ્લોને અને હાથીને અને કંસને આપથી હણાએલા હું જોઇશ. ૧૬

યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ધર્મથી થએલ જ્ઞાન સર્વ(પદાર્થ)નું સંપૂર્ણ રીતે થતું નથી* એમ જણાવવા, ખોટા ક્રમથી (નારદ અહીં) વર્ણન કરે છે. નહિ તો હાથી હાંકનાર (અંબઇ વિગેરે અને હાથી)ને (ચાણૂર વિગેરે) પહેલાં હણેલ છે. નૃગનો પછી (ઉદ્ધાર કર્યો છે, તે) પહેલાં સ્યમન્તક (મણિ લાવ્યા છે), અને તેથી પણ પહેલાં (ગુરુના) મરણ પામેલ પુત્રને લાવ્યા છે. (છતાં અહીં આ કાર્યો ઊંધા ક્રમે જણાવેલાં છે). મુષ્ટિક અને ચાણૂર (મલ્લોમાં) મુખ્ય હોવાથી તેમનાં નામો આપેલાં છે. (મુષ્ટિકને) બળભદ્રે હણ્યો હતો છતાં, યોગથી થએલા

* 'योगजधर्मज्ञानेन' પાઠ દેવકીનંદન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં છે. એવો પાઠ હોય ત્યારે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય. '(નારદ) યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ધર્મથી થતા જ્ઞાનથી સર્વ (પદાર્થ) સંપૂર્ણ રીતે જાણે છે એમ જણાવવા.........'

ધર્મને લીધે (નારદને જ્ઞાન થતું હોવાથી), અને (તેને હણતી વખતે બલભદ્રમાં) ભગવાનનો આવેશ હોવાથી ભગવાન જ તેનો વધ કરશે એમ (નારદ) જાણે છે. 'च' શબ્દનો અર્થ એવો છે કે યુદ્ધ પણ જીતાયું. આજે (જે દિવસે નારદ સ્તુતિ કરે છે તે દિવસે) સાંજે અક્રૂર આવશે, કાલે (મથુરા) જવાનું થશે, (અને) પરમ દિવસે મથુરામાં (મલ્લો, હાથી તથા કંસને) હણવાના છે. તે પણ દિવસ દરમ્યાન જ (હણવાના છે), પરંતુ રાત્રિસુધીનો પણ વિલંબ થવાનો નથી. આ ચિહ્ન+ (તરીકે કહેલ છે). શલ વિગેરે મલ્લોને સવારમાં જ હણવાના છે. બીજા ધનુષ્યનું રક્ષણ કરનારાઓને પણ (તેથી પણ પહેલાં હણવાના છે). (ઉત્તરાર્ધમાં) 'च' 'અને' શબ્દથી કંસના ભાઈઓ (જણાવેલા છે). (આ બોલનાર) નારદ (નરનો ધર્મ નાર, તેને ददाति આપે તે નારદ) હોવાથી મનોરથવાળો છે. તે પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે થશે એવો નિશ્ચય છે, એમ જણાવવા 'હે ઈશ્વર!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). (૧૬)

तस्यानु शङ्खयवनमुराणां नरकस्य च ॥
पारिजातापहरणमिन्द्रस्य च पराजयम् ॥१७॥

તેની પછી શંખ, યવન, મુર અને નરકને (આપથી હણાએલા હું જોઈશ), પારિજાતનું હરણ અને ઈંદ્રનો પરાજય (હું જોઈશ). ૧૭

માત્ર કંસને જ હણીને આપ અટકવાના નથી, પરંતુ બીજાઓને પણ હણવાના છો, એવા આશયથી તેઓને જણાવે છે. 'તેના' એટલે કંસના વધની પછી 'શંખ' એટલે પંચજન, 'યવન' એટલે કાલયવન (અને) નરકનો મિત્ર મુર; એમના વધને હું જોઈશ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ ત્રણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસના વિભાગો છે; અને તે પ્રમાણે નરકના વધને હું જોઈશ એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આ (નરક) ભગવાનનો પ્રસિદ્ધ પુત્ર છે, તેથી મુખ્ય રીતે જણાવેલો છે. 'च' 'અને' શબ્દથી, બીજા તેના પીઠ વિગેરે સેવકોને પણ (આપથી હણાએલા હું જોઈશ એમ કહેલું છે). પછી વધને (વધની વાત) મૂકી દઈ, માત્ર જય(નો વૃત્તાંત) કહેવા માટે, (જયનાં) નિમિત્ત અને ફલ કહે છે. પારિજાતનું હરણ નિમિત્ત છે, ઇન્દ્રનો પરાજય (ફલ છે.) (૧૭).

उद्वाहं वीरकन्यानां वीर्यशुल्कादिलक्षणम् ॥
नृगस्य मोक्षणं पापाद् द्वारकायां जगत्पते ॥१८॥

હે જગતના પતિ! વીર્યરૂપી મૂલ્ય જેનું મુખ્ય લક્ષણ છે તેવો વીરની કન્યાઓ સાથે આપનો વિવાહ અને દ્વારકામાં નૃગની પાપમાંથી (આપે કરેલી) મુક્તિ (હું જોઈશ). ૧૮

+ 'પરમ દિવસે' કહ્યું એ સમયનું સામાન્ય ચિહ્ન કહ્યું, વસ્તુતઃ તેમાં પણ પહેલાં કેટલાકને હણવાના છે, એવો ભાવ છે.

વીરની કન્યાઓનો (કન્યાઓ સાથે) उद्वाह:-વિવાહ ફલ છે.

'પકડેલી અને તેમાં પણ કેદ પકડેલી (કન્યાઓ) સાથે વિવાહ (કરવો) એ યોગ્ય કેમ ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે वीर्यशुल्क વીર્યરૂપી મૂલ્ય જ જેનું आदि: મનને સંતોષ આપવા વિગેરેરૂપ અથવા ગાંધર્વ વિગેરેરૂપ મુખ્ય કારણ છે તે જ लक्षणम् એટલે અસાધારણ ધર્મ (ગુણ) છે જે વિવાહનો, (તેવો વિવાહ આ છે). વિવાહમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વીર્ય જ છે. જેમ મૂલ્યથી (વસ્તુ) ખરીદ કરવામાં આવે તેમાં 'મૂલ્યથી પ્રાપ્ત કરેલ સર્વ પવિત્ર છે' વાક્ય પ્રમાણે કાંઇ ચિંતા નથી, (તેમ આવા વિવાહમાં કાંઇ ચિંતા નથી). તેમ છતાં પણ ક્ષત્રિયની કન્યાઓ માટે જ વીર્યરૂપી મૂલ્ય યોગ્ય છે, પરંતુ હરકોઇની (કન્યા) માટે યોગ્ય નથી. તે વિષયમાં 'વીરોની જ જે કન્યાઓ (હતી તેમની જ સાથે વિવાહ)' કહેલ છે.

જો દાન જ પ્રવૃત્તિ કરાવનારું છે (એમ માનતા હો તો) નૃગનું દાનથી કાંઇ (પ્રયોજન) સિદ્ધ થયું નહિ એમ (જણાવે છે). 'પાપમાંથી' એટલે બ્રાહ્મણની ગાય લઇ લેવામાંથી, અથવા કાચીડાના કૂપમાંથી (નૃગને મુક્તિ આપી). 'દ્વારકામાં' શબ્દથી તે ભક્ત હોવાનું અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું કારણ કહેલું છે.

'બ્રાહ્મણની ગાય લઈ લેવી એ અપૂર્વ (પાપ) છે. તેથી (તેનો તેમાંથી) ઉદ્ધાર કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે જગતના પતિ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. તે (શ્રીકૃષ્ણ) જ 'પતિ' એટલે સર્વને નિયમમાં રાખનારા છે. (૧૮).

स्यमन्तकस्य च मणेरादानं सह भार्यया ॥
मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः ॥१९॥

પત્નીસહિત સ્યમંતક મણિને લઈ આવવો તે અને પોતાના ધામમાંથી બ્રાહ્મણના પુત્રને આપવા તે (હું જોઈશ). ૧૯

સત્રાજિતના પ્રસંગમાં સ્યમંતક મણિને પણ (આપ) લઇ આવશો; કારણ કે જાંબવાન (મણિને) લઈ ગયો હતો. પછી (તેણે આપને) જાણીને કન્યા પણ આપી, એવી રીતે (આપ) પત્નીસહિત તેને લઈ આવશો. ગુરુના મરણ પામેલા પુત્રને (આપ) લઈ આવશો. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે (આપ) પોતાના ધામમાંથી એટલે મૂલસ્થાનમાંથી બ્રાહ્મણના મરેલા પુત્રોને લઈ આવશો. તે બધાએ (બ્રાહ્મણના મરેલા પુત્રો) તિરોહિત થએલા હોવા છતાં યોગથી ઉત્પન્ન થએલા ધર્મને સીધે (નારદને) સ્ફૂર્યા. યોગથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મનું આટલું જ બલ છે (કે જે હોય તે જણાય), પરંતુ જે ન હોય તે તો (તેનાથી) જાણી શકાતું નથી. તેથી જ (પદાર્થનો) નાશ થવાનો મત અયોગ્ય છે.* (૧૯)

* પદાર્થના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, પરંતુ સર્વથા નાશ થતો નથી.

पौण्ड्रकस्य वधं पश्चात् काशिपुर्याश्च दीपनम् ।
दन्तवक्त्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ ॥२०॥

પૌંડ્રકના વધને અને પછી કાશીપુરીના દાહને, દંતવક્ત્રના વધને અને મોટા યજ્ઞમાં શિશુપાલના વધને (હું જોઈશ). ૨૦

'પછી પૌંડ્રકનો વધ' એ (શ્લોકનો અર્થ કરીએ છીએ). પોતાને (નારદને) (શ્રીકૃષ્ણનું જે) દર્શન થાય છે તે ધ્યાનમાં લેતાં પૌંડ્રક મિથ્યાવાસુદેવ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી કાશીના રાજાનો પણ (વધ કહેલો છે). કાશીનગરીનો 'દાહ' એટલે બાળી નાખવી તે; પછી દંતવક્ત્ર અને શિશુપાલનો વધ (હું જોઈશ). (અહીં) ઊંધો ક્રમ (કહેલો) છે; (કારણ કે શિશુપાલને પહેલાં હણશે અને પછી દંતવક્ત્રને હણશે). પહેલા બે જન્મોમાં હિરણ્યાક્ષ અને કુંભકર્ણને પહેલાં હણેલા (અને હિરણ્યકશિપુ અને રાવણને પછીથી હણેલા) તેથી એવી જ રીતે હણશે* એમ (માની) એ પ્રમાણે કહેલ છે. મોટા યજ્ઞમાં એટલે (યુધિષ્ઠિરના) રાજસૂય યજ્ઞમાં. 'च' 'અને' શબ્દથી સર્વ સ્થળે તેના સંબંધવાળો પદાર્થ સમજવો.

એ પ્રમાણે (અમુક કાર્યોનું) ખાસ વર્ણન કરીને, નીચેના શ્લોકથી સામાન્ય રીતે નિરૂપણ કરે છેઃ—

यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन् भवान् ।
कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि ॥२१॥

કવિઓએ ભૂમિ ઉપર ગાન કરવાનાં અને બીજાં જે પરાક્રમો દ્વારકામાં વસતાં આપ કરશો તે હું જોઈશ. ૨૧

શાલ્વનો વધ વિગેરે પરાક્રમો, અને પત્નીઓનાં ઘરોમાં અનેક પ્રકારની લીલાઓ (આપ કરશો તે હું જોઈશ). 'બીજાં' એટલે છેલ્લો (કર્યા તેવાં) સામાન્ય (પરાક્રમો). 'દ્વારકામાં વસતાં' શબ્દોથી તે (પરાક્રમો) કોઈ કોઈ પ્રસંગોએ કરવાનાં છે એમ કહેલું છે. 'भवान्' (આપ) શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે પોતાને (નારદને) સંમુખ રીતે (આ કાર્યોનું) દર્શન કરાવવાનું નથી. *

---

* જય અને વિજયને શાપ થવાથી ત્રણ અવતારો લેવા પડેલા. તે પૈકી એક હિરણ્યાક્ષ, કુંભકર્ણ અને દંતવક્ત્ર ઘએક અને બીજો હિરણ્યકશિપુ, રાવણ અને શિશુપાલ એક. પહેલાંના અવતારમાં ભગવાને હિરણ્યાક્ષ અને કુંભકર્ણને પહેલા હણેલા અને હિરણ્યકશિપુ તથા રાવણને પછી હણેલા. તેથી આ અવતારમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ દંતવક્ત્રને હણશે અને શિશુપાલને પછી હણશે એમ માની નારદે એ પ્રમાણે કહ્યું છે. પણ ભગવાન પ્રથમ શિશુપાલને (અધ્યાય ૭૧) અને પછી દંતવક્ત્રને હણવાના છે (અધ્યાય ૭૫). તેથી અહીં નારદે ઊંધો ક્રમ કહેલો છે.

* કારણ કે 'भवान्' શબ્દ સંસ્કૃતમાં ત્રીજા પુરુષનો ગણાય છે.

'દર્શનથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કવિઓએ ગાન કરવાનાં' શબ્દોથી પરાક્રમોનું માહાત્મ્ય કહે છે. અથવા મારે (નારદે) (તેમનો) ઉપદેશ કરવાનો હોવાથી તે માટે (ઉપદેશ કરવા માટે) મારે દર્શન કરવાં જોઈએ. 'ભૂમિ ઉપર' શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે (આ પરાક્રમો ભગવાન) ભવિષ્યમાં થનાર (જીવો)ની મુક્તિ માટે (કરવાના છે). (૨૧).

એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પોતાનાં (ભગવાનનાં) કાર્યો કહી, (ભગવાન જે) બીજા પાસે કરાવવાના છે તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै ।
अक्षौहिणीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः ॥२२॥

પછી આનો નક્કી નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા, અર્જુનના સારથિ કાલરૂપ આપથી અક્ષૌહિણીઓનો નાશ હું જોઇશ. ૨૨.

'કાલરૂપ' શબ્દથી પરંપરાથી (બીજાની દ્વારા) (નાશ) કરવાનું પ્રયોજન અને સામર્થ્ય કહેલાં છે. આથી એમ જાણવું કે (ભગવાને) કાલરૂપ થઈ ભારતનું કાર્ય (અઢાર અક્ષૌહિણીનો સંહાર) કરેલું; પરંતુ 'હું કાલ છુ' (ભગવદ્‌ગીતા ૧૧–૩૨) વાક્યને લીધે (ભગવાન) કાલરૂપ જ છે એમ ન માનવું. ભગવાન કાલનું નિયમન કરનારા છે, તેથી એ પ્રમાણે કરવાનું કારણ 'આ એટલે ભૂમિના ભારનો વૈ નક્કી નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા' શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે કાલ નિમિત્ત જ થાય છે. 'અક્ષૌહિણીઓનો' એટલે નક્કી કરેલી અઢાર અક્ષૌહિણીઓનો. અક્ષૌહિણીનું પરિમાણ (માપ-ક્રમ) (નીચે પ્રમાણે છેઃ)—

"જેમાં એક હાથી, એક રથ, ત્રણ અશ્વો (ઘોડેસવારો), અને પાંચ સૈનિકો (પગે ચાલનારા યોદ્ધાઓ) હોય તે 'પત્તિ' કહેવાય છે. પત્તિથી ત્રણ ત્રણ ગણા બધા અંગો જેમાં હોય તેને અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ— (૧) સેનામુખ (૨) ગુલ્મ (૩) ગણ (૪) વાહિની (૫) પૃતના (૬) ચમૂ (૭) અનીકિની. દશ અનીકિનીઓની એક અક્ષૌહિણી* થાય છે. તેથી ૨૧૮૭૦ રથો

* આની ગણતરી નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

પત્તિ =	૧ હાથી	૧ રથ	૩ અશ્વો	૫ સૈનિકો
સેનામુખ =	૩ હાથી	૩ રથ	૯ અશ્વો	૧૫ સૈનિકો
ગુલ્મ =	૯ હાથી	૯ રથ	૨૭ અશ્વો	૪૫ સૈનિકો
ગણ =	૨૭ હાથી	૨૭ રથ	૮૧ અશ્વો	૧૩૫ સૈનિકો
વાહિની =	૮૧ હાથી	૮૧ રથ	૨૪૩ અશ્વો	૪૦૫ સૈનિકો
પૃતના =	૨૪૩ હાથી	૨૪૩ રથ	૭૨૯ અશ્વો	૧૨૧૫ સૈનિકો
ચમૂ =	૭૨૯ હાથી	૭૨૯ રથ	૨૧૮૭ અશ્વો	૩૬૪૫ સૈનિકો
અનીકિની =	૨૧૮૭ હાથી	૨૧૮૭ રથ	૬૫૬૧ અશ્વો	૧૦૯૩૫ સૈનિકો
અક્ષૌહિણી =	૨૧૮૭૦ હાથી	૨૧૮૭૦ રથ	૬૫૬૧૦ અશ્વો	૧૦૯૩૫૦ સૈનિકો

અને (તેટલા જ) હાથીઓ, ૧૦૯૩૫૦ સૈનિકો અને ૬૫૬૧૦ અશ્વો(ઘોડેસ્વારો)નો
જેમાં સમાવેશ થતો હોય (તે અક્ષૌહિણી કહેવાય છે)."

એવી જાતની (અઢાર) અક્ષૌહિણીઓનો નાશ હું જોઈશ. (તે નાશ)ભગવાને
પ્રકરણો તે વિષયમાં લૌકિક દૃષ્ટાંત 'અર્જુનના સારથિ' શબ્દોથી કહે છે. (૨૨).

એવી રીતે ચરિત્રનું નિરૂપણ કરવાથી જેઓમાં લૌકિક દૃષ્ટિ મુખ્ય છે
તેઓ પોતાના દૃષ્ટાંતથી ભગવાનને પણ લૌકિક જાણશે[1] એમ માની, (શ્રીકૃષ્ણ)
બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા આ લીલાથી (સ્હેલાઈથી) જ (તેમણે) કરેલું છે એમ
માની, જ્ઞાન અને ભક્તિના સિદ્ધાંતો જણાવનારા નીચેના બે શ્લોકોથી, (નારદ)
ભગવાનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवाञ्छितम् ।
स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥२३॥

વિશુદ્ધ પૂર્ણ વિજ્ઞાનરૂપ, પોતાની અંદરની સ્થિતિથી પૂર્ણ થએલ સર્વ પુરુષાર્થવાળા, સિદ્ધ ઇચ્છાવાળા, પોતાના તેજથી સદા દૂર રહેલ છે માયાના ગુણોનો પ્રવાહ જેમનાથી તેવા (આપ) ભગવાનને અમે શરણે આવીએ (છીએ). ૨૯

આપ સ્વરૂપથી જ્ઞાનરૂપ છો, અને તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થએલું નથી તેમ જ (અમુક) પદાર્થના સંબંધવાળું નથી, એમ 'વિશુદ્ધ' શબ્દથી કહે છે. જ્ઞાનશક્તિ તો ઉત્પન્ન થએલી ન હોવા ઉપરાંત (કોઇનો) વિષય થતી નથી× (કોઇથી ગ્રહણ થતી નથી), ત્યારે જ (તેની) ઉત્તમ શુદ્ધિ હોય છે. વળી તે વિજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ છે, એમ કહેવા 'પૂર્ણ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે પૂર્ણ હોય તે જ ઘન મોટું અને વૃદ્ધિ પામેલું હોય છે. આવા બ્રહ્મની જગતનું કારણ થવામાં આધાર બનેલી બધી સામગ્રી+ અને ફલ પણ (બ્રહ્મનું) સ્વરૂપ જ છે. તેમ ન હોય તો (બ્રહ્મના) સંગરહિતપણાના ભંગનો પ્રસંગ થાય, અને (બ્રહ્મ) વિકારવાળું થાય. (તે) સ્વરૂપ જ છે એવા મત પ્રમાણે તો (બ્રહ્મનો) તેવી જ રીતે પ્રાદુર્ભાવ થતો હોવાથી કોઇપણ દોષ લાગતો નથી, એમ 'પોતાની અંદરની સ્થિતિથી' શબ્દથી કહેલ છે, (બ્રહ્મની) પોતાની અંદર જ સંપૂર્ણ રીતે જે સ્થિતિ છે તેથી જ (આપ) समाप्तसर्वार्थः એટલે પૂર્ણ થએલ છે સર્વે પુરુષાર્થો જેમના

૧ 'लौकिकत्वं मत्वा' એટલે 'લૌકિક છે એવું જ્ઞાન (થશે) એમ માનીને, ભગવાન પણ લૌકિક છે એમ માણસો જાણશે' એવો અર્થ છે. (હે)

× 'न विषया भाति' પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં છે તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

+ 'सर्वा' सामग्री'...आधारीभूता' આ ત્રણે શબ્દો દ્વિતીયાના એકવચનમાં ગોઠવેલ છે, તે પ્રથમાના એકવચનના હોવા જોઇએ એમ જણાય છે. તથા ત્રણેને અંતે અનુસ્વાર હોવું ન જોઇએ.

તેવા છો. વારંવાર થતા સર્વ પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ જ તે(બ્રહ્મ)નું સ્વરુપ છે (અને) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવાથી જ તે થાય છે. (પોતાની) બહાર સ્થિતિ કરવાથી (તેમ) થતું નથી, એટલે ભગવાન જ નિત્ય સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, પરંતુ બીજો કોઈ (તેમ કરતો નથી), તેથી તેમની (ભગવાનની) જ સર્વ ઇચ્છાઓ સિદ્ધ હોય છે.

સ્વરૂપમાં સ્થિતિ હોવાથી માત્ર ઇચ્છેલા (પદાર્થ)ની સિદ્ધિ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અનિષ્ટ (દુઃખ) તેવી જ રીતે દૂર થાય છે, તેથી તે 'પોતાના તેજથી (સદા દૂર રહેલ છે માયાના ગુણોનો પ્રવાહ જેમનાથી)' શબ્દથી કહે છે. પોતાનું જે 'તેજ' એટલે પોતાની મેળે પ્રકાશતું, કરોડો સૂર્યોથી અધિક પ્રકાશવાળું ચૈતન્ય, તેનાથી જ સદા દૂર રહેલ છે જે માયાના સત્ત્વ વિગેરે ગુણો, તેઓનો પ્રવાહ એટલે (તેઓનાં) કાર્યની પરંપરા જેમનાથી, (તેવા આપ છો). આ દોષો અંધકારની પેઠે સદા સર્વ સ્થલે રહેલા છે, પરંતુ જેમ સૂર્યના મંડલમાં અંધકાર (રહેતો) નથી, તેમ (આ દોષો) ભગવાનમાં રહેતા નથી. તેનું કારણ અવશ્ય કહેવું જોઇએ, કારણ કે કારણને લીધે (તેઓ) સદા ભગવાનથી દૂર રહે છે. તેમ ન હોય તો સર્વ સ્થલોએ રહેતા દોષો ત્યાં ગએલા પાછા ન ફરે. સત્ ચિત્ અને આનંદ ગુણો તો ઉપયોગી છે તેથી* તેમને (તે દોષોને) દૂર રાખવા માટે માયા છે. આવું (બ્રહ્મ) પણ ઔડુલોમિના÷ મત પ્રમાણે ગુણ વિનાનું અથવા આકાર વિનાનું નથી, પરંતુ (તે) છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા આપ ભગવાન(રૂપ છે.) તેમને મહિ–અમે શરણે આવીએ છીએ. પ્રાર્થના કરવાની હોવાથી લિ઼્ વિધ્યર્થ(નું રૂપ યોજેલ) છે. (૨૩).

ભક્તિ (ના સિદ્ધાંત) પ્રમાણે ભગવાનનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ–

त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्पनम् ।
क्रीडार्थमद्यात्तमनुष्यविग्रहं नतोऽस्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वताम् ॥२४॥

પોતાના (જ) આશ્રયવાળા, જેમણે પોતાની માયાથી સર્વ ભેદોની જાતો બનાવેલી છે તેવા, હમણાં ક્રીડા માટે ધારણ કરેલ મનુષ્યદેહવાળા, યદુ વૃષ્ણિ અને સાત્વતોના નાયક આપ ઈશ્વરને હું નમન કરું છું. ૨૪

સર્વને વશ રાખનાર ભગવાન 'ઈશ્વર' છે. બીજાઓ તો વશ રહેનારા છે. (ભગવાન) આવા હોવા છતાં લૌકિક પ્રભુની પેઠે પોતાના માટે વશ રહેનારા-

* 'તેથી' એટલે સત્ ચિત્ અને આનંદ ગુણો ઉપયોગી હોવાથી, તેમને દોષોની અસર ન થાય તે માટે.

÷ મુક્તજીવ કેવા પ્રકારે આનંદનો ભોગ કરે છે તે સંબંધમાં ઔડુલોમિનો મત બ્રહ્મસૂત્ર ૪–૪–૬માં કહેલો છે. ત્યાંપણ મુક્તજીવ માત્ર ચિદ્રૂપથી દેહ વિગેરે આકાર વિના ભોગ કરે છે એવો તેમનો મત જણાવેલો છે.

ઓની (સેવકોની) (તેમને) જરૂર નથી, એમ 'પોતાના (જ) આશ્રયવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. સ્વમ્ પોતાનો જ आश्रित्य આશ્રય કરીને રહે (તે स्वाश्रयः). જેમ ગરુડ વિગેરેનો પોતાને ઊંચકી રાખવાનો પ્રયાસ પોતાની જ અંદર રહેલો હોવાથી બીજા કોઈ આધારની (તેમને) જરૂર નથી (તેમ ભગવાનને પણ બીજા કોઇ આધારની જરૂર નથી, પરંતુ)તે (ગરુડ વિગેરેનો) પ્રયાસ શાંત થાય છે તેથી ગરુડ વિગેરેને કોઈવાર બીજાનો આધાર લેવો પણ પડે છે, પરંતુ ભગવાનનો તે પ્રયાસ નિત્ય હોવાથી, ભગવાનને કોઈપણ સમયે બીજાનો આધાર લેવો પડતો નથી. (ભગવાન) ચારે તરફ દેખાતા હોવા છતાં (બીજા પદાર્થ-સાથે) સંબંધવાળા હોય તેવા દેખાય છે, પરંતુ (બીજા પદાર્થ સાથે) સંબંધ-વાળા થતા (હોતા) નથી. તેથી જ 'જે પૃથ્વીમાં રહેતાં....'* વિગેરે શ્રુતિઓ (એમ કહે છે). આમ (રહેવા) છતાં (પૃથ્વી વિગેરે સાથે) સંબંધ વિના જ (ભગવાન તેમનામાં) રહે છે. તે (પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થ) સાથે (ભગવાનનો) સંયોગ પણ થતો નથી; કારણ કે પોતાની માયાથી જ બનાવેલા છે સર્વ ભેદો જેમણે (તેવા ભગવાન છે). સર્વ ભેદો ખોટું જ્ઞાન કરાવનારા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે તેઓ (સર્વ ભેદો) માયાથી જ દેખાડવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓનું રૂપ (સ્વરૂપ) તો ભગવાન જ હોવાથી, ભગવાન સંગ વિનાના પણ છે.

'(ભગવાનના) અવતારોમાં દેહ ઇંદ્રિય વિગેરે ધર્મો જોવામાં આવે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ક્રીડા માટે (હમણાં ધારણ કરેલ મનુષ્ય દેહવાળા)' એમ કહેલું છે. ખૂંધવાળા હોવાપણું, વાહન (હોવા)પણું વિગેરે જે પદાર્થો (ધર્મો) રમતમાં સ્વીકારવામાં આવે છે,[1] તેઓ આકારને છુપાવીને દેખાડવા માટે જ (સ્વીકારવામાં આવે છે), પરંતુ કુદરતી (હોતા) નથી. તેવી જ રીતે પરમાનંદ(ભગવાન)માં દેહની આકૃતિ સ્વભાવ વિગેરે મનુષ્યના ધર્મો સ્વીકારવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓ ભગવાનના કુદરતી ધર્મો નથી. વળી તે (ભગવાને સ્વીકારેલા મનુષ્યના ધર્મોથી થએલ) કર્મ થાય છે તેથી તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે,

* આ આખી શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે. 'જે પૃથ્વીમાં રહેતાં પૃથ્વીની અંદર છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, જેનું પૃથ્વી શરીર છે, જે પૃથ્વીની અંદર રહી તેને વશ રાખે છે, આ અન્તર્યામી અમૃત તારો આત્મા છે' બૃહદારણ્યકોપનિષત્ ૩-૭-૩. પૃથ્વી સાથે સંબંધવાળા હોય તેવા દેખાવા છતાં, પૃથ્વી સાથે ભગવાનને સંબંધ નથી, સંયોગ સંબંધ પણ નથી. પૃથ્વી પછી જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, સ્વર્ગ, આદિત્ય, દિશાઓ, ચંદ્ર અને તારાઓ, આકાશ, અંધકાર, તેજ, સર્વભૂતો, પ્રાણ, વાણી, ચક્ષુઃ, કાન, મન, ત્વચા, વિજ્ઞાન અને રેતસ્ના સંબંધમાં પણ તેવું જ નિરૂપણ કરેલું છે. એટલે આ કોઇ પદાર્થ સાથે ભગવાનનો સંબંધ નહિ હોવાથી તે સંગરહિત છે.

૧. રમત કરતાં જેમ કોઈ માણસ ખૂંધો થઈ ચાલે છે, અને વાહનરૂપે બને છે એવો અર્થ છે. (લે)

(પરંતુ તેઓ) કુદરની હોય તો દોષરૂપ હોવાથી તે (ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા) પણ થાય નહિ.+ તેથી જ દોષ વિનાનો અને સંપૂર્ણ ગુણોવાળો દેહ જેમનો છે તેવા-(આપ)ને હું નમન કરું છું. '(યદુ વૃષ્ણિ અને સાત્વતોના) નાયક' શબ્દથી ખાસ ગુણ કહે છે. યાદવો, વૃષ્ણિઓ અને સાત્વતો× સાત્વિક છે; અથવા યદુ (યાદવ) અને વૃષ્ણિરૂપ વૈષ્ણવો છે, તેઓની ધુરા એટલે (તેઓનો) બધોએ ભાર (ભગવાન) વહે છે, એટલે તે સર્વ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, એવો અર્થ થાય છે. (૨૪).

આટલું (નારદે) કહ્યું તો પણ 'આ (નારદ) પ્રીત છે' એમ (જાણી) ભગવાન કાંઈપણ બોલ્યા નહિ, પરંતુ માત્ર (તેને) જવાની પરવાનગી આપી, એમ (શ્રીશુક) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે.

एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः ॥
प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः ॥२५॥

ભક્તોમાં ઉત્તમ, ભગવાનના દર્શનરૂપી ઉત્સવ જેમને (પ્રાપ્ત) થએલ છે તેવા મુનિ એવી રીતે યદુઓના પતિ શ્રીકૃષ્ણને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી, (તેમની) પરવાનગી લઇ ગયા. ૨૫

આ (નારદે) કહ્યું તે (ભગવાન) અવશ્ય કરશે એમ જણાવવા 'યદુઓના પતિ' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે જે તેમના (યદુઓના) પતિ છે તે તેમનું કામ કરશે (જ). 'કૃષ્ણ' એટલે સદાનંદ, કાંઈ પણ ન થાય તો પણ પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ. 'ભક્તોમાં ઉત્તમ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે પોતે જાણેલું અને પોતે કરેલું (સેવકે) સ્વામીને અવશ્ય જણાવવું જોઈએ. તેથી (નારદે એ પ્રમાણે) જણાવ્યું. 'મુનિ' શબ્દથી ભવિષ્યમાં જે થવાનું છે તેનું (નારદને) જ્ઞાન હોવાનું કારણ (કહેલું છે). (નારદે) જવા માટે (ભગવાનને) સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા, પછી ભગવાને પરવાનગી આપતાં (તે) ગયા.

'તેમની (ભગવાન) પાસે આવીને (નારદે) કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું નહિ, કેમ તે નકામા જ (તેમની પાસે) ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કેઃ– तस्य

+ મનુષ્યદેહ સ્વભાવ વિગેરે જે ક્રીડા માટે ભગવાન ધારણ કરે છે તે તેમના કુદરતી ધર્મો નથી, કારણ કે એ ધર્મવાળા ભગવાનથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે લોકને ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. આ ધર્મો જો મનુષ્યની પેઠે ભગવાનમાં કુદરતી હોય તો તે દોષરૂપ હોવાથી, તેમનાથી થએલ કર્મ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થઇ શકે નહિ એવો ભાવાર્થ છે.

× સાત્વતો એક જાતના યાદવો છે. વળી આ શબ્દનો અર્થ 'વૈષ્ણવો' પણ થાય છે. તેથી એ બંને અર્થ લઈ બે અર્થ કરેલા છે.

ભગવાનનાં दर्शनम् દર્શન જ उत्सवः ઉત્સવ હતો જેમનો (તેવા तद्दर्शनोत्सवः નારદ હતા) એટલે લોકમાં ઉત્સવ ઘણા ફલવાળો હોય છે, તેવા (ઉત્સવ) રૂપ દર્શન જ (નારદને) પ્રાપ્ત થયું. (૨૫).

એ પ્રમાણે વચ્ચે નારદ આવેલ તે(ની વાત) પૂરી કરી, કેશીના વધ પછી ભગવાન ગોકુલ પધાર્યા એમ કહેલું નહિ હોવાથી, તે(કથા)નો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છેઃ—

भगवानपि गोविन्दो हत्वा केशिनमाहवे ।।
पशूनपालयत् पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः ।।२६।।

વ્રજને સુખ (પ્રાપ્ત) કરાવનાર ભગવાન ગોવિંદે પણ કેશીને યુદ્ધમાં હણી પ્રસન્ન થએલા ગોપાલો પાસે પશુઓનું પાલન કરાવ્યું ૨૬

(ભગવાન) ગોવિંદ હતા, તેથી જેમ નારદ ગયા, તેમ ભગવાન પણ પછી ગોકુલ પધાર્યા. (કેશીને) યુદ્ધમાં એટલે સંગ્રામમાં (હણીને પધાર્યા); તેમ (યુદ્ધમાં હણ્યો) ન હોય તો આ (કેશીનો) વધ રાજસપ્રકરણમાં કહેવા યોગ્ય ન ગણાય. (તેમણે) પહેલાંની પેઠે જ પશુઓનું પાલન કરાવ્યું, પરંતુ નારદના વાક્યથી તેમને ઈશ્વરપણું અથવા ખેદ થયાં નહિ એમ (જણાવેલું છે). 'પ્રસન્ન થએલા ગોપાલો પાસે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (તેઓ) પોતાનું ઇચ્છેલું (ભગવાનને) જણાવતા અને પહેલાંની પેઠે રહેતા. વળી ભગવાન રાત્રિએ અને દિવસે (સદા) પહેલાંની પેઠે જ વ્રજને સુખ (પ્રાપ્ત) કરાવનાર (થઈ રહ્યા) હતા. (૨૬).

જો કે આગળની (આગળ કહેવામાં આવે છે તે) કથા (કથામાં જણાવેલી ક્રીડા) તે જ દિવસે કરવામાં આવેલી ન હતી, તોપણ અહીંથી (ગોકુલથી) જઈને પણ ભગવાન ગોકુલનું પાલન કરશે એમ જણાવવા સિંહાવલોકન ન્યાય* પ્રમાણે (તે) કથાનું નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છેઃ—

एकदा ते पशून् पालाश्चारयन्तोऽद्रिसानुषु ।।
चक्रुर्निलायनक्रीडाश्चोरपालापदेशतः ।।२७।।

* 'સિંહાવલોકન ન્યાય' એટલે સિંહની પાછલ નાખેલ દૃષ્ટિનો ન્યાય. સિંહ શિકાર કરવા જાય છે ત્યારે આગળ જતાં જતાં પાછળ પણ શિકાર કોઈ છે કે નહિ તે જોવા દૃષ્ટિ નાખતો જાય છે. તેમ આગળ ચાલતાં પાછલની પણ કોઈ વાત કરવામાં આવે તે 'સિંહાવલોકનન્યાય' પ્રમાણે કરેલી ગણાય. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે આ લીલા કેશીને ભગવાને હણ્યો તે પહેલાં કરેલી. જુઓ આ શ્લોકના આરંભનાં શ્રીસુબોધિની. આથી એમ પણ સૂચવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં ભગવાન ગોકુલથી બહાર પધારશે ત્યારે પણ ગોકુલ ઉપર નજર રાખી તેનું રક્ષણ કરશે.

એક દિવસે તે ગોપાલો પર્વતના શિખરો ઉપર પશુઓને ચારતાં ચોર અને રક્ષકના નામથી સંતાવાની રમતો કરતા હતા. ૨૭

પહેલાં આ કથાનું પ્રકરણ રહેલું (આવેલું) ન હતું તેથી તેના સમયે તે કહી ન હતી તેમ કહે છે કે, કોઈ એક સમયે તે બધાએ ગોપાલો; ગોવર્દ્ધનના ઊંચા પ્રદેશમાં રહેલા હરવો પણ જોઈ શકે તેથી પર્વતના શિખરો ઉપર પશુઓને ચારતાં સંતાવાની રમતો કરતા (રમતા) હતા। ત્યાં निलायनं સંતાવાનું છે જે રમતોમાં તેવી (રમતો રમતા હતા). જેઓ રમતા હોય તેઓમાંથી જ કેટલાક સંતાઈ જાય છે, (અને) કેટલાક (તેઓને) શોધવા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. 'ચોર અને રક્ષકના નામથી' શબ્દથી તેમાં પણ ભેદ જણાવે છે. એ પ્રમાણે પણ કેટલાક સંતાએલા ચોરજ હોય છે, અને શોધનારાઓ રક્ષકો (સીપાઈઓ) જ હોય છે. (૨૭).

ચોરીનો વિષય (જેની ચોરી થાય છે તે) જણાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં ખાસ ભેદ કહે છેઃ—

तत्रासन् कतिचिच्चोराः पालाश्च कतिचिन्नृप ॥
मेषायिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः ॥२८॥

હે નૃપ! તેઓમાંથી કેટલાક ચોર થયા, અને કેટલાક રક્ષક થયા; અને કેટલાક મેંઢાં થઇ નિર્ભય થઇ ત્યાં રમતા હતા. ૨૮

સર્વ ગોપાલો ત્રણ પ્રકારના* થયા હતા. (ચોર થવામાં) શ્રમ વધારે (થતો) હોવાથી આરંભમાં ચોરો થયા. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બધાએ (ગોપાલો) વારાફરતી બધા (ત્રણે પ્રકારના) થતા હતા. (આ) માત્ર રમત જ હતી એમ જણાવવા 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. મેંઢાંઓને લઇ જવામાં આવે ત્યારે (તેઓ) શાંત રહે છે (બરાડતાં નથી), તેથી બકરાંઓ વિગેરે જેવા (ચોરવાનાં પ્રાણીઓ) કહેલાં નથી. 'एके' એટલે 'કેટલાક' બાકીના (હતા તે મેંઢાં થયાં). ભગવાનને લીધે કોઇ તરફથી ભય ન હતો જેમને, તેવા ('નિર્ભય' તેઓ હતા). ઘણા ભાગે ભગવાન અથવા બલભદ્ર તે દિવસે ગાયો ચારવા ગયા ન હતા. તેમ ન હોત (તેઓ અથવા તેઓમાંના એક ગાયો ચારવા ગયા હોત), તો (તેમની સાથે) માત્ર ભેગા થવાથી જ તે (વ્યોમાસુર) હણાયો હોત. ગોકુલમાં રહેલા જ (ભગવાને) ત્યાં જઈ તેને હણ્યો એવો નિર્ણય (થાય છે). (૨૮).

કંસ દૈત્યોના અંશવાળો હોવાથી, તેનું હિત કરનારા મયના પુત્રે પોતે આવી ગોપાલોને પીડા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

* (૧) ચોર (૨) ચોરવાનાં મેંઢાંઓ (૩) શોધનારા રક્ષકો.

मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक् ॥
मेषायितानपोवाह प्रायश्चौरायितो बहून् ॥२९॥

મયનો પુત્ર, ઘણી માયાવાળો, ગોપાલનો વેષ ધારણ કરેલ વ્યોમ ઘણુંભાગે ચોર થઇ મેઢાં બનેલા ઘણા ગોપો)ને લઇ ગયો. ૨૯

મહતી ઘણી માયા ગાયા જેની (હતી તેવો મહામાયઃ વ્યોમ હતો). (આ શબ્દથી) ગોપાલોને છેતરવાની અને હણવાની (તેની) શક્તિ કહેલી છે. તેઓ (ગોપાલો) (તેને જોઇને) નાસી જાય, તેથી વ્યોમાસુરે ગોપાલનું રૂપ લીધું હતું. (ગોપાલ) ચોર બનેલો હોય તેના જેવો તે થયો. જેમ બીજા ગોપો મેઢાં બને-લાને એટલે મેઢાંની પેઠે પડી રહેલાઓને લઇ જતા હતા (તેમ તે લઇ ગયો); પરંતુ તે (મેઢાં બનેલા) લઈ જવાતા હતા ત્યારે રક્ષક બનેલા જાગી જતા હતા, પણ જ્યારે આ (વ્યોમાસુર) લઈ જતો હતો[1] ત્યારે (તેની) માયાને લીધે કોઈ પણ જાગતું નહિ. તેથી (આ વ્યોમ) ઘણાંને લઇ ગયો. (૨૯).

તે રમત માટે લઈ જતો ન હતો, પરંતુ મારી નાખવા લઈ જતો હતો, તેથી (તેનું) ત્યારપછીનું કર્મ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः ॥
शिलया पिदधे द्वारं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥३०॥

લઇ ગએલા, લઈ ગએલા (ગોપ)ને ગિરિની ગુફામાં નાખીને મોટા અસુરે (ગુફાનું) દ્વાર પથ્થરથી બંધ કર્યું. ચાર પાંચ જ (ગોપો) બાકી રહ્યા. ૩૦

એક સમયે ઘણાએ (ગોપોને) લઇ જતો હતો, અને ઘણીવાર (એ પ્રમાણે) લઈ ગયો. ગુફાનું દ્વાર ઘણું નાનું હતું એમ જણાવવા 'લઇ ગએલા, લઈ ગએલાને' એમ એકવચન યોજેલું છે. (ગુફાનું દ્વાર નાનું હોવાથી એક સાથે એક એક ગોપને જ તેમાં નાખતો હતો એમ એકવચનથી જણાવ્યું છે).

'બાલકો દયા (કરવા) યોગ્ય છે. (તેમને તે) એવી રીતે ગુફામાં કેમ નાખતો હતો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટા અસુરે' શબ્દ યોજેલ છે. (તેનો) સ્વભાવ ઘણો જ આસુર હતો. તેથી જ તેણે તેઓને માત્ર ગુફામાં નાખ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ પથ્થરથી (ગુફાનું) દ્વાર પણ બંધ કર્યું. એ પ્રમાણે મેઢાં બનેલા (ગોપો) ઘટી જાય તો ચોર બનેલા અથવા રક્ષક બનેલા ક્રમ પ્રમાણે મેઢાં જ બને, તેથી

૧. નીયમાને, નયતિ નતિ, એમ 'લઇ જતો હતો' બેવાર કહેલું છે. તેમાં પહેલાં આત્મનેપદ અને પછી પરસ્મૈપદનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી તેની આ ક્રિયા પોતાને માટે તેમ જ બીજાને માટે હતી. પોતાના હિત માટે તેમ જ કંસના હિત માટે તે આ કર્મ કરતો હતો, એવો અર્થ જણાવવા બેવાર કહેલ છે. (સં)

ચાર અથવા પાંચ જ (ગોપો) બાકી રહ્યા. તે સમયે જે (ગોપ) લઇ જવાતો હતો તે ગણતાં પાંચ, અને જો તેને ન ગણીએ તો ચાર (બાકી રહ્યા હતા). (૩૦)

તે સમયે બીજા સ્થલે રહેલા ભગવાને વ્યોમનું કર્મ જાણીને, તેની પાસે આવી જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्य तत्कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सताम् ॥
गोपान्नयन्तं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ॥३१॥

તેનું તે કર્મ જાણીને સત્પુરુષોને શરણ આપનાર શ્રીકૃષ્ણે, જેમ સિંહ વરુને પકડે તેમ ગોપોને લઈ જનાર તેને બલથી પકડયો. ૩૧

'તે કર્મ' એટલે ગુફામાં નાખી પથ્થરથી (દ્વાર) બંધ કરવારૂપ (કર્મ), સારી રીતે (ભગવાને) જાણ્યું, (કારણ કે ભગવાન) પ્રત્યક્ષ જોનાર જ છે. એવું જ્ઞાન થવાનું કારણ 'કૃષ્ણ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે તે સદાનંદ છે, (અને) જ્યારે પોતાનો આનંદ તે(ગોપો)માંથી તિરોહિત થયો તે જ સમયે તેઓ સદ્રૂપ જ થયા,[1] તેથી (શ્રીકૃષ્ણે) જાણ્યું.

'છતાં કલેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન સર્વને સમાન છે. તેમણે તેને એ પ્રમાણે કેમ પકડયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્પુરુષોને શરણ આપનાર' શબ્દો યોજેલા છે. જો ભગવાન શરણે આવેલાઓનું સર્વ સ્થિતિઓમાં પાલન ન કરે, તો કોઇપણ (ભગવાનને) શરણ જાય જ નહિ, (અને) તેથી શરણ આપવાનું જ ન બને, અને સત્પુરુષોના મનમાં તેનું (ભગવાનને શરણ જવાનું ન થઇ શકે તેનું) દુઃખ થાય. તે કારણથી પણ, અને શાસ્ત્રની રીતનો પણ નાશ થાય તે કારણથી પણ (ભગવાને તેને પકડયો). (પોતે) રક્ષક બનેલ હોય નહિ તેમ ત્યાં જ પ્રકટ થઈ અથવા પધારી, (ભગવાને) ઘણાએ ગોપોને † લઈ જનાર તેને પકડયો. તેના (શરીરના) એક ભાગને જ પકડયો ન હતો એમ જણાવવા 'જેમ સિંહ વરુને (પકડે તેમ)' એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે, કારણ કે તે (સિંહ) બધા શરીરે ફરીવળી એટલે દબાવી દઈ તેને (વરુને) પકડે છે. તે પ્રમાણે ભગવાને (તેના) સર્વ અવયવોથી (તેને) પકડયો એવો અર્થ છે. (૩૧)

---

૧. ગોપોને ભગવાનથી પૂર્ણ આનંદની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. તેઓ પોતે તો ધર્મીરૂપ સત્ ગુણવાળા જ હતા; એટલે બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૩-૧૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે અલ્પ આનંદવાળા જ હતા; એવો અર્થ છે. (હે)

† ત્રીસમા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં 'ચાર અથવા પાંચ જ' વ્યાખ્યાન છે તેમાં, તે સમયે વ્યોમ એકજને લઈ જતો હતો એવો ભાવાર્થ નીકળે છે. ભગવાને પકડયો ત્યારે તે ઘણા ગોપોને લઇ જતો હતો. તેથી આ બાકીના ચાર ગોપોમાંથી એક તે સમયે રહ્યા હશે, અને ત્રણ ભેગાં બનેલને તે લઈ જતો હશે, ત્યારે તેને ભગવાને પકડયો એમ જણાય છે.

પછી તેણે વિચાર્યું કે 'જોકે ભગવાન મોટા છે, છતાં તેમણે બીજું (શ્રીકૃષ્ણનું મનુષ્યબાલ જેવું નાનું) રૂપ ગ્રહણ કરેલું છે, તેથી જો હું મારું પોતાનું રૂપ ધારણ કરું તો ભગવાન નાના રૂપ(આકાર, કદ)વાળા હોવાથી (મને) હણી શકશે નહિ. ભગવાન પણ જો પોતાનું (મોટું) રૂપ ધારણ કરશે તો અવતારની જ સમાપ્તિ થઈ જશે, એટલે કંસ વિગેરે અમે બધા હણાશું જ નહિ' એવા અભિપ્રાયથી તેણે પોતાનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स निजं रूपमास्थाय गिरीन्द्रसदृशं बली ॥
इच्छन् विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणातुरः ॥३२॥

પકડાવાથી દુઃખી થએલો પોતાનું મોટા પર્વત જેવું રૂપ ધારણ કરી, પોતાને છોડાવવા ઇચ્છતો તે બલવાન (તેમ) કરી શક્યો નહિ. ૩૨

પોતાનું (રૂપ) એટલે અસુરનું રૂપ. તે પકડી શકાય તેવું ન હતું એમ જણાવવા 'મોટા પર્વત જેવું' વિશેષણ યોજેલ છે. (તેનામાં) પરાક્રમ પણ હતું એમ જણાવવા 'બલવાન' શબ્દ યોજેલો છે. એ પ્રમાણે (અસુરનું રૂપ ધારણ) કરીને પણ, પોતાને છોડાવવા ઇચ્છતો હોવા છતાં, (છૂટવા માટે) ઘણો જ પ્રયત્ન કરતો હોવા છતાં, પોતાને છોડાવી શક્યો નહિ. છોડાવવું તો દૂર રહ્યું, પકડાવાથી જ ઘણો દુઃખી થયો. માત્ર પકડાવાથી જ (તેની) છેવટની (મરવા પડેલા જેવી) અવસ્થા થઈ, એવો (અર્થ છે). (૩૨)

તો પણ (વ્યોમાસુર) મુખ્ય દૈત્ય હોવાથી (એટલાથી) મરી ન જાય; તેથી (ભગવાને) પોતે તેને માર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यं निगृह्याच्युतो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले ॥
पश्यतां दिवि देवानां पशुमारममारयत् ॥३३॥

અચ્યુતે તેને બે હસ્તોથી પકડી, પૃથ્વીના તલ (સપાટી) ઉપર પછાડીને સ્વર્ગમાં દેવો જોતા હતા ત્યારે પશુને હણે તેમ મારી નાખ્યો. ૩૩

(ભગવાને) પોતે 'અચ્યુત' એટલે ધર્યરહિત રહી, બે હસ્તોથી (તેને) પકડી કાબમાં રાખી, પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તેને પછાડીને એટલે જેમ ભૂમિ ઉપર રહેલા દેવો તેને મૂકી ન દે એમ કરીને, 'તેનો વધ યજ્ઞને માટે (યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ કરાવવા) થાઓ' એમ ધર્મનું નિરૂપણ કરવા બધાએ દેવો જોતા હતા ત્યારે જ પશુને (યજ્ઞમાં) જેમ હણવામાં આવે છે (તેવું થાય) તે પ્રમાણે (તેને) મારી નાખ્યો, એટલે (તેનું) મુખ બંધ કરી, ગળું તોડી નાખ્યું એવો અર્થ છે.

દેવોને સુખ થાય તે માટે (તેમના) દેખતાં (એવી રીતે વર્ત્યા), નહિ તો ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન તે પ્રમાણે ન કરે (૩૩).

પછી (ભગવાને) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान्निःसार्य कृच्छ्रतः ॥
स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलम् ॥३४॥

ગુફાનું ઢાંકણ તોડી નાખીને, ગોપોને સંકટમાંથી બહાર કાઢીને દેવો અને ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા (ભગવાને) પોતાના ગોકુલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૪.

માયાથી (અસુરે) મૂકેલું ઢાંકણ निर्भिद्य સંપૂર્ણ રીતે તોડી નાખીને જેમ ફરીથી બીજો કોઈપણ ગુફામાં પ્રવેશ કરે નહિ તેમ (તેનું) ગુફાપણું જ મટાડી દીધું. 'कृच्छ्रतः' એટલે સંકટમાંથી. ગોપોને બહાર કાઢીને, તે જ દેવો અને ગોપોથી સ્તુતિ કરાતા (ભગવાને ગોકુલમાં પ્રવેશ કર્યો). આથી એમ કહ્યું છે કે ભગવાને (તેમના ઉપર) કરેલો ઉપકાર તેઓ (દેવો અને ગોપો) જાણતા હતા. પછી તેઓની સાથે (ભગવાને) પોતાના ગોકુલમાં પ્રવેશ કર્યો. લીલામાં આસક્તિવાળા (ભક્તો) પણ ભવિષ્યમાં તેમ કરે (ગોકુલમાં રહે) તે માટે સ્વ સ્થલે (શ્રીગોકુલ) પાછા પધારવાનું કહેલું છે. (૩૪)

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિત રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ચોત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ચોત્રીસમો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય પાંત્રીસમો

॥ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પાંત્રીસમો

पञ्चत्रिंशे भक्तिमार्गस्थापनाय निरूप्यते ॥
अक्रूरागमनं भक्तिः फलं चैव हि मानसम् ॥ का. १ ॥

પાંત્રીસમા(અધ્યાય)માં ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન થાય તે માટે અક્રૂરનું (ગોકુલ) આવવું, (તેની) ભક્તિ અને માનસ (મનથી થએલા) ફલ કહેલાં છે. કા. ૧.

सात्त्विकश्चेदभिमुखस्तदा भवति भक्तिमान् ॥
अन्यथा दैत्यसंसर्गं स्तब्धा भक्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥ का. २ ॥

સાત્ત્વિક જો (ભગવાનને) અનુકૂલ થાય તો ભક્તિવાળો થાય છે; નહિતો દૈત્યોનો સંબંધ થતાં (તેની) ભક્તિમાં જરૂર વિઘ્ન થાય છે. કા. ૨.

તેત્રીસમા અધ્યાયમાં (કંસે) અક્રૂરને મોકલ્યો એમ કહેલું છે. નીચેના શ્લોકમાં તેનું (ગોકુલ પ્રતિ) આવવું જણાવે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः ॥
उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥

મહામતિવાળો અક્રૂર પણ તે રાત મથુરામાં રહીને રથમાં બેસીને નંદજીના ગોકુલ જવા નીકળ્યો. ૧.

જે રાત્રિએ (કંસે,) તેને આજ્ઞા આપી, તે રાત્રિ તે મથુરામાં જ રહ્યો, કારણ કે મથુરા ભગવાનના વાસવાળી ભૂમિ છે. જો ભગવાન, અથવા મથુરા અથવા ભગવાનનો કોઈપણ સેવક (ગોકુલ) જતાં અટકાવશે તો હું જઈશ નહિ, એવો નિશ્ચય કરીને તે (તે રાત્રિ) ત્યાં જ રહ્યો. પછી જવું જ સારૂં છે એમ જાણીને તે (જવા) નીકળ્યો એમ 'મહામતિવાળો' વિશેષણથી કહેલું છે. આ ઉપાય બધાનું એ હિત કરનારો છે, તથી (ગોકુલ) જઈ (ભગવાનને) લઈ આવવા. એથી (તેની) મતિ થઈ. પછી કંસે આપેલા દિવ્ય રથમાં બેસીને. પોતે સારથિરૂપ[1]

---

૧. આગળ છત્રીસમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં 'અક્રૂરે રથ હાંક્યો' એમ કેવળ સારથિ કહેલો છે, તથા સારથિરૂપ કહેલા છે. (?)

એકલો નંદજીના ગોકુલ તરફ, प्रकर्षेण (સારી રીતે) એટલે બહારથી તથા અંદરથી સંતોષ રાખી અને ઘેર તૈયારી કરીને, જવા નીકળ્યો, એવો અર્થ છે. (૧)

સાત્વિક જો ભગવાનને અનુકૂલ હોય તો તેને ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ જણાવવા, તેને ભગવાન સંબંધી મનોરથ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

> गच्छन् पथि महाभागो भगवत्यम्बुजेक्षणे ।
> भक्तिं परामुपगत एवमेतदचिन્तयत् ॥२॥

મહાભાગ્યવાળાને રસ્તામાં જતાં કમલજેવાં નયનવાળા ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં (તેણે) આનો આ પ્રકારે વિચાર કર્યો. ૨

'રસ્તામાં જતાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) રસ્તે જતા હોય તે ભક્તિ (કરે) તે યોગ્ય જ છે. 'રસ્તામાં જતાં' શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે રથ હાંકવાની તેને દરકાર ન હતી.

'દુષ્ટ(કંસ)નો ગાઢ સંબંધ રાખી રહેલો, (અને), દુષ્ટે (ગોકુલ) મોકલેલો (અક્રૂર) ભક્ત કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મહાભાગ્યવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. પહેલાં એકઠો કરેલ હતો પુણ્યનો ઢગલો જેણે (તેવો તે હતો). (તે) બાંધુએ ભાગ્ય અત્યારે ફલ આપનારું થયું, એવો અર્થ છે. 'પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત થતાં' શબ્દોથી તે ફલ કહેલું છે. 'પરા' એટલે પ્રેમલક્ષણા. (જેમાં ભક્તિ થઈ તે) વિષય વિભૂતિરૂપ ન હતો, એમ 'ભગવાનમાં' શબ્દથી કહેલું છે. अम्बुजवत् કમલ જેવાં ईक्षणं નયનો છે જેમનાં, એમ દૃષ્ટિથી જ (ભગવાન) સર્વ દુઃખ દૂર કરનારા છે એમ કહેલું છે. તેથી ફલ આપનાર પુરુષોત્તમમાં ભક્તિ થાય તે યોગ્ય જ છે. તે ભક્તિ પણ પહેલાં થએલી, વચ્ચે જતી રહેલી એટલે તિરોહિત થએલી, ફરીથી પોતે જ. उप સમીપ, आगता આવી. 'આ' એટલે નીચે જે કહેવામાં આવશે તેનો, આ પ્રકારે (નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રકારે) તેણે વિચાર કર્યો. ગએલી ભક્તિ પાછી આવતાં, પોતાની મેળે (અક્રૂરમાં) પ્રવેશ નહિ પામતાં, (તેણે) કામનાઓ મારફત પ્રવેશ કર્યો, એટલે (અક્રૂર) ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને તે(માહાત્મ્ય)થી પોતાની સરસાઈની જેમ ઈચ્છા કરે તેવા પ્રકારે તેને ચિંતાવાળો કર્યો, એવો અર્થ છે. (૨)

ભક્તિ દૃઢ થાય તે માટે પહેલાં ભગવાનના ધર્મોનું માહાત્મ્ય કહે છે. તેમાં પણ (ભગવાનનું) દર્શન સર્વથી ઉત્તમ છે, એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:—

> किं मयाचरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः ।
> किं वाथाप्यर्हते दत्तं यद् द्रक्ष्याम्यद्य केशवम् ॥ ३ ॥

મેં શું સારૂં આચરણ કર્યું હશે, શું ભારે તપ કર્યું હશે અથવા સુપાત્રને શું દાન કર્યું જેથી આજે હું કેશવનાં દર્શન કરીશ. ૩.

(૧) પોતે (અક્રૂર) (૨) ભગવાન અને (૩) બીજા બધા એવા ત્રણ વિભાગો થાય છે. તેઓના કુદરતી અથવા આકસ્માતથી થયેલા ઉત્તમ ધર્મોથી સર્વરૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે એમ જણાય છે. (વળી) બ્રહ્મા અને શંકરને પણ સુખ અને મોક્ષ આપનારા ભગવાન છે, તેથી તે પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ તેમનાં દર્શન થાય છે એમ (જણાય છે).

(૧) તે પૈકી પોતાનો ધર્મ આચાર છે. (૨) ભગવાનનો ધર્મ તપ છે (અને) (૩) સર્વ લોકો પર ઉપકાર કરનારું દાન છે એવી (વ્યવસ્થા છે).

(૧) 'ધર્મનું મૂળ આચાર છે.' તેથી 'મેં શું આચરણ કર્યું હશે?' શબ્દોથી તે કહેલું છે. 'સારૂં' એટલે કલ્યાણરૂપ. (૨) 'તપ મારૂં સાક્ષાત્ હૃદય છે' (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨-૯-૨૨) વાક્ય પ્રમાણે તપ ભગવાનની શક્તિ છે. તેથી 'શું તપ કર્યું હશે?' એમ કહેલું છે, જીવના ધર્મરૂપ તપ અહીં કહેલું નથી, એમ જણાવવા 'પરમં' 'ભારે' વિશેષણ યોજેલું છે. (૩) સર્વના ઉપર ઉપકાર કરનારો ધર્મ દાન સુપાત્રને કરવામાં આવે તો જ મોટું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેથી 'સુપાત્રને દાન કર્યું?' એમ કહેલું છે. 'અપ' શબ્દ જુદો આરંભ દર્શાવવા યોજેલો છે. 'કિંવા' 'અથવા શું' શબ્દ આકાંક્ષા (ઇચ્છા) દર્શાવવા યોજેલ છે. જે ભગવાનમાં ઘણી જ આસક્તિવાળો હોય અને ભગવાનને માટે જ જેણે પોતાના સર્વ(પદાર્થ)નો ઉપયોગ કરેલો હોય તેવાને શ્રદ્ધાથી (શું) દાન કર્યું, એમ ધર્મત્રયથી જુદો આરંભ (અપ શબ્દથી) કરેલો છે. તેમ ન હોય (આવા સુપાત્રને દાન કર્યું ન હોય) તો (મને) આજે જ ભગવાનનાં દર્શન ન થાય. તેથી (આજે જ દર્શન થશે તેથી) જણાય છે કે (ઉપરનાં) ત્રણમાંથી એકાદ (મેં) કરેલું છે. ૩.

એ પ્રમાણે કાર્ય (ભગવાનનાં દર્શન) અવશ્ય થશે એમ જાણીને (તેનાં) કારણની કલ્પનાં કરીને, નીચેના બે શ્લોકોથી તેમાં થતાં વિઘ્નની શંકા કરી, (તે શંકા) દૂર કરે છેઃ—

> ममैतद् दुर्लभं मन्य उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥
> विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ॥४॥

[૧] આ 'કેશવ'નો, વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ કહેલો છે. 'ક' એટલે બ્રહ્મા. 'ઈશ' એટલે શંકર; તેમને 'વ' એટલે સુખ અથવા મોક્ષ આપનાર' કેશવઃ છે.

જેમ શૂદ્રથી જન્મેલાને વેદનો ઉચ્ચાર દુર્લભ છે તેમ વિષયમાં રચીપચી રહેલા મને આ ઉત્તમશ્લોકનું દર્શન દુર્લભ છે એમ હું ધારું છું. ૪.

(દર્શનનું) સાધન હોવા છતાં પણ (ભગવાનનું) આ દર્શન મને દુર્લભ છે. 'હું ધારૂં છું' શબ્દથી તે વિષયની (દર્શન દુર્લભ હોવાની) યુક્તિ (દલીલ) કહેલી છે કે, યુક્તિથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે મને દર્શન નહિ થાય. આ તર્ક (યુક્તિ) ભગવાન અલૌકિક છે એમ જણાવનારો છે, કારણ કે (ભગવાન) લૌકિક હોય તો એવી શંકા જ ઉત્પન્ન થાય નહિ. દર્શન ન થવાનાં બે કારણ-(રૂપ ધર્મો) (૧) પોતાની અંદર રહેલો અને (૨) ભગવાનની અંદર રહેલો, (એવા) બે ધર્મો કહે છે. (૨) 'ઉત્તમશ્લોકનું દર્શન' શબ્દથી ભગવાનમાં રહેલો (ધર્મ) કહે છે. 'ઉત્તમો' એટલે સર્વ જાણનારા ભકતો. તેઓ પણ (ભગવાનની) સ્તુતિ જ કરે છે, અને દર્શન કરતા (કરી શકતા) નથી. (૧) 'વિષયમાં રચીપચી રહેલા' શબ્દથી પોતાની અંદર રહેલો (ધર્મ) કહે છે. વળી વિષયો (દર્શનમાં) માત્ર વિઘ્ન કરનારા જ નથી, તેમ હોય તો વિષયો અનિત્ય હોવાથી કોઈક સમયે દર્શન પણ થાય; પરંતુ (વિષયો દર્શનના) અધિકારનો નાશ કરનારા પણ છે, (કે) જેથી વિષય (પદાર્થ, અહીં દર્શન) પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં, રહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવો હોવા છતાં, તેમાં (તે પ્રાપ્ત કરવામાં) પોતાની યોગ્યતા (રહેતી) નથી. 'જેમ શૂદ્રથી જન્મેલાને વેદનો ઉચ્ચાર દુર્લભ છે' દૃષ્ટાંતથી તે (અર્થ) કહેલો છે. 'ब्रह्मकीर्तनम' એટલે વેદનો ઉચ્ચાર કરવો તે. પહેલાંના જન્મમાં બ્રાહ્મણ હોય તોપણ, સર્વ જાણનાર હોય તોપણ. વેદના ઉચ્ચાર કરવાને શક્તિમાન હોય તોપણ, જો (આ જન્મમાં) શૂદ્રના બીજથી ઉત્પન્ન થએલો હોય તો તે સમયે (તે વેદના) ઉચ્ચાર કરવા યોગ્ય હોતો (રહેતો) નથી. ૪.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનાં દર્શન થવામાં) વિરુદ્ધ તર્ક જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં (તેને) અનુકૂલ તર્કથી તો વિરુદ્ધ તર્કને ખોટો ઠરાવે છે:—

मैवमेवाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनम् ॥
ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति कश्चन ॥५॥

એવું જ ન હો! અધમને પણ અચ્યુતનું દર્શન થઈ જાય જ. કાલરૂપી નદીથી તણાતો કોઈ એક કોઈ સમયે તરે છે. (તરી જાય છે). ૫.

'મા' શબ્દ નકારના અર્થમાં યોજેલો છે. તે (મેં) જે (પાછલ) કહ્યું કે '(૧) વિષયો (ભગવાનનું દર્શન થવામાં) વિઘ્ન કરનારા છે અને (હું) વિષયી હોવાથી (મને દર્શનનો) અધિકાર નથી. અને (૨) મોટાઓ પણ માત્ર (ભગવાનની) સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ દર્શન કરવા યોગ્ય નથી' એવું ન હો. પરંતુ આ (દર્શન થવાનું) (નીચે જણાવવામાં આવે છે) સાચું જ છે. અન-

(વિષયોમાં ભગવાનનું) દર્શન થાય એવું સિદ્ધ કરનારા બે ધર્મો કહે છે (૧) 'અધમને પણ અચ્યુતનું દર્શન થઈ જાય જ.' વિષયો અધમ અધિકારી બનાવનારા જ છે, પરંતુ અધિકારનો નાશ કરનારા નથી. 'શુદ્ર અસુરના સંબંધવાળો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે અસુર હોવાપણું જ તેવું (અધિકારનો નાશ કરનારું) છે. (વિષયો દર્શનમાં) વિઘ્ન કરનારા પણ નથી, કારણ કે 'લોકમાં જે જે સૌથી વધારે ઇચ્છેલું હોય' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧-૧૧-૪૧) એમ વિષયોથી પણ ભગવાનનું ભજન થાય છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; પરંતુ (વિષયો) નાવ અધમ પણું જ કરાવનારા છે, કારણ કે સર્વ પ્રકારે વિષયવિનાનો હોય તે ઉત્તમ છે, બહારથી વિષયવિનાનો હોય તે મધ્યમ છે, અને (બહારથી અને અંદરથી) બન્ને પ્રકારે વિષયવાળો (વિષયી) હોય તે અધમ છે. અધમને પણ અચ્યુતનું દર્શન થઈ જાય જ; તેમ ન હોય તો અધમ અધિકાર જ ન હોય. (૨) વળી ભગવાન 'અચ્યુત' એટલે સ્વરૂપથી અને ધર્મથી સર્વ પ્રકારે હાનિ વિનાના જ છે. જો (તેમની) સ્તુતિ કરવામાં આવે તો તેમની સ્તુતિ નકામી (ફલવિનાની) થતી નથી નથી, અને ભગવાન જ ફલ હોવાથી, (તે) કોઈ સમયે (પોતાનું) દર્શન કરાવે જ. તેથી (તેમનું) દર્શન થઈ જાય જ.

'દર્શનમાં વિઘ્ન કરાવનારું દૃષ્ટાંત કહેલું છે' એવી શંકા થાય, તેથી (દર્શન થાય એમ) સિદ્ધ કરનારું પણ દૃષ્ટાંત છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કે કાલરૂપી નદીથી તણાતો કોઈ એક વિરલ એટલે કોઈ સમયે તરે છે તરી જાય છે), જેમકે તરભાણું. વળી જલમાં પડેલું નાવ પોતાની મેળે જ એક) કિનારેથી બીજા કિનારે જાય છે એમ દેખાય છે કાલ પણ વિષયો અને માયારૂપી જલની બનેલી નદીરૂપ છે, અને (પોતાની) અંદર ભગવાન અને જીવોના સમૂહને વહન કરે છે. તે પછી કિનારા ઉપર રહેલાઓને કોઈવાર મધ્યમાં નાખીને સામા કિનારે કદાચ લઈ જાય. કાલને લીધે પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો કેટલાકનો મત આ(દૃષ્ટાંત)થી કહેલો છે. આ વિષયમાં વ્યવસ્થા કરનાર (સ્થાપનાર) ભગવાનના અવતાર છે. (૫).

[ममाद्यामंगलं नष्टं फलवांश्चैव मे भवः ॥
यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजम् ॥६॥

આજે મારા દુર્ભાગ્યનો નાશ થયો, અને મારો જન્મ સફલ થયો. કારણ કે જેમનાં ચરણકમલ યોગીઓએ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેવા ભગવાનને હું (આજે) નમન કરીશ. ૬]‡

‡ આ શ્લોક ઉપર સુબોધિની નથી. તેમ જ આ પછીના શ્લોક ઉપરનાં ટિપ્પણીઓ વિની જણાય એમ જણાય છે કે તેનો સંબંધ ગયા શ્લોકને પાંચમા શ્લોક સાથે છે. તેથી આ શ્લોક શ્રીમદાચાર્યચરણે ક્ષેપક માન્યો હશે.

'(મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં) વિઘ્ન કરનારો કાલ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો કેવી રીતે થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

कंसो बताद्याकृत मेऽत्यनुग्रहं द्रक्ष्येऽङ्घ्रिपद्मं प्रहितोऽमुना हरेः ।।
कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः पूर्वेऽतरन् यन्नखमण्डलत्विषा ।।७।।

અહો ! કંસે આજ મારા ઉપર ઘણી જ કૃપા કરી. (કે) તેનાથી મોકલાએલો હું અવતાર ધારણ કરેલ હરિના ચરણકમલનાં દર્શન કરીશ; કે જેમના નખના મંડલોની કાંતિથી પહેલાંના (ભકતો) સામેપાર જઈ ન શકાય તેવા અંધકારને તરી ગયા. ૭

કોઈવાર વિઘ્ન કરનારાં જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં થાય છે. વિષ ખાઈને જીવે છે, ન ખાય તો મરણ પામે એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે (આ અર્થ) 'કરી (મારા ઉપર ઘણી જ કૃપા કરી)' શબ્દથી કહે છે. 'बत' 'અહો !' શબ્દ હર્ષ દેખાડવા યોજેલો છે. જે સર્વ પ્રકારે વિઘ્ન કરનારો છે તેણે જ મારા ઉપર આજ ઘણી જ કૃપા કરી, કારણ કે જે ભગવાનનું દર્શન કરાવે છે તે જ કૃપા કરે છે. કોઈવાર વિષયો વિગેરેદ્વારા (આપીને) લૌકિક અનુગ્રહ કરે છે (પણ) આ તો ઘણો જ અનુગ્રહ છે કે જેનાથી (તેનાથી) મોકલાએલો હું (હરિના) ચરણકમલનાં દર્શન કરીશ.

'(તેણે તને) વિરુદ્ધ (કાર્ય કરવા) માટે મોકલેલો છે, તેથી તારું ઈચ્છેલું (કાર્ય) કેમ ફળશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિના' શબ્દ યોજેલો છેઃ કારણ કે સર્વનાં દુઃખ હરનારા તે(હરિ)ને માત્ર સંબંધની જ જરૂર રહે છે, (અને) તે સંબંધ આણે કરાવ્યો તેથી આ, કૃપા કરી જ કરેલી છે. હરકોઈ પ્રકારે (થએલો) (હરિનો) સંબંધ જ આ વિષયમાં કાર્ય કરાવનારો (ફલ આપનારો છે, એમ જણાવવા 'અવતાર ધારણ કરેલ' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે આ (કાર્ય) માટે જ ભગવાનનો અવતાર થાય છે. (હરિ) તેવા છે, એ વિષયનું પ્રમાણ 'પહેલાંના (ભકતો) તરી ગયા' શબ્દોથી કહે છે. જેમના નખના મંડલોની કાંતિથી પણ પહેલાંના ભગવદીઓ સંસારને તરી ગયા, (તેવા હરિ છે). ધ્યાન ધરવામાં આવેલો (તેમનો) ચરણ હૃદયમાં પ્રકાશી મુક્તિ આપે છે, તેથી અવિદ્યારૂપી અંધકાર દૂર થાય છે, એમ જણાવવા તેની કાંતિ કહેલી છે. 'મંડલ' શબ્દ (તો) દીપ વિગેરે પેઠે નહિ, પરંતુ સૂર્ય વિગેરેની પેઠે (અંધકારને) દૂર કરનારો છે એમ જણાવે છે. 'એક સૂર્ય પણ અંધકારને દૂર કરે છે તો પછી દશ(સૂર્યો)થી તો (તે દૂર થાય તેમાં) કહેવું જ શું ?' એમ જણાવવા, (બે ચરણોના દશ નખ હોવાથી) 'નખ' શબ્દ યોજેલો છે. ચરણરૂપી નાવથી જ એટલે ચરણોથી જ સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાય છે, તેથી (દશ નખમંડલોથી અંધકાર દૂર કેમ ન થાય એમ કહેલું છે. તેથી જ્યાં

ધ્યાનથી પ્રાપ્ત કરેલ ચરણના કેવલ સંબંધથી જ સર્વે તરી ગયા ત્યારે (તો પછી) દર્શન પ્રાપ્ત કરનારો હું તરીશ એમાં શું સંદેહ (હોઈ શકે) ? ૭.

એવી રીતે પોતાના ફલ તથા અધિકાર સંબંધી નિશ્ચય કરી, (ભગવાન મોક્ષ આપનાર છે કે નહિ તે વિષયમાં) ઘણા વાદીઓમાં મતભેદ હોવાથી, ભગવાન મોક્ષ આપનાર છે એમ નીચેના શ્લોકથી સાબિત કરે છે:—

यदर्चितं ब्रह्मशिवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिश्च सात्वतैः ॥
गोचारणायानुचरैश्चरद् वने यद् गोपिकानां कुचकुंकुमांकितम् ॥८॥

જે (ભગવાનનું ચરણકમલ) બ્રહ્મા શિવ વિગેરે દેવોથી, અને લક્ષ્મી દેવીથી, મુનિઓથી અને વૈષ્ણવોથી પૂજાએલું છે, જે ગાયો ચારવા માટે વનમાં ફરતું સેવકોથી પૂજાએલું છે અને જે ગોપીઓના સ્તનના કંકુમના ચિન્હવાળું છે. ૮

મોક્ષ અવશ્ય થાય છે, અને તે કોઇકને અધીન છે એમ કબૂલ કરવું જોઈએ. તે વિષયમાં સત્પુરુષોના માર્ગ પ્રમાણે લોકમાં બ્રહ્મા મોટા છે, અને વિષય તરીકે લક્ષ્મી (મોટાં છે). જ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે મુનિઓ (મોટા છે અને) ભગવાનના શાસ્ત્રપ્રમાણે વૈષ્ણવો મોટા છે. આ (શ્રીકૃષ્ણના) અવતારમાં ચાર પ્રકારે (ચાર વ્યૂહથી) અવતાર ધારણ કરેલ[1] (ભગવાનના ગોપો અને ગોપીઓ દિવસ અને રાત્રિના ભેદથી (દિવસે ગોપો અને રાત્રે ગોપીઓ) સેવક થએલા છે; જે (ગોપો) વિવેકવિનાના અને અજ્ઞાની હોઈ કોઈની પણ દરકાર કરતા નથી, અને તેનાં પણ સ્ત્રીઓ ગોપીઓ) (વિવેકવિનાની અને જ્ઞાનવિનાની હોઈ કોઈની પણ દરકાર કરે નહિ) તે પણ તેવા (અહીં વર્ણવેલા) પ્રકારથી ભગવાનના ચરણકમલનું પૂજન કરે છે. એમ સર્વ સ્થલે ભક્તિ મુખ્ય છે એમ જણાવવા 'ચરણ' શબ્દ લીધેલો છે.

(૧) જગતમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ (દેવો) મુખ્ય છે. તે પૈકી બ્રહ્મા અને શિવ જેઓમાં મુખ્ય થએલા છે તેવા ઇંદ્ર વિગેરે બધાએ દેવોએ પોતાના ઇચ્છેલા (ફલ)ની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે (ભગવાનનાં ચરણકમલને) પૂજેલું છે. સાત્વિક કલ્પમાં વિષ્ણુ ભગવાન હોય છે એમ ગુણ (વાળા દેવો)ના અવતારમાં

1. બ્રહ્મા વિગેરે (દેવો) ધર્મ (સ્થાપન કરવા)ની ઇચ્છાવાળા હોવાથી અનિરુદ્ધની પૂજા કરે છે. લક્ષ્મી પ્રદ્યુમ્નની પૂજા કરે છે, કારણ કે પાંચમા સ્કંધમાં કહેલું છે કે લક્ષ્મી કામદેવની પૂજા કરે છે. (જુઓ ૫-૧૮-૧૭). મુનિઓ અવિદ્યાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોવાથી સંકર્ષણનું પૂજન કરે છે, અને વૈષ્ણવો સત્ત્વમાં જ આસક્તિવાળા હોવાથી વાસુદેવનું પૂજન કરે છે. આ અવતારમાં એ ચારે છે. એવો અર્થ છે. (લે)

પણ ભેદ કહેલો[૨] છે.

(૨) અને (ભગવાન) પતિ હોવાથી લક્ષ્મીએ પણ (તેમનું ચરણકમલ) પૂજેલું છે. (ભગવાન પતિ થયા તો પ્રકટેલાં, પણ (તેમને) ઓળખવાનું તેનું (લક્ષ્મીનું) સામર્થ્ય 'દેવી' શબ્દથી કહેલું છે.

(૩) અને મુનિઓએ પણ (ભગવાનનું ચરણકમલ) પૂજેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ફલની ઇચ્છા રાખનારા કર્મીઓ(કર્મમાર્ગવાળાઓ)એ પણ પૂજેલું છે.

(૪) 'सात्वतैः' એમ (બહુવચનથી) વૈષ્ણવોના (જૂદા જૂદા) પ્રકારો કહેલા છે, કે જે વૈષ્ણવો માત્ર સત્વમાં જ આસક્તિવાળા છે (તેમણે પણ પૂજેલું છે).

(૫) ગોપોને (ચરણકમલનું) પૂજન કરવાનું જ્ઞાન હતું એમ જણાવવા 'સેવકોથી' શબ્દ યોજેલો છે. ગાયોનું અલૌકિક ચારણ (ચરાવાનું) શીખવું જોઈએ તેથી તેઓ પ્રથમ (ભગવાનના) સેવકો થયા, કારણ કે વનમાં ભગવાનનું પૂજન કરવામાં વિઘ્નો થતાં હોવાથી ગામડીઆઓથી (વનમાં પૂજન) થઇ શકે નહિ, તેથી (તેઓ પ્રથમ સેવકો થયા).

(૬) 'સ્તનના કુંકુમના ચિન્હવાળું' વિશેષણથી સ્ત્રીઓ પણ (ભગવાનનું) ભજન કરે તેનું કારણ સૂચવેલું છે. તેઓ કામને લીધે જ ભજન કરે છે. તેઓ બહાર હૃદય ઉપર પણ (ભગવાનના ચરણકમલને) સ્થાપે છે‡ (પધરાવે છે). એ પ્રમાણે

ऐश्वर्यं श्रीस्तथा ज्ञानं कीर्तिर्धर्मो विरागता ।
षड्गुणास्त्वत्र निर्दिष्टाः क्रमो नात्र विवक्षितः ॥का. ३॥

(૧) ઐશ્વર્ય, (૨) શ્રી (કાંતિ, શોભા), તેમ જ (૩) જ્ઞાન (૪) કીર્તિ (૫) ધર્મ અને (૬) વૈરાગ્ય (એ) છ (ભગવાનના) ગુણો તો અહીં દેખાડેલા છે. અહીં અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી° કા. ૩. ૮.

૨. સાત્વિક કલ્પમાં ભગવાન વિષ્ણુરૂપ થઈ સૃષ્ટિ રચે છે અને તે કલ્પના બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને આજ્ઞા કરે છે એવો ભેદ છે એવો અર્થ છે. (કે) સાત્વિક કલ્પમાં ભગવાન પોતે વિષ્ણુ થાય છે એટલે બ્રહ્મા અને શંકર જ ગુણાવતારવાળા દેવો રહેવાથી તેમને જ દેવોમાં મુખ્ય કહેલા છે એવો ભાવ જણાય છે.

‡ તેથી ભગવાનનું ચરણકમલ તેઓના સ્તન ઉપરના કુંકુમનાં ચિહ્નવાળું થાય છે.

° (૧) દેવોથી (૨) લક્ષ્મીથી (૩) મુનિઓથી (૪) વૈષ્ણવોથી (૫) ગોપોથી અને (૬) ગોપીઓથી ચરણકમલ પૂજાએલ છે તેથી અનુક્રમે ભગવાનના (૧) ઐશ્વર્ય, (૨) શ્રી, (૩) જ્ઞાન, (૪) કીર્તિ (૫) ધર્મ (ગાયો ચારવી ધર્મ છે) અને (૬) વૈરાગ્ય ગુણો દર્શાવ્યા છે. આ ભગવાનના ૭ ગુણો અનુક્રમ પ્રમાણે નથી. ૭ ગુણોનો અનુક્રમ 'ઐશ્વર્ય, ધર્મ, કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એવો છે. તેથી અહીં અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી એમ કહેલું છે.

એ પ્રમાણે સર્વનો નિશ્ચય કરી, (રસ્તે) જતાં શકુન જોઈને, ઇચ્છેલા પ્રકારનું (ભગવાનનું) દર્શન થશે, એમ ઘણા ઉત્સાહથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं स्मितावलोकारुणकञ्जलोचनम् ।
मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरन्ति वै मृगाः ॥९॥

સુંદર કપોલ અને નાસિકાવાળાં, સ્મિતવાળી દૃષ્ટિ અને લાલ કમલો જેવા લોચનોવાળાં, ગૂંચળું વળેલા કેશોથી ઢંકાએલાં મુકુંદના મુખનાં મને જરૂર દર્શન થશે, (કારણ કે) હરણો મારી જમણી બાજુએ જરૂર સારી રીતે ફરે છે. ૯.

મૃગો (મારી) જમણી બાજુએ ફરે છે, તેથી જરૂર મને (ભગવાનના મુખનાં) દર્શન થશે.

'(તું) કંસનો સેવક હોવાથી ભગવાન (તને) સંમુખ નહિ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી (ભગવાનના) મુખકમલનાં જ મને દર્શન થશે, એમ 'મુખમ્' 'મુખ' શબ્દથી કહે છે. તેમ (મુખનાં દર્શન) થાય તોપણ ભગવાન કોઈવાર ક્રોધ કરે, અથવા દુઃખ (દેવાનું) વિચારતા રહે (હોય), (તો) તે સમયે તેમનાં કપોલ અને નાસિકા વાંકાં અને ત્રાંસાં (આડાં) રહે (જેથી મુખનાં બરાબર દર્શન ન થાય), તેમ થવાનું નથી એમ જણાવવા 'સુંદર કપોલ અને નાસિકા-વાળાં' વિશેષણ યોજેલું છે. સુંદર કપોલો અને નાસિકા જેમાં છે તેવાં (મુખનાં દર્શન કરીશ), એમ ભક્તિ અને તેના (ભક્તિના) રસનું નિરૂપણ કરેલું છે.

'છતાંપણ અપકાર કરવા આવનારનો તારો (ભગવાન) અંગીકાર કેમ કરશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્મિતવાળી દૃષ્ટિ અને લાલ કમલો જેવાં લોચનો-વાળાં' વિશેષણ યોજેલું છે. સ્મિત એટલે થોડુંક હસવું. તે(સ્મિત)થી જ્ઞાન-(થવા)માં અડધો મોહ થાય. તે (ભગવાન) જ મોહ કરશે એટલે (તેમાં) મને દોષ નહિ થાય. આ (સ્મિત) વ્યાજબી કારણે (ભગવાને) કરેલું (હશે) એમ જણાવવા જ્ઞાનનો જે આધાર થએલ છે તે(લોચન)ની ક્રિયામાં લાલ કમલની સમાનતા કહેલી છે. લોચનોની લાલાશ યુદ્ધ સૂચવે છે. મુખનાં દર્શનથી સર્વ ફલ પ્રાપ્ત થશે, એમ 'મુકુંદ' શબ્દથી કહેલું છે.

'વાદીઓના વિરૂદ્ધ મતો હોવાથી, ભગવાન એવી રીતે મુખનાં દર્શન કરાવીને જ મોક્ષ કેમ આપશે (મોક્ષ આપશે એમ કેમ જણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગૂંચળું વળેલા કેશોથી ઢંકાએલાં' વિશેષણ યોજેલું છે. કેશો તત્ત્વજ્ઞાનીઓ છે એમ પહેલાં જણાવેલું છે. તેઓ જો કુંડલના આકારવાળા (ગોળ) થાય, એટલે બધાએ કુંડલના આકારવાળા થઈ (ભગવાનનો) આશ્રય કરે, અને વળી તેઓ (એકબીજાની) અહંભાવ તજી બધા ભેગા થઈ ભગવાનનો આશ્રય કરે તો વિવાદ ન રહે. તેથી (મુખનાં દર્શન કરાવીને જ ભગવાન મોક્ષ આપશે- એમ

જણાય છે). 'गुरु' શબ્દથી ગૂંચળું વળવું જ કહેલું છે. ચારે તરફ ફેલાવાના સ્વભાવવાળા (કેશો) દડારૂપ થાય એમ (ગૂંચળું વળે છે).

સારી રીતે (ફરવું) એટલે જેમ (મેં) ઇચ્છેલું હોય તે પ્રમાણે (ફરવું), અથવા મારી ઇચ્છાથી જ તેમ થાય છે. (મૃગો જમણી બાજુએ ફરે છે) તેથી મારા માટે જ તેઓ શકુન આપે છે એમ જણાય છે. વળી (તેઓ) સારી રીતે ફરે છે, પરંતુ નાસી જતાં નથી. અહીં કહેલો બધોએ વૃત્તાંત શકવાળો નથી, તેમ જ ભૂલથી જણાએલો નથી, એમ 'वै' 'જરૂર' શબ્દથી કહેલું છે. (૯).

એવી રીતે શકુનને લીધે પણ દર્શન (થશે એવો) નિશ્ચય કરી, નીચેના શ્લોકમાં આજે જ (દર્શન) થશે એવો મનોરથ કરે છે:—

अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो भारावताराय भुवो निजेच्छया ॥
लावण्यधाम्नो भवितोपलम्भनं मह्यं न न स्यात् फलमञ्जसा दृशः ॥१०॥

ભૂમિનો ભાર ઉતારવા પોતાની ઇચ્છાથી મનુષ્યપણું સ્વીકારેલા, સૌંદર્યના ધામરૂપ વિષ્ણુનાં સાક્ષાત્ દર્શન આજે મને થશે, (અને થશે) તો દષ્ટિનું ફલ મારા માટે સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત ન થએલું નહિ હોય. ૧૦.

'अपि' શબ્દથી આ દિવસ દુર્લભ છે, એવો વિચાર જણાવેલો છે.

'(શ્રીકૃષ્ણ) વિભૂતિ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિષ્ણુનાં' શબ્દ યોજેલો છે. લીલાને લીધે मनुजत्वं એટલે મનુષ્યપણું જેમણે સ્વીકારેલું છે તેવા મોક્ષ આપનાર વિષ્ણુનાં સાક્ષાત્ દર્શન (મને) થશે.

'આ (વિષ્ણુ મનુષ્યપણું સ્વીકારે તે) પણ કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂમિનો ભાર ઉતારવા' શબ્દોથી તેનું (મનુષ્યપણું સ્વીકારવાનું) કારણ કહેલું છે. 'પોતાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી તેનું (ભૂમિનો ભાર ઉતારવાનું) પણ ચોક્કસ કારણ કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે ભક્તોની ઇચ્છાથી અમુક સમય પછી ફલદાન થાઓ કે ન થાઓ, પરંતુ હમણાં જ માત્ર દર્શનથી જ (સર્વને) પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાઓ એવી (ભગવાનની ઇચ્છાથી મનુષ્યપણું સ્વીકારેલું છે). તે (સર્વને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તે) માટે 'સૌંદર્યનાં ધામરૂપ' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાન) સર્વ સૌંદર્યનું જ રહેઠાણ બનેલા છે. 'उपलम्भन' એટલે નજીકથી (સાક્ષાત્) દર્શન જો (મને) થશે તો મારા માટે જ થશે, અને મારા માટે જ મારી दृशः દષ્ટિનું ફલ સ્હેલાઈથી જ (મને) પ્રાપ્ત થશે. (મારો) આત્મા તો મુક્ત જ થશે (એમાં) સંદેહ નથી. ઇંદ્રિયો સફલ (જેમણે ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે તેવી) થવાથી, (મારો) જન્મ પણ સફલ થશે. ૧૦.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનાં) દર્શન તરત થશે એવો વિચાર કરી, અવતારમાં (ભગવાનને) બીજાના ધર્મનો સંબંધ (હોતો) હશે એવી શંકા કરી, તેમ (બીજાના

ધર્મનો સંબંધ) હોય તો બધું બદલાઇ (નકામું થઈ) જાય તેથી, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનને પ્રપંચનાં ધર્મોનો સંબંધ થતો નથી એમ કહે છેઃ—

य ईक्षिताहंरहितोऽप्यसत्सतोः स्वतेजसापास्ततमोभिदाभ्रमः ॥
स्वमाययात्मन्रचितैस्तदीक्षया प्राणाक्षधीभिः सदनेष्वभीयते ॥११॥

જે (ભગવાન) અહંકાર વિનાના હોવા છતાં સત્‌ અને અસત્‌ને જોનારા (જાણનારા) છે, જેમણે પોતાના તેજથી અજ્ઞાન ભેદ અને ભ્રમને દૂર કરેલાં છે, જે પોતાની માયાથી પોતાની અંદર રચાએલા પ્રાણ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણવાળા ગૃહોમાં તેમની ઇચ્છાથી પ્રકાશે છે.૧૧.

ભગવાનમાં (૧) અહંકાર, (૨) (સત્ત્વ વિગેરે) ગુણો અને (૩) તેઓનાં કાર્યો ઇંદ્રિયો વિગેરે હોય તો તેમને બીજાના ધર્મોનો સંબંધ થાય. અહંકાર વિગેરેનું કાર્ય (અવતાર ધારણ કરેલા ભગવાનમાં) જોવામાં આવે છે તોપણ (ભગવાનનાં) સ્વરૂપથી જ (તે કાર્ય) થાય છે (તે જોવામાં આવતું કાર્ય ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે), તેથી ભગવાનને બીજાના ધર્મનો સંબંધ થતો નથી.

(૧) તે પૈકી પ્રથમ 'જે અહંકાર વિનાના હોવા છતાં સત્‌ અને અસત્‌ને જોનારા છે' વિશેષણથી, (ભગવાનમાં) અહંકાર ન હોવા છતાં તેનું (અહંકારનું) કાર્ય જણાય છે) એમ કહે છે. લૌકિક જોનારો અહંકારવાળો હોય છે, કારણ કે ઇંદ્રિયોમાં '(આ) હું (છું)'§ એવા અધ્યાસ વિના જોનાર થઇ શકાતું નથી. અથવા (ઇંદ્રિયોમાં) મમતા[1] હોય ત્યારે તેવા (જોનાર) થવાતું હોય તો, વૈદિક[2] (સિદ્ધાંત) સિવાયના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે સ્મૃતિના અને પુરાણોના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે પણ અધ્યાસ મૂલ[2] હોવાથી મમતાવાળા મતમાં પણ અહંકારની જરૂર રહે છે. ભગવાન તો 'આનંદના જ જેમના કર, પાદ, મુખ અને ઉદર વિગેરે છે,§ તેવા' હોવાથી, અને 'ચક્ષુના ચક્ષુ' હોવાથી અહંકાર વિનાના હોવા છતાં જોનારા થાય છે. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનું જ્ઞાન વિષયરહિત[3] છે. જ્યારે દીપકની પેઠે (ભગવાન) સર્વનો પ્રકાશ કરે છે, તે સમયે (તેમને) વિષયના દોષોનો સંબંધ થતો નહિ હોવાથી તે સત્‌ના અને અસત્‌ના પણ જોનારા થાય

§ 'આ ચક્ષુ તે હું' એવો ચક્ષુમાં અધ્યાસ હોય, તેથી 'હું જોઉં છું' એવું જ્ઞાન થાય; એવા અધ્યાસ વિના થાય નહિ.

૧. 'મમતા' એટલે 'આ ચક્ષુ મારું છે' એવી ચક્ષુમાં મમતા. (લે)

૨. જોનાર થવામાં અધ્યાસ મૂલ (કારણ) છે. કારણ કે અહંતાથી મમતા થાય છે (મમતા અહંતા ઉપર આધાર રાખનારી છે). વૈદિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સર્વ સ્થળે વસ્તુતઃ આત્મા જ જોનારો આવે છે. તેથી અધ્યાસ થતો નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ભગવાન સર્વ પદાર્થોને 'આત્મા' (પોતા) તરીકે જ જુએ છે, પરંતુ વિષય (પોતાથી જુદા પદાર્થો) તરીકે જોતા નથી એવો અર્થ છે. (લે)

છે, અથવા '(ભગવાન) સત્ય અને અસત્ય (થયા)' (તૈત્તિરીયક ઉપનિષદ્ ૨–૬) શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન પોતે) સર્વ કાર્ય જ થએલ હોવાથી કાર્ય અને કારણના જોનારા થાય છે.

(૨) 'જેમણે પોતાના તેજથી (અજ્ઞાન-ભેદ અને ભ્રમને દૂર કરેલાં છે)' વિશેષણથી ગુણોને લીધે ભગવાનને દોષનો સંબંધ થએલો (થતો) નથી એમ કહે છે. ભગવાનના તેજથી જ अपाकृता: દૂર થએલા છે (क) तम: તામસ અજ્ઞાન, (ख) भिदा તેણે (તે અજ્ઞાને) કરેલો રાજસ ભેદ, અને પછી (ग) भ्रम: એટલે વિશ્વનાં દર્શનરૂપ સાત્ત્વિક પણ ભ્રમ. (ત્રણે ગુણોનાં કાર્યો ભગવાનના તેજથી દૂર થએલાં હોવાથી ભગવાનને તેમનો સંબંધ ન જ થાય), કારણ કે तम: અંધકાર દૂર કરવામાં આવે ત્યારે તેને લીધે થતા ચોરના ભય વિગેરે ન જ થાય.

(૩) ભગવાનમાં (અવતાર સમયે) ઇંદ્રિયો વિગેરેનો સંબંધ દેખાય છે તે માયાથી જ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પોતાની (ભગવાનની) આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી, સર્વ થવાને શક્તિવાળી જે માયા (છે), તેને લીધે (તેનાથી) आत्मनि પોતાની (બ્રહ્મની) અંદર જ रचितै: રચાએલા प्राणाक्षधीभि: પ્રાણ, ઇંદ્રિયો અને (જે) અંતઃકરણો, તેઓવાળા બધાએ દેહો એટલે ગૃહોમાં ભગવાન आभाति પ્રકાશે છે.[4] પોતાને અધીન(માયા)થી પોતાના (પોતાના અંશરૂપ જીવો)ના દેહો, ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણો દેખાય છે. તેઓમાં પોતાનું જ્ઞાન થાય તે માટે, એટલે 'તેઓમાં પોતાનું જ્ઞાન થાઓ' એવા હેતુથી તેઓ आत्मनि આત્મામાં (બ્રહ્મમાં) રચાએલા છે. વસ્તુતઃ આ [ભગવાન, (બ્રહ્મ)] જ સર્વ સ્થલે દેખાય છે. જ્યારે ભગવાન બીજામાં રહેલા[5] હોય ત્યારે પણ તેના ધર્મોનો તેમને સંબંધ થતો નથી તો પછી જ્યારે કેવલ (એકલા) હોય ત્યારે (તેમને બીજાનાં ધર્મોનો) સંબંધ કેમ જ થાય? બીજા સ્થલે (રહેલા) પણ તે બધા ધર્મો ભગવદ્રૂપ (હોવા છતાં) ભગવાનની ઇચ્છાથી જ[6] માયાને[6] લીધે જૂદા પ્રકારના

૪. ભગવાન (જ) પ્રકાશે છે, કારણ કે भाति: એટલે પ્રકાશ (જ્ઞાન) ભગવાનનો ગુણ છે, એવો ભાવ છે. (ટે)

૫. 'રહેલા' એટલે 'પાછળ પ્રવેશ કરેલા' એવો અર્થ છે. (ટે)

૬. આ (શ્લોકમાંનાં) 'तदीक्षया' શબ્દનો અર્થ કરેલો છે. મૂલ શ્લોકમાં વાક્યનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. 'બહુ થવાના કારણરૂપ પોતાની ઇચ્છાથી, માયા કરણવડે आत्मनि એટલે બ્રહ્મની (પોતાની) અંદર પ્રાણ વિગેરે (પ્રાણ, ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણ) તરીકે રચાએલા છે; તેઓ જેના સાથે છે તેવા દેહોમાં પાછળથી પ્રવેશ કરેલા ભગવાન જ પ્રકાશે છે, પરંતુ તેઓ પ્રકાશના નથી.' જે પ્રકાશના આશ્રય છે (જેમાં પ્રકાશ રહેલો છે) તેનું દેહ વિગેરે તરીકે ભાન માયાથી થાય છે, વાસ્તવિક રીતે તો તે તે રૂપોથી પ્રકાશના આશ્રય ભગવાન જ છે એવો અર્થ છે. (ટે)

(હોય તેવા) દેખાય છે, તો પછી ભગવાનમાં(રહેલા)નું તો કહેવું જ શું ? અથવા[૭] લોકને જણાય તે માટે જેમ ભગવાન सद्मसु ગોપીઓના ગૃહોમાં[૭] ત્યાં રહેલ ન હોવા છતાં ત્યાં (રહેલા) હોય તેવા દેખાય છે, એ પ્રમાણે પ્રાણ, ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણવાળા પણ દેખાય છે. પોતાના સ્થાનમાં જ માયાથી (ભગવાન) તેવા દેખાય; એ યોગ્ય હોવાથી બંને સમાન હોવાથી[૮] દૃષ્ટાંત હોવાપણું કહેલું નથી.[૮] અર્થપ્રમાણે તો બંનેમાં (દૃષ્ટાંતપણું) સમજવાનું છે.[૯] વિચાર કરતાં તો એવો અર્થ થાય છે કે આ (ભગવાન) आत्मा પોતે જ સર્વસ્થલે છે એટલે કોના દોષનો આમને સંબંધ થાય‡? (૧૧)

વળી જો ભગવાનને કોઈ પણ અંશથી પ્રાકૃત ધર્મોનો સંબંધ હોત તો ભગવાનના ગુણો નામ વિગેરેનું કીર્તન કરવાથી કોઇના પણ પાપનો નાશ ન થાત, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यस्याखिलामीवहभिः सुमङ्गलैर्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः ॥
प्राणन्ति शुम्भन्ति पुनन्ति वै जगत् यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥१२॥

જેમનાં ઘણાં મંગલરૂપ સર્વ પાપનો નાશ કરનારાં (નામો), અને ગુણ, કર્મ અને જન્મ સાથે ભળેલી વાણીઓ જીવે છે, પુષ્ટ હોય છે અને જગતને નિશ્ચય પવિત્ર કરે છે. જે (વાણીઓ) તેમના અણગમાવાળી હોય છે તે મડદાને શોભાવનારી ગણાએલી છે. ૧૨.

૭. દેહ પણ પ્રાણ વિગેરેના જેવો જ છે, તેથી તેનું તેમનાથી જૂદા પ્રકારે વર્ણન કરવું પ્રયોજન વિનાનું હોવાથી, ઉપરનો 'सद्मसु' શબ્દનો (દેહ) અર્થ નહિ રુચતાં, તેનો અહીં બીજો અર્થ કરે છે. (લે)

† 'आत्मचर्चितैः' 'પોતાની અંદર રચાએલા,' શબ્દનો ભાવાર્થ અહીં જણાવ્યો હોય તેમ જણાય છે.

૮ પ્રાણ વિગેરે પણ (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જ છે, તેથી ભગવાન પ્રાણ સહિત (પ્રાણવાળા) થતા નથી, પણ પ્રાણરૂપ જ થાય છે, છતાં તે પ્રાણસહિત પ્રકાશે છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે ગોપિકાના ઘરમાં ન રહેલા હોવા છતાં તેના ઘરમાં હોય તેવા જણાય છે એવું દૃષ્ટાંત છે. વળી ગોપીના ઘરમાં ન રહેલા ભગવાન હમણાં તેના ઘરમાં પ્રકાશે છે એવું સિદ્ધ કરવા, પ્રાણ વિગેરેવાળા ન હોવા છતાં તેઓ તે વાળા હોય તેવા દેખાય છે એવું દૃષ્ટાંત છે. એ પ્રમાણે આ બંને સરખા રીતે એક બીજાના દૃષ્ટાંત થાય તેવા હોવાથી, 'इव' 'ની પેઠે' વિગેરે શબ્દોથી દૃષ્ટાંત જણાવેલ નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૯ 'इव' 'ની પેઠે' વિગેરે શબ્દો નથી છતાં નોટ ૮ માં જણાવેલ બંને અર્થ પ્રમાણે એક બીજાનાં દૃષ્ટાંત છે, એવો અર્થ છે. (લે)

‡ ભગવાન (શ્લો. ૧૧) સર્વત્ર હોવાથી (વસ્તુતઃ બીજો કોઈ પદાર્થ જ નહિ હોવાથી) ભગવાનને બીજા કોઈના દોષનો સંબંધ ન જ થાય; એવો ભાવ છે.

अखिलानां સર્વ(લોકો)માં જ शमलानि પાપોનો घ्नन्ति નાશ કરે તેવાં अभिधानानि ભગવાનનાં નામો છે. (તેઓ) માત્ર પાપનો જ નાશ કરનારાં નથી, પરંતુ સારી રીતે મંગલ (પણ) કરે છે. તેઓ સાથે મળેલી બીજાઓની વાણીઓ પણ (જીવે છે પુષ્ટ હોય છે અને જગતને પવિત્ર કરે છે). (ભગવાનના) સત્ય વિગેરે ગુણો, ગોવર્દ્ધનને ઊંચો ધરી રાખવો વિગેરે કર્મો, દેવકીના પુત્ર (થવું)[1] વિગેરે જન્મો, (એ) બધાએ બધા (જીવોના પાપનો નાશ કરનારાં છે. તેથી જ જે વાણીઓ આ (નામ, ગુણ, કર્મ અથવા જન્મ) સાથે મળેલી હોય છે (નામ વિગેરેનું કીર્તન કરનારી હોય છે), તેઓ प्राणन्ति જીવે છે, કારણ કે ભગવાનના ગુણો (એવી) વાણીના પ્રાણરૂપ છે. (તેવી વાણીઓ જ) शुम्भन्ति શોભાવાળી એટલે પુષ્ટ હોય છે, અને પછી જગતને પવિત્ર કરે છે એટલે પ્રભાવવાળી પણ થાય છે. જેમ દેહમાં પ્રાણો, અન્ન અને ધર્મ હોય છે, એવી રીતે (આવી) વાણીમાં ભગવાનના ગુણો જન્મ અને કર્મ હોય છે. તેવી જ રીતે મનમાં પણ (એ) ત્રણે (રહેલા) જાણવા. 'મન પહેલાંનું રૂપ છે (અને) વાણી પાછીનું રૂપ છે' ઐતરેયારણ્યક ૩–૧–૧ શ્રુતિને લીધે બંનેને (મન અને વાણીને) જૂદાં કહેલાં નથી.

'જે પ્રાપ્ત થએલ છે તે (અમુકથી) પ્રાપ્ત થાય તેવું છે એવું વાક્ય, તે (જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તેવું હોવાનું કહેવામાં આવે તે)ની શ્રેષ્ઠતા જણાવે છે* એ નિયમ પ્રમાણે (ઉપર કહેલું વાક્ય ભગવાનના ગુણ વિગેરે સાથે મળેલી વાણીની) શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા યોજેલું હશે' એવી શંકા° થાય, તેથી 'જે (વાણીઓ) તેમના અણગમાવાળી (હોય છે તે મડદાંને શોભાવનારી ગણાએલી છે)' શબ્દોથી (તેથી) ઉલટા પ્રકારની (વાણી) પીડાકારક છે એમ કહે છે. જેમ વસ્ત્રો, અલંકારો વિગેરેથી મડદાંઓની શોભા કરવામાં આવે છે તોપણ (તે મડદાંઓમાં) પ્રાણ નહિ હોવાથી, તેનું પોષણ કરનાર અન્ન નહિ હોવાથી અને પ્રાણનું કાર્ય ધર્મ નહિ હોવાથી, (તેની કરેલી શોભા) અપશુકનવાળી જ છે. તેથી ભગવાનને જો સોભાગનો (જરાપણ) પ્રાકૃત ધર્મનો સંબંધ હોત તો આ (તેમના ગુણ વિગેરેથી મળેલી વાણી આવી ઉત્તમ હોવાનું) ન થાત, એવો ભાવ છે. (૧૨)

આવા જ (ભગવાન હમણાં) અવતરેલા છે, પરંતુ (પોતાના કોઈ) ધર્મનો તિરોભાવ કરીને (અવતરેલા) નથી એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

सचावतीर्णः किल सात्वतान्वये स्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत् ॥
यशो वितन्वन् व्रज आस्त ईश्वरो गायन्ति देवा यदशेषमङ्गलम् ॥१३॥

૧ 'દેવકીના પુત્ર' વિગેરે શબ્દોની પ્રવૃત્તિના કારણ થતું (એ ભગવાનનો) જન્મો. (છે)

* વાણી જીવે છે, પુષ્ટ હોય છે વિગેરે ગુણો તેમાં છે, તે ગુણો ભગવાનના ગુણ વિગેરે સાથે મળવાથી તેમાં થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું તે માત્ર એ ગુણોની શ્રેષ્ઠતા જણાવવા જ કહેવામાં આવ્યું, એવી શંકા જણાય છે.

પોતાની મર્યાદાનું પાલન કરનાર, ઉત્તમ દેવોને સુખ કરનાર તે વૈષ્ણવોના વંશમાં જરૂર અવતર્યા છે. જે સર્વને મંગલરૂપ હોવાથી દેવો ગાય છે તેવા (પોતાના) યશને વિસ્તારતા ઈશ્વર વ્રજમાં રહે છે. ૧૩.

'च' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) (ભગવાન) અન્તર્યામી તરીકે અવતરેલા હોવાં છતાં, ફરી બહાર પણ અવતરેલા છે. અથવા 'च' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બલભદ્રમાં શેષરૂપ (ભગવાન અવતરેલા છે). 'किल' 'જરૂર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે એ વાતની) પ્રસિદ્ધિ (તેમાં) પ્રમાણ છે. મોટાનો અવતાર જેવા તેવા સ્થલે થતો નથી તેથી 'વિષ્ણુવોના વંશમાં' શબ્દો યોજેલા છે; અથવા યાદવો* સર્વ વૈષ્ણવો છે તેમના વંશની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે (ભગવાન તેમના વંશમાં અવતરેલા છે).

પોતાની મર્યાદાનું પાલન કરનાર, એટલે ભગવાને જગતમાં જે મર્યાદા કરેલી છે તેનું પાલન કરનારા દેવો. તે અવતારોનું ધર્મ સુખ જે પ્રકારે થાય તેવું જ (કર્મ) (ભગવાન) કરે છે. (તેવું કર્મ) અવતારથી જ થાય છે તેથી (ભગવાન) અવતાર લે છે, એમ અવતાર (લેવાનું) પ્રયોજન કહેલું છે, એવો અર્થ છે. ભવિષ્યમાં જેઓ જન્મવાના છે તેમનો મોક્ષ થાય તે માટે '(પોતાના) યશને વિસ્તારતા' શબ્દોથી (અવતાર લેવાનું) મુખ્ય પ્રયોજન કહેલું છે. જ્યાં સુધી તેવાં કર્મો પૂરાં ન થાય ત્યાંસુધી (ભગવાન) 'વ્રજમાં રહે છે.'

'વ્રજમાં રહેવાનું શું પ્રયોજન? ઉત્તમ સ્થાનમાં રહીને જ તેમ કરવું (દેવોને સુખ આપવું અને પોતાનો યશ વિસ્તારવો) યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે. (તે શબ્દથી) એમ કહેલું છે કે હલકાં સ્થાનમાં રહીને, તેવું કર્મ કરતાં (ભગવાન) સર્વને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ રહસ્યસિદ્ધાંતમાં+ સિદ્ધ પણ કરેલું છે. તેથી જ ભગવાનનું જે (તે) ચરિત્ર સર્વ ગાય છે, અને ખાસ કરીને દેવો ગાય છે, કારણ કે તે સર્વને મંગલરૂપ છે એમ (કહેલું છે). (૧૩).

એ પ્રમાણે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવી, (તેમનાં) અલૌકિકપણાનું સારી રીતે સ્થાપન કરી, તેમનું દર્શન પુરુષાર્થ હોવાથી, (તેની) નીચેના શ્લોકમાં કામના કરે છે:—

तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकान्तं दृशिमन्महोत्सवम् ॥
रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं द्रक्ष्ये ममासन्नुषसः सुदर्शनाः ॥१४॥

*'સાત્વત' શબ્દનો 'વૈષ્ણવ' અર્થ પરેલો કર્યો. યાદવોમાં 'સાત્વત' પ્રકારના યાદવો હોવાથી આવો બીજો અર્થ કરેલો છે.

+ આ ગ્રંથ હાલ જોઈએ.

મોટાઓના ફલરૂપ, ગુરુરૂપ, ત્રણ લોકના પતિરૂપ, દષ્ટિવાળાઓના મોટા ઉત્સવરૂપ રૂપને ધારણ કરનારા, લક્ષ્મીના ઇચ્છેલા સ્થાનરૂપ તેમનાં તો હું આજે જરૂર દર્શન કરીશ. મારાં પ્રભાત શોભાવાળાં હતાં. ૧૪.

'તેમનાં' એટલે પહેલાં (ઉપર) વર્ણન કરેલા (ભગવાનનાં દર્શન કરીશ). 'તુ' 'તો' શબ્દ (એ દર્શન) મનથી થએલાં હશે, એવું નથી એમ જણાવે છે. આજે જ દર્શન કરીશ. 'નૂન' 'જરૂર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ આ નક્કી થએલું છે. ભગવાન પુરુષોત્તમ છે એમ સિદ્ધ કરવા, તે સર્વ ફલરૂપ છે એમ (હવે) કહે છે.

(૧) મોટાઓને જ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તેવી તેમની ગતિ એટલે (તેમનાથી જ જઈ શકાય અથવા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા, એટલે (તેમના) ફલરૂપ (ભગવાન છે).

(૨) 'ગુરુ શબ્દથી (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું) સાધન પણ તે (ભગવાન) જ છે એમ કહે છે. ઉપદેશ કરનારા પણ તે જ છે; જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા (પણ ભગવાન જ છે).

એવી રીતે વૈદિક પ્રકારથી (ભગવાન) ઉત્તમ છે એમ કહી, (હવે) લૌકિક પ્રકારથી (તે ઉત્તમ ફલરૂપ છે એમ) (૧) 'ત્રણ લોકના પતિરૂપ' (વિગેરેથી) કહે છે. कान्त. એટલે પતિ અને (તે પણ) રૂપાળો. (૨) વળી (ભગવાન) ખાસ કરીને દષ્ટિવાળાઓના અથવા જ્ઞાનવાળાઓના મોટા ઉત્સવરૂપ છે. ઉત્સવ ફલ છે તેમાં કાંઈ વિવાદ (તકરાર) નથી; (અને) સર્વને પતિની જરૂર હોય છે; તેથી બન્ને લૌકિક ફલરૂપ (ભગવાન) છે. એવી રીતે (ભગવાન) લૌકિક અને વૈદિક ફલનું રૂપ ધારણ કરનારા હોવાથી, (તેમનું) દર્શન મોટું ફલ છે એમ સૂચવેલું છે. વળી 'તેના (લક્ષ્મીના) વિના દેવપણું ક્યાં છે?' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે લોકમાં લક્ષ્મી સર્વ પુરુષાર્થરૂપ છે. તે(લક્ષ્મીનું પણ ઇચ્છેલું आस्पदम् સ્થાન (ભગવાન જ) છે. 'મારાં પ્રભાત શોભાવાળાં હતાં' શબ્દોથી દર્શન થશે તેનું આવશ્યક (જરૂરી) ચિહ્ન કહેલું છે. આ આજનાં પ્રભાતો* ક્ષણે ક્ષણે સુંદર દર્શન છે જેમનું, તેવા પ્રકારનાં છે એટલે ક્ષણે ક્ષણે આનંદ ઉત્પન્ન કરનારા દેખાય છે. (૧૪).

એ પ્રમાણે દર્શનનો મનોરથ કહી, નીચેના શ્લોકમાં દર્શન પછીનો મનોરથ કહે છેઃ—

अथावरूढः सपदीशयो रथात् प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये ।।
धिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं नमस्य आभ्यां च सखीन् वनौकसः ।।१५।।

* દરરોજ પ્રભાત તો એક જ હોય. તેથી પ્રભાતના અવયવો એટલે પ્રભાતની ઘડીઓને અહીં પ્રભાત કહેલ હોય એમ જણાય છે.

પછી તરત રથમાંથી ઉતરીને, યોગીઓએ પણ (જેને) આત્માની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે બુદ્ધિથી ધારણ કરેલું છે તેવા બે ઈશ્વર મુખ્ય પુરુષોનાં ચરણને હું નક્કી નમન કરીશ, (અને) આ બેની સાથે (આમના) મિત્રો અને વનવાસીઓને નમન કરીશ. ૧૫.

ભગવાનનું દર્શન થયા પછી, અથવા દર્શન થઈ શકે તેવું હશે ત્યારે રથમાંથી ઉતરીને હું બે ઈશ્વરના ચરણને નમન કરીશ. (ભગવાનનો જેનામાં) આવેશ (થએલો હોય તે)માં અને (ભગવાનના) અવતારમાં ચરણનો ભેદ નહિ હોવાથી (ચરણ શબ્દ) એકવચનમાં યોજેલ છે.

'બાલકને નમસ્કાર (કરવો તે) કેમ યોગ્ય (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બે ઈશ્વર મુખ્ય પુરુષોનાં' શબ્દો યોજેલા છે. તેઓ (આપણાં) માતા અને પિતાના પણ સ્વામી છે એવો ભાવ છે. તેથી બધાએ (જીવો) જન્મથી જ (તેમના) દાસ છે એમ કહેવાયું.

'નમસ્કાર (કરવાનું) શું પ્રયોજન? (કારણ કે) દર્શનથી જ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગીઓએ પણ (જેને) આત્માની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે બુદ્ધિથી ધારણ કરેલું છે' શબ્દો યોજેલા છે. જે મનથી કલ્પેલું ચરણ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે બુદ્ધિથી ધારણ કરવામાં આવે છે, તેને સાક્ષાત્ નમસ્કાર કરવામાં આવે ત્યારે તે શું શું ન કરે? એવા અભિપ્રાયથી નમસ્કાર (કરવા)નો મનોરથ પણ યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે.

'ત્યારે આ નમસ્કારથી મોક્ષની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા 'ભક્તિ જ પ્રાપ્ત થાઓ' એવા અભિપ્રાયથી 'આ બેની સાથે આમના મિત્રો ગોપાલોને પણ નમન કરીશ' એમ કહેલું છે. પછી તે પ્રમાણે સર્વ 'વનવાસીઓને પણ નમન કરીશ' એમ (કહેલું છે), કારણ કે બધાએ ભગવાનના ધર્મો સર્વથી ઉત્તમ છે તેવું જ્ઞાન જ ભક્તિનું કારણ (ભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવનાર) છે. (૧૫).

પછી ભગવાનની કૃપારૂપ મનોરથ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अप्यंघ्रिमूले पतितस्य मे विभुः शिरस्यधास्यन्निजहस्तपङ्कजम् ॥
दत्ताभयं कालभुजङ्गरंहसा प्रोद्वेजितानां शरणैषिणां नृणाम् ॥१६॥

સમર્થ (ભગવાન) (તેમના) ચરણના મૂલમાં પડેલા મારા માથા ઉપર, કાલરૂપી સર્પની ઝપટથી દુઃખી થએલા અને શરણ ઇચ્છતા માણસોને અભય આપનાર (પોતાનાં) હસ્તકમલનું સ્થાપન કરશે. ૧૬.

ભક્તિના ભરપૂરપણાંને લીધે ધીરેધીરે (હું) નમસ્કાર નહિ કરું, પરંતુ (ભગવાનના) ચરણના મૂલમાં પડી જઈશ.

'પહેલાં (કોઈવાર) નહિ જોએલા (એવા) તારા ઉપર ભગવાન કૃપા કેમ કરશે?' એવી શંકા થાય,- તેથી 'સમર્થ' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાન મારા ઉપર કૃપા કરશે) કારણ કે, (મને) જાણવા (ઓળખવા) અને (મારા ઉપર) કૃપા કરવા (ભગવાન) સમર્થ છે. 'आशंसायां भूतवच्च' 'આશા જણાવવી હોય ત્યારે ભૂતકાલની પેઠે [ભવિષ્ય ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ વપરાય છે'] (સિદ્ધાન્તકૌમુદી ૩-૩-૧૩૨) સૂત્ર પ્રમાણે 'अपि अपास्यत्' રૂપ યોજેલું છે. ઘણું કરી ભગવાન પોતાનો શ્રીહસ્ત (મારા માથા ઉપર) સ્થાપન કરશે એટલે (તે) સ્થાપન થવાથી જ મને ઘણું સુખ થશે, એવી આશા જણાવવા 'अपि' શબ્દ યોજેલો છે. તેનાથી (શ્રીહસ્ત સ્થાપન થવાથી) બીજું પણ ફલ (પ્રાપ્ત) થશે એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધથી હસ્ત કમલનું વર્ણન કરે છે. કમલ જલનું કામ કરે છે, અને વિષ ગરમીરૂપ હોવાથી જલથી તેનો ઉપાય થાય છે. અહીં પણ કાલ એ જ સર્પ છે, તેની ઝપટથી દુઃખી થએલાને (ભગવાનનો શ્રીહસ્ત અભય આપે છે). (સર્પે) દંશ કર્યો હોય તો મંત્ર વિગેરેની જરૂર રહે, (પરંતુ) માત્ર (કાલરૂપી સર્પને) જોઈ ને જ; 'કાલ ખાઈ જશે' એમ ભય પામી (પોતાની) મિલકતનો ત્યાગ કરી નાસી ગએલા સંન્યાસીઓ અને વિવેક(સારૂં, ખરાબ પારખવાની શક્તિ)વાળા ગૃહસ્થો, એ બધા ભગવાનનું શરણ શોધે છે. વળી બીજાઓ જે દેવ વિગેરે કુલમાં જન્મેલા છે તેઓ (સર્પ ન ડસે તેવા) સાધન કરવા શક્તિવાળા છે. પશુઓ તો અજ્ઞાની જ છે, તેથી 'માણસોને (અભય આપનાર)' એમ કહેલ છે, (ભગવાનનો હસ્તકમલ) અભય આપે છે, તેથી (તેને) 'पङ्कजम्' 'કમલ' કહેલું છે. જલમાં રહેલા કમલમાં જે પ્રવેશ કરે છે તેને સર્પનો ભય રહેતો નથી જ, (કારણ કે) જલમાં વિષનું પરાક્રમ (ચાલતું) નથી, અને કમલમાં સર્પ પણ પ્રવેશ કરતો નથી. (૧૬).

એ પ્રમાણે અનિષ્ટ (દુઃખ) દૂર કરનાર તરીકે હસ્તની સ્તુતિ કરી, ઇચ્છેલું (ફલ) આપનાર તરીકે પણ નીચેના શ્લોકમાં (હસ્તની) સ્તુતિ કરે છેઃ—

समर्पणं यत्र निधाय कौशिकस्तथा. बलिश्चाप जगत्त्रयेन्द्रताम् ॥
यद्वा विहारे व्रजयोषितां श्रमं स्पर्शेन सौगन्धिकगन्ध्यपानुदत् ॥१७॥

જેની અંદર (સર્વનું) સમર્પણ કરીને ઇંદ્રે તેમ જ બલિએ ત્રણ લોકના ઇંદ્રપણાને પ્રાપ્ત કર્યું હતું વળી જે પુષ્પના જેવી સુગંધવાળા (હસ્તકમળે) વ્રજની સ્ત્રીઓ સાથેના વિહારમાં સ્પર્શથી (તેઓના) શ્રમને દૂર કર્યો હતો. ૧૭.

જે (ભગવાનના) હસ્તમાં સમર્પણ મૂકીને, એટલે (ભગવાનને) ધરવાનું કાંઈક આપીને કૌશિકઃ ઇંદ્ર અને બલિએ ત્રણલોકના ઇંદ્રપણાને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ ઇંદ્ર પહેલાંના જન્મમાં કૌશિકના ગોત્રમાં જન્મેલો. (અને) બલિની પેઠે તેણે

ભગવાનના હસ્તમાં (પોતાનું) સર્વ નિવેદન કરેલું; તેની કથા કોઈ સમયે (ભવિષ્યમાં) પ્રસિદ્ધ થશે. બલિની કથા તો પ્રસિદ્ધ જ છે. 'आप' 'પ્રાપ્ત કર્યું હતું' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે પ્રવાહ નિત્ય હોવાથી, પહેલાં પણ બલિએ ઇંદ્રનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું, અથવા 'छन्दसि लुङ् लङ् लिटः' નિયમ પ્રમાણે ભવિષ્યના અર્થમાં (आप એ) પરોક્ષ ભૂતકાલ યોજાએલો† છે.

એવી રીતે (ભગવાન) પ્રભુ હોવાથી દુઃખ દૂર કરે છે અને ઇચ્છેલું આપે છે એમ કહી, તે મિત્રની પેઠે પણ કાર્ય કરે છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વ્રજની સ્ત્રીઓ સાથેના વિહારમાં सौगन्धिकगन्धि[1] એટલે સુગંધી પુષ્પના જેવી ગંધવાળા (હસ્તકમળે) તેઓનો શ્રમ એટલે શ્રમથી થએલ જલ[1] (પરસેવો) દૂર કર્યો હતો; કારણ કે ત્રણ ગુણોવાળા° વાયુથી દૂર થાય તે પ્રમાણે (ભગવાનના) હસ્તથી પણ ગયો એમ સૂચવવા[2] (હસ્તને) શ્રમજલનો સંબંધ (થયાનું) કહેલું છે. મંદતા તો પ્રાપ્ત થઈ[3] તેથી સુગંધને માટે તેમ° કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (અક્રૂર) સદા ભગવાનના ચરિત્રને ધ્યાનમાં લેતો હતો. 'वा' 'વળી' શબ્દ ઘણા અર્થનું સૂચન થાય તે માટે યોજેલો છે. આથી (ભગવાનનો હસ્ત) સર્વના પણ ધર્મો કરે છે, અને તેથી સર્વ ફલ આપનારો છે એમ સૂચવેલું છે. (૧૭).

'તું (અક્રૂર) તો શત્રુ જ છે. અને શત્રુનું કામ કરે છે. તેથી (ભગવાન) કેશી વિગેરેની પેઠે તારો પણ વધ જ કરશે, પરંતુ (તારા ઉપર) કૃપા કરશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

न मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः कंसस्य दूतः प्रहितोपि विश्वदृक् ॥
योऽन्तर्बहिश्चेतस एतदीहितं क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥१८॥

† એટલે ભવિષ્યમાં બલિ ઇંદ્રપણું પ્રાપ્ત કરશે એમ કહેલું છે.

1. 'सौगन्धिकगन्धि' પહેલી વિભક્તિનું એકવચન છે, અને (ગયા શ્લોકમાં) 'हस्तपंकजम्' 'હસ્તકમલ' (શબ્દ આવ્યો) તેનું વિશેષણ છે. આવું સુગંધવાળું હસ્તકમલ હતું છે, શ્રમ એટલે શ્રમથી થએલ જલ કર્મ છે. હસ્તકમલે એ શ્રમથી થએલ જલને દૂર કર્યું એવો વાક્યનો અન્વય છે. (લે)

2. જેમ વાયુના સ્પર્શથી શ્રમજલ દૂર થાય તેમ શ્રીહસ્તના સ્પર્શથી તે દૂર થયું, એમ શ્રીહસ્ત વાયુની સમાન છે એમ સૂચવવા. (લે)

3. શ્રમજલને લુછી નાખવાનું નહિ કહેતાં, માત્ર સ્પર્શથી તે દૂર થયાનું કહેલું છે તેથી મંદતા પ્રાપ્ત થઈ એવો અર્થ છે. (લે)

° તેમ એટલે 'सौगन्धिकगन्धि'. આ શબ્દથી સુગંધ કહેવાઈ. માત્ર સ્પર્શથી શ્રમજલ સુકાયું એમ કહ્યું તેથી મંદતા પ્રાપ્ત થઈ. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત હોવાથી પવિત્રપણું તો છે જ. મંદ, સુગંધી અને પવિત્ર એ ત્રણ ગુણોવાળા વાયુથી શ્રમજલ દૂર થાય, એમ શ્રીહસ્તથી દૂર થયા; એવો અર્થ જણાય છે.

(હું) કંસનો દૂત (કંસે) મોકલેલો હોવા છતાં, જે ક્ષેત્ર જાણનાર હોઈ શુદ્ધ ચક્ષુથી ચિત્તની અંદર અને બહાર આ (ચિત્તની) ચેષ્ટા જૂએ છે, તેવા વિશ્વને જોનાર અચ્યુત મારામાં શત્રુ (હોવા)ની બુદ્ધિ કરશે નહિ. ૧૮.

મારામાં શત્રુ (હોવા)ની બુદ્ધિ કરશે નહિ, એટલે 'આ (હું) શત્રુ છે' એમ સ્વીકારશે (માનશે) નહિ. તેનું કારણ 'અચ્યુત' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાન) અચ્યુત હોવાથી તેમને કોઇથી પણ ભય નથી, તેથી પોતાનો અપકાર કરનાર તરીકે કોઈપણ ભગવાનનો શત્રુ નથી. (ભગવાન) દૈત્યોને હણે છે તે તો તેમના અને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવા (હણે છે). જો કે હું કંસનો દૂત છું, તેણે જ મોકલેલો છું, અને મને (કંસે) જેટલું (કરવાનું) કહેલું છે તેટલું હું કરીશ; તેથી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે (મારા ઉપર) શત્રુ(હોવા)ની બુદ્ધિ કરવી જોઇએ; તેમ છતાં (ભગવાન) અચ્યુત હોવાથી (મારા ઉપર એવી બુદ્ધિ) નહિ કરે. (મને) હણવાનું કારણ તો મારામાં નથી, એવો ભાવ છે.

વળી (ભગવાન) વિશ્વને જોનાર છે. (હું) કપટથી ભગવાનનો અપકાર કરવા તૈયાર થયો છું એમ (માની) મારા જ હિત માટે (મારો) વધ કરે, (પણ) તે મારામાં કપટ હોવાનું માનવાનું ભગવાનમાં સંભવતું નથી, કારણ કે તે (આખાએ) વિશ્વને જૂએ છે. આ (હું) જાણું છું, તેથી હું કપટ કરીશ નહિ, તેમ જ ઉદ્ધતાઇ પણ કરીશ નહિ. આ (ભગવાન વિશ્વને જૂએ છે તે) વિષયનું પ્રમાણ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ચિત્તની અંદરની અને બહારની ચેષ્ટા ભગવાન જૂએ છે. જો કોઈપણ સમયે (મારા) ચિત્તનું વલણ આવું (કપટવાળું) થશે તો (તે મને) હણે એ જ યોગ્ય છે. તેમ નહિ થાય તો મને હણશે નહિ. વળી (મારા) ચિત્તની આ (ભગવાનમાં) વિશ્વાસ હોવારૂપ ચેષ્ટા પણ ભગવાન જાણે છે. સ્વરૂપમાં રહેલા જ (ભગવાન) જાણે છે. બીજા પ્રકારથી પણ તે જાણે છે, એમ 'ક્ષેત્ર જાણનાર' શબ્દથી કહે છે. તે સર્વ ક્ષેત્રને જાણે છે એમ (આ શબ્દથી કહેલું છે). ક્ષેત્ર એટલે 'મહાભૂતો, અહંકાર....' (ભગવદ્ગીતા ૧૩. ૫થી૬)માં કહેલું વિકારવાળું શરીર. 'શુદ્ધ ચક્ષુથી' શબ્દોથી ક્ષેત્ર જોવાનો પણ ખાસ પ્રકાર કહેલો છે. (શુદ્ધ ચક્ષુથી એટલે) ચક્ષુના ચક્ષુથી (ભગવાન ક્ષેત્રને જૂએ છે). તે (ચક્ષુનું ચક્ષુ) શુદ્ધ જ હોય છે. શુદ્ધ ચક્ષુ વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ જૂએ છે. તેથી ભગવાનને બધુંએ પ્રત્યક્ષ હોવાથી, તે મારો વૃત્તાંત જાણતા હોવાથી, મારામાં શત્રુ (હોવા)ની બુદ્ધિ કરશે નહિ. ચિત્તની બહારની (ચેષ્ટા) કર્મ છે, અંદરની (ચેષ્ટા) ઇચ્છા અને જ્ઞાન છે. કેટલાક ઇચ્છા મધ્યની (ચેષ્ટા) (છે) એમ કહે છે. એમ હોય ત્યારે ચિત્ત, ચિદ્રૂપ, આનંદરૂપ અને સદ્રૂપ[1] થાય છે. (૧૮)

૧. જ્ઞાન ચિદ્રૂપ છે, ઇચ્છા આનંદરૂપ છે, કારણ કે સુખ આપવું એ ઇચ્છાનો ગુણ છે. કાર્ય (કર્મ) સદ્રૂપ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

'છતાં પણ (કંસ સાથેના તારા) સંબંધના દોષને લીધે, અને (તું કંસનો સેવક હોવાથી) અન્ન વિગેરેના દોષને લીધે (ભગવાન) તારો અંગીકાર નહિ કરે' એવી શંકા થાય, તે નીચેના શ્લોકમાં દૂર કરતાં (પોતાનો) મનોરથ કહે છે:—

अप्यङ्घ्रिमूलेऽवहितं कृताञ्जलिं मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ।

सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो वोढा मुदं वीतविशङ्क ऊर्जितः ॥१९॥

વળી (ભગવાન) ચરણના મૂલમાં સાવધાન રહેલા બે હાથ જોડેલા મને સ્મિતવાળી દયાની દૃષ્ટિથી જોશે. તરત જ જેનાં સર્વ પાપ નાશ થએલાં છે તેવો (હું) આનંદ પ્રાપ્ત કરીશ, (અને) શંકાવિનાનો થઈ સમર્થ થઈશ. ૧૯.

પહેલાનાં પુણ્યને લીધે હું (ભગવાનના) ચરણોમાં પડીશ ત્યારે (મારો) અપરાધ દૂર થતાં, 'આનો નાશ થાય છે' એમ (ભગવાનની) મારા ઉપર દયા થશે. ત્યારે દયાની દૃષ્ટિથી 'તરત જ જેનાં સર્વ પાપ નાશ થએલાં છે તેવો' થઇ, (હું) મુદં પરમાનંદ વોઢા પ્રાપ્ત કરીશ, અને ત્યાર પછી 'શંકાવિનાનો' થઇશ, અને સમર્થ થઇશ.

ચરણના મૂલમાં જે પડેલો હોય તે અવશ્ય દેખાય. નહિતો (તેને જોવામાં ન આવે તો) આગળ જવાનું ન બને. 'કદાચ બીજામાં ચિત્તવાળા (ભગવાન) (ચરણના મૂલમાં પડેલાના) ઉપર પગ મૂકીને અથવા (તેને) કૂદી જઇને (આગળ) જાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાવધાન રહેલા' શબ્દ યોજેલ છે. હું સાવધાન રહીને 'હું શરણે આવેલો છું' એમ (ભગવાનને) મારી જાણ કરીશ. બુદ્ધિ જુદા પ્રકારની (દુષ્ટ) નહિ થાય, એવા પ્રયોજનથી 'બે હાથ જોડેલો' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી જ (ભગવાન) મને જોશે, અવશ્ય મને જોશે, તેનું પ્રમાણ 'अमी'* 'આ' શબ્દથી કહેલું છે કે હમણાં જ (ભગવાનનો) વિચાર કરતાં જ તે પ્રત્યક્ષ થયા, તોપછી (તેમના ચરણમાં પડીશ) તે સમયનું તો કહેવું જ શું? મારૂં (કંસની આજ્ઞાથી તેમને મથુરા લઇ જવા આવવાનું) કાર્ય અને પહેલાંની દુષ્ટતા સંભારીને (ભગવાન) સ્મિતવાળા પણ થશે (સ્મિત કરશે), પછી મારી વર્તણુક જાણીને દયાની દૃષ્ટિ પણ (તેમની) થશે. એ પ્રમાણે (મારા ઉપર) ભગવાનની દૃષ્ટિ, મંદ હાસ્ય અને સ્નેહ થશે ત્યારે (મને) દેશ કાલ અને કર્મની દરકાર નહિ રહેવાથી, તરત જ હું પાપવિનાનો થઇશ. વાસના પણ જશે એટલે મને મૂકી દઇ નીચે જ પડશે, અને ભગવાને મારા ઉપર આટલો ઉપકાર કરેલો હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત થતાં મને તરત જ સંતોષ થશે, કે પહેલાં મેં (ભગવાનનો) જેટલો અપરાધ કરેલો છે તેટલો ભવિષ્યમાં નહિ થાય. પહેલાંનો અપરાધ જો ભગવાને દૂર કરેલો છે, તો ભવિષ્યને માટે કાંઇ સંદેહ રહેશે નહિ, તેથી હું 'શંકા વિનાનો' થઇશ, એટલે (ભગવાનનો) અપરાધ થવાની શંકા જ

* 'मामीक्षिता स्मित...' પાઠ લઈ આનો અર્થ કરેલો જણાય છે.

થશે (રહેશે) નહિ. પછી ભગવાનના ભક્તોમાં અથવા ભગવાનનાં કાર્યોમાં (ભગવાનનાં કાર્યો કરવા) હું 'अर्पितः' 'સમર્થ' થઇશ. આ બધાનું મૂલ દર્શન જ છે. (૧૯).

પછી નીચેના શ્લોકમાં બીજો મનોરથ કહે છેઃ—

सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोर्भ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ माम् ॥
आत्मा हि तीर्थीक्रियते तदैव मे बन्धश्च कर्मात्मक उच्छ्वसित्यतः ॥२०॥

(ભગવાન પોતાના) બે મોટા હસ્તોથી ગાઢ મિત્ર, કુટુંબી, અને જેને બીજો (કોઇ) દેવ નથી તેવા મને આલિંગન કરશે?, તો (મારો) દેહ તીર્થ બનશે અને તે સમયે જ આ (શરીર)થી કર્મરૂપ બંધન તૂટી જશે. ૨૦.

ભગવાન (પોતાના) બે મોટા હસ્તોથી મને આલિંગન કરશે કે? જો તેમ કરશે તો મારો आत्मा એટલે દેહ તીર્થ બનશે; એટલે તીર્થ નથી તેવો હોવા છતાં પણ તીર્થ બનશે, (અને) લોકોનો પણ ઉદ્ધાર કરશે, તોપછી મારો ઉદ્ધાર કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય? આલિંગન ત્રણનું થાય છે (૧) અંતઃકરણના સંબંધીઓનું (૨) દેહના સંબંધીઓનું અને (૩) શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભક્તોનું. હું તો આ ત્રણે પ્રકારનો છું તેથી મારૂં આલિંગન તો (ભગવાન) કરશે જ. (૧) ગાઢ મિત્ર એટલે ઘણો સ્નેહ રાખનારો (હું છું). (૨) (હું) કુટુંબી એટલે (ભગવાનના જ) ગોત્રમાં જન્મેલો (છું), (અને) (૩) જેને બીજો (કોઇ) દેવ નથી તેવો (હું) છું. (ભગવાન સાથેનું અક્રૂરનું) ગાઢ મિત્રપણું લોકમાં શંકાવાળું હોવા છતાં, (અક્રૂરના) પોતાના અનુભવથી તેનો) નિશ્ચય થએલો હોવાથી, (તે) સિદ્ધ થએલું હોય તેવું કહેલું છે. (ભગવાન અક્રૂરનું આલિંગન કરે તેમાં) કાંઇ અડચણ નથી; (તે) જરૂરી છે અને (તેમ કરવાનું) પ્રયોજન છે, એમ જણાવવા (આ) ત્રણ કારણો કહેલાં છે. ભગવાનના સ્પર્શને લીધે અથવા સ્પર્શ થતાં (અક્રૂરનો) દેહ ઉત્તમ થશે એમ પ્રસિદ્ધ કરવા, 'દેહ' માટે 'આત્મા' શબ્દ યોજેલો છે. આ અર્થ યોગ્ય છે કે સર્વ અંગમાં ચરણ હલકા હોય છે. ત્યાં (ભગવાનના ચરણમાં) જ્યારે ગંગા વિગેરે તીર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી તેનાથી ઉત્તમ અંગોમાં તો તેનાથી પણ મોટાં જ તીર્થો નીકળે. તેથી (ભગવાનના) આલિંગન પછી (ભગવાનના હસ્તોમાંથી) નીકળેલો દેહ ગંગા વિગેરે કરતાં પણ મોટો જ હોય. 'तदैव' 'તે સમયે જ' શબ્દોનો સંબંધ (તેની) પછીના (વાક્ય) સાથે જ (હોવાનો) છે. તે સમયે જ (તીર્થ) થએલો (દેહ) પછી પણ (તેવો જ) બાકી રહેશે; એવો (તેનો અર્થ) છે). તે સમયે જ કર્મરૂપ બંધન उच्छ्वसिति એટલે તૂટી જશે. આ (શબ્દ)થી પોતાનો (પોતે કરવાનો) પરોપકાર કહેલો છે. 'આ'

'આથી' એટલે આ શરીરથી, અથવા કારણરૂપ મારાથી (બીજાના કર્મરૂપ બંધ તૂટી જાઓ). (૨૦).

એવી રીતે (ભગવાન સાથે) મનના અને શરીરના સંબંધની પ્રાર્થના કરી, નીચેના શ્લોકમાં વાણીના (સંબંધ) ની પ્રાર્થના કરે છેઃ—

लब्धाङ्गसंगं प्रणतं कृताञ्जलिं मां वक्ष्यतेक्रूर ततेत्युरुश्रवाः ।
तदा वयं जन्मभृतो महीयसा नैवादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥२१॥

ઘણી કીર્તિવાળા (ભગવાન) શરીરનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરેલા, બે હાથ જોડેલા મને 'હે અક્રૂર! હે તાત!' એમ કહેશે? ત્યારે આપણે જન્મેલા (પ્રમાણ). જે મોટાથી આદર પામેલો જ નથી તેના તે જન્મને ધિક્કાર છે. ૨૧.

પહેલાં (જણાવેલાં) ધર્મો ચાલુ રહે છે એમ જણાવવા (તેમને) ફરી કહેલા છે. તેમ ન કરે (એ ધર્મો ફરી ન કહે) તો વિકલ્પ* થાય. लब्धः પ્રાપ્ત કરેલો છે अङ्गसंगः શરીરનો સંબંધ જેણે (તેવો હું હોઇશ). આટલાથી અહંકાર થાય તેથી "પ્રણામ કરેલા" શબ્દ યોજેલો છે. આ પહેલાં (કહેલા) ધર્મ છે. પછી 'બે હાથ જોડેલો' એટલે ફરીથી વિજ્ઞપ્તિ કરનારો હું (હોઇશ). તે સમયે 'હે અક્રૂર! હે તાત!' એમ (ભગવાન) મને કહેશે? (હે અક્રૂર! એમ) નામથી (કરેલું) સંબોધન મોટાઈ જણાવનારૂં છે. (હે તાત! એમ) પિતાની સરખામણીથી (કરેલું સંબોધન) સગપણ અને સ્નેહ જણાવનારૂં છે. 'इति' 'એમ' શબ્દ પ્રકાર જણાવનારો છે. એવાં સંબોધનનું ફલ 'ત્યારે આપણે[1] જન્મેલા (પ્રમાણ)' શબ્દોથી કહે છે. (ત્યારે આપણે) સ્વભાવથી× અને કુલથી+ (જન્મેલા પ્રમાણ). તેમ ન હોય તો, મોટાની+ ઉત્પત્તિ અને તેવા કુલમાં+ થએલી ઉત્પત્તિ વ્યર્થ થાય.

'સ્વભાવથી મોટાનો પણ ભગવાન અંગીકાર 'ન કરે તો શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે મોટાથી આદર પામેલો નથી તેના જન્મને ધિક્કાર છે.' એમ કહેલું છે. સદા આદર ન મળે તોપણ કોઈકવાર પણ આદરની

* પહેલાં કહેલાં ધર્મો જો ફરી કહેવામાં ન આવે, તો તે પહેલા કહેલા ધર્મો અથવા અહિં કહેલા ધર્મો, એ બેમાંથી એક પ્રકારના જ ધર્મો હશે, બંને પ્રકારના નહિ હોય એવો અર્થ થાય. એવો ભાવ છે.

૧. 'આપણે' શબ્દથી અક્રૂર પોતાને માટે બહુવચન યોજી પોતાની મોટાઈ જણાવે છે. [કે]

×હે અક્રૂર સંબોધનથી તે સ્વભાવથી જન્મેલો પ્રમાણ છે એમ કહેવાયું, અને તે મોટો છે એમ કહેવાયું.

+ 'હે તાત' સંબોધનથી તેનો ભગવાનના એટલે મોટા કુલમાં જન્મ થયો છે એમ કહેવાયું.

આવશ્યકતા રહે છે[૨]. તે (ત્યાંકવાર પણ આદર) ન હોય તો જન્મ વ્યર્થ જ થાય. તે જન્મથી લૌકિક કાર્ય પણ થતું નથી એમ જણાવવા '(તેને) ધિક્કાર છે!' એમ કહેલું છે. ૨૧.

'ભગવાન પુરુષોત્તમ છે. તું તો હલકો છે, (તેથી) ભગવાન એવી રીતે તારો આદર કેમ કરશે? (કારણકે) તેમને સગપણ વિગેરેની તો જરૂર નથી જ.' એવી શંકા થાય તે ખરૂં, છતાં પણ મારો (અક્રૂરનો) મનોરથ સિદ્ધ થશે જ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा ।
तथापि भक्तान् भजते यथा तथा सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥२२॥

તેમનું કોઈપણ વહાલો કે ગાઢમિત્ર નથી, તેમ જ (કોઈ) અપ્રિય દ્વેષ કરવા યોગ્ય અથવા દરકાર નહિ કરવા યોગ્ય પણ નથી. તોપણ જેમ આશ્રય કરેલું કલ્પવૃક્ષ (ઇચ્છેલા) પદાર્થ આપે છે તેમ ભક્તો જેમ (ભગવાનને ભજે છે) તેમ (ભગવાન) ભક્તોને ભજે છે. ૨૨.

વાસ્તવિક રીતે ભગવાન સર્વેનું પણ અંદરનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે જો (ભગવાન કોઇથી) જુદા હોય તો (હરકોઇને) ભગવાનથી જુદા પાડનાર પાંચ હોવા જોઈએ. લોકમાં જીવોને પરસ્પર પાંચ (પાંચ પ્રકારનો) સંબંધ હોય છે. (૧) દરકાર કરવી તે, (૨) દરકાર ન કરવી તે અને (૩) દ્વેષ કરવો તે એવા ભેદથી બુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. (૧) દેહના સંબંધને લીધે અથવા (૨) મિત્ર હોવાને લીધે એમ દરકાર બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. (૧) પોતાના દ્વેષપણાને લીધે અથવા (૨) (જેનો દ્વેષ કરવામાં આવે) તેણે કરેલા અપકારને લીધે (થતો), એમ દ્વેષ પણ બે પ્રકારનો હોય છે.

તેઓમાં (૧) 'વહાલો' એટલે દેહના સંબંધવાળો પ્રેમાળ. (૨) 'ગાઢમિત્ર' એટલે ઘણી મિત્રતાવાળો. ભગવાન સર્વના મિત્ર હોવાથી, એવા સામાન્ય મિત્ર નહિ એમ જણાવવા (सुहृत्तमः એમ) 'तम' પ્રત્યય લગાડેલો છે. (૩) 'અપ્રિય' એટલે પોતે જેનો દ્વેષ કરે છે તે. (૪) 'દ્વેષ કરવા યોગ્ય' એટલે દ્વેષનું કારણ (થએલો)[૧] અથવા વિરોધી.[૧] ભગવાન તો કોઇને પણ (આ પૈકી) કોઈપણ પ્રકારના થતા નથી, કારણ કે આ (બધા) દેહના જ ધર્મો છે. તેથી લૌકિક ન્યાયપ્રમાણે (ભગવાનથી) માન અથવા અપકાર થતો નથી. (૫) અર્થ બરાબર સમજાય તે માટે બીજું કહેલું છે.[૨]

૨. 'નૈર્વાદિતઃ' માં 'ધૃષ' શબ્દ છે, તેનો આ વાક્યથી અર્થ કરેલો છે. (લે)

૧. 'દ્વેષનું કારણ (થએલો)' એટલે 'અપકાર કરનારો'. (લે)

૨. (દૃષ્ટાંત માટે બીજું કહેલું છે' એવો લેખ પ્રમાણે અર્થ છે). આનો અર્થ એવો છે કે જેમ ભગવાન કોઈનો અપકાર કરનારા નથી તેમ જ કોઈ તેમના તરફ દ્વેષ પણ કરતું નથી. (લે) આવો અર્થ અહીં કહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન જણાતું નથી. તેથી આ

હતાં પણ ભક્તિયોગ પ્રમાણે (ભગવાન), તેમ કરશે. (માથા ઉપર કુંમાં
કરશે); એમ કર્તાપણાથી કહે છે; (કારણ કે) (ભગવાન) તેમ ન કરે તો 'જેઓ
મને જે પ્રમાણે ભજે છે...' (ભગવદ્‌ગીતા) પ્રતિજ્ઞા ખોટી થાય (ઠરે). તેઓ
(ભક્તો) પણ ભગવાનને ભજે છે, તેથી જેમ ભક્તો ભજે છે તેમ (ભગવાન)
ભક્તોને ભજે છે.

'એમ હોય તો અનર્થ જ થાય; અને (ભક્તિ કરવાનું) પ્રયોજન પણ
રહે નહિ. ભક્ત (ભગવાનને) નમસ્કાર કરે છે અને (તેમનાં) ચરણો ચાંપે છે:
જો (ભગવાન), તેમ કરે તો જીવોમાં કાર્ય(ધર્મ)નો જ નાશ થાય. ભગવાનને
તુલસી સમર્પણ કરવામાં આવે છે. ભગવાન પણ જો (જીવોને) તુલસી જ આપે
તો શું થાય? (કાંઇ પ્રયોજન સરે નહિ)' એવી શંકા થાય; તેથી 'જેમ
(આશ્રય કરેલું) કલ્પવૃક્ષ (પદાર્થો આપે છે)' એમ કહેલું છે: (જીવો) ભજન
કરવા માટે જ તેમ કરે છે; ભગવાન તો તેને અનુસરતું—ઇચ્છેલું જ ફલ આપે
છે; પરંતુ તેણે (જીવે) કરેલું (ફલ) અથવા પોતાની ઇચ્છાથી ફલ આપતા નથી.
જેમ કલ્પવૃક્ષ, (તેની) પાસે જવાથી જ કાર્ય પાર પાડે છે (તેમ ભગવાન ફલ
આપે છે). ભગવાન સર્વરૂપ હોવા છતાં ભક્તોને જ (ફલ) આપે છે એવો
પક્ષપાત આથી દૂર થાય છે; કારણ કે ઇચ્છેલું ફલ આપનાર કલ્પવૃક્ષ પક્ષપાતી
થતું નથી; કારણ કે તેમ ન હોય (કલ્પવૃક્ષ પક્ષપાતી ગણાતું હોય) તો વ્યવસ્થા
રહે નહિ. કર્મનું ફલ તો નજીવું છે. તેમ હોય (કર્મ પ્રમાણે ભગવાન ફલ
આપતા હોય) તો ભગવાનનું શ્રેષ્ઠપણું ન હોય. તેથી (ભગવાન) જેઓ (તેમનો)
આશ્રય કરે છે તેમને જ ફલ આપે છે; પરંતુ જેઓ આશ્રય કરતા નથી તેમને
ફલ આપતા નથી એટલે સર્વ યોગ્ય જ છે. (૨૨).

એવી રીતે ભગવાન સંબંધી કાયા, વાણી અને મનથી થતાં મનોરથો
કહી, નીચેના શ્લોકમાં બલભદ્ર સંબંધી મનોરથ કહે છે:—

किं चाग्रजो मावनतं यदूत्तमः स्मयन् परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ ।
गृहं प्रवेष्याप्तसमस्तसत्कृतं सम्प्रक्ष्यते कंसकृतं स्वबन्धुषु ॥२३॥

પ્રમાણે અર્થ કરેલ નથી. 'બીજું' એટલે ઉપર ત્રણ સંબંધ કહ્યા તે પૈકીનો બીજો સંબંધ,
'દરકાર નહિ કરવી તે' એવો સંબંધ, એવો અર્થ જણાય છે. 'દરકાર ન કરવી' એટલે
કોઇ જાતનો સંબંધ ન હોવો. આમ ભગવાનને કોઇ જાતનો સંબંધ નથી.-એ સમજાવ
તે માટે આ કહેલ છે.

૩. 'तथा' શબ્દનો અર્થ 'ભજે છે' એવો મૂલ શ્લોકમાં તથા શ્રીસુબોધિનીમાં થાય
છે. 'यथा तथा' શબ્દો વચ્ચે 'भक्ताः' 'ભક્તો' અધ્યાહાર છે. (લે) 'तथा' એટલે 'तथा कुर्वन्ति'
'તેમ કરે છે' એટલે ભજે છે એમ આવો અર્થ થઈ શકે છે.

૪. 'ભગવાન કર્મ પ્રમાણે ફલ આપશે. તેમનો આશ્રય કરવાનું શું પ્રયોજન?'
એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (લે).

વળી યદુઓમાં ઉત્તમ મોટાભાઈ હસતાં, નમન કરેલા મને આલિંગન કરી, હાથથી પકડી, ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી, સર્વ પ્રકારના સત્કાર આપી, પોતાનાં સગાંઓ પ્રતિ કંસે કરેલ પ્રસિદ્ધ (વૃત્તાંત) પૂછશે ? ૨૩.

અગ્રજ: એટલે મોટાભાઈ. આ(શબ્દ)થી (એમ જણાવ્યું છે કે) હું બધાએ વૃત્તાંત જાણું છું, તેથી (તે) મારા ઉપર કૃપા કરશે, એવો ભાવ છે. તેમને પણ હું નમન કરીશ. મોટો પણ નાનાને નમન કરે તેનું કારણ (નાનાનું) ઉત્તમપણું છે * એમ (જણાવવા) 'યદુઓમાં ઉત્તમ' શબ્દ યોજેલ છે. 'કંસનો ઘાત કરાવવા તું (અક્રૂર) ઠીક આવ્યો' એમ તે હસશે. (પછી હું) બંધુ હોવાથી (મને) આલિંગન કરી, મોટાઈ (માન) આપી મને હાથથી પકડી, (ઘર) ઘણું નજીક હોવાથી મને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી, ભોજન કરાવી, (હું મારા) ઘેર ગયો હોઉં તેમ અથવા તેથી પણ વધારે (સંભ્રમ) કરી, પ્રાપ્ત કરેલા છે સર્વ પ્રકારના સત્કાર જેણે તેવા, પછીથી વિશ્રામ લીધેલા મને પોતાના સગાંઓ પ્રતિ કંસે કરેલ (વૃત્તાંત) પૂછશે ? 'किम्' એટલે લોકમાં પ્રસિદ્ધ (વૃત્તાંત પૂછશે). ભગવાન (આવું કાર્ય કરવા માટે) મોટા હોવાથી (બલભદ્રસંબંધી આ) મનોરથ (કરેલો છે.) ૨૩.

માર્ગમાં રથ રાખીને સંધ્યા સુધી એ પ્રમાણે (અક્રૂરે) અનેક પ્રકારના મનોરથો જ કર્યા. છતાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિમાં બધાએ અનુકૂલ જ થાય છે, તેથી રથ જ તેને ગોકુલ લઈ ગયો. તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

इति सञ्चिन्तयन् कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि ।
रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप ॥ २४ ॥

હે નૃપ! એ પ્રમાણે રસ્તામાં શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરતાં શ્વફલ્કના પુત્રને રથે ગોકુલ પહોંચાડ્યો અને સૂર્ય અસ્તાચલ પહોંચ્યો. ૨૪.

(મનની) અંદર શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરતાં જ, શ્વફલ્કનો પુત્ર હોવાથી (જે) મોટો (હતો તેવા અક્રૂર)ને જ્યારે (હૃદયની) અંદર ભગવાન પ્રાપ્ત થયા ત્યારે રથે (તેને) ગોકુલ પણ પહોંચાડ્યો.[1] ભગવાન બીઓને જ આનંદરૂપ થાય છે તેથી સંધ્યા જેની અવધિ (છેડો) છે તેવી રાત્રિએ જ (ગોકુલ પહોંચવું એવો) તે-

*અક્રૂર બળભદ્રથી વયમાં મોટા હતા, એમ આથી જણાય છે.

૧ 'प्राप्तः' શબ્દ 'प्रापितः' ના અર્થમાં યોજાએલો છે. (તે). 'પહોંચ્યો' નહિ, પણ 'પહોંચાડ્યો' એવો તેનો અર્થ થાય છે.

(અક્રૂર)નો મનોરથ ફલે તે માટે "અસ્ત" પણ અસ્ત પામ્યો એમ 'સૂર્ય' (અરતાચલ પહોંચ્યો)' શબ્દથી કહેલું છે. 'ચ' (અને) શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) સૂર્ય પણ સર્વ પ્રકારે અનુકૂલ થયો. મંગળ મુહૂર્તમાંથી જ (શુભ રીતે જ) કરવી જોઈએ એમ જણાવવા 'હે નૃપ' એવું સંબોધન કરેલું છે. અપશુકન (વચન) ન થાય તે માટે 'ગિરિ' 'અચલ' પદ યોજેલું છે. શ્વફલ્ક મોટા પ્રભાવવાળો હતો, તેથી (અક્રૂર પણ) તેવો જણાય તે માટે, તેના (શ્વફલ્કના) નામથી તેને (અક્રૂરને) જણાવેલો છે. તેમ (મોટા પ્રભાવવાળો) ન હોય તો પાપરૂપવાળો (ભગવાન પાસે) આવી શકે નહિ. ૨૪.

'અહીં' (અક્રૂર ગોકુલ પહોંચ્યો અને તેને ભગવાનનાં દર્શન થયાં તે એની) વચ્ચે (તેની) ભક્તિ ઘણી હતી એમ દર્શાવવા તેની કાયાની ક્રિયા પણ કહેવી જોઈએ તેથી, અને (તે ક્રિયા) લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે, હેતુ, ક્રિયા અને ફલ જણાવનારા (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ શ્લોકોથી, (તેની) કાયાની ક્રિયા) કહે છે:—

पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ॥
ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यब्जयवांकुशाद्यैः ॥२५॥

જેમની સ્વચ્છ ચરણરજ સર્વ લોકપાલોના મુકુટો ઉપર રહેલી છે તેમનાં પૃથ્વીના આનંદરૂપ, કમલ યવ અંકુશ વિગેરેથી ઓળખાતાં પગલાંઓ તેણે ગોસડામાં જોયાં. ૨૫.

જે ભગવાન હૃદયમાં ફલ તરીકે પ્રકટ થાય છે, તેમનાં ભૂમિ ઉપર ઉઠેલાં (પડેલાં), ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવનારી રજવાળાં પગલાંઓ તેણે જોયાં. તે રજ ધારણ કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવા, તે રજ પ્રભાપણું (વિગેરેથી પણ ઊંચી છે, એમ 'જેમની સ્વચ્છ ચરણરજ સર્વ લોકપાલોના મુકુટો ઉપર રહેલી છે' વિશેષણથી કહે છે. अखिलाः સર્વે लोकपालाः લોકપાલો. સર્વ(લોકપાલ)ની સત્તા ભગવાનને આધીન જ છે એમ જણાવવા દેવો, દૈત્યો વિગેરે બધાએ લોકપાલોનો સમાવેશ કરેલો છે. મોટાઓ જેની સેવા કરે તે જ મોટો હોય, એમ જણાવવા 'લોકપાલો' શબ્દથી (તેઓ) સ્વરૂપથી પણ ઊંચા છે એમ (જણાવેલું છે).

૨ ગોપોની સાથે ગાયો ચારવી વિગેરે કાર્યથી (દિવસે) ભગવાન થાકેલા જેવા હોય. રાત્રે ઘેર પધારી, યશોદા ગોપીઓ વિગેરે સ્ત્રીઓને જ જેની સાથે જે યોગ્ય હોય તેવા વિલાસોથી ભગવાન આનંદ આપે છે. તેથી સંધ્યાથી આરંભી રાત્રિ થાય ત્યારે ગોકુલ પહોંચવું એવો જે (અક્રૂરનો) મનોરથ હતો તે ફલે તે માટે. (લે)

* 'અસ્ત પામવું' એટલે પડતી થવી, આ અપશુકન છે. તેથી તેમ ન જણાય તે માટે સૂર્ય અસ્તાચલ પહોંચ્યો એમ કહેલું છે એવો ભાવાર્થ છે.

'મુકુટો ઉપર રહેલી' શબ્દથી તેઓની (ભગવાનને નમન કરવાની) પ્રવૃત્તિ ધર્મ માટે નથી (એમ સૂચવેલું છે), કારણ કે ધર્મ માટે જે નમન કરે છે તે તેમાં જ નમન કરે છે, પરંતુ સર્વ આભરણોથી શણગારાએલો તો ઈશ્વરને જ નમન કરે છે. (લોકપાળો) જ્યાં હોય ત્યાં ચરણોની રજ પણ (તેમના) મુકુટના સંબંધવાળી થાય, તેથી આ રજ તેવી નહોતી એમ જણાવવા, 'સ્વચ્છ' વિશેષણ કહેલું છે. 'આવી (લોકપાળોના મુકુટો ઉપર રહેલી) છે ચરણરજ જેમની' એ પ્રમાણે (કહી), ભગવાનના સંબંધને લીધે જ તેનું (ચરણરજનું) માહાત્મ્ય (જણાવેલું છે), પરંતુ કસ્તૂરીની પેઠે રજ સ્વરૂપથી જ (પોતાથી જ) ઊંચી નથી. 'એવા(ભગવાન)નાં પગલાંઓ તેણે જોયાં' એમ કહી, (તેને) નિધાનની[1] પ્રાપ્તિ થઈ હોય એમ સૂચવેલું છે.

'આ ભગવાનનાં પગલાંઓ છે એમ તેણે શાથી જાણ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી '(કમળ, યવ, અંકુશ વિગેરેથી) ઓળખાતાં' વિશેષણ યોજેલું છે. (ચરણ) સુખથી સેવા કરી શકાય તેવું અને ફળ આપનાર છે (એમ જણાવવા) (તેના તળમાં) કમળનું ચિહ્ન છે, કીર્તિ પ્રકટ થાય તે માટે (તેમાં) ધ્વજની આકૃતિ છે, મનરૂપ હાથીને રોકવા માટે (તેમાં) અંકુશનું ચિહ્ન છે. 'વિગેરે' શબ્દથી (તેમાં) ધજા વિગેરે પણ છે (એમ કહેલું છે).

'ભગવાને એવાં દુર્લભ પગલાંઓ કેમ પ્રકટ કર્યાં ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પૃથ્વીના આનંદરૂપ' શબ્દ યોજેલો છે. તે (પગલાંઓ) પૃથ્વી ઉપર આનંદરૂપ છે. નજીવાં સ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણે ભગવાન મોટાં ફળ(રૂપ પગલાંઓ) આપે છે એવા (વિચાર)થી ભૂમિ ઉપર રહેલાઓને ભજનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે, ભૂમિ ઉપર ભજન પ્રકટ કરવા (ભગવાને તેમને) આનંદરૂપ પ્રકટ કરેલાં છે. (૨૫).

તે (પગલાં)ના દર્શન થતાં ભક્તે જે કરવું યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसम्भ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः ।
रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति ॥२६॥

તેમનાં દર્શનથી (થએલા) આનંદથી જેની વ્યાકુળતા વધી ગઈ છે, પ્રેમને લીધે જેનાં રૂંવાડાં ઊંચાં થએલાં છે, આંસુનાં ટીપાંથી

[1] 'નિધાન' એટલે 'મૂકવું તે.' તેની પ્રાપ્તિ. અક્રૂર પોતામાં તે પગલાંઓનું સ્થાપન કરશે, એવો અર્થ છે. (લિ) નિધાનનો અર્થ ખજાનો, કોશ પણ થાય છે. ભૂમિ ઉપરનો આ કોશ અક્રૂરને પ્રાપ્ત થયો એમ સૂચવેલું છે, એવો અર્થ પણ થાય. 'इव' 'કોષ નહિ.' શબ્દથી આ અર્થ વધારે સંભવિત લાગે છે.

જેની દૃષ્ટિ ભરાઈ આવેલી છે તેવા તેણે 'અહો! આ પ્રભુના ચરણની રજ છે' એમ (વિચારી), રથમાંથી પડી જઈ તે(રજ)માં આળોટવા માંડ્યું. ૨૬.

તે રેણુઓ ભગવદીય શરીરને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેઓથી ઉત્પન્ન થતાં; પહેલાં જે દેહ વિગેરે હતા તે પુરા થયા (જતા રહ્યા)" એમ કહેવું જોઈએ. તે સમયે તે(દેહ વિગેરે)માં જે ભક્તિરસે પ્રવેશ કર્યો તેણે પોતાના ધર્મો પ્રકટ કરી તેના (પહેલાંના દેહ વિગેરેના) ધર્મોને કઢાવી દીધા એમ કહે છે.

તે પગલાઓનાં દર્શનથી જે ઘણો આનંદ થયો, તેનાથી વધી ગયેલી છે વ્યાકુલતા જેની (તેવો અક્રૂર થયો). (આ વિશેષણથી) મનનો ધર્મ વ્યાકુલતા જણાવી. 'પ્રેમને લીધે ઊંચાં થએલાં છે રુંવાડાં જેનાં' (વિશેષણથી) દેહનો ધર્મ જણાવ્યો. 'આંસુનાં ટીપાંઓથી ભરાઈ આવેલી છે દૃષ્ટિ જેની' એ(વિશેષણ)થી ઇન્દ્રિયના ધર્મો જણાવ્યા. પછી (મન, દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના) પહેલાંના ધર્મો જતા રહેવાથી, દેહ તે(રજ)માં પડ્યો, એમ ત્રીજા ચરણથી કહે છે. ચેતન ન હોય (નિર્જીવ હોય) તે પડી જાય, તે પ્રમાણે તે પડી ગયો, એવો અર્થ છે. પછી રજના પ્રભાવથી અક્રૂર 'વા' એટલે પ્રસિદ્ધ થયો. (તેનો) અંદરનો દેહ[1] ભગવદીય થયો. બહારનો દેહ પણ તેવો જ (ભગવદીય) થાય તે માટે તે રજમાં તે ન્યચેષ્ટત—આળોટ્યો. બહાર તેવી (ઉપરના ત્રણ અક્રૂરના વિશેષણોથી જણાવી તેવી) લાગણી નહિ હોવાથી, (શરીરની) માત્ર ક્રિયા જ કહેલી છે.

'વારંવાર આળોટવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી તે વિષયમાં તેના (અક્રૂરના) (મનમાં) રહેલું પ્રયોજન ચોથા ચરણથી કહે છે. આટલા સમય સુધી તેણે (શ્રીકૃષ્ણને) શાસ્ત્રના અર્થ તરીકે, (શાસ્ત્રમાં જેમને વર્ણવેલા છે તેવા), ઈશ્વર તરીકે, મોટા (મુરબ્બી) તરીકે, અથવા સંબંધી તરીકે જાણેલા. હવે તો પોતે શુદ્ધ સેવક થયો, અને ભગવાન (તેના) પતિ થયા. આમ થતાં, તેમની (ભગવાનની) ઘણી જ દુર્લભ ચરણરજ આ પ્રમાણે ભૂમિ ઉપર રહે તે કેમ યોગ્ય ગણાય, એમ (વિચારી), તે બધીઓને પોતાના શરીરનો સંબંધ કરાવવા (શરીર ઉપર ચડાવી દેવા), જ્યાંસુધી તે બધીએ રજ (પોતાના) શરીર ઉપર ચડી જાય ત્યાંસુધી તે આળોટ્યો. વળી 'અહો!' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે આશ્ચર્ય રસવાળો પણ થયો (આશ્ચર્ય પણ પામ્યો). આ (શબ્દ)થી (રજનું) માહાત્મ્ય સૂચવેલું છે. (૨૬).

એ પ્રમાણે તે(અક્રૂર)નું કૃત્ય કહી, નીચેના શ્લોકમાં ફલ કહે છે:—

देहं भृतामियानर्थो हित्वा दम्भं भियं शुचम् ॥
संदेशाद् यो हरेर्लिङ्गदर्शनश्रवणादिभिः ॥२७॥

૧ 'અંદરનો દેહ' એટલે 'વાસનારૂપ દેહ' (લે)

દંભ, ભય અને શોકને તજી સંદેશાથી આરંભી હરિના ચિહ્નનાં દર્શન શ્રવણ વિગેરેથી જે (અક્રૂરને પ્રાપ્ત થયું) તેટલો દેહ ધારણ કરનારાઓનો પુરુષાર્થ છે. (૨૭).

જે આ(અક્રૂર)ને પ્રાપ્ત થયું તેટલો જ દેહધારણકરનારાઓનો અર્થ: પુરુષાર્થ છે; એટલે જન્મનું સફલપણું છે; કારણ કે જે ઉત્પન્ન થયેલ છે તેણે પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ, અને તે (પરમ પુરુષાર્થ) ભગવદીય હોવાપણું છે. તે જેવી રીતે (પ્રાપ્ત) થાય તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્ઞાન વિગેરે (પુરુષાર્થ) તો મધ્યમાં (પ્રાપ્ત) થતા ફલરૂપ છે. આ ભાવ (ભગવદીય હોવાપણું) તો મોક્ષથી પણ અધિક છે, એમ 'ભગવદીય હોવાથી (જેમણે સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરેલા છે)' (શ્રીમદ્ભાગવત ૫-૬-૧૭)માં સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી (દેહવાળાઓનો) આટલો જ પુરુષાર્થ હોય તે યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'હિ' શબ્દ યોજેલો છે; કારણ કે દેહ ધારણ કરવો (તે) દુઃખરૂપ છે, તે પણ કરીને જો પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત ન કરે તો (દેહ ધારણ કરવાનું કાર્ય) વ્યર્થ જ થાય.

'તે કયો પુરુષાર્થ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય; તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. સંદેશાથી આરંભી હરિના ચિહ્નનાં શ્રવણ દર્શન વિગેરેથી જે પુરુષાર્થ (અક્રૂરને) પ્રાપ્ત થયો તે આ જ પુરુષાર્થ. સંદેશા (કંસે આપેલી ગોકુલ જવાની આજ્ઞા) થી જ તેનું ચિત્ત ભગવાનમાં આસક્ત થયું, અને તેણે વધતાં વધતાં ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરી (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું: આરંભમાં ચિહ્નોનાં એટલે ભગવાનના પગલાંઓનું દર્શન થયું, પછી (તેઓનો) સ્પર્શ (અને) પછી તેમની સાથે એ રીતે ગાઢ સંબંધ થયો; પછી ભગવદીયપણું અને (ભગવાનના) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયાં. (આ) બધાએ ભગવદીયના ગુણો સંદેશાને લીધે, અથવા સંદેશાના કારણથી (પ્રાપ્ત થયા). બીજા પ્રયોજનથી[*] યોજેલું વાક્ય પણ આટલું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ (ભગવાન સંબંધી) યોગ્ય પ્રસંગથી પણ આટલું ફલ એટલે ઘણું ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે), એવો અર્થ છે. પરંતુ એ વિષયમાં ત્રણ દોષો તજી આ (પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય) કરવું જોઈએ, એમ '(દંભ, ભય અને શોકને) તજી' શબ્દથી કહેલું છે. દંભ રાજસ છે, ભય સાત્ત્વિક છે (અને) શોક તામસ છે. દંભ બહારનો છે, ભય શરીરમાં રહેલો છે અને શોક અંતઃકરણમાં રહેલો છે. આ(ત્રણ)નો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે આ (અક્રૂરે) પણ ત્યાગ કર્યો હતો. (અક્રૂરે) દંભ એટલે કપટનો ત્યાગ કર્યો હતો, જેમ કંસે (તેને) કહેલું (તેવું કપટ તેનામાં ન હતું). 'ભગવાન શું કરશે?' એવા ભયનો પણ તેણે ત્યાગ કર્યો હતો. ભગવાન ત્યાં (મથુરામાં) પધારશે ત્યારે કંસ શું કરશે? એવા શોકનો પણ તેણે ત્યાગ કર્યો હતો. ભયની

* કંસે દુષ્ટ વિચારથી ભગવાનને મથુરા લઈ આવવા અક્રૂરને કહેલું વાક્ય.

પછી આ (શોક) થાય છે, તેથી (તજવાનો) કહેલો છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારે શોક થાય છે, નહિ તો (એવું જ્ઞાન હોય તો)થતો નથી એવી રીતે (અક્રૂરની પેઠે) બીજાઓએ પણ આ લૌકિક અને અલૌકિક§ લાગણીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેમ (તેઓનો ત્યાગ) કરવામાં ન આવે તો આટલું બધું (ફલ) પ્રાપ્ત થાય નહિ. (૨૭).

પછી (ભગવાનનાં દર્શન કરવા) યોગ્ય શરીર પ્રાપ્ત કરી તેણે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ ॥
पीतनीलाम्बरधरौ शरदम्बुरुहेक्षणौ ॥२८॥

પીળાં અને શ્યામ વસ્ત્ર ધારણ કરેલા, શરદના કમળ જેવાં નયનવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને રામને તેણે વ્રજમાં ગાયો દોહવાના સ્થાને પધારેલા જોયા. ૨૮.

જેવો સેવક (અક્રૂર) હતો તેવાનું વર્ણન કરી, જેવા ભગવાન (નાં તેણે દર્શન કરેલ) તેવાનું વર્ણન (અહીંથી) છ શ્લોકોથી કરે છે.

स्वरूपं च वयश्चैव देहेन्द्रियविचेष्टितम् ॥
शोभा स्वरूपं च तथा शोभा तस्याप्यलौकिकी ॥का. ४॥

સ્વરૂપ (૨૮)* અને વળી વય (૨૯), દેહ અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયા (૩૦), શોભા (૩૧) અને વળી સ્વરૂપ (૩૨) તેમ જ તે (સ્વરૂપ)ની પણ અલૌકિક શોભા (૩૩) (વર્ણવેલાં છે.) કા. ૪.

તે પૈકી પ્રથમ જેનાં દર્શન થાય છે તે સ્વરૂપનું વર્ણન (આ શ્લોકમાં) કરે છે. (અક્રૂર) ભક્ત હોવાથી તેણે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં, (અને) પછી (તેમનો) જેમાં આવેશ હતો તેવા બલભદ્રનાં દર્શન કર્યાં. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) જેમનો આવેશ થએલ તે (ભગવાનનાં) પણ દર્શન કર્યાં. વ્રજસ્થાનમાં અને તેની અંદર પણ ગાયો જેની અંદર દોહવામાં આવે છે તેવા गोदोहनं गतौ ગાયો દોહવાના સ્થાને પધારેલા(શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર)નાં(દર્શન કર્યાં).

દેશનું વર્ણન કરી, 'પીળાં અને શ્યામ વસ્ત્ર ધારણ કરેલા' શબ્દથી આવરણ (દર્શન થવામાં અડચણ કરનાર) કહે છે. ભગવાને પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, અને બલભદ્રે શ્યામ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં, એવો (તેનો અર્થ

§ ભગવાન સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે તેમાં થતી લાગણીઓને અલૌકિક કહેલી હોય એમ જણાય છે.

* જેનું વર્ણન જે શ્લોકમાં કરવામાં આવેલ છે તે પછી તે શ્લોકનો અંક કૌંસમાં મૂકેલ છે.

છે). તેવાં જ બબે વસ્ત્રો (તે દરેકે) ધારણ કર્યાં હતાં એમ જણાવવા 'अम्बरधरौ' બે 'વસ્ત્ર ધારણ કરનારા' એમ કહેલું છે. શરદ કાલમાં સારી રીતે બનેલાં (ખીલેલાં) જે બે કમલો હોય તેમના જેવાં બે નયનો જેમનાં (જે દરેકનાં) હતાં (તેવા તે હતા). આવિશેષણથી (તેમના) ગુણો કહેલા છે. સ્વાભાવિક દેશ અને સમય વિરૂદ્ધ હોવા છતાં,[1] તેમને અનુકૂલ કરી, (ભગવાન) જ્ઞાન[2] વિગેરે સર્વ પુરુષાર્થોનું દાન કરે છે, તેથી તે પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. (૨૮).

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનની) વયનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

किशोरौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ ।
सुमुखौ सुन्दरवरौ बालद्विरदविक्रमौ ॥ २९ ॥

કિશોર, શ્યામ અને શ્વેત, લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા, મોટી ભુજાઓવાળા, શોભિતા મુખવાળા, સુંદર (પુરુષો)માં ઉત્તમ, બાલ હાથીના જેવા પરાક્રમવાળા (બેનાં દર્શન કર્યાં). ૨૯.

કિશોરની વયમાં રહેલા, એટલે **અગીઆર વર્ષના.** નવ વર્ષ (પૂરાં થયાં) પછી સોળ વર્ષ સુધી કિશોરની અવસ્થા (કહેવાય છે). ગોકુલના વતનીઓમાં રહેલા કાલને (ભગવાને) પોતાની અંદર ધારણ કરેલો હોવાથી, તે(કાલને) પ્રકટ કરવા ભગવાન તેવી અવસ્થાવાળા થયા. ભવિષ્યમાં (કાલની અવસ્થા કહેવાનું) પ્રયોજન નહિ રહેવાથી, કાલની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે નહિ. તેથી જ ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે, ભક્ત ઉપરની કૃપાને લીધે (ભગવાન) તે (કિશોરની) અવસ્થા ધારણ કરે છે, તેથી કિશોર 'અવસ્થામાં રહેલા....(નું ધ્યાન કરવું)' (શ્રીમદ્ભાગવત ૩. ૨૮. ૧૭ થી ૧૮) એમ કહેલું છે. (તે બેમાં) એક **'શ્યામ અને બીજા શ્વેત'** (હતા). કિશોર વયમાં રૂપ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી વયના પરિણામ તરીકે રૂપને વર્ણવેલું છે. 'લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા' એટલે શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા. આ ભગવાનનું અસાધારણ (ખાસ, બીજા કોઈમાં ન હોય તેવું) ચિહ્ન છે. **ભગવાનપણું (આ ભગવાન છે એમ) જણાવનારૂં તે (ચિહ્ન) પણ તે જ સમયે પ્રકટ થયું**[1] એમ(કહેલું છે). ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ ઘણી છે તેથી 'મોટી ભુજાઓવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. (તેઓ) ભયરહિત હતા, એમ જણાવવા

---

૧ શરદ ઋતુમાં અને જલ પ્રદેશમાં કમલ સારી રીતે ઉગે. આ (દિવસે) ભાદરવા (ગુજરાતી શ્રાવણ) વદ **બારસ હતી, તેથી ઋતુ શરદ ન હતી.** નયનરૂપી કમલ જ્યાં હતાં તે પ્રદેશમાં જલ પણ ન હતું. આ પ્રમાણે સમય અને પ્રદેશ (દેશ) વિરૂદ્ધ હોવા છતાં (નયનરૂપી) કમલ ઉત્તમ બનાવીને, [ભગવાન જ્ઞાન વિગેરે પુરૂષાર્થ આપે છે] એવો અર્થ છે. [લે]

૨ આ નયન(દષ્ટિ) જ્ઞાનરૂપ છે તેથી (એમ કહેલું છે). (લે)

૧. 'પ્રકટ થયું' એટલે 'વસ્ત્રથી ઢંકાએલું મટી ગયું' (ખુલ્લું થયું.) (લે)

'શોભિતા મુખવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે ભક્ત દર્શન કરે તે સમયે શોભિતું મુખ હોય તો તે(ભક્ત)ને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. 'पुरुषर्षभौ' એટલે સુંદર(પુરુષો)માં ઉત્તમ. જ્યાં આકૃતિ (સારી હોય છે) ત્યાં સર્વ ગુણો રહે છે તેથી (આ વિશેષણથી) સર્વ ગુણોના ધામ (કહેલા છે) એવો અર્થ છે. બાલ જે દ્વિરદ: હાથી, તેના જેવું પરાક્રમ છે જે બેનું, એમ મનુષ્યથી થઈ ન શકે તેવા પરાક્રમવાળા વર્ણવેલા છે.

सौन्दर्यं च तथा पुष्टिः प्रदश्यत्वमसृण्यता ॥
निर्भयत्वं स्वतःसिद्धसाधनत्वं च रूप्यते ॥का. ५॥

સૌંદર્ય તેમ જ બલ, દર્શન કરવાયોગ્યપણું, નિરંકુશપણું, નિર્ભયતા અને જેને સાધન પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલ છે તેવા હોવાપણું જણાવેલાં છે. કા. ૫.

अरण्य एव तद्वृद्धिः सुखं तस्य गृहे पुनः ॥
नान्यत्रेति च बोधाय विदेशक्लेशबाधने ॥का. ६॥

તેની વૃદ્ધિ વનમાં જ થાય છે. વળી ઘરમાં (પોતાના સ્થાનમાં) તેને સુખ થાય છે, બીજે થતું નથી એમ જણાવવા, વિદેશમાં (રહેવાનો) ક્લેશ ન થાય[2] તે માટે (એમ કહેલું છે). કા. ૬.

તે(બાલ હાથી)ના જેવું પરાક્રમ હોવાથી, બધાએ ગોપાલોને દૂરથી જ પાછા હઠાવે છે એમ જણાવેલું છે. (૨૯).

ભગવાનના ધર્મો(ગુણો)નું નિરૂપણ કરતાં, નીચેના શ્લોકમાં (તેમના) બહારના ધર્મો જણાવે છેઃ—

ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजैश्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजम् ॥
शोभयन्तौ महात्मानौ सानुक्रोशस्मितेक्षणौ ॥३०॥

'ધજા, વજ્ર, અંકુશ અને કમલના ચિહ્નોવાળા ચરણોથી વ્રજને શોભાવતા, દયા અને સ્મિતવાળી દષ્ટિવાળા બે મહાત્માઓનાં (દર્શન) કર્યાં'. ૩૦.

ચાર પુરુષાર્થોરૂપ ધજા વિગેરે ચાર ચિહ્નોની નિશાનીવાળા જે ચરણો, તે ભૂમિ ઉપર ઉઠેલા(ચરણો)થી વ્રજને શોભાવતા એટલે શોભાવાળું કરતા

૨. 'વિદેશ' એટલે ભગવાનના ગોકુલરૂપ વિદેશમાં રહેવાથી જે ક્લેશ થાય, તે ન થાય તે માટે, એવું વર્ણન કરેલું છે એવો અર્થ છે. (કે) બાલહાથીના જેવું પરાક્રમ હોવાથી ગોકુલરૂપ વિદેશમાં રહેવાથી પણ ક્લેશ થાય નહિ એમ જણાવવા તેવું વર્ણન કરેલું છે; એવો અર્થ જણાય છે.

(શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનાં દર્શન કર્યાં). જે (ચરણનાં ચિહ્નો) સર્વ પુરુષાર્થોને આપનારાં છે તે જ્યાં (વ્રજમાં) ભગવાનની કૃપાથી શોભાવનારાં થયાં. આથી વધારે ભગવાન વ્રજનું શું (પ્રિય) કરે ?

મહાન્ મોટું આત્મા સ્વરૂપ છે જેઓનું (તેવા બેનાં દર્શન કર્યાં). આ ધર્મીનું વર્ણન ધર્મોની ઉત્તમતા જણાવનારું છે. તેમનું માહાત્મ્ય કહી, 'દયા અને સ્મિતવાળી દષ્ટિવાળા' વિશેષણથી (તેઓનું) કૃપાલુપણું કહે છે. દુઃખીઓ તરફ દયા, ભલાઓ* તરફ સ્મિત અને ઉત્તમો* તરફ જ્ઞાન(ની દષ્ટિ) એમ દયાવાળી અને સ્મિતવાળી દષ્ટિ છે જે બેની; એટલે સંસારમાં જેઓ દુઃખી હોય તેમના તરફ દયા (કરવી), પછી કર્મને લીધે અથવા સંન્યાસને લીધે જેઓ દુઃખી થયા હોય તેઓને થોડો મોહ કરાવીને સુખ આપવું, અને પછી ભક્તોને જ્ઞાન આપવું એવું પરિણામ (અર્થ) થતું હોવાથી (તે બે) દયાથી સુખ આપતા હતા, અને પ્રત્યક્ષ (દર્શન) થતાં જ અથવા સ્મિતથી જ પરમાનંદ અને જ્ઞાન આપતા હતા, એવો (અર્થ છે). (૩૦).

પછી-નીચેના શ્લોકમાં (તેમની) લીલા કહે છે:—

उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ वनमालिनौ ॥
पुण्यगंधानुलिप्ताङ्गौ स्नातौ विरजवाससौ ॥३१॥

ઉદાર અને સુંદર ક્રીડાવાળા, માલાઓવાળા, વનમાલાવાળા, પવિત્ર અને સુગંધવાળા પદાર્થોનો લેપ જેમના અંગો ઉપર કરેલો છે તેવા, સ્નાન કરેલા, સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળા (બેનાં દર્શન કર્યાં). (૩૧).

ઉદાર અને સુંદર ક્રીડા (રમત) છે જે બેની (તેમનાં દર્શન કર્યાં). ભગવાનની લીલા(આ પુરુષ પુરુષાર્થ આપવા)યોગ્ય અથવા અયોગ્ય છે તેનો વિચાર (કર્યા) વિના બધાઓને જ સર્વ પુરુષાર્થોનું દાન કરે છે તેથી ઉદાર છે, અને સુંદર એટલે મનોહર છે. ક્રીડા પોતે જ ફલરૂપ છે, તેથી નજીવી લીલા પણ માત્ર દેખાવની લીલા હોતી નથી, તેથી (એમ કહેલું છે.)

'માલાઓવાળા' વિશેષણથી ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. જે બેના મસ્તક ઉપર અને કંઠમાં જાતજાતની માલાઓ હતી, અને જેઓ 'વનમાલાવાળા' હતા (તે બેનાં દર્શન કર્યાં). 'ચરણસુધી લટકતી માલા વનમાલા છે' તેથી તે સમયે ધારણ કરેલી માલાઓને લીધે (ભગવાન) કુદરતી આરામ લેતા હશે એમ માની, વનમાલા જુદી કહેલી છે. આરામનો (સાંજનો) સમય હતો તેથી; અથવા

* 'सम' શબ્દ જેઓને સુખ અથવા દુઃખ સરખાં હોય તેવા, એટલે જ્ઞાનીઓ માટે યોજેલો જણાય છે, અને 'ઉત્તમ' શબ્દ ભક્તો માટે યોજેલો જણાય છે.

આરામમાં અડચણ ન થાય[1] તે માટે ચંદન અને પુષ્પોનાં જ વસ્ત્રો અને આભરણો કહેલાં છે. 'પવિત્ર અને સુગંધવાળા પદાર્થોનો લેપ જે એના અંગો ઉપર કરેલો છે તેવા (બેનાં દર્શન કર્યાં). આ જેમનો લેપ કરેલો તે જ સ્નાનમાં ઉપયોગી[2] પવિત્ર સુગંધવાળા (પદાર્થો) હતા. પછી 'સ્નાન કરેલા,' (અને) પછી નવાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરેલા, 'એમ 'સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. (૩૧).

'એ પ્રમાણે એ ગોકુલના રહેનારાઓમાં પૂજા (કરવા) યોગ્ય ભારે પૂજ્યપણું ક્યાંથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ॥
अवतीर्णौ जगत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ ॥३२॥

મૂલ પ્રધાન પુરુષ, જગતના કારણ, જગતના પતિ, પોતાના અંશથી જગતને માટે અવતાર લીધેલા બલભદ્ર અને કેશવ(નાં દર્શન કર્યાં). ૩૨.

બંને પણ પ્રધાન પુરુષરૂપ હતા. પ્રયોજન માટે પ્રધાન પુરુષ (બનેલા) હશે, એવી શંકા ન થાય તે માટે 'મૂલ' વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓ પ્રધાન છે. તેઓ પ્રધાન પુરુષ હોવાનું કારણ ' જગતના કારણ ' શબ્દથી કહેલું છે. જે કોઈ જગતનું કારણ હોય તે જ પ્રથમ પ્રધાન પુરુષરૂપ હોઈ શકે, તેથી (તેઓ) પ્રધાન પુરુષ અથવા મુખ્ય પુરુષ (હતા). 'જગતના પતિ' શબ્દથી તેઓ જગતનું કારણ પણ છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. જે પાલન કરે તે જ રચનાર (હોઈ શકે), કારણ કે ઉત્પતિ સ્થિતિ અને પ્રલયનો કર્તા એક જ છે. તે પાલન કરનાર છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ હમણાં રક્ષાની શંકા (રક્ષણ બીજી રીતે થઈ શકશે નહિ એવો ભય) થવાથી[1] જગતને માટે એટલે ભૂમિને

---

૧. ('विरयनोदनत्वाद्' પાઠ લેખકારે લીધેલો છે.) વિત્તિ એટલે જ્ઞાનનો 'नोदनत्वात्' એટલે નાશ કરનાર નહિ હોવાથી, એવો તેનો અર્થ છે. વસ્ત્રો અને આભરણો ભગવાને ધારણ કરેલાં હોય તો સ્વરૂપનું સારી રીતે દર્શન ન થાય, પરંતુ ચંદન અને પુષ્પોનાં જ આભરણો ધારણ કર્યાં હોય તો સારી રીતે દર્શન થઈ શકે, એવો ભાવ છે. (લે) 'विरति' 'આરામ' શબ્દ બધે હોવાથી, 'विरत्यनोदनत्वात्' પાઠ જ રાખી, તે પ્રમાણે ભાષાન્તર કરેલું છે.

૨. સ્નાન પહેલાં લેપ કરવામાં આવે તે अभिलेपः અને સ્નાન પછી લેપ કરવામાં આવે તે अनुलेपः. અહીં શ્લોકમાં 'अनुलिप्तांगौ' કહેલ હોવાથી તે સ્નાન પછીનો લેપ થાય, છતાં ત્યાર પછી 'स्नातौ' 'સ્નાન કરેલા ' કહેલ હોવાથી તે સ્નાનમાં ઉપયોગી 'अभिलेपः' જ છે એવો અર્થ છે. (લે)

૧ 'रक्षामाशङ्क्य' એટલે દૈત્યોની રક્ષા થશે, (એવી શંકા થવાથી) (લે). આવો અર્થ કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી, તેમ જ આ અર્થ બરાબર ઘટતો લાગતો પણ નથી.

માટે સ્વ પોતાના અંશેન આનંદરૂપ અંશથી અવતરેલા છે. બંનેને (ભૂમિ ઉપર) પધારવાનું ખાસ પ્રયોજન (તેઓના) નામથી જ જણાવે છે. બલભદ્રમાં ક્રિયા-શક્તિ મુખ્ય છે, (અને તે જગતની) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા છે. કેશવ બ્રહ્મા વિગેરેને પણ મોક્ષ આપનારા છે. (૩૨).

તેવા અવતાર (છે, એમ) લોકમાં જણાવનારૂં (ચિહ્ન) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

दिशो वितिमिरा राजन् कुर्वाणौ प्रभया स्वया ।
यथा मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाञ्चितौ ॥३३॥

હે રાજા! જેમ મરકત અને રૂપાના પર્વતો સુવર્ણથી શણગારેલા હોય તેમ પોતાની કાંતિથી દિશાઓને અંધકાર વિનાની કરતા (તે બેનાં દર્શન કર્યાં). ૩૩.

દશ દિશાઓને પોતાની અસાધારણ (બીજા કોઇમાં ન હોય તેવી) કાંતિથી અંધકાર વિનાની કરતા (તે બેનાં દર્શન કર્યાં). (તેમની) કાંતિ જ અલૌકિક અને સૂર્ય(ની કાંતિ)થી પણ અધિક, ઠંડી પણ નહિ અને ગરમ પણ નહિ તેવી, સર્વ દુઃખ દૂર કરનારી, સર્વને આનંદ આપનારી અને (તેઓ) બ્રહ્મ છે, એવું ભાન કરાવનારી હતી. 'હે રાજા!' એવું સંબોધન તેને અલૌકિક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે માટે કરેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી ન થએલી ઉપમા કહે છે. મરકત મણિઓનો બનેલો પર્વત ભગવાન, અને રૂપાંનો બનેલો પર્વત કૈલાસ છે તેના જેવા બલભદ્ર; જો (એ) બંને પર્વતો સુવર્ણના શિખરથી શણગારેલા હોય તો (ભગવાન અને બલભદ્રની) સરખામણી પ્રાપ્ત કરી શકે. ભગવાન સર્વના આધાર છે અને મોટાપણું વિગેરે ગુણોવાળા છે એમ જણાવવા, સર્વ સ્થલે (તેમનું) પર્વત તરીકે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. (૩૩).

એવી રીતે ભગવાનનું વર્ણન કરીને, તેવા સ્વામી પ્રતિ તેવા સેવકનો ધર્મ જણાવી, (પછી) ભગવાને (જે) કર્યું તે (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) દશ શ્લોકોથી કહે છે. તે પૈકી બે શ્લોકોથી તેણે (અક્રૂરે) જે કર્યું તે કહે છે, અને આઠ શ્લોકોથી ભગવાને જે કર્યું તે કહે છે. તેની ભક્તિ અને પ્રપત્તિ (૩૪ તથા ૩૫ મા શ્લોકથી) કહે છે, અને ભગવાને આઠ ઐશ્વર્ય વિગેરેનું (તેને) દાન કર્યું તે (૩૬ થી ૪૩ સુધીના આઠ શ્લોકોથી કહે છે).

रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः ।
पपात चरणोपान्ते दण्डवद् रामकृष्णयोः ॥ ३४ ॥

સ્નેહને લીધે ગાભરા થએલ તે અક્રૂરે રથમાંથી તરત પડતું મૂક્યું અને રામ અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણ પાસે દંડની પેઠે પડ્યો. ૩૪.

પ્રથમ દર્શન કરીને, રથમાં રહેલાએ જ તરત પડતું મૂક્યું. (રથમાંથી) ઉતરીને નહિ, પરંતુ તે ઊંચા રથલેથી ભૂમિ ઉપર પડતું મૂકીને, ह: એટલે પહેલાં જે ચરણની રજોમાં પડયો હતો તે પ્રસિદ્ધ (અક્રૂર).સાક્ષાત્ દર્શન (થયા) પછી પણ જે ગાઢ સ્નેહ થયો તેને લીધે ગાભરો થએલો, રામ અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણ પાસે એટલે નજીક જ પડયો. પડવામાં દેહ વિગેરેનો વિચાર તેને થયો ન હતો એમ જણાવવા 'દંડની પેઠે' શબ્દ યોજેલ છે. વ્યવહારમાં વય મુખ્ય છે, એમ જણાવવા અહીં મોટાનો અનુક્રમ * કહેલો છે. (૩૪).

'અકસ્માત (ચરણમાં કોઈ) પડે ત્યારે (આ કોણ હશે? એવી) શંકા થાય, તેથી તેણે પોતાનું નામ કેમ ન કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
पुलकाञ्चित औत्कण्ठयात् स्वाख्याने नाशकन् नृप ॥३५॥

હે નૃપ! ભગવાનનાં દર્શનથી થએલા આનંદના આંસુથી ભરાઈ ગએલ ચક્ષુઓવાળો, રોમાંચથી પરવશ થએલો તે ઉત્કંઠાને લીધે પોતાનું નામ કહી શકયો નહિ. ૩૫.

ભગવાનનાં દર્શનથી આ જે ઘણો આનંદ થયો, તે (શરીરની) અંદર ભરાઈને આંસુરૂપે બહાર નીકળ્યો, (અને) તેનાથી ભરાઈ ગએલાં છે બે ચક્ષુઓ જેનાં તેવો (અક્રૂર થયો). જ્ઞાનના ફલ(આનંદ)થી જ્ઞાન(ચક્ષુની દષ્ટિ) તિરોહિત થયું, તેથી તેને (પોતાનું નામ કહેવાનો) વિચાર થયો નહિ, એવો અર્થ છે.

"બીજો વિચાર ભલે ન હોય (થાય); (પણ) પહેલાં કોઈવાર (ભગવાનના) જોવામાં આવેલ નહિ હોવાથી, 'હું ફલાણો છું' એમ પોતાનું નામ તેણે કેમ ન કહ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી 'રોમાંચથી પરવશ થએલો' વિશેષણ યોજેલું છે. ઘણા જ પ્રેમને લીધે બધા અવયવોમાં જે રોમાંચ થયો તેનાથી પરવશ થવાથી, 'પોતાનું નામ કહેવા' એટલે 'હું ફલાણો છું' એમ કહેવા પણ नाशकन् તે શક્તિમાન થયો નહિ. (હે નૃપ! એવું) સંબોધન (તેને આ સ્થિતિનું) જ્ઞાન થાય તે માટે, અથવા (આવી સ્થિતિ માટે તેને) સાન થાય તે માટે કરેલું છે. (૩૫).

પછી તેના બોલ્યા વિના પણ, ભગવાને તેને ઓળખીને, જે કરવા યોગ્ય હતું તે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भगवांस्तमभिप्रेत्य रथाङ्गांकितपाणिना ।
परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ॥ ३६ ॥

* બલભદ્ર વયમાં મોટા હોવાથી, પ્રથમ તેમના અને પછી શ્રીકૃષ્ણના ચરણ પાસે પડયો એમ રામનું નામ પહેલું આપી જણાવેલ છે.

પ્રસન્ન થએલા, નમન કરનાર ઉપર કૃપાવાળા ભગવાને તેને ઓળખીને, ચક્રના ચિન્હવાળા હસ્તથી પોતાની પાસે 'ખેંચીને આલિંગન કર્યું. ૩૬.

(શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી તેમણે 'આ અક્રૂર છે' એમ તેને ઓળખીને, દુષ્ટના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલ (તેના) દોષનો નાશ કરવા માટે રથના અંગરૂપ એટલે કાલરૂપ ચક્રના ચિહ્નવાળા(શ્રીહસ્ત)થી તેનો દોષ દૂર કરી, શ્રીહસ્તથી તેને 'ખેંચીને' એટલે પોતાની પાસે લાવીને, તેનો પોતાની અંદર પ્રવેશ થાય, તો અલૌકિક કાર્ય સિદ્ધ થાય[1] એવા હેતુથી, તેને જ પોતાની અંદર ખેંચી લીધો. પછી તેનું આલિંગન કર્યું એટલે (પોતાનું અને તેનું) બન્નેનું ઐક્ય (એકપણું) કર્યું. દંડની પેઠે (અક્રૂર ચરણમાં) પડેલ તેથી જ (ભગવાન તેના ઉપર) પ્રસન્ન થયા હતા.

'આ(અક્રૂર)માં (કંસના) સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલા ઘણા દોષો હતા; તેથી ભગવાન તેના ઉપર કેમ પ્રસન્ન થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે (ભગવાન) સારી રીતે 'નમન કરનારા ઉપર કૃપાવાળા' છે; એટલે (તેમના ઉપર) સ્નેહ રાખે છે. ભક્ત ઉપર કૃપાવાળા ભગવાનને માત્ર સારી રીતે નમન કરવાથી જ (તેમની) કૃપા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેથી (ભગવાન તેનું) આલિંગન કરે તે યોગ્ય જ છે. જે(અક્રૂર)નો ભગવાને અંગીકાર કરેલો, (અને) જેણે શ્રીકૃષ્ણના ચરણનાં ચિહ્નોવાળી (રજ)માં આળોટીને ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરેલું, તેનો ભગવાનમાં સમાવેશ જ થયો. તે ફરીથી (ભગવાનમાંથી) બહાર નીકળ્યો નહિ, કારણ કે ભગવાને તેનો ત્યાગ કર્યો એવું કહેલું નથી. તેણે પહેલાં જેની ઇચ્છા કરેલી તે તેને પ્રાપ્ત થાય તે માટે (ભગવાને) તેની પ્રતિમા જ કરીને (પોતાની અંદરથી) જૂદી (બહાર) કાઢી[2] એમ સમજાય છે; કારણ કે ઘણા જ પ્રેમને લીધે જેને ભગવાન સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે ફરીથી (ભગવાનમાંથી) બહાર નીકળે એ સંભવતું નથી. લૌકિક ન્યાય પ્રમાણે[3] થતું હોય તો ભક્તિ નકામી જ થાય. તેથી[4]

---

૧. ભગવાન જો અક્રૂરમાં પ્રવેશ કરે તો અક્રૂર જેમ લૌકિક કાર્ય કરતો હતો તે પ્રમાણે તેમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાન પણ લૌકિક કાર્ય કરે. પણ જો અક્રૂર ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે તો ભગવાન જેમ અલૌકિક કાર્યો કરે છે તેમ તેમનામાં પ્રવેશ કરેલો અક્રૂર પણ અલૌકિક કાર્યો કરે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ભગવાનમાં બધા જીવો રહેલા છે, તેથી અક્રૂર જેવા દ્વિસ્વભાવવાળા (અસ્થિર મનના) બીજા હરકોઈ જીવને તેના જેવા દેહ વિગેરેવાળો કરી, પોતામાંથી ભગવાને બહાર કાઢ્યો, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. અક્રૂર લૌકિક પ્રકારથી ભગવાન પાસે આવેલ હોવાથી, તે ફરીથી ભગવાનમાંથી બહાર નીકળ્યો, એવો પક્ષ લેવામાં આવે તો, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. 'તેથી' એટલે ભક્તિ સફલ રહે તે માટે. આ હેતુથી તેનું ગાઢપણાથી પણ આલિંગન થવું જોઈએ (નહિ તો પાછળ ૨૬મા શ્લોકમાં તેણે કરેલા મનોરથ ખોટા ઠરે). તેથી

(ભગવાનથી જુદા અક્રૂરજીવિના) બલભદ્ર તેનું આલિંગન કરે તે સંભવતું નહિ હોવાથી ભગવાનથી તે જુદા પડયો એવી કલ્પના કરી શકાય છે. આમ[6] હોવાથી બલિવ, માર્ગ ફલવાળો થાય અને તેમ ન હોય તો બીજો બાહ્ય[7] ઉત્પન્ન કરનાર (માર્ગ) અભિચ્છક (ઇચ્છા હોય ત્યારે) ફલ આપનારો થાય (સમજાય). (૩૬).

સંકર્ષણને પણ તેણે પ્રણામ કરેલા, તેથી (તેના) મનનું વલણ સાંકડું હોવાથી, સંકર્ષણે પણ તેને તે પ્રમાણે (આલિંગન) કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

संकर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य महामनाः ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिमनयत् सानुजो गृहम् ॥३७॥

ઉદાર મનવાળા સંકર્ષણ પણ પ્રણામ કરેલા તેને આલિંગન કરી, હાથવડે હાથ પકડીને, નાના ભાઈ સાથે ઘેર લઈ ગયા. ૩૭.

અહીં (સંકર્ષણના સંબંધમાં) પણ (અક્રૂરે) પ્રણામ કર્યો, તે જ (તેને આવો આવકાર આપવાનું) કારણ છે, પરંતુ લૌકિક કારણ નથી, એમ 'च' 'પણ' શબ્દથી જણાવેલ હોવા છતાં, તે અર્થ કર્તા(બલભદ્ર)ના ધર્મના સંબંધમાં યોજેલો હોવાથી, 'પ્રણામ કરેલા' એમ ફરીથી કહેલું છે. 'ઉદાર મનવાળા' શબ્દથી તેમનો લૌકિક ધર્મમાં પ્રેમ જણાવેલો છે. પછી 'આ કાકા આવ્યા છે' એમ હાથવડે હાથથી (તેને) પકડી ભગવાન સાથે તેને ઘેર લઈ ગયા. (અક્રૂરની પાછલા ૨૩મા શ્લોકમાં જણાવેલી) ઇચ્છા ફળી એમ જણાવવા માટે (આ) કહેલ છે. (૩૭).

પછી (બલભદ્રે) લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારથી તે (અક્રૂર)ની પૂજા કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै निवेद्य च वरासनम् ।
प्रक्षाल्य विधिवत् पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत् ॥ ३८ ॥

પછી આરોગ્ય (સ્વાગત) પૂછીને, તેને ઉત્તમ આસન આપીને, વિધિ પ્રમાણે (તેના) પગ ધોઈને, મધુપર્ક સાથે પૂજા કરી. ૩૮.

સ્વાગત × એટલે 'આરોગ્ય' પૂછીને 'ઉત્તમ' એટલે તેના ઘરમાં પણ મળી ન શકે તેવું આસન આપીને, પછી શાસ્ત્ર પ્રમાણે અભ્યાગતને જેમ કરવું

તેની પ્રતિમા જેવો (અનેક રૂપ) ભગવાનથી જુદો અક્રૂર એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. એવો અર્થ છે. (લે)

૬. (ઉપર નોટ ૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે) 'તે' એટલે 'તેની પ્રતિમા જેવો અંશ રૂપ'. (લે)

૬. 'આમ હોવાથી' એટલે 'અક્રૂરને સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી' એવો અર્થ છે. (લે)

૭. 'બીજો બાહ્ય' એટલે 'લૌકિક બાહ્ય' (છે) [illegible]

[illegible]

જોઈએ તેમ (તેના) પગ ધોઈને, મધુપર્ક+ સહિત અર્ધ્ય પૂજા(નો સામાન આપ્યો) કરી. ૩૮.

निवेद्य गां चातिथये सेवया श्रान्तमादृतः ।
अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ॥ ३९ ॥

અને અતિથિને બળદ આપીને, થાકેલાના (તેના) પગ દાબી, આદરવાળા થઈ, સમર્થ (બલભદ્રે) ઘણા પ્રકારનું પવિત્ર અન્ન (તેને) શ્રદ્ધાથી આપ્યું. ૩૯.

પછી 'મોટો બળદ અથવા મોટો બકરો....' (યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧-૧૦૯) સ્મૃતિ પ્રમાણે મોટો બળદ આપ્યો. અહીં બક્ષીસ આપ્યો, એવો મત જાણવો. જો કે આ (અક્રૂર) અભ્યાગત છે, છતાં પણ પહેલી જ વાર આવેલો હોવાથી અતિથિ જ ગણાય; અને ભગવાન (બલભદ્ર) ધર્મ માટે જ (સત્કાર) કરે છે, પરંતુ સંબંધને લીધે કરતા નથી, એમ જણાવવા એ પ્રમાણે કહેલું છે. કેટલાકનો એવો મત છે કે અતિથિ તો બળદને હણનારો હોવાથી, હણવા માટે જ (બળદ તેને આપ્યો). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) મોટો બકરો અને વસ્ત્ર વિગેરે પણ આપ્યાં. પછી 'સેવયા'એટલે તેલથી શરીર ચોળવું, ચંપી કરવી વિગેરેથી સર્વ અવયવોનો શ્રમ મટાડી આદરવાળા થયા. 'થાકેલાના' વિશેષણથી તેલ ચોળવા વિગેરેનું કારણ કહેલું છે. પછી ઘણા પ્રકારનું એટલે અનેક મસાલાવાળું અન્ન ભાત શ્રદ્ધાપૂર્વક આપ્યાં. કરકોઈ રીતે પ્રાપ્ત કરેલું નહિ, પરંતુ તે સમયે શુદ્ધ રીતે તૈયાર કરેલું (અને) રોહિણીએ રાંધેલું, એવો 'પવિત્ર' શબ્દનો અર્થ છે. તેમ હોવાનું (કરવાનું) કારણ શ્રદ્ધા છે. કસમયે પણ સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાનું કારણ 'સમર્થ' વિશેષણથી કહેલું છે. અતિથિનો ધર્મ જાણતો હોવાથી અક્રૂરે પણ બધું તે પ્રમાણે કર્યું (સત્કાર ગ્રહણ કર્યો). (અક્રૂર અને બલભદ્ર) બંને[1] જુદા ભાવવાળા હોવાથી, (આમાં) કાંઈ વિરોધ નથી. (૩૯).

'ભોજન પૂરું થાય ત્યાંસુધી જ અતિથિના ધર્મ (કરવાના હોય છે). તેથી પછીનો વિવેક કરવાની જરૂર નથી' એવી શંકા થાય, તેથી ફરીથી (વવેક કર્યાનું) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् ।
मुखवासैर्गन्धमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात् पुनः ॥४०॥

+'મધુપર્ક' એટલે દહીં, ઘી, જલ, મધ અને સાકર એ પાંચ પદાર્થોનું મિશ્રણ.

૧. બલભદ્ર લૌકિક ધર્મમાં પ્રેમવાળા હતા, અને અક્રૂર પણ મૂળ અક્રૂરની પ્રતિમારૂપ હતો, એવો અર્થ છે. (નિ).

ઉત્તમ ધર્મ જાણનાર બલભદ્રે ભોજન કરેલા તેની મુખવાસ સુગંધી દ્રવ્યો અને માલાઓથી ફરીથી ઘણી પ્રસન્નતા પ્રેમથી કરી. ૪૦.

ધરાતાં સુધી ભોજન કરેલા તેની, પછી ઘણા પ્રેમથી મુખવાસ એટલે પાન વિગેરેથી, સુગંધી દ્રવ્યો એટલે ચતુઃસમથી* અને માલાઓથી રાજાની પેઠે (તે રાજા હોય તેવી રીતે) ઘણી પ્રસન્નતા કરી. અતિથિને પોતાના જેવો બનાવે એવો આ અસાધારણ (સામાન્ય પુરુષોમાં ન હોય તેવો) ધર્મ છે. તેથી પણ અધિક (બલભદ્રે) કર્યું. જોકે પહેલાં મધુપર્ક વિગેરે (આપતી) વખતે માલા આપેલી જ હતી, છતાં આ (માલા) પ્રેમને લીધે જ આપી; તેથી (ફરી કહેલી છે). 'ફરીથી' એ શબ્દથી આ (બલભદ્ર) લૌકિક (માં રુચિવાળા) હતા એમ કહેલું છે. (૪૦).

પછી ગામના ધણીથી જો લોકમાં સન્માન કરવામાં ન આવે તો બાલકોએ (અક્રૂરનું) સન્માન કરેલ હોવા છતાં તેને સંતોષ થાય નહિ, તેથી નંદજીએ કરેલું સંભાષણરૂપ સન્માન નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છેઃ-

पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः कथं स्थ निरनुग्रहे ।।
कंसे जीवति दाशार्ह सौनपाला इवावयः ।।४१।।

સન્માન કરેલા (અક્રૂર)ને નંદજીએ પૂછ્યું કે હે દાશાર્હ ! દયાહીન કંસના જીવતાં કસાઈએ પાળેલાં ઘેટાંની પેઠે તમે કેમ રહો છો ? ૪૧

પહેલાં જ (બલભદ્રે) સત્કાર કર્યો હતો, તેથી (તેની) પૂજા કર્યા વિનાં જ (નંદજીએ) માત્ર પ્રશ્ન કર્યો. 'દયાહીન કંસ (જીવે છે ત્યારે તે)ની સમીપ કેમ રહો છો ?' શબ્દોથી પ્રશ્ન જ કહે છે. જ્યાં ઉપદ્રવનો સંભવ છે તેવા સ્થાનમાં કુશલ (હોવા) સંબંધી આ પ્રશ્ન છે. કંસમાં કોઈ પણ ગુણો નથી તેથી માત્ર 'તે જીવે છે' એમ જ કહેલું છે; અથવા અપકીર્તિને લીધે 'अजीवति' જીવતો નથી (ત્યારે તમે ત્યાં કેમ રહો છો ? એવો પ્રશ્ન છે), કારણ કે મડદાનાં સ્થાનમાં એટલે સ્મશાનમાં કોઈ રહેતું નથી, એવો ભાવ છે. (અક્રૂર) પોતે અને વંશથી મોટો છે, એમ તેની સ્તુતિ કરવા 'હે દાશાર્હ !'* એવું સંબોધન કરેલું છે.

'હરકોઈ સ્થલે રહેવામાં આવે ત્યાં દોષો હોય છે. તેથી (મથુરા) જન્મભૂમિ હોવાથી ત્યાં રહું છું' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'કસાઈએ પાળેલાં (ઘેટાંની પેઠે)' એમ કહેલું છે. सूना એટલે હિંસામાં આસક્તિવાળો હોય તે सौनः એટલે નિત્ય હિંસા કરનારો, માંસ વેચનાર (કસાઈ). તે જ જેમનો પાળનાર હોય તેવાં તે ઘેટાંઓ એક બીજાની પાછળ જનારાં હોય છે. તેઓ જેમ વિચાર કર્યા વિના (કસાઈ પાસે) રહે છે તેમ (તમે) રહો છો, એટલે (ત્યાં) રહેવું યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. (૪૧).

* 'ચતુસમ' એટલે સુખડ, કેસર, કસ્તૂરી અને અગર એ ચાર સુગંધવાળા પદાર્થો.
* 'દાશાર્હ' એટલે 'દાશાર્હ' નામનો યાદવ થયેલ તેના વંશમાં જન્મેલ.

નીચેના શ્લોકમાં કંસનું નિર્દયપણું જણાવે છેઃ—

योऽवधीत् स्वस्वसुस्तोकान् क्रोशन्त्या असुतृप् खलः ।
किं नु स्वित् तत्प्रजानां वः कुशलं विमृशामहे ॥४२॥

જે પ્રાણુપોષક દુષ્ટે પોતાની રડતી બેનના બાલકોને હણ્યા તેની તમો પ્રજાનું શું કુશલ અમે વિચારીએ (માનીએ)? ૪૨.

ભાણેજો બહુ માન આપવા યોગ્ય હોય છે, અને તે પણ બાલકો, અને તે(મને) પણ બેન રડતી હતી ત્યારે (હણ્યા); અથવા રડતી કન્યાની સાથે હણ્યા.

'કોઈવાર અમુક કર્મમાં પુત્ર વિગેરેની પણ હત્યા કરવામાં આવે છે તેથી (કંસે) ભાણેજોને હણ્યા તેમાં શું આશ્ચર્ય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રાણુપોષક' શબ્દ યોજેલ છે. જો તેમને (ભાણેજોને) હણવામાં ન આવે તો પોતાના પ્રાણો જશે, એવા વિચારથી (કંસ તેઓને હણવામાં) માત્ર (પોતાના) પ્રાણોનું રક્ષણ કરતો હતો. તેણે સર્વની સંમતિથી અથવા ક્રિયા વિગેરેના કારણથી (તેમને હણ્યા ન હતા), પરંતુ खलः એટલે દુષ્ટ (હોવાથી જ હણ્યા હતા). જ્યાં રાજા આવો હોય ત્યાં તેને તાબે રહેલી પ્રજા (રૈયત) वः તેમારૂં શું કુશલ विमृशामहे અમે વિચારીએ? તેથી (તમારૂં કુશલ હશે કે નહિ એવા) સંદેહને લીધે પ્રશ્ન (કરેલ છે). અહીં ઊંધો જ ભાવ છે. (પોતાથી) જુદા પડેલા તરીકે કુશલતા સંબંધી પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો એમ કહેલું ગણાય, કે આ અક્રૂર બંધુઓનો દ્વેષી દુષ્ટ છે. તેથી (અક્રૂર) કુશલ હોવાનું સંભવતું હોવા છતાં નંદજીએ તેમ કહ્યું નહિ. (૪૨).

એવું નંદજીનું વાક્ય કહીને, (શ્રીશુક) નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છેઃ-

इत्थं सूनृतया वाचा नन्देन सुसभाजितः ।
अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्वपरिश्रमम् ॥ ४३ ॥

આવી રીતે નંદજીએ ઘણી સત્યવાણીથી પૂછેલાં (પ્રશ્ન)થી સત્કાર પામેલા અક્રૂરે રસ્તાનો શ્રમ તજ્યો. ૪૩.

જ સત્ય કોમલ સુખ આપનારી વાણીથી નંદજીએ સારી રીતે સત્કાર કરેલા એટલે પૂજેલા અક્રૂરે કાયા, વાણી અને મનના શ્રમોને તજ્યા, કારણ કે (તેને) સારી રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો. બીજા કાર્યમાં પરોવાઈ જવાથી, સ્મરણથી થતા રસ્તાના શ્રમને પણ તજ્યો, એવો અર્થ છે. (૪૩).

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના દશમા સ્કંધના વિવરણમાં પાંત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

પાંત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય છત્રીસમો.

॥ अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

षट्त्रिंशे भक्तकृपया हरीरूपमदर्शयत् ॥
अत्यासक्तिं पूर्वसिद्धां त्यक्त्वापीति निरूप्यते ॥का. १॥

છત્રીસમા અધ્યાયમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે હરિએ (પોતાની) ભક્ત ઉપરની કૃપાને લીધે (તેની) પહેલાં પ્રસિદ્ધ થએલી (સંસાર ઉપરની) ઘણી આસક્તિની અવગણના કરીને પણ (પોતાનાં) સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં. કા. ૧.

अक्रूरेण च संवादो गमनोद्यम एव च ॥
गोपिकानां विलापश्च भगवद्रूपवर्णनम् ॥का. २॥
मनोरथस्य सिद्ध्यर्थमुद्यमस्य तथैव च ॥
तत्रागत्यागत्यभावे स भिन्न इति संशयात् ॥का. ३॥
चत्वारोऽपि क्रमात्युक्ताः पुरुषार्था यतो व्रजे ॥
सर्वे सिद्धा इति ज्ञाने भक्तो भूयात्तथा परः ॥का. ४॥

(૧) (અક્રૂરના) મનોરથ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (૨) (મથુરા જવાનો) તેવી જ રીતે ઉદ્યમ થાય તે માટે (૩) ત્યાં પધારી (ભગવાન ગોકુલ) પાછા ન ફરે તે માટે (૪) તે (શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મથી) જુદા હશે એવો સંશય રહે તે માટે (૧) અક્રૂર સાથેનો (ભગવાનનો) સંવાદ, (૨) અને વળી (મથુરા) જવાનો ઉદ્યમ, (૩) ગોપીઓનો વિલાપ અને (૪) ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન (એ) ચાર પદાર્થો અનુક્રમે (આ અધ્યાયમાં) કહેલા છે; કારણ કે વ્રજમાં સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થયા એવું જ્ઞાન થતાં, વિરોધી પણ ભક્ત થાય. કા. ૨–૩–૪.

ગયા (પાંત્રીસમા) અધ્યાયમાં તે(અક્રૂર)ના મનોરથો જણાવ્યા. વાસ્તવિક રીતે તે (મનોરથો) પસંદ કરવા યોગ્ય નથી, છતાં પણ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભક્તે કરેલા હોવાથી ભગવાને (તે) પાર પાડ્યા, એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरुमानितः ॥
लेभे मनोरथान् सर्वान् पथि यान स चकार ह ॥१॥

પલંગ ઉપર સુખથી બેઠેલા અને બલભદ્ર તથા શ્રીકૃષ્ણે ઘણું માન આપેલા તેણે માર્ગમાં જે મનોરથો કર્યા હતા તે સર્વ પ્રાપ્ત કર્યા. ૧.

નંદજી ઘરમાં ગયા પછી સુખશય્યામાં (અક્રૂર) બેઠા. (તેને) માન આપવા માટે (ત્યાં) ભગવાને તથા બલભદ્રે બેસાડયો. જો લોકમાં સગાંવ્હાલાંઓ કરતાં પણ અધિક માન આપેલ હોય તો કાંઈક (મનોરથ) પાર પાડશે કે નહિ એ વિષયમાં કહેવું જ શું ? તેથી તેણે સર્વે મનોરથો પ્રાપ્ત કર્યા. પુરુષને હજારો કામનાઓ હોય છે, કારણ કે 'આ (પુરુષ) કામથી ભરેલો છે' એમ શ્રુતિ (કહે છે). તેણે (આ) બધાએ (હજારો મનોરથ) પ્રાપ્ત કર્યા હશે એવી શંકા થાય, તેથી 'માર્ગમાં જે કર્યા હતા' શબ્દોથી (તેણે પ્રાપ્ત કરેલા મનોરથો) જણાવે છે. 'ત્ર' 'તેણે' એટલે પહેલાં ભગવાને બનાવેલ* (પોતાથી છૂટા પાડેલ) અક્રૂરે 'ह' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે કોઈનો માર્ગમાં થએલ મનોરથ પાર પડતો નથી. (૧).

'જો એમ: ભગવાન કામનાઓ જ પાર પાડતા હોય તો બધાએ ભક્તોએ ભગવાનની સમીપ જ જતી વખતે કામનાઓ જ કરવી જોઈએ,' એવી શંકા થાય, તેથી કામનાવાળા (ભક્તો) ઉત્તમ નહિ હોવાથી કામના વિનાના શુકદેવ (આ પ્રસંગના) બાનાથી તેને (કામનાવાળા અક્રૂરને) જાણે કે નિંદતા હોય, એમ નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने ।
तथापि तत्परा राजन्नहि वाञ्छन्ति किंचन ॥ २ ॥

"લક્ષ્મીના ધામરૂપ ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે ન પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું શું હોય? છતાં પણ હે રાજા! તેમના(ભગવાન)માં આસક્તિવાળાઓ કાંઈ પણ(પદાર્થ)ની કામના કરતા નથી. ૨.

ફલ બે પ્રકારનું છે, (૧) નિત્ય (૨) અનિત્ય. (૧) નિત્ય (ફલ) (ભગવાનના છ ગુણોરૂપ છે. (૨) અનિત્ય લક્ષ્મીને આધીન છે. શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન છે, (અને) લક્ષ્મીના પતિ પણ છે. જો તે પ્રસન્ન થાય તો તેમને આધીન કયો (પદાર્થ) પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવો હોય† ? (ભગવાનની) પ્રસન્નતા ઘણી વધતાં, **(ભગવાન) પોતાને પણ આપી દે છે, પણ (તેમની) પ્રસન્નતા જ પ્રાપ્ત થવી કઠિન છે;** પરંતુ (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય તો કાંઈપણ (પ્રાપ્ત

* જૂઓ ગયા અધ્યાયના શ્લોક ૩૬ પરનાં શ્રીસુબોધિનીજી.

† નિત્ય ફલ ભગવાનના છ ગુણોરૂપ હોવાથી ભગવાનને જ આધીન છે. અનિત્ય ફલ લક્ષ્મીને આધીન છે, પરંતુ ભગવાન લક્ષ્મીના પણ પતિ હોવાથી તેનું ફલ પણ તેમને આધીન છે. તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો નિત્ય અથવા અનિત્ય હરકોઈ પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થવું જરા પણ કઠિન નથી, એવો ભાવ છે.

થવું કઠિન) નથી. (ભગવાન) પ્રસન્ન ન થાય તો તો કાંઈ ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી.. તેથી (ભગવાનની) પ્રસન્નતા (મેળવવાનું) કારણ પ્રાપ્ત કરી, જો કોઈ કામના કરે તો તે ભ્રાંત જ છે એમ કહેવા, તેવા થએલા (ભગવાનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરેલા) કામના કરતા નથી એમ આ શ્લોકમાં કહે છે, (તેઓ કામના કરતા નથી) કારણકે તેઓ તેમના(ભગવાન)માં આસક્તિવાળા છે, પરંતુ વિષયોમાં આસક્તિવાળા નથી. આ (અક્રૂર) તો વચ્ચે (કંસ વિગેરેના) સંબંધને લીધે મધ્યમ અધિકારવાળો થયો, તેથી તેણે કામનાઓ કરી; પરંતુ બધાએ ઉત્તમ (ભક્તો) કામના કરતા નથી. તેમ હોય (બધાએ ઉત્તમ ભક્તો કામના કરતા હોય) તો આ માર્ગ ઉત્તમ ન રહે. 'હે રાજા!' એવું સંબોધન સ્નેહને લીધે, હું ઠગતો નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. કારણકે (ભક્તો ભગવાનમાં) આસક્તિવાળા હોય છે, તેથી જ કોઈ પણ (પદાર્થની) કામના કરતા નથી એ યોગ્ય જ છે. (૨).

એ પ્રમાણે ભક્તોનો કામના સંબંધી નિર્ણય કહી, બાકીની કામનાઓ (અક્રૂરે પ્રાપ્ત કરી) એમ કહેવાની ઇચ્છાવાળા (શુક), વિચાર કરતાં પણ પ્રાપ્ત થએલી હોય તેવી જણાવેલીને પુષ્ટિ આપતાં [(પ્રાપ્ત થઈ એમ સિદ્ધ કરતાં (કહેતાં)] નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सायन्तनाशनं कृत्वा भगवान् देवकीसुतः ॥
सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य पप्रच्छान्यच्चिकीर्षितम् ॥३॥

દેવકીજીના પુત્ર ભગવાને સાંજનું ભોજન કરીને કંસે મિત્રો અને બીજાઓ પ્રતિ કરેલું અને કરવા ઇચ્છેલું પૂછ્યું. ૩.

નંદજીની સાથે વાતો કરી, અથવા (અક્રૂર) પથારીમાં સૂતો કે પછી તરત જ (ભગવાને) યશોદાના ઘરમાં સાંજનું ભોજન કરી, કંસનો વૃત્તાંત પૂછ્યો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ભોજન (વૃત્તાંત પૂછ્યા) પછી કરવામાં આવે તો, (દેવકીજી અને વસુદેવનાં) બંધન સાંભળ્યા પછી (તેનો) ઉપાય અથવા (ઉપાય માટે) ઉદ્યોગ કર્યા વિના ભોજન કરવું અયોગ્ય ગણાય, તેથી ભોજન કરીને (વૃત્તાંત) પૂછ્યો; અથવા યશોદાએ ભોજન તૈયાર કરેલું હોવાથી, તેને સંતોષ થાય તે માટે (ભોજન કરીને વૃત્તાંત પૂછ્યો). જો કે ભગવાન (સર્વ વૃત્તાંત) જાણે છે, અને વળી તેમને લૌકિક(વૃત્તાંત)નું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી, તોપણ તે 'દેવકીજીના પુત્ર' હોવાથી એટલે ભક્તોને માટે જ પ્રકટ થએલ હોવાથી, (ભોજન કર્યા) પછી જ (તેમણે વૃત્તાંત) પૂછયો. (ભગવાન) દેવકીજીના પુત્ર હોવાથી જ વસુદેવ વિગેરે (તેમના) મિત્રો (થાય). કોઈવાર તે(કંસ)માં દૈત્યનો આવેશ ન હોય ત્યારે (ભગવાનના) મિત્રો પ્રતિ તેની વર્તણૂક સારી જ સાંભળવામાં આવતી. તેથી (તેની મિત્રો પ્રતિ વર્તણૂક સંબંધી)

સંદેહ રહેવાથી, અક્રૂરને તે પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્ય હોવાથી તેમને કંસની વર્તણૂક સંબંધી સંદેહ છે એમ) જણાવવા પ્રશ્ન કરેલો છે, કારણ કે (શ્રીકૃષ્ણ) મનુષ્યની સ્થિતિના છે એમ જાણી (અક્રૂર) કદાચ ખોટું પણ બોલે, તેથી ગોપીઓની પેઠે આ(અક્રૂર)ની પણ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. अन्यत બીજાઓ એટલે (મિત્ર અથવા શત્રુ ન હોય તેવા) તટસ્થો પ્રતિ પણ (કંસે) चिकीर्षित જે કરેલું અને જે કરવાનો છે તે (પૂછ્યું) એવો અર્થ છે; કારણ કે દોષ જાણે, બીજા (શત્રુપણાના) પ્રયોજનથી આવેલો કહેતાં અચકાય. 'કરેલું' એટલે (વસુદેવ વિગેરેનું) બંધન વિગેરે વસ્તુતઃ કરેલું 'કરવા ઈચ્છેલું' એટલે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને મથુરા) લઈ જવાનું. તે (અક્રૂર) ભક્ત (હોવાથી) પોતાની મેળે કહે તો (તેને) દોષ લાગે, તેથી, ભક્તો એવું (અપ્રિય વૃત્તાંત પૂછ્યા વિના કહેવાથી દોષ થાય એવું) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તે માટે શુકે એ પ્રમાણે કહેલું છે. (૩).

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી ભગવાનનાં (અક્રૂર પ્રત્યેનાં) વચનો કહે છેઃ—

तस्य तत्सुहृदां च* पश्चात्तापोऽनुमोदनम् ॥ का. ४२ ॥

તે (અક્રૂર)નું અને તેના મિત્રોનું (કુશલ), (કંસે કરેલા કાર્ય માટે) પશ્ચાત્તાપ, અને (અક્રૂર આવ્યો તેનું) અનુમોદન (કહેલાં છે)+ કા. ૪૨

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી કુશલ પૂછે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છેઃ—

तात सौम्यागतः कच्चित् स्वागतं भद्रमस्तु वः ।
अपि स्वज्ञातिबन्धूनामनमीवमनामयम् ॥ ४ ॥

હે તાત ! હે સૌમ્ય ! તું હેમખેમ આવ્યો છે ને ? તમારૂં ભલું થાઓ. ભક્તો, પિતરાઈઓ અને સગાંઓ પાપરહિત અને નિરોગી છે ને ? ૪.

'હે તાત !' એમ જે શબ્દ તેણે (અક્રૂરે) મનોરથમાં જણાવેલો, તે જ (શબ્દ) ભગવાને યોજ્યો. 'હે સૌમ્ય(ભલા)' એવું સંબોધન, 'તારો કોઈ પણ દોષ નથી' એમ દોષ મટાડવા માટે કરેલું છે. જે પ્રકારે હેમખેમ અવાય તેમ તું આવ્યો છે ને ? ઘણું દુઃખ સહન કરીને (તું) આવ્યો છે કે દુઃખ વિના

*અહીં 'चैव' પાઠ હોય એમ સંભવે છે. એવો પાઠ હોય તો કારિકાની અનુષ્ટુપ છંદ થાય છે.

+ચોથા અને પાંચમા શ્લોકથી અક્રૂર અને તેના મિત્રોનું કુશલ પૂછ્યું છે, છઠ્ઠા શ્લોકમાં પશ્ચાત્તાપ દર્શાવ્યો છે અને સાતમામાં અનુમોદન કરેલું છે. એમ આ અર્ધી કારિકાથી ચાર શ્લોકોના અર્થ કહેલા છે.

આવ્યો છે એવો સંદેહ હોવાથી, 'स्वागतं' ક્રિયાવિશેષણ યોજેલું છે. બીજાં પ્રયોજન માટે‡ તે આવેલો હોવાથી પોતાનો વૃત્તાંત કહેશે નહિ એમ (માની), 'ભલું થાઓ' શબ્દોથી તે ભયરહિત થાય તે માટે તેને સારી રીતે આશ્વાસન આપે છે. ('તમારૂં' એમ) બહુવચનથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાન પાસે) માત્ર આવવાથી જ બધાએ (લોકો)નું ભલું થશે.

ઉત્તરાર્ધથી લોકની પેઠે (પ્રશ્ન) પૂછે છે. स्वाः ભક્તો, ज्ञातयः ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા (પિતરાઈઓ) (અને) बान्धवाः સંબંધીઓ; અથવા 'स्व' શબ્દથી અક્રૂર પોતે જ (તેનો) દેહ પુત્રો વિગેરે કહેલા છે; અથવા (स्व શબ્દથી) 'તમે જે મારાં છો' એમ પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ કહેલું છે. (૧) પાપરહિત અને (૨) નિરોગી (હોવાનું) એમ બે (પ્રશ્ન) પૂછેલ છે. કંસની સમીપ રહેતા હોય તેઓથી બ્રહ્મહત્યા વિગેરે પાપો સદા થવાનું સંભવે છે, તેથી अमीवानां એટલે પાપોનો અભાવ (પાપરહિત હોવાપણું) પૂછવો જોઈએ. (કંસના) માત્ર સંબંધને લીધે પણ ઘણા સમય સુધી દુઃખ દેનારા મનના અને શરીરના રોગો થાય, તેથી નિરોગીપણું પણ પૂછવું જોઈએ. (૪).

('પાપરહિતપણું અને નિરોગીપણું) બે જ કેમ પૂછ્યાં ? કુશલ (હોવાનું) વિગેરે કેમ ન પૂછ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી તે વિષયમાં (કુશલપણાથી) વિરૂદ્ધ નિશ્ચય થએલો જ છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

> किं तु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये ।
> कंसे मातुलनाम्न्यंग स्वानां नस्तत्प्रजासु च ॥५॥

પરંતુ હે વહાલા ! કુલમાં રોગ-મામા નામવાળો કંસ વધતો જાય છે ત્યાં આપણું, આપણાં બંધુઓનું અને તેમની પ્રજાનું કુશલ હું શું પૂછું ? ૫.

'तु' 'પરંતુ' શબ્દ કુશલ પ્રશ્ન પૂછતાં અટકાવે છે. 'नः' એટલે આપણું બધાએ બંધુઓ છીએ એમ જણાવવા, પિતા (વસુદેવ) વિગેરેને આત્મા (પોતા) તરીકે જ કહેલા છે. કુલના જ રોગરૂપ એટલે સર્વનો નાશ કરનાર મોટો રોગ સર્વ તરફથી કુશલ છે અમે દરરોજ વધતો જાય છે ત્યાંરે (તેનો) ઉપાય કર્યા વિના હું શું કુશલ પૂછું, એવો અર્થ છે. કોઈ બીજો રોગ હશે એવી શંકા દૂર કરવા 'કંસ' શબ્દથી (તેનું) નામ કહે છે.

'ત્યારે (રોગ) જાણીને આટલા સમય સુધી (તેની) અવગણના કેમ કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મામા નામવાળો' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ શત્રુ બ્રાહ્મણ

‡'બીજા પ્રયોજન માટે' એટલે કંસનું કાર્ય સાધવા. अन्यायार्थं પાઠ હોય ત્યારે 'અન્યાયનું કાર્ય કરવા' અર્થ થાય છે.

હોય (તેથી હણાય નહિ), તેમ દોગને હું હણું નહિ તે માટે (તેનું) 'મામા' એવું નામ પડયું. 'હે વહાલા!' એવું સંબોધન, હું છેતરતો નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. તેથી જો તે(કંસ)જ ઉદ્યમ કરે તો તે સમયે (તેને) અટકાવવામાં કાંઈ પ્રયાસ થશે નહિ, એમ સૂચવેલું છે. 'स्वानां नः' એટલે (આપણા) બંધુઓનું અને તેમની પ્રજા(સંતતિ)નું શું કુશલ પૂછું? 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કંસની પ્રજાનું (શું કુશલ પૂછું?) (૫).

એવી રીતે બંધુઓનું અનિષ્ટ (દુઃખ) થઈ ગએલું હોય તેમ ધારી લઈ, (તે સંબંધી) ખાસ પ્રશ્ન કરવાથી તે(અક્રૂર)ના મનમાં ખેદ થશે એમ માની, (કંસે) કરેલ વધ વિગેરેનો શોક કરતા હોય તેમ નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अहो अस्मदभूद् भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः ॥
यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बन्धनं तयोः ॥६॥

અહો! મારા કારણથી (મારા) નિરપરાધી માતપિતાને ઘણું દુઃખ થયું, જે (મારા) કારણથી (તેઓના) પુત્રોનું મરણ થયું (અને) જે કારણથી તે બેનું બંધન થયું. ૬.

જો (ભગવાન) એ પ્રમાણે (કંસે કરેલ વધ વિગેરેનો શોક) ન કરે તો દેવકીજી અને વસુદેવની દરકાર રાખતા નથી એવું (અક્રૂરને) દુઃખ થાય. જે કારણથી મારા લીધે (મારા) માતપિતાને ઘણું દુઃખ થયું, (તેમ) એકના કારણથી બીજાને દુઃખ થાય એ આશ્ચર્યરૂપ છે. તે બે (માતા અને પિતા) વાસ્તવિક રીતે आर्यौ એટલે અપરાધરહિત હતા, તેથી મેં જ તેઓનું દુઃખ (ઉત્પન્ન) કર્યું, એમ કહેવાયું.

'તે ઘણું હોવાનું જણાતું દુઃખ થોડું હશે' એમ (જણાય), તેથી 'જે કારણથી પુત્રોનું મરણ થયું' શબ્દોથી તે (દુઃખ) ગણાવે છે. 'તેમનો આઠમો પુત્ર (કંસને) હણશે' એવો મારો ગુણ સાંભળીને (કંસે) વિના કારણ (તેમના) બીજા પુત્રોને હણ્યા; અને હું (તેમનો) પુત્ર હોવાથી, પહેલાં અને અંતે તેમનું બંધન થયું. (૬).

એ પ્રમાણે શોક જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં તે (અક્રૂર) (ગોકુલ) આવ્યો તે માટે આનંદ દર્શાવીને, તેના આવવાનું પ્રયોજન પૂછે છેઃ—

दिष्टयाद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य कांक्षितम् ॥
सञ्जातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणम् ॥७॥

હે સૌમ્ય! તમો પોતાનાનું ઇચ્છેલું દર્શન આજે મને થયું તે ભાગ્યથી થયું. હે તાત! થએલું કહો, તમારા આવવાનું કારણ કહો. ૭.

આજે જે પોતાનાનું દર્શન અકસ્માત્ થયું તે 'દિષ્ટ્યા' ભાગ્યથી થયું, કારણ કે ભક્તોને ભગવાનનું દર્શન ભાગ્યથી થાય છે. વળી આ લૌકિક ભાષા છે.*

(તમારું દર્શન ભાગ્યથી થયું), કારણ કે હે સૌમ્ય (ભદ્ર પુરુષ)! લોકના મત પ્રમાણે મમ એટલે મારા ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે અથવા મને ફલ મળે તે માટે; 'ક્યારે દર્શન થશે ?' એમ મેં જ લાંબા સમય સુધી (તમારું દર્શન) ઇચ્છેલું. (દર્શનની ઇચ્છા રાખવામાં અને દર્શન થવામાં) બંનેમાં સત્ત્વ કારણ છે, એમ 'હે સૌમ્ય' એ સંબોધનથી જણાવેલું છે.

એ પ્રમાણે (દર્શન થવા માટે) આનંદ જણાવીને 'થએલું કહો' શબ્દોથી (પ્રશ્ન) પૂછે છે. હમણાં જે થએલું છે તે કહો. (અક્રૂરને) ભય ન રહે તે માટે 'હે તાત!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તમારે (અહીં) આવવાનું શું કારણ છે તે પણ કહો. બે પ્રશ્ન પૂછેલા છે. ૭.

પછી (અક્રૂરે) મૂલથી આરંભી બધુએ કહ્યું, એમ નીચેના (બે) શ્લોકથી કહે છે—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે—

पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधवः ।
वैरानुबन्धं यदुषु वसुदेववधोद्यमम् ॥८॥

ભગવાને પૂછેલા માધવે (નીચેનું) સર્વ કહ્યું. યદુઓ પ્રતિ (કંસે કરેલો) દૃઢ દ્વેષ, વસુદેવનો વધ (કરવાનો) ઉદ્યમ. ૮.

ભગવાને પૂછેલું (ભગવાન) અંતર્યામી હોવાથી કહેવું જોઇએ, (તે) ઈશ્વર હોવાથી કહેવું જોઈએ, (તે) સર્વ જાણનાર હોવાથી કહેવું જોઈએ, અને (તે પોતાના) આત્મા હોવાથી કહેવું જોઈએ; કારણ કે આ (અક્રૂર) 'માધવ' એટલે મધુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો હતો. વળી તે (અક્રૂર) ભક્ત હોવાથી અને (ભગવાનના ગોત્રનો હોવાથી પણ (તેણે) પૂરેપૂરું કહેવું જ જોઈએ. (અક્રૂરે જે કહ્યું) તે (૧) 'યદુઓ પ્રતિ દૃઢ દ્વેષ' (વિગેરેથી)થી કહે છે. વૈર વેર અનુબધ્યતે બંધાય છે (થાય છે) જેનાથી, તે 'વૈરાનુબન્ધઃ' એટલે દૃઢ દ્વેષ. (૨) પછી વસુદેવનો વધ (કરવા) માટે પણ (કંસે કરેલો ઉદ્યમ. (૮).

यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयम् ॥
यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुन्दुभेः ॥९॥

*આ શ્લોકમાં લૌકિક ભાષા છે. ભગવાનને ભાગ્યથી કોઈનું દર્શન થાય એમ કહેવું અસત્ય જ છે, પરંતુ લોકના મત પ્રમાણે (લોકમાં જેમ બને છે તેમ) આમ કહેવું છે. 'ભક્તોને ભગવાનનું દર્શન ભાગ્યથી થાય છે' એમ કહેવું સત્ય છે. એ પ્રમાણે આ શ્લોકના પહેલા ચરણનો અર્થ ઘટાવ્યો છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં સમાધિ ભાષા જ પ્રમાણ છે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

(૧) જે સંદેશો (કંસે કહેલ તે) (૨) તથા જે (કાર્ય) માટે પોતાને દૂત (તરીકે) મોકલ્યો હતો. (૧) આનકદુંદુભિથી આ(ભગવાન)ના દેહનો જન્મ થયાનું જે નારદે કહેલું તે. ૯.

પોતાને કંસે મોકલ્યો તેનો પ્રકાર પણ કહ્યો. (૧) જે સંદેશો જ (કંસે કહેલ તે), એટલે જેના બહાનાથી (ભગવાનને) લઈ આવવા (કહેલુ તે). (૨) એને જે (કાર્ય) માટે તેણે જ પોતાને દૂત તરીકે મોકલેલો તે, એટલે (ભગવાનનું) અનિષ્ટ વિચારીને બોલાવવાનું પ્રયોજન. વળી (૧) આ બધાનું મૂલ નારદનું વાક્ય હતું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'આનકદુંદુભિથી स्वस्य ભગવાનનો જન્મ (થયો હતો)' એમ નારદે કહેલું (તે) જ કહે છે. અથવા अस्य એટલે ભગવાનના स्वस्यं દેહનો જન્મ (આનકદુંદુભિથી થયો હતો એમ નારદે કહેલું તે કહ્યું). 'આનકદુંદુભિ' શબ્દથી એમ (સૂચવ્યું છે કે ભગવાનનો જન્મ થવાનું) કારણ જણાવી બધું કહ્યું. બે (કાર્ય) થએલાં (શ્લોક ૮માં કહ્યાં). (અક્રૂરને) આવવાનાં બે કારણો (આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યાં), અને (તે બધાનું) કારણ નારદનું વાક્ય હતું એમ (આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું). (૯).

श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा ।
प्रहस्य नन्दं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतुः ॥ १० ॥

અક્રૂરનું વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે અને શત્રુના યોધાઓને હણનાર બલભદ્રે હસીને રાજાએ કરેલી આજ્ઞા પિતા નંદને જણાવી. ૧૦.

એ પ્રમાણે પાંચ પદાર્થો (વિષયો) સાંભળીને, (કંસના) કાલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને ક્રિયાશક્તિવાળા બલભદ્ર જે परवीर શત્રુના યોધાઓને હણનાર (કાલના) આવેશવાળા હતા, (તે બે) જેમણે આ કાર્ય માટે જ અવતાર લીધો હતો તેમણે, 'અમારે જે કરવું જોઈએ તે આ(કંસે) જ કર્યું' એમ હસીને; છૂપાવવા જેવું એ છૂપાવવામાં ન આવે તો ભય પામેલા નંદજી (તે બેને, મથુરા) જવા જ દે નહિ, તેથી નંદજીમાં પિતાપણું રાખતાં જ (તેમનાથી) છૂપાવવા જેવું છૂપાવીને જ, રાજાએ જે આજ્ઞા કરેલી કે (મલ્લોના) ખેલ જોવા આવજો, તે તેમને विजज्ञतुः જણાવ્યું. (૧૦).

गोपान् समादिशत् सोपि गृह्यतां सर्वगोरसः ।
उपायनानि गृह्यन्तां युज्यन्तां शकटानि च ॥ ११ ॥

તેણે પણ ગોપોને આજ્ઞા કરી કે સર્વ ગોરસ રાખી લો. ભેટો લો, અને ગાડાંઓ જોડો. ૧૧.

પહેલાં (નંદજી કંસ તરફ) નોકરવાળા હોવા છતાં પણ, ભગવાનની ઈચ્છાથી તેમણે એટલે નંદજીએ પણ કંસે કરેલ (ગોઠવેલ) ખેલ જોવાને અને સામગ્રી

તૈયાર કરવાને ગોપોને આજ્ઞા આપી. ગામમાં કોઈ વાક્ય કહેનાર (સાદ પાડનારો) હતો, તેની મારફત આજ્ઞા કરી એમ '(આ) પછીના વાક્ય(શ્લોક)થી જાણવું. તેણે જાહેરાત કરી તેનાં છ-વાક્યો '(સર્વ ગોરસ) રાખી લો' (વગેરે)થી કહે છે.

(૧) અહીં તથા દૂધરૂપ બધાએ ગોરસ રાખી લો, એટલે (મથુરા) લઈ જવા જુદાં રાખો. જે પહેલાં કરવું જોઈએ તે (પહેલાં) કહેલું છે, (કારણ કે) તેમ ન કરે તો (થોડી) રાત બાકી રહે ત્યારે દહીં વલોવાઈ જાય, અને દૂધનો (સર્વ) ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરી નાખે. આ ગોપાલો દરેક શક્તિવાળા, અને મંડલના અધિપતિ જેવા મહારાજો હતા.

(૨) ગોરસ બધુંએ લેવું એટલું જ નહિ, (પણ) ભેટો પણ લો. સારી રીતે પસંદ કરેલાં વસ્ત્રો અને આભરણો જે ભગવાનના ઉપયોગમાં લેવાય તે આ(કંસ)ની મારફત* લઈ જવામાં આવ્યાં એટલે તે માટે જ નંદજીએ ઉદ્યમ કર્યો.

(૩) એ પ્રમાણે (લઈ જવાના) પદાર્થો એકઠા કરવાનું કહી, 'ગાડાંઓ જોડો' એમ (પદાર્થો લઈ જવાના) સાધનો તૈયાર કરવાનું કહે છે. જે ગાડાંઓ પોતાની મેળે અથવા વાહનથી જઈ શકે તેવાં હોય (તે જોડો). 'જોડવું' એટલે તૈયાર કરવું. 'च' 'અને' શબ્દથી રથ વિગેરે પણ (જોડો એમ કહેલું છે.) ૧૧.

એવું કાર્ય કરવાનું પ્રયોજન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रसम् ।
द्रक्ष्यामः सुमहत् पर्व यान्ति जानपदाः किल ॥
एवमाघोषयत् क्षत्त्रा नन्दगोपः स्वगोकुले ॥१२॥

કાલે આપણે મથુરા જઈશું, રાજાનો રસ (તેને) આપશું. ઘણો મોટો ઉત્સવ જોઈશું. ખરેખર, ગામડાના લોકો જાય છે, એ પ્રમાણે નંદગોપે પોતાના ગોકુલમાં અંતઃપુરના અધ્યક્ષથી જાહેરાત કરી. ૧૨.

(૪) કાલે જ આપણે મથુરા જઈશું.

(૫) 'ત્યારે પોતાનાં ભોજન પૂરતાં જ ગોરસ વિગેરે લેવાનાં છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાજાનો રસ (તેને) આપશું', એમ કહેલું છે. છઠ્ઠો ભાગ રક્ષણ કરનાર(રાજા)નો જ હોવાથી, તેને અવશ્ય આપવો જોઈએ. તેથી 'રાજાનો' એમ કહેલું છે. પહેલાં રસો (રાજા કંસને) આપવાનું બની શકશે નહિ, એમ

* કંસને ભેટ આપવા માટે લઈ જવાના હોવાથી, તેની મારફત લઈ જવામાં આવ્યાં એમ કહેલું છે. વસ્તુતઃ આ ભગવાનના જ ઉપયોગમાં મથુરામાં લેવામાં આવે તે માટે ત્યાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરવાની નંદજીની બુદ્ધિ થઈ, એવો ભાવ જણાય છે.

માની આપેલા નહતા, (પરંતુ) અત્યારે તો કરપણું વધી ગઈ (કંસ) ઉત્સવ માટે બોલાવે છે, તેથી (રસ) આપી શકાશે એવું જ્ઞાન થાય છે.

(૬) '(કંસે) આગ્રહ કરેલો નહિ હોવાથી, (અને કંસનું આમંત્રણ છતાં ન જવામાં) ભય તો કાંઈ નથી, તેથી શા માટે એ પ્રમાણે જવું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણો મોટો ઉત્સવ જોઈશું' એમ કહેલું છે. આ ચૌદશ મોટું પર્વ છે. ભાદરવા (ગૂજરાતી શ્રાવણ) વદ આઠમે (ભગવાનને) અગીઆર વર્ષ (પૂરાં) થયાં, અને ત્યાં (મથુરામાં) ધનુષ્યનો યજ્ઞ (પૂજા) કરવામાં આવે છે, તેથી (આપણે) અવશ્ય જવું જોઈએ.

આ(કાર્ય)માં (કંસનું) કપટ નથી એમ 'ગામડાના લોકો જાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. (કપટ નથી) તે વિષયનું પ્રમાણ 'કિલ' 'ખરેખર' શબ્દથી (કહેલું છે). (એ વાત) પ્રસિદ્ધ છે (તેથી કપટ ન હોઈ શકે). આ સાતમા વાક્યમાં પ્રમાણ (જણાવેલ) હોવાથી, (તે) જુદું કહેલું છે. 'એ પ્રમાણે જાહેરાત કરી' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (નંદજીએ) જેમ આ વાતો દરેક ઘરમાં સાંભળવામાં આવે તે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરાવી. क्षत्रा એટલે અંતઃપુરના અધ્યક્ષથી (જાહેર કરાવી), કારણ કે તે રહસ્ય જાણનારો હોય છે. અથવા જે ગોપો (નંદજીની) પાસે આવેલા હતા તેમને એવી (પોતે) આજ્ઞા કરી, અને પોતાના નેસડામાં તો અંતઃપુરના અધ્યક્ષ મારફત આજ્ઞા જણાવી, એવો (અર્થ છે). એવી રીતે સર્વને (ભગવાનમાં) અધિક પ્રેમ થાય તે માટે 'આવતી કાલે ભગવાન (મથુરા) પધારશે' એમ જૂદા પ્રકારથી* જાહેર કર્યું, એમ કહેલું છે. (૧૨).

તેથી ગોપીઓને, તેમ જ થયું (તેમનો ભગવાનમાં પ્રેમ વાધ્યો) એમ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી છ શ્લોકથી) કહે છે:—

गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥
रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रूरं व्रजमागतम् ॥१३॥

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને શહેરમાં લઈ જવા અક્રૂર વ્રજમાં આવેલો છે એ સાંભળીને, તે ગોપીઓ ઘણી દુઃખી થઈ. ૧૩.

'તે' એટલે પહેલાં જણાવેલી (ગોપીઓ), 'એ' એટલે ભગવાન જશે એવું (સાંભળીને દુઃખી થઈ). જોકે લોકો રહેતા હતા ત્યાં કોઈએ (આ વાત) કહી ન હતી, છતાં પણ લોકોની જ વાતચીતથી (તેમણે) સાંભળ્યું, એમ 'સાંભળીને' શબ્દથી કહેલું છે. માત્ર સાંભળવાથી જ તેઓ ઘણી દુઃખી થઈ. તેઓ પૂરેપૂરી પ્રપંચ રહિત થએલી નહતી, પરંતુ ભગવાન માટે જ પ્રપંચ રહિત થઈ હતી (પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો હતો). તેથી જો ભગવાન (ગોકુલથી) જાય, તો પોતાનું કરેલ

* 'ભગવાન પધારશે' એમ જાહેર ન કર્યું, પરંતુ આપણે બધા ઉત્સવ જોવા જઈશું એવા જૂદા પ્રકારે તે વાત જણાવી, એવો અર્થ છે.

વ્યર્થ થાય, તેથી તેઓ 'દુઃખી થઈ' એમ કહ્યું તે યોગ્ય જ છે. જેમ ઘણી પીડા થતાં માણસને દુઃખ આવી પડે ત્યારે મૂર્છા પામે, તેવી થઈ એવો અર્થ છે.

'કંસ કોઈ કપટથી (ભગવાનને) બોલાવે છે, એમ જાણી કદાચ ગોપીઓ દુઃખી થઈ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે(વીશંકા)ને દૂર કરવા ઉત્તરાર્ધથી (દુઃખી થવાનું) કારણ કહે છે. બધીએ ગોપીઓને દુઃખ થયું એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર' બન્નેનાં નામ આપેલાં છે. બેમાંથી એક (બલભદ્ર) પણ 'અહીં' (ગોકુલમાં) રહે તો ભગવાન પાછા આવવાનું બને, તેથી બન્નેનાં નામ આપેલાં છે (બન્નેને લઈ જવા આવ્યો છે એમ કહેવું છે), કારણ કે શહેરમાં જાય તે તરત પાછા આવતા નથી.

'(ભગવાન જવાના છે એ વાત) સાચી નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી '(લઈ જવા) અક્રૂર વ્રજમાં આવેલો છે' એમ કહેલું છે. 'અક્રૂર' શબ્દથી એમ કહેલ છે કે 'અક્રૂર' (ક્રૂર નહિ તેવો) એવા નામને લીધે તે (વ્રજમાં) આવી શકયો છે. એક પ્રકારની ગોપીઓ તો (આ સાંભળીને) મૂર્છા જ પામી, અથવા પૂરેપૂરી દુઃખી થઈ. (૧૩).

બીજી (ગોપીઓ)ની સ્થિતિ ત્રીજા શ્લોકમાં કહે છે:—

काश्चित्तत्कृतहृत्तापश्वासम्लानमुखश्रियः ।
स्रंसद्दुकूलवलयकेशग्रन्थ्यश्च काश्चन ॥ १४ ॥

કેટલીક તેનાથી થએલ હૃદયના તાપવાળા શ્વાસને લીધે કરમાઈ ગએલ મુખની કાંતિવાળી થઈ, અને કેટલીક ઢીલાં પડેલ વસ્ત્ર, બંગડી અને અંબોડાવાળી થઈ. ૧૪.

આ (ગયા શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં જણાવેલી ગોપીઓ)(૧-૨-૩) ત્રણ ગુણોવાળી છે, અને ગુણોથી પર (૪) જેમને જ્ઞાન મુખ્ય છે તેવી, અને (૫) જેમને ભક્તિ મુખ્ય છે તેવી (મળી) પાંચ પ્રકારની ગોપીઓ છે. તે પૈકી (૧) રાજસ(રજોગુણવાળીઓ)ને દુઃખ થયું.* (૨) સત્ત્વગુણવાળીઓ તો (ભગવાન જશે એવું) સાંભળીને આ જે હૃદયનો તાપ થયો, તે સહિત આ જે શ્વાસ થયો તેને લીધે કરમાઈ ગએલી છે મુખની કાંતિ જેઓની (તેવી થઈ). જો કે (આ ગોપીઓને) પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું, તોપણ તેઓ ગુણવાળી હોવાથી અને આ વિષય (ભગવાનના પધારી જવાથી થતો તાપ) સર્વથી બલવાન હોવાથી, તેઓને હૃદયનો તાપ ઉત્પન્ન થયો જ. તે(તાપ)નું વચલું પરિણામ શ્વાસ અને છેવટનું પરિણામ (મુખની કાંતિનું) કરમાવું છે. (૩) બીજીઓ+ વળી (ભગવાન પધારી

*ગયા શ્લોકમાં વર્ણવેલી ગોપીઓ રજોગુણવાળી હતી. તેમને દુઃખ થયું.
+શ્રીમદાચાર્યચરણના મત પ્રમાણે આ તમોગુણવાળી ગોપીઓ છે. તેથી તમોગુણના

જશે એ) સાંભળીને મૂર્છાવાળી જ થઈ ગઈ એટલે ઘણા ભયને લીધે (તેઓના) દેહો સુકાઈ ગયા. તેથી તેઓ ઢીલા વસ્ત્રોવાળી અને ઢીલી (મોટી પડતી) બંગડીઓવાળી થઈ, અને કેશોમાં પણ અંબોડા ઢીલા થઈ ગયા. આ (શરીરની) અંદરના ભયથી જ દૂબળી પડી ગઈ. આ સર્વ અવયવોમાં દૂબળી પડી, પરંતુ (શરીરના) એક પ્રદેશમાં જ દૂબળી પડી નહિ, તેથી આ જ+ સત્ત્વગુણવાળી છે, એવો કેટલાકનો મત છે. (૧૪).

નીચેના શ્લોકમાં (૪) જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળી(ગોપી)ઓનું વર્ણન કરે છે:—

अन्याश्च तदनुध्यानान्निवृत्ताशेषवृत्तयः ।
नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव ॥१५॥

અને તેમના પછી થએલ ધ્યાનને લીધે જેમની સર્વ ક્રિયાઓ અટકી ગઈ છે તેવી બીજીઓને, જાણે કે આત્મલોકમાં ગએલી હોય તેમ, આ લોકનું ભાન રહ્યું નહિ. ૧૫.

'તેમના' એટલે ભગવાનના अनुध्यानेन સ્મરણ પછી પ્રાપ્ત 'થએલ ધ્યાનને લીધે અટકી ગએલી છે સર્વ, ઇન્દ્રિયોની અંતઃકરણની અને દેહની ક્રિયાઓ જેમની (તેવી થઈ), અને પછી જાણે કે ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી હોય તેમ, તેઓને આ લોકનું ભાન રહ્યું નહિ. 'દિવસે દિવસે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે' (છાંદોગ્યોપનિષત્ ૮-૩-૨) શ્રુતિ પ્રમાણે આત્મા જ લોક છે. આનો અર્થ એવો છે કે આ (ગોપીઓ) વાસ્તવિક રીતે સમાધિમાં રહેલી હતી), જેમાં પોતાનું પણ ભાન રહેતું નથી તેવી (આ સમાધિ હતી) એમ જણાવવા ગાઢ નિદ્રાનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (૧૫).

(૫) ભક્ત (ગોપીઓ) તો મૂર્છા જ પામી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

स्मरन्त्यश्चापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः ।
हृदिस्पृशश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः ॥१६॥

અને શૌરિના પુત્રના પ્રેમપૂર્વક મંદ હાસ્યથી પ્રેરાએલી, હૃદયનો સ્પર્શ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓ શૌરિની હૃદયનો સ્પર્શ કરનારી, વિચિત્ર પદોવાળી વાણીનું સ્મરણ કરીને મૂર્છા પામી. ૧૬.

'બીજીઓ' એટલે કોઈપણ સમયે જેમણે બીજા ઉપર પ્રેમ કરેલ નહતો તેવી (ભગવાનની)' સેવક બનેલીઓ. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે હૃદયમાં (તેઓ ભગવાનનું) દર્શન પણ કરતી હતી. તેથી જ પ્રેમપૂર્વક स्मितेन મંદ હાસ્યથી ईरिताः પ્રેરાએલી હતી. ભક્તોને પરમાનંદનું દાન કરવા (ભગવાનનો તેઓમાં) ઘણો પ્રેમ હોય છે, અને (તેઓ) જૂદા જૂદા રસ પ્રાપ્ત કરે તે માટે (ભગવાન)

+ પાપ ભયને લીધે, તેઓના દેહ સુકાઈ ગયા. બીજાઓના મત પ્રમાણે આ સત્ત્વગુણવાળી છે. આમને સત્ત્વગુણવાળી બીજાઓ શા માટે કહે છે તે પણ બાલબોધિનીમાં જ કહેલું છે.

સ્મિત કરે છે એટલે તે(સ્મિત)થી તેઓ પોતાની સ્થિતિમાંથી ચલિત થાય છે. આ (ગોપીઓ) ભગવાનના હૃદયનો સ્પર્શ કરનારી છે, એ (ભગવાન) તે પ્રમાણે (સ્મિત) કરે છે તેનું કારણ છે. અથવા (આ 'હૃદયનો સ્પર્શ કરનારી' શબ્દ) 'વાણી'નું વિશેષણ છે. પહેલાં (આ ગોપીઓને) ઘણું સુખ થાય તે માટે ભગવાને જે વાણી ઉચ્ચારેલી, તેનું સ્મરણ કરીને તેઓ મૂર્છા પામી એવો (અર્થ છે). चित्राणि એટલે વિચિત્ર પદો (શબ્દો) છે જેમાં તેવી (તે વાણી હતી). 'હું કોઈપણ સમયે ત્યાગ નહિ કરું,' 'તું પ્રાણરૂપ છે' વિગેરે પદો જ (તે વાણીમાં હતાં), પરંતુ વાક્યો ન હતાં, કારણ કે વાક્યનો અર્થ (તેમાં) નહતો, તે સમયે (તે વાણી) પદોના અર્થનું સ્મરણ કરાવનારી હોવાથી, તે પદો જ વાણી (હતી), અને (તે વાણીનું) સ્મરણ કરીને તેઓ मुमुहुः મૂર્છા પામી, એવો અર્થ છે. 'ભગવાન (મથુરા) પધારે છે', એમ સાંભળીને, અને 'હું જઈશ નહિ' એવું (તેમનું) પહેલાંનું વચન સંભારીને, બન્ને (પરસ્પર) વિરુદ્ધ હોવાથી, (એમાં સત્ય કયું એનો) નિશ્ચય કરવા પ્રયત્ન કરતાં, નિશ્ચય નહિ થવાથી મૂર્છા પામી, એવો અર્થ છે. (૧૬).

વળી બીજી બધીએ ભેગી થઈ (એકબીજીનું) જીવન નભાવવા વિરહનાં વાક્યો કહ્યાં, એમ (વાક્યોના) વિષય અને ક્રિયાના ભેદથી* નીચેના બે શ્લોકો કહે છે:—

गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम् ॥
शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च ॥१७॥

चिन्तयन्त्यो मुकुन्दस्य भीता विरहकातराः ॥
समेताः संघशः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः ॥१८॥

મુકુંદની ગતિ, મનોહર ચેષ્ટા, પ્રેમવાળી હાસ્યપૂર્વક દૃષ્ટિ, શોક મટાડનારાં મશ્કરીનાં વચનો, અને સ્વચ્છંદ ચરિતોનું ચિંતન કરતી, ભય પામેલી, વિરહથી દીન બનેલી, મુખ ઉપર આંસુવાળી, અને અચ્યુતમાં ચિત્તવાળીઓએ ટોળામાં ભેગી થઈ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૭-૧૮.

પોતાની નજીક પધારતા ભગવાનની ગતિનું ચિંતન કરતી, પછી આલિંગન વિગેરેરૂપ ઘણી મનોહર ચેષ્ટા(નું ચિંતન કરતી), પછી કામક્રીડામાં આ જે પ્રેમવાળી હાસ્યપૂર્વક (હસીને કરેલી) દૃષ્ટિ(નું ચિંતન કરતી), એ પ્રમાણે કરીને

* સત્તરમા શ્લોકમાં આ ગોપીઓના વાક્યનો વિષય, એટલે કઈ બાબતનાં વાક્યો તે બોલી તે કહેલ છે, અને અઢારમા શ્લોકમાં તેઓની ક્રિયા, એટલે તેમણે શું કર્યું તે કહેલું છે.

કેટલાક સમય સુધીના વિયોગ પછી, (ભગવાન) ફરી પધારે, ત્યારે તેમના પહેલાંના વિરહથી આ જે શોક થએલ તે મટાડવાની શક્તિવાળાં (તેમનાં વાક્યો)નું અને તેમનાં નર્મ હાસ્યમશ્કરીનાં વાક્યો(નું ચિંતન કરતી), પછી મદવાળા હાથીની પેઠે ઘણાં જ ઉદ્દામ એટલે જેનું બંધન તૂટી ગએલ છે તેવાં સ્વચ્છંદ લીલારૂપ ભગવાનના જે ચરિતો તેમ(નું ચિંતન કરતી), (અને 'ચ' 'અને' શબ્દથી જણાવેલાં બીજાં પણ (ભગવાને) મધ્યે કરેલાં (ચરિતોનું ચિંતન કરતી ગોપીઓ કેવળ[illegible] ભેગી થઈ). (૧૭).

'આ વ્યભિચારિણી જેવી (શાસ્ત્રે) મના કરેલ વિષયમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રીઓનું એમ કેમ વર્ણન કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી '[illegible]' શબ્દ યોજેલ છે. (આ ગોપીઓને) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મોક્ષ આપ[illegible] આ લીલાઓ છે. પછી (ભગવાન જશે એમ સાંભળ્યા પછી) પોતાનાં [illegible] (સર્વ ધન)રૂપ પહેલાંની સ્થિતિ (હવે) નષ્ટ થઈ, એમ તેઓ ઘણો ભય પામી. તેઓમાં ધીરજ વિગેરે રહ્યાં નહિ, એમ જણાવવા 'વિરહથી દીન બનેલી' [illegible] યોજેલું છે. થોડો વિરહ થતાં પણ થંડીથી ભય પામેલાની પેઠે, તેઓ [illegible] જ દીન (લાચાર) બની હતી. પછી બધી એકસરખા સ્વભાવ અને દુઃખવાળીઓ એક એક સાથે મળી, જુદાં જુદાં ટોળાંમાં મળી, વીશ[1] પ્રકારની ઘણાં પ્રેમવાળી તે પ્રેમને દર્શાવનાર આંસુ પાડનારી થઈ. કામથી ઘેરાએલા ચિત્તવાળીઓ પણ એવી હોય, તેથી (આ ગોપીઓ) તેવી ન હતી એમ જણાવવા 'અચ્યુતમાં ચિત્તવાળીઓ' કહેલી છે. (તેવી અચ્યુતમાં ચિત્તવાળી થઈ) એકબીજાં [illegible] નભાવવા તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. (૧૮).

આ (અહીં ગોપીઓ કહે છે તે) વાક્યોથી ભગવાનનું ચરિત્ર સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી તે ફરીથી (અહીં) કહેલું નથી. (તામસોના) નિરોધ પૂરો થયો ત્યાં[1] બાર જોડકાંરૂપ (શ્લોક બોલનાર બાર પ્રકારની ગોપીઓ) કહેલી છે, તેવી જ આ (ગોપીઓ) હોવાથી તેમનાં બાર પ્રકારનાં વચનો* કહેવામાં આવે છે. અહીં ઠપકો આપવા યોગ્ય (૧) પ્રથમ બ્રહ્મા છે કે જેનાં વાક્યથી ભગવાન (ભૂતલ ઉપર) પધાર્યા, (૨) પછી ભગવાન, (૩) પછી અક્રૂર, (૪) સામાન્ય રીતે બધાએ, (૫) પછી સગાંઓ અને (૬) પછી પોતાનો (ગોપીઓનો) આત્મા. એ પ્રમાણે છ પ્રકારનાં (ઠપકો આપવા યોગ્ય છે). તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી [illegible] બ્રહ્માને ઠપકો આપે છે—

1 અગાઉના અધ્યાયમાં ઓગણીસ પ્રકારની ગોપીઓ જણાવેલી છે. તેમાં 'ગુણ-[illegible]' નથી. અહીં તે 'તામસતામસી' પણ છે, તેથી અહીં વીસ પ્રકારની ગોપીઓ કહેલી છે. (લે)

* (દશમસ્કંધ) ત્રીજા અધ્યાયમાં [illegible]

[illegible]

॥ गोप्य ऊचुः ॥ ગોપીઓ કહે છેઃ—

अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ॥
तांश्चाकृतार्थान् वियुनंक्ष्यपार्थकं विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा ॥१९॥

અહો ! હે વિધાતા ! તને કોઈની પણ દયા નથી. દેહીઓને મિત્રતાથી અને પ્રેમથી ભેગાં કરી, કૃતાર્થ નહિ થએલા જ તેમને તું વિખૂટાં પાડે છે. તારી રમત બાળકની ચેષ્ટાની પેઠે અર્થ વિનાની છે. ૧૯.

अविवेको दुरात्मत्वं दत्तापहरणं तथा ॥का. ५॥
त्रिदोषं ब्रह्मणः प्राहुर्व्यवहारात् यतः कृतम् ॥

૧. અવિવેક (૧૯)†, ૨. દુષ્ટપણું (૨૦) અને ૩. આપેલું પાછું લેવું તે (૨૧). એવા ત્રણ બ્રહ્માના દોષ (ગોપીઓ) કહે છે, કારણ કે (આ દોષો બ્રહ્માના) કાર્ય(ધંધા)ને લીધે (તેને) થએલા છે. કા. ૫.

આરંભમાં આ શ્લોકમાં અવિવેક કહે છે. જગતના રચનાર, વેદ જેમની અંદર રહેલા છે તેવા બ્રહ્મામાં પણ અવિવેક છે એમ આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'અહો!' શબ્દ યોજેલો છે.

'મેં (બ્રહ્માએ) તો (તમને ભગવાન સાથે) ભેગાં જ કર્યાં છે, વિયોગ કરનારો તો (કોઈ) બીજો જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે વિધાતા!' એવું સંબોધન કરેલું છે. સર્વનું વિધાન (ગોઠવણી) કરે (તે વિધાતા), એટલે (સંયોગ કરાવવો અથવા વિયોગ કરાવવો એમાં) કાંઈ ભેદ નહિ હોવાથી વિયોગ કરાવનાર પણ તું (બ્રહ્મા) જ છે.

'ત્યારે (વિયોગ થાય તે) યોગ્ય જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તને કોઈની પણ દયા નથી' એમ કહેલું છે. (પોતે) ઉત્પન્ન કરેલાં પોતાનાં બાળકરૂપ શિખામણ આપવા માટે સજા કરવા યોગ્ય (સંતાનો) ઉપર પણ કોઈવાર દયા થાય છે (આવે છે), તેથી કોઈ (સજા કરવા) શરીર જ છેદે છે, કોઈ દ્રવ્ય (લઈ લે છે), કોઈ આ લોક અને પરલોક (હરે છે) અને કોઈ વિષયો (આનંદ આપનાર પદાર્થો) લઈ લે છે (પણ બધું હરતા નથી). અમારું તો સર્વ ભગવાન જ છે તેથી તને જો કોઈપણ અંશથી (જરાપણ) દયા હોય તો (જે અંશ ઉપર દયા હોય) તે અંશ રાખવા માટે ભગવાનને (તું અમારી પાસે) રહેવા દેત; પરંતુ તેમ કરતો (ભગવાનને અમારી પાસે રહેવા દેતો) નથી, તેથી તને કોઈ(અંશ)ની પણ દયા નથી.

† જેટલામા શ્લોકમાં એ અર્થ જણાવેલ છે તે શ્લોક જણાવનાર આંકડા કૌંસમાં મૂકેલા છે.

'તમારા (ગોપીઓના) અદૃષ્ટથી જ ભગવાન તમને પ્રાપ્ત થયા, તે (અદૃષ્ટ) જતું રહેવાથી (ભગવાન) પધારી જાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મિત્રતાથી ભેગા કરી' શબ્દો યોજેલા છે. ભગવાન સાથે જીવોનો સંયોગ થવાનું કારણ અદૃષ્ટ નથી, કારણ કે (સંયોગ) વિયોગ(ની સ્ફૂર્તિ)થી જ[2] થાય છે. તે (ભગવાન) અંતર્યામી અને આત્મા છે. તેમને પ્રાર્થના કરી, તેમનો બહાર આવિર્ભાવ કરાવી,‡ (કોઈપણ જાતના) સહજ સંબંધ વિના જ તેમને મિત્રતાથી (જીવ સાથે) ભેગાં કરી, ભગવાનના સંયોગનું ફલ નહિ મલવાને લીધે કૃતાર્થ નહિ થએલા જ તે જીવોને પાછા (ભગવાનથી) વિયુનક્તિ તું વિખૂટા પાડે છે. 'તે જો પિતૃલોક (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાવાળો થાય' (છાંદોગ્યોપનિષત્ ૮–૨–૧) વિગેરે શ્રુતિમાં સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થવાનું કહેલું છે. તે જ પ્રમાણે 'આનંદમય આત્માને પ્રાપ્ત કરીને....'તૈત્તિરીયોપનિષત્ ૩–૧૦–૫. વિગેરે શ્રુતિમાં ફરીથી (સંસારમાં) આવવાનું ન થવાનું પણ કહેલું છે. અહીં તો હવે (ભગવાનથી વિખૂટા થયા) પછી કોઈપણ મનોરથ ફલશે નહિ, અને (સંસારમાં) આવવાનું થશે.[3] તેથી સર્વ પ્રકારે ઇચ્છેલા[4] જે ભગવાન, તેમના વિયોગને લીધે કૃતાર્થ નહિ થએલા જ

૨ સંયોગ વિયોગની સ્ફૂર્તિ થવાથી થાય છે, એવો અર્થ છે. અહીં એવો ક્રમ છે કે શરણમંત્રના ઉપદેશથી ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે અને તેથી આટલા સમય સુધી જે શ્રીકૃષ્ણનો વિયોગ રહ્યો તેનાથી જેનામાં તાપ, ક્લેશ અને આનંદનો તિરોભાવ ઉત્પન્ન થએલા છે તેવો હું (જીવ) છું એવું જ્ઞાન થાય છે. (શરીરની) અંદર દુઃખ થાય તે તાપ, અને બહાર દુઃખ થાય તે ક્લેશ, એવો (તાપ અને ક્લેશમાં) ભેદ છે. (ભગવાનથી) છૂટા પડવાથી તાપ થાય છે, અને પછી આસન્યના સંબંધથી ક્લેશ થાય છે, પછી આનંદનો પૂરો તિરોભાવ થાય છે, એવો ક્રમ છે. આટલું જ્ઞાન થયા પછી આનંદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરતાં, ઉપર જણાવેલ ધ્યાનમાં રાખી, તિરોહિત થએલ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવાની પણ શક્તિવાળા, આનંદરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જીવ પોતાનું સર્વ સમર્પણ કરે છે. જીવ વાસ્તવિક રીતે ભગવાનનો દાસ હોવાથી, પહેલાં જે દાસપણું પ્રાપ્ત થએલ તે ફરી તે જણાવે છે. તેથી જ પોતે પહેલાં પણ ભગવદીય હોવાથી અને દેહ (ઇંદ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને તેમના ધર્મો જ) બીજાના હોવાથી, તેમનું (દેહ વિગેરેનું સમર્પણ મુખ્ય છે. તેથી જ સમર્પણમાં 'આત્માની સાથે' તેમનું સમર્પણ કરે છે અને પછી સર્વ પ્રકારે ભગવાનનો થઈ રહે છે. આમ થતાં સ્વરૂપ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય થાય છે, અને પછી ભગવાનની કૃપાથી તેમની સાથે સંયોગ થાય છે. (ઙે)

‡ બ્રહ્માએ પહેલા અધ્યાયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, ભગવાનનો ભૂતલ ઉપર આવિર્ભાવ કરાવ્યો તે કહેલું છે.

૩ પ્રલય સમયે ભગવાનમાં જ જીવનો લય થાય છે, તેથી સૃષ્ટિ કરવાનો સમય સૂચવવા કાલમાં વર્ષનો વિભાગ જણાવેલો છે. ભગવાન જશે, અને અમે પણ આવશું એવો અર્થ છે. (ક્રે)

૪ જે ભગવાન અમારા ઇચ્છેલા છે, તેમનો વિયોગ રહેવાથી અમે કૃતાર્થ થએલા નથી. એ અર્થ છે. પિતૃલોક વિગેરે અમારા ઇચ્છેલા નથી. ભગવાન જ અમારા ઇચ્છેલા

અમો જીવોને વિયુનક્ષિ તું વિખૂટા પાડે છે. જો અમને (ભગવાનથી) છૂટા પાડવામાં તારો કાંઈપણ પુરુષાર્થ ફલતો હોય તો આ એમ પણ થાય (તું અમને વિખૂટા પાડ પણ ખરો); તેથી (તારો કોઈ પુરુષાર્થ ફલતો નહિ હોવાથી) તારું વિચેષ્ટિતં અમુક રમતરૂપ આ (કાર્ય) બાલકની ચેષ્ટા જેવું થાય છે, એટલે (જેમ બાલક) અલૌકિક પણ કાર્ય કરીને, માટી વિગેરેની બનાવેલી ઉત્તમ મૂર્તિ પણ કરીને ક્ષણમાં જ તેને દૂર કરે છે (ભાંગી નાખે છે) (તેવું આ તારૂં કાર્ય થાય છે) એમ બ્રહ્માનો પણ અવિવેક જણાવેલો છે. (૧૯).

વળી (બ્રહ્માનો) માત્ર અવિવેક છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે. અયોગ્ય (દુષ્ટ) (કાર્ય) પણ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुन्तलावृतं मुकुन्दवक्त्रं सुकपोलमुन्नसम्
शोकापनोदस्मितलेशसुन्दरं करोषि पारोक्ष्यमसाधु ते कृतम् ॥२०॥

જે તું કાળા કેશોથી ઘેરાએલું, સુંદર કપોલવાળું, ઊંચી નાસિકાવાળું શોકને દૂર કરનાર થોડા મંદ હાસ્યને લીધે સુંદર, મુકુંદનું મુખ દેખાડીને અદૃશ્ય કરે છે (તે) તારૂં કાર્ય દુષ્ટ છે. ૨૦.

અમારા ઉપર ઉપકાર કરવા, (અમારો) શોક દૂર કરવા અથવા (અમને) મોક્ષ મળે તે માટે તેં અમને ભગવાનનાં મુખારવિંદનાં દર્શન કરાવેલાં.* તેનાં દર્શન થતાં નહતાં તે સમયે અમને થોડા જ શોક વિગેરે થતાં, (અને) હમણાં તો વધારે થાય છે, તેથી તેં જે કાંઈ કરેલ છે તે પણ દુષ્ટ જ (કાર્ય) કરેલ છે. જેમ મોહ કરાવનારો સારો લાગતો (પદાર્થ) દેખાડીને અયોગ્ય કાર્ય કરે છે તેવો તું છે (એમ) સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં તો જેનાથી મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય જ, તેવું મુકુંદનું એટલે મોક્ષ આપનારનું મુખ મુખ્ય પદાર્થ છે, (અને) તે પણ ઘણાએ સર્વજ્ઞો(સર્વ જાણનાર જ્ઞાનીઓ)થી ઘેરાએલું છે, એમ 'કાળા કેશોથી ઘેરાએલું' વિશેષણથી કહે છે. કાળા કેશથી ઘેરાએલું કહેલ હોવાથી, પોતાને (મુખારવિંદ પ્રાપ્ત કરવાનો) અધિકાર ન હોય તોપણ તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સૂચવેલું છે, કારણ કે આ (કેશ) ચારે તરફ ઘેરીને રહેલો કામરસ જ છે. પછી (વળી) તે સારા કપોલવાળું એટલે રસનો અનુભવ (કરવા) યોગ્ય છે. उन्नसा ઊંચી नासिका નાસિકા છે જેમાં તેવું હોવાથી રસથી ભરેલું હોવાથી સંપૂર્ણરીતે ખીલેલાં રૂપવાળું છે. થોડું જ મંદ હાસ્ય શોકને દૂર કરનારૂં છે, એમ તેના થોડા જ ધર્મ(ગુણ)થી પણ શોક વિગેરે તો દૂર થઈ જાય છે એમ કહે છે, અને તેવા-

છે, તેમને તો તું અમારાથી વિખૂટા પાડે છે. તેથી અમારો કોઈ પણ મનોરથ ફલશે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

* અપાય પહેલામાં બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી, તેથી ભગવાને ભૂતલ ઉપર અવતાર લીધેલો હોવાથી, બ્રહ્માએ જ ભગવાનનાં મુખારવિંદનાં દર્શન સર્વને કરાવ્યાં એમ કહેલું છે.

(થોડાં હાસ્ય)ની પણ અહીં (ભગવાનના મુખમાં) સુંદરતા (કરવાં)માં જ સમાપ્તિ થાય છે. આવું સદા દર્શન કરવા યોગ્ય મુખ તું પાછેલ્ય એટલે પરોક્ષ(ન દેખાય તેવા પદાર્થ)ના ધર્મવાળું કરે છે, કારણ કે જેનું સ્વરૂપ માત્ર દર્શન કરાવવાનું જ છે, તેવું ભગવાનનું મુખારવિંદ પોતાની મેળે અદૃશ્ય ન જ થાય; પરંતુ તું અસ્પષ્ટ-(ન જણાય તેવા)ને પણ સ્પષ્ટ કરે છે, એવી રીતે આને (જેનાં દર્શન થાય તેવાં ભગવાનનાં મુખારવિંદને) પણ ઉલટું (અદૃશ્ય) કરે છે. તે (અસ્પષ્ટને સ્પષ્ટ કરવાનું) તો સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારૂં હોવાથી, વારૂં કૃત્ય સારૂં છે, પરંતુ આ (ભગવાનના મુખારવિંદને અદૃશ્ય કરવાનું) તો દુષ્ટ છે. વધારે કહેવાથી શું (લાભ)? કે તારા માટે પણ (આ કૃત્ય) દુષ્ટ છે, (એટલે) આ (તારા કર્મથી) તને પણ ઇચ્છેલું (ફલ) પ્રાપ્ત થશે નહિ એવો ભાવ છે. તેથી જ ભગવાન બ્રહ્મલોક (બ્રહ્માના પ્રદેશ)ના માર્ગે પધારી ગયા ન હતા.§ (૨૦).

'અક્રૂર જ ભગવાનને લઈ જાય છે, તેથી મને કેમ આ પ્રમાણે ઠપકો આપો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

> क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत् ॥
> येनैकदेशेऽखिलसर्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधुद्विषः ॥२१॥

અરે! તું ક્રૂર જ અક્રૂર નામથી અમને આપેલું ચક્ષુ, જેનાથી અમે મધુના વૈરીના એક ભાગમાં તારી બધી સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોતાં હતાં, તે અજ્ઞાનીની પેઠે લઈ જાય છે. ૨૧.

જે(ભગવાન)ને તું લાવેલ, અને જે તારા વાક્યથી (ભૂતલ ઉપર) પધારેલા, તેમને અક્રૂર લઈ જઈ શકે નહિ. તેથી ભગવાનને લઈ જતો હોવાથી ક્રૂર અંતઃકરણવાળો હોવા છતાં, બીજી રીતે (ગોકુલમાં) પ્રવેશ થશે નહિ એમ (માની), ભદ્રા નક્ષત્ર અને મંગળવારની* પેઠે 'હું અક્રૂર છું' એવું ઉલટું નામ ધારણ કરી, લોકમાં નિંદા ન થાય તે માટે તે (અક્રૂરના) રૂપથી તું જ (તેમને) લઈ જાય છે. 'ચક્ષુના ચક્ષુ' (કેનોપનિષદ ૧-૨) શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન ચક્ષુના ચક્ષુ છે, અને આ અર્થ (વિષય, વાત) શાસ્ત્રથી સાબિત થએલ હોવાથી યોગ્ય છે. વળી આ (ભગવાન) ચક્ષુ સર્વને જણાએલ નથી, પરંતુ તેં જ અમને ખાસ કરીને આપેલું છે. દેવો વિગેરે પણ આપેલું ચક્ષુ લઈ લેતા નથી, પરંતુ બીજાએ લઈ લીધેલું (હોય તોપણ) પાછું આપે છે.

§ ભગવાન ભૂતલ ઉપરથી પોતાના ધામમાં પ્રભાસીય લીલામાં પધાર્યો, ત્યારે બ્રહ્મલોકના માર્ગથી પધાર્યા ન હતા, (જૂઓ ૧૧-૩૧-૬ થી ૧૦).

* ભદ્રા એટલે (ભરણી) નક્ષત્ર અને મંગળવાર બન્ને નામ પ્રમાણે સારા જણાય છે. બન્નેનો અર્થ 'સારા' થાય છે, છતાં બન્ને અપશુકનવાળા, અનિષ્ટ કરનાર છે. તેવી રીતે સારા હોવાનો ડોળ રાખનાર દુષ્ટ આવી જાય તે પ્રમાણે.

'અરે !' શબ્દ ખેદ જણાવવા યોજેલો છે. આ (ભગવદ્રૂપ ચક્ષુ) વિના (અમે) તદ્દન આંધળાં જ થઈશું. (અમારું) પ્રાકૃત ચક્ષુ તો આ (ચક્ષુ) મળતાં જતું રહ્યું. તેથી (આ ચક્ષુ લઈ જવું તે) ઘણું જ અપકારરૂપ હોવાથી, (તારે) લઈ લેવું જોઈએ નહિ, એવો ભાવ છે.

'જેઓ જે (કાર્ય) કરવા તૈયાર થએલા છે તેઓ તે કરશે જ. તેથી ઠપકો (આપવો) નકામો જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી, 'અજ્ઞાનીની પેઠે' શબ્દ યોજેલ છે. આ વિષયમાં (ચક્ષુ લઈ જવામાં) તેં યોગ્ય વિચાર કરેલો નથી, તેથી (તને) વિવેક+ શીખવવો જોઈએ, એટલે ઠપકો (આપવો) યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. વળી આ ચક્ષુથી તારું પણ મોટું કામ સફલ થશે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણ કે તેં જે સૌંદર્ય રચેલું છે તે કોઈક સ્થલે (તારે) દેખાડવાનું છે. 'આ સર્વ (જગતને એક ભાગમાં) ધારણ કરીને (હું રહેલો છું).' (ભગવદ્‌ગીતા ૧૦–૪૨) વાક્ય પ્રમાણે તે સૌંદર્યનું મૂલ ભગવાન જ હોવાથી, બધાએ (લોકો) સમૂહથી (એક સાથે) તે(સૌંદર્ય)ને ભગવાનના અવયવમાં જ જોઈ શકે, કારણકે (ભગવાનના) એક ભાગમાં જ જગત્ (રહેલું) છે), અને તે(જગત)ના પણ એક પ્રદેશમાં જ સૌંદર્ય રહેલું છે. રૂપ ગ્રહણ કરી (જોઈ) શકાય, તે માટે જ ચક્ષુ બનાવેલું છે, (અને) રૂપ તો અહીં (ભગવાનમાં)જ છે. વ્યવહાર તો આંધળાઓનો પણ થાય છે (ચાલે છે). તેથી જ જે ચક્ષુના ચક્ષુથી તારી જ બધી સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અમે જોતાં હતાં (તે તું લઈ જાય છે). વળી અમે (ગોપીઓ) શ્રુતિરૂપ છીએ. (તેથી) બીજી રીતે (અમે શ્રુતિરૂપ પણ નહિ જોઈ શકીએ તો) તેં કરેલું પ્રમાણ વિનાનું જ થશે. 'મધુના વૈરી' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન તારા ઉપર પણ ઉપકાર કરનારા છે. તે અહીં (વ્રજમાં) રમણ કરે છે, (અને) તે (રમણ)માં વિઘ્ન કરવું તે પણ તારા માટે અયોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. (૨૧).

એ પ્રમાણે બ્રહ્માને ઠપકો આપી, સ્વતંત્ર ભગવાન બ્રહ્માને ગણકારતા નથી એવી શંકા થવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી ભગવાનને ઠપકો આપે છેઃ—

न नन्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा बत ।
विहाय गेहान् स्वजनान् सुतान् पतीन् स्वदास्यमद्धोपगता नवप्रियः ॥२२॥

અરે ! ક્ષણમાં નાશ પામે તેવી મૈત્રીવાળા, નવિન જેમને પ્રિય છે તેવા નંદના પુત્ર, પોતાને લીધે લાચાર બનેલી, ઘર સગાંઓ પુત્રો અને પતિને તજીને ખચિત પોતાનો જ દાસભાવ પ્રાપ્ત કરેલી આપણુનો વિચાર પણ કરતા નથી. ૨૨.

+'વિવેક' એટલે સારૂં અથવા ખરાબ, ખરૂં અથવા ખોટું જાણવાની શક્તિ. અવિવેક, એટલે એવી શક્તિનો અભાવ.

[1]જો કે ભગવાન (તેમને પ્રાપ્ત કરવાના જૂદા જૂદા)માર્ગો બનાવીને પોતે તટસ્થ જ રહે છે, અને દૂર રહીને કાંઈક કરે છે પરંતુ પૂરેપૂરૂં કરતા નથી, છતાં પણ શરણમાર્ગમાં તેમણે કાંઈ કરેલ નથી. શાસ્ત્રો પણ (કર્યાં)નથી, તેમ જ સાધનો પણ (કરેલાં) નથી. પ્રમાણ.* (માર્ગ)ના વાક્યમાં પણ 'હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ' એમ પ્રમેયનું * બલ જ જણાવેલું છે. તેથી (તે) ઠપકાને પાત્ર છે જ.

વળી (તે) નંદના પુત્ર છે. ભક્ત (નંદ) ઉપર કૃપા કરી ભક્તિમાર્ગમાં પણ નંદના પુત્ર થયા. (પ્રેમમાં) પ્રવૃત્તિ નહિ કરાવનાર (નંદ) માટે જ્યારે આટલું કરે છે, તો પછી આપણા મનોરથો (સિદ્ધ) થાય તે માટે (મથુરા જવામાં) વિલંબ કેમ કરતા નથી, એવો (અર્થ છે). તેથી જ ઘણું કરી (ભગવાનની) બીજામાં આસક્તિ થઈ છે, એમ 'ક્ષણમાં નાશ પામે તેવી મૈત્રીવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે, એટલે ક્ષણમાં જ નાશ થાય જેનો, તેવી મૈત્રી છે જેમની, તેવા ભગવાન છે. તેવા ન હોત તો (આપણો) વિચાર પણ કરત. તેથી (ક્ષણમાં નાશ પામે તેવી મૈત્રીવાળા હોવાથી) જ न समीक्षते સારી રીતે (આપણને) જોતા પણ નથી, કારણ કે જેમ(ના માટે)ની મૈત્રીનો નાશ થયો હોય તેમને (કોઈ) જોતું નથી. (આપણા તરફ) જોવું જ જોઈએ એ વિષયનું કારણ 'પોતાને લીધે લાચાર બનેલી' વિશેષણથી કહેલું છે. (આપણે) स्वकृते ભગવાનને લીધે જ आतुराः દીન (લાચાર) (બનેલી છીએ) 'અરે !' શબ્દ ખેદ જણાવવા યોજેલો છે. કર્મમાર્ગમાં પણ, લૌકિકમાં પણ જેઓ પોતાને લીધે લાચાર થએલ હોય તેમને (તેમના તરફ) સારી રીતે જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો (ભગવાન) આત્મા હોવાના કારણથી જ સદા પ્રકાશ થાય છે (રહે છે), એટલે (ભગવાનનો આ સમયે) બહાર આવિર્ભાવ થએલો હોવાથી, તે પક્ષ(માર્ગ)નો ભગવાને જ ત્યાગ કરેલો છે.

(ગોપીઓ) પોતે શરણમાર્ગના અધિકારવાળી છે એમ '(ઘર સગાંઓ પુત્રો અને પતિને) તજીને' શબ્દથી કહેલું છે. 'સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને' (ભગવદ્‌ગીતા ૧૮–૬૬) એવો (આનો) અર્થ છે. ઘરનો ત્યાગ કહેવાથી તે(ઘર)ના ધર્મોનો ત્યાગ કહેવાઈ જ ગયો. બહારના (ત્યાગ કરવાના) ચાર છે, અને (શરીરની) અંદરના[2] તેટલા જ[2] છે. બહારનાનો પૂરેપૂરો ત્યાગ જ કરવો, (પણ)

૧ ભગવાનને ઠપકો આપવો એ અયોગ્ય છે એમ માનીને, શાસ્ત્ર રીતે ઠપકો આપી શકાય તેમ છે એમ પોતે જ આ પેરાથી સિદ્ધ કરે છે. (સં.)

* જેનાથી સત્ય જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ. પ્રમાણમાર્ગ એટલે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ મર્યાદાભક્તિ માર્ગ. જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે પ્રમેય. પ્રમેયનું એટલે ભગવાનનું જ બલ જણાવેલું છે.

૨. અંદરના તેટલા જ એટલે ચાર છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ. આ ચાર પોતાની અંદર રહેલાં છે, એવો અર્થ છે. (સં).

અંદરનાને દાસધર્મ (થઈ શકે તે) માટે રાખવા; એવો (ભાવ છે). બહારના-ઓને ગણાવે છે. (૧. ઘર ઉપર જણાવ્યું). ૨. स्वजनाः એટલે સગાંઓ. ૩. પુત્રો એટલે પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલા. ૪. પતિ એટલે વશ રાખનાર. આ (અનુક્રમે આપણાથી) ૧ જૂદાં હોવાને લીધે, ૨ (શરણમાર્ગમાં) વિઘ્ન કરનાર હોવાને લીધે, ૩ સ્વતંત્ર હોવાને લીધે અને ૪ પોતે જ (આપણો) ભોગ કરનાર છે એવા અભિમાનવાળા હોવાને લીધે અંદરના(ચાર)ની પેઠે દાસધર્મમાં ઉપયોગ-વાળા નથી, તેથી (તેમનો) ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. 'પોતાનો જ દાસભાવ' શબ્દથી 'एक' 'એકલા[3]' શબ્દનો અર્થ જણાવેલો છે. (મને 'એકલાને' શરણ આવ, પરંતુ દેશ વિગેરેના સંબંધવાળાને[4] નહિ. તે પણ मदां એટલે સાક્ષાત્ (શરણ આવેલી છીએ) પરંતુ નામ+ વિગેરે મારફત નહિ. એવી રીતે (દાસભાવ) પ્રાપ્ત કરેલાનો પણ (ભગવાન) न समीक्षते વિચાર પણ કરતા નથી. તેથી માત્ર એ જ કરવો યોગ્ય છે. (ભગવાન તેમનો) વિચાર કરતા નથી, તેનાં કારણની 'નવિન જેમને પ્રિય છે' વિશેષણથી અટકળ કરે છે. અયોગ્ય હોવા છતાં, નવું જ હોય તેને (ભગવાન) પ્રિય માને છે. આ પણ એક સ્વભાવ જ છે. ૨૨.

નવિન ત્રણ પ્રકારનું હોય છે તેથી નવિન પ્રિય હોવાથી સૂચવેલો ભાવ નીચેનાં શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પ્રકટ કરે છેઃ—

सुखं प्रभाता रजनीयमाशिषः सत्या बभूवुः पुरयोषितां ध्रुवम् ।
याः संप्रविष्टस्य मुखं व्रजस्पतेः पास्यन्त्यपाङ्गोत्कलितस्मितासवम् ॥२३॥

શહેરની સ્રીઓને આ રાતનું પ્રભાત સારૂં ઉગ્યું. જેઓ (શહેરમાં) પ્રવેશ કરેલા વ્રજના પતિનાં અપાંગથી ખીલેલા સ્મિત સહિત અધરામૃતવાળા મુખનું પાન કરશે, તેમના મનોરથો નક્કી સત્ય (સફળ) થયા. ૨૩.

राजसस्तामसश्चैव सात्त्विकश्चेत्यनुक्रमः ॥ का. ६ ॥

રાજસ, તામસ અને સાત્વિક એવો (ત્રણ નવીન ભાવનો) અનુક્રમ છે. કા. ૬.

આપણી સામાવાળીઓને જ આ રાત સારાં ઉગેલાં પ્રભાતવાળી રાત છે પરંતુ આપણને (તેવી નથી); અને બ્રાહ્મણોએ જણાવેલા તેમના જ आशिषः મનો-

૩ 'मामेकं शरणं व्रज' ભગવદ્ગીતા ૧૮–૬૬માં આવેલ 'एक' શબ્દનો અર્થ એકલો છે આ અર્થ 'स्वदास्यम्' માં આવેલા 'स्व' શબ્દથી જણાવેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ અમારે ભગવાનનું એકલાનું કામ છે, તેમની સાથેની રસને વધારનારી દેશ વિગેરે સામગ્રીનું કામ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

+ગોપીઓ સાક્ષાત્ ભગવાનના સ્વરૂપને શરણ આવેલી છે, ભગવાનનાં નામ વિગેરે દ્વારા તેમને શરણે આવેલી નથી એમ જણાવી પોતાનો અધિકાર અધિક છે એમ સૂચવે છે.

રથો સત્ય થયા છે, કારણકે તેઓ શહેરની સ્ત્રીઓ (હોઈ) ચતુર છે. તેવી (ચતુર) ન હોત તો તેઓ (ભગવાનનાં દર્શન કરવા) અહીં જ આવત. તેથી (તેઓ ચતુર હોવાથી) જ આપણું ત્યાં જવું પણ નિષ્ફલ છે, કારણ કે આ (આપણી) શોકોનો (શહેરની સ્ત્રીઓનો) અવસર છે. આપણા ભોગના કાલ કરતાં તેમનો (ભોગનો કાલ) ઉત્તમ છે, અને (તેમનો) દેશ પણ ઉત્તમ છે. તેથી ભવિષ્યમાં જે બનાવ થવાનો છે તે જાણીને (ત્યાં શહેરમાં જ) સ્થિર રહેલી શહેરની સ્ત્રીઓ ચતુર જ છે. તેથી (તેઓને) નક્કી મોટો ઉત્સવ થશે. ઉત્તરાર્ધથી (તે) ઉત્સવ જણાવે છે. સારી રીતે પ્રવેશ કરેલા વ્રજના પતિનાં એટલે પોતાના (શહેરની સ્ત્રીઓના) સ્થાનમાં પ્રવેશ કરેલા ગોકુલના સ્વામી ગોવિંદનાં મુખનું તેઓ પાન કરશે, કારણકે પ્રભુના મુખનું અને (પતિ સિવાયના) બીજાના મુખનું (પાન કરવામાં) ઘણો આનંદ થાય છે. તે મુખમાં તેઓને અમૃતનું પાન પણ થશે. (તેઓને) માત્ર લાવણ્યરૂપ અમૃતનું પાન થશે એમ નહિ હોવાથી, (તે અમૃતનું) ખાસ ચિહ્ન કહે છે કે અપાંગથી ખીલેલું જે સ્મિત, તે (સ્મિત) સહિત (જે) અધરામૃત, તે જ દેહ વિગેરેને ભૂલાવનારૂં છે. આથી (એમ કહ્યું છે કે) તેઓને પહેલાંના દુઃખનું સ્મરણ રહેતું નહિ હોવાથી, અને હમણાં આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી, તેઓ જ મોટાં ભાગ્યશાળી છે, પરંતુ અમારૂં (એવું મોટું ભાગ્ય) નથી. ૨૩.

'આજે ભલે તેઓ(શહેરની સ્ત્રીઓ)ને (સુખ) થાય, કાલે અથવા પરમ દિવસે ભગવાન અહીં આવશે એટલે આપણને જ સુખ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तासां मुकुन्दो मधुमञ्जुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान् मनस्व्यपि ॥
कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् ॥२४॥

હે અબલાઓ! તેઓની મીઠી મનોહર વાણીઓથી હરાએલાં ચિત્તવાળા મુકુંદ પરતંત્ર અને મનસ્વી હોવા છતાં (તેઓના) લજ્જા અને સ્મિતવાળા વિલાસોથી ભ્રમણ કરતા (હોવાથી) આપણ ગામડીઓ પાસે પાછા કેમ પધારશે? ૨૪.

તે (मुकुन्दः) મોક્ષ આપનાર હોવાથી આપણને શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થતી મુક્તિ જ આપશે, અથવા તેઓની (શહેરની સ્ત્રીઓની) મીઠી એટલે સ્વાદિષ્ટ અને मञ्जु સાંભળવામાં મનોહર અને પરિણામે ઉત્તમ એવી જે વાણી, જે એક (વાણી)થી પણ કાર્ય પાર પડે તેવી ઘણીએ વાણીઓ (શહેરની સ્ત્રીઓની થશે). તેથી (તેવી વાણીઓથી) હરાએલાં ચિત્તવાળા (ભગવાન થશે); અને પુરુષ ચિત્તને આધીન છે (તેથી શહેરમાં જ રહેશે).

'નંદજી (ભગવાનની) સાથે છે, અને ભગવાન પણ જેમણે ઇંદ્રિયોને જીતેલી

છે તેવા હોઈ પરાધીન[1] રહીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે (ભગવાન જેમણે ઇંદ્રિયો જીતેલી છે તેવા અને પરાધીન છે એ) સાચું. જો કે (ભગવાન) પરાધીન છે, અને જે કે તે મનસ્વી (ચતુર, જીતેંદ્રિય) છે, છતાં પણ (આપણે) આ રસ એકવાર ભોગવેલો હોવાથી આપણે મોક્ષ પામેલી જેવીઓ હોવાથી ભગવાન ન આપણી પાસે પાછા કેમ પધારશે? જેમ (ભગવાન) નંદજીને આધીન છે, તેમ બીજા (શહેરની સ્ત્રીઓ)ને પણ આધીન થશે, કારણ કે જેવી આપણે તેવી બીજીઓ પણ (છે). 'હે અબલાઓ!' એવું સંબોધન (સાંભળનાર ગોપીઓની આ વિષયમાં) સંમતિ જણાવવા અથવા (આ વિષયમાં આપણો) કાંઈ ઉપાય નથી એમ જણાવવા કરેલું છે. 'ગામડીઅણો' વિશેષણથી પોતાની અંદરનો (ભગવાન પાછા પધારે તેમાં) અડચણરૂપ ગુણ જણાવેલો છે. જો કે ગામડીઓ રસ મુખ્ય છે, તેથી (ભગવાન પાછા પધારે એવો) સંભવ છે, છતાં પણ બધીએ શહેરની સ્ત્રીઓ વિગેરેનો ભોગ કરવામાં ઘણો સમય થઈ જાય, તેથી (ભગવાન) ફરી પધારશે કે નહિ એવી શંકા રહેવાથી, (પાછા) 'કેમ' પધારશે, એમ (પાછા પધારવાના) પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. (પ્રેમમાં) પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થતાં લજ્જા થાય છે, પછી સ્મિત આવે છે, પછી વિલાસો થાય છે. તે(કાર્યો)ને લીધે તેઓમાં જ ભ્રમણ કરતાં, એટલે તે-(શહેરની સ્ત્રીઓ)માં જ ફરી ગોળના આકારમાં ભ્રમણ કરતાં ભગવાન પાછા કેમ પધારશે? ભ્રમ* ઉત્પન્ન થાય ત્યારે (બહાર) નીકળવાનો માર્ગ પણ ભૂલી જવાતો હોવાથી, ભ્રમણ ખચિત યોગ્ય નથી જ. ૨૪.

'ભગવાન ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર (હોવાથી) પાછા પધારશે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अथ ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजान्धकवृष्णिसात्वताम् ।।
महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्रक्ष्यन्ति ये चाध्वनि देवकीसुतम् ।।२५।।

દાશાર્હ, ભોજ, અંધક, વૃષ્ણિ અને સાત્વતો અને જેઓ માર્ગમાં લક્ષ્મીના પતિ, ગુણોના ધામ, દેવકીપુત્રનાં દર્શન કરશે તેઓની દૃષ્ટિનો આજે ત્યાં જરૂર મોટો ઉત્સવ થશે. ૨૫.

---

૧ 'પરાધીન રહીને' એટલે 'બીજાની (સ્ત્રીની) ઇચ્છાથી જ ભોગ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે' (કે) 'પરાધીન રહીને,' એટલે પોતે બાળક હોવાથી નંદજીને આધીન રહીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે કારણ કે 'નંદજી સાથે છે' એમ પહેલાં કહેલું છે. નંદજી સાથે હોવાથી શહેરની સ્ત્રીઓનો ભોગ કરશે નહિ, એવી શંકા અહીં કરેલી જણાય છે.

* 'ભ્રમ' એટલે (૧) ગોળના આકારમાં ફરવું તે. (૨) મનનો ગુંચવાડો. અહીં બંને અર્થમાં આ શબ્દ યોજેલો જણાય છે. ભ્રમણ યોગ્ય નથી જ, છતાં ભગવાન ભ્રમણ કરતા હોવાથી આપણી પાસે પાછા કેમ આવશે? નહિ આવે, એવો ભાવ જણાવે છે.

ભક્તો પણ ત્યાં (મથુરામાં) ઘણા છે. તેથી દાશાર્હ, ભોજ, અંધક, વૃષ્ણિ અને સાત્વતો એવા પાંચ પ્રકારના તે (ભક્તો)ની દૃષ્ટિનો મોટો ઉત્સવ થશે. આ પાંચ પ્રકારમાં કુકુર વિગેરે(યાદવોની જાતો)નો પણ સમાવેશ થાય છે, છતાં પણ જેઓમાં સત્ત્વ(ગુણ) મુખ્ય છે તેઓને જ ગણાવેલા છે. (તેઓની દૃષ્ટિનો ઉત્સવ થશે), કારણ કે શોભા નીરખવી જોઇએ, અને શોભા લક્ષ્મીને અધીન છે, તો લક્ષ્મીના પણ (ભગવાન) પતિ છે. વળી જેઓ માર્ગમાં (દર્શન કરશે), એટલે (ભગવાન) દેવકીના પુત્ર હોવાથી તે (દેવકીનું) હિત કરવા પધારતા હશે ત્યારે જેઓ માર્ગમાં તેમનાં દર્શન કરશે, તેઓની દૃષ્ટિનો પણ મોટો ઉત્સવ થશે.

'માત્ર દર્શનથી ઇચ્છેલું (ફલ) કેમ પ્રાપ્ત થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગુણોના ધામ' પદ યોજેલ છે. (ભગવાન) અનંત ગુણોના ધામ હોવાથી, (તેમનાં) દર્શન થયા પછી ગુણો તેમના(દર્શન કરનાર)માં જ આવશે. તેથી ફલ(પ્રાપ્ત થવા)માં જેનું પરિણામ આવે તેવો મોટો જ ઉત્સવ થશે. ત્રણે પ્રકારના[1] (ભાવ) જણાવ્યા. ૨૫.

એવી રીતે ચાર પ્રકારે ભગવાનને ઠપકો આપી, નીચેના શ્લોકમાં અક્રૂરને નિંદે છેઃ—

मैतद्विधस्याकरुणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीव दारुणः ॥
योऽसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात् प्रियम् नेष्यति पारमध्वनः ॥२६॥

આ જે ઘણો જ ક્રૂર થઈ ઘણા જ દુઃખી જનને આશ્વાસન આપ્યા વિના (તેમના) પ્રિયથી પણ પ્રિયને માર્ગના (બીજા) છેડે લઈ જાય છે તેવા પ્રકારના ઘાતકીનું 'અક્રૂર' એવું આ નામ ન હો. ૨૬.

નામ તો અર્થ (ગુણ) પ્રમાણે જ (પાડવું) યોગ્ય છે. ક્રૂરપણું વિગેરે તો અંતઃકરણના ગુણો છે, તેથી (આનું) નામ વિચાર કર્યા વિના જ પાડેલું છે. 'અક્રૂર' એવું આ નામ આ(માણસ)નું ન હો, કારણ કે જે સર્વનો સંહાર કરનાર છે તે અક્રૂર કેમ હોય ? આ ઘણો જ ક્રૂર છે તેથી 'આક્રૂર' (પૂરેપૂરો ક્રૂર) (એવું નામ તેને) યોગ્ય છે. 'તે પણ (આ) કામ માટે આવેલો (હોવાથી) શું કરે ?' એવી શંકા થાય, તેથી '(ઘણાજ દુઃખી જનને) આશ્વાસન આપ્યા વિના (પ્રિયથી પણ પ્રિયને માર્ગના છેડે લઈ જાય છે)' એમ કહેલું છે. ગોપીજન ઘણાં જ દુઃખી છે, તેમને આશ્વાસન આપ્યા વિના તેમનાં સર્વસ્વ બનેલા(ભગવાન)ને લઈ જાય છે, એવો (અર્થ છે). ભગવાનને (પાછા) લાવીને, અથવા હરકોઈ રૂપથી તેમને અહીં (ગોપીઓ પાસે) રાખીને, અથવા 'હું તમારી પાસે પાછો

---

૧ 'ત્રેવીસમા શ્લોકના આભાસમાં નવિન પ્રિય હોવાને લીધે સૂચવેલા ભાવો' શબ્દો અહીં અધ્યાહાર છે. [સં] ત્યાં કહેલા ત્રણ પ્રકારના ભાવો ૨૩ થી ૨૫ સુધીના ત્રણ શ્લોકમાં રાજસ, તામસ અને સાત્વિકના અનુક્રમે જણાવ્યા.

આવીશ' એવા (ભગવાન પાસે) વાણીથી કરાર કરાવીને આશ્વાસન થાય, અને પછી લઈ જવા એ યોગ્ય છે; પરંતુ ધન વિગેરે (ગોપીઓને) આપવાથી આશ્વાસન ન થાય, કારણ કે (ગોપીઓને) ભગવાન 'પ્રિયથી' એટલે પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય છે અને આત્માથી પણ વધારે પ્રિય છે. વળી (અક્રૂર ભગવાનને) લઈ જાય છે તે પણ ગાયો ચરાવવા જાય તેમ લઈ જતો નથી, પરંતુ માર્ગના (બીજા) છેડે લઈ જાય છે કે જ્યાં પધારેલ તે દિવસે પાછા પધારે નહિ. ૨૬.

નીચેના શ્લોકમાં બધાઓને દોષ દે છેઃ—

अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः ।
गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोद्य प्रतिकूलमीहते ॥२७॥

આ કઠણ મનવાળા રથમાં ચડી બેઠા અને તેમની પછી આ ભાનવિનાના ગોપો ગાડાંઓથી (જવાની) ઉતાવળ કરી રહ્યા છે. ઘરડાંઓ (આપણી) દરકાર કરતા નથી અને આપણું દૈવ આજે (આપણાથી) વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે છે. ૨૭.

ગોપીઓ સિવાયના બધાઓને જ (મથુરા જવા સંબંધી) ઘણો ઉત્સાહ હતો. તેથી બધાએ સવારમાં જ ભોજન કરી લીધું, અને અક્રૂર સિવાયના રથમાં અથવા ગાડાઓમાં ચઢી બેઠા. યશોદા વિગેરેએ (મથુરા પધારવાની) પરવાનગી આપેલા ભગવાન પણ સારી રીતે જ રથમાં વિરાજ્યા. આ સમયે પણ તેમણે આપણો (ગોપીઓનો) વિચાર ન કર્યો તેથી આ શ્રીકૃષ્ણ કઠણ મનવાળા જણાય છે. તે આપણને તો જોતા પણ નથી. વળી આ જેટલા ગોપો છે તે બધાએ ભાન વિનાના એટલે વિચાર વિનાના થઈ, બીજાની હત્યા થતી હોય તોપણ જેમને દુઃખ થાય નહિ તેવા થઈ, તેમની પાછળ (જવાની) ઉતાવળ કરે છે, કારણ કે (તેઓ) તેવા જ જોવામાં આવે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ અક્રૂર પણ (જવાની ઉતાવળ કરે છે). પાછળથી બાકી રહેલ ગાડાઓમાં જવાનું આવી પડે તેથી તે (ગોપો) ગાડાઓમાં ચઢી બેઠા. એટલે તેઓને ચાલવાની મહેનત (કરવી) ન પડે. 'ગાડાઓથી' એટલે (જવાના) સાધનોથી, (જવાની ઉતાવળ કરે છે), એમ પણ કહેલું છે.

'ત્યારે ઉપનંદ વિગેરે ઘરડાંઓને કહો' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'ઘરડાંઓ દરકાર કરતા નથી' એમ કહે છે, કારણકે તેઓના વિચાર પ્રમાણે ગોપીઓ તેવી (સરખી), અને નગરની સ્ત્રીઓ પણ તેવી; નંદજી વિગેરે પણ તેવા જ અને વસુદેવ વિગેરે પણ તેવા જ.

'(જવામાં) વિઘ્ન થાય અથવા કેટલાક સમય સુધી અડચણ થાય તે માટે અદૃષ્ટને વિનતિ કરો' એવી શંકા થાય, તે સબંધમાં '(આપણું) દૈવ (આજે વિરૂદ્ધ

કાર્ય કરે છે)' એમ કહે છે. 'च' 'અને'શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કાલ વિગેરે બધાએ (આપણાથી) વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે. ૨૭.

નીચેના શ્લોકમાં પોતાની પ્રવૃત્તિને રોકી રાખનાર તરીકે સગાંઓનો દોષ કાઢતાં, તેઓની અવગણના કરે છેઃ—

निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नोऽकरिष्यन् कुलवृद्धबान्धवाः ।
मुकुन्दसंगात् निमिषार्धदुस्त्यजात् दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् ॥२८॥

માધવ પાસે જઈને (તેમને જતા) અટકાવીએ. અડધા પલકારા સુધી પણ તજી ન શકાય તેવા મુકુંદના સંગને લીધે દૈવે હલકી પાડેલી અને દુઃખી ચિત્તવાળી આપણને કુલનાં ઘરડાં સગાંઓ શું કરશે! ૨૮.

બધીઓએ ભેગી મળી, ભગવાનને (જતા) અટકાવવા જોઈએ.

'એમ થશે તો સગાંઓ કોપ કરશે!' એવી શંકા થાય, તેથી '(કુલનાં ઘરડાં સગાંઓ) આપણને શું કરશે!' શબ્દો યોજેલા છે. नः આપણને શું કરશે, એટલે પહેલાં (ભૂતકાલમાં) તેમણે શું કર્યું છે અને (હવે) શું કરવાના છે? કારણ કે તેઓ કુલનાં જ ઘરડાં સગાંઓ છે. કુલને જરૂર હોય ત્યારે (આપણને) કુલમાં રાખી મૂકે છે, પરંતુ બીજું કાંઈ કરતા નથી. ભગવાન અને કુલના ભેદ(તફાવત)નો વિચાર કરતાં, કુલ બંધન કરાવનારૂં છે અને ભગવાન મુકુન્દ (મોક્ષ આપનાર) છે. વળી તે(ભગવાન)નો સાક્ષાત્ સંગ થાય છે, તે તો (આંખના) અડધા પલકારા સુધી પણ તજી શકાય તેવો નથી. તે કારણ(મુકુંદના સંગ)ને લીધે દૈવે એટલે આપણા અદૃષ્ટે જ (આપણને) હલકી પાડેલી છે, (અને) તેથી જ (આપણે) દુઃખી ચિત્તવાળી છીએ. તેથી આપણને કુલમાં રહેનારાઓ કાંઈપણ કરી શકવાના નથી; કારણ કે જો તેઓ (આપણને) ભગવાનને આપી દે, તો તો (કાંઈક) કર્યું જ (ગણાય); પરંતુ તે તો તેઓ કરતા નથી. તેઓ (આપણી પ્રવૃત્તિને) રોકી રાખનારા હોવાથી, (આપણને) તેઓનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. (તેઓ આપણા ઉપર) અપકાર કરવાના હોય, તો (તે અપકાર) આપણો એની મેળે જ થએલો છે, એટલે એવું દળેલાનું દળવાનું (નકામું) કાર્ય તેઓ શા માટે કરે?

'જો (ભગવાન તમારી પાસે) નહિ આવે તો (તેમને અહીં રોકવાથી) શું થશે (વળશે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'માધવ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે (માધવ) લક્ષ્મીના પતિ છે. બલથી લક્ષ્મીએ પકડી રાખ્યા, એટલે તેના થયા એવી રીતે આપણા પણ થશે. (રોકવાનો) પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો (પછી) આપણી બુદ્ધિનો દોષ નહિ (ગણાય), પરંતુ (પ્રયત્ન) કરવામાં ન આવે તો (પછી) પશ્ચાત્તાપ થશે, એવો ભાવ છે. પશ્ચાત્તાપ ન થાય તે માટે આ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરવાનો) છે, પરંતુ કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે (કરવાનો) નથી, એવો (અર્થ છે).

છતાં પણ બધીની આ(કાર્ય)માં સંમતિ થઈ નહિ, તેથી લૌકિકમાં દૃષ્ટિવાળી, અલૌકિકમાં દૃષ્ટિવાળી અને પરમ તત્ત્વમાં દૃષ્ટિવાળીઓએ (ભગવાનને રોકવાની) પ્રવૃત્તિ કરી નહિ. ૨૮.

પછી, દુઃખનો અભાવ અને સુખ તે (ભગવાન) આપે છે. તેથી તેમના વિના દુઃખ કેમ દૂર થશે, સુખ નહિ થાય તો કેમ જીવીશું, અથવા મરણ થતાં ભગવાન પ્રાપ્ત થશે નહિ એટલે આપણી કેવી દશા થશે, એમ આશારહિત થઈ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી પોતાને જ દોષ દે છેઃ—

यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमन्त्रलीलावलोकपरिरम्भणरासगोष्ठ्याम् ॥
नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्तम् ॥२९॥

હે ગોપીઓ ! જેમના પ્રેમપૂર્વક સુંદર હાસ્ય, ગુહ્ય ભાષણોવાળી લીલા, દૃષ્ટિ, આશ્લેષ અને રાસના સમૂહમાં આપણી રાત્રિઓ એક ક્ષણની પેઠે વીતાડી, તેમના વિના અંત વિનાના અંધકારને આપણે કેમ તરશું ? ૨૯.

પ્રેમ વિગેરે ભગવાનના (કહેલા) છે., પ્રેમપૂર્વક જે હાસ્ય, તે (હાસ્ય પૂર્વક જે वल्गुमन्त्राः ગુહ્ય ભાષણો, તે (ભાષણો) સાથેની લીલા, તે (લીલા) પૂર્વક આ જે દૃષ્ટિ, પછી અધિક રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે આશ્લેષ અને રાસ. આ(બધા)ની ગોષ્ઠી સમૂહ અથવા દેશકાલ સાથેનો અવસર[1], તેની અંદર क्षणदाः રાત્રિઓ ક્ષણની પેઠે (આપણે) વીતાડી. આ વિષયનું વિવેચન કરી પ્રમાણ કહેવાની જરૂર નથી, (કારણ કે) 'स्म' શબ્દથી તેની પ્રસિદ્ધિ (જણાવી છે). (તે) સર્વ ગોપીઓના અનુભવથી સાબિત થએલું છે. જે રાત્રિઓ બીજાઓને ક્ષણ (અવકાશ) આપે છે તેથી તેઓ (જે) બહુ ક્ષણોવાળી હોય છે, તેમને પણ આપણે(તેઓ) જાણે કે એક ક્ષણ હોય તેમ વીતાડી. હવેથી તેમના (ભગવાનના) વિના તેમની (ઉપર જણાવેલી) સર્વ સામગ્રી જતી રહેતાં, ચંદ્ર વિગેરેના પણ જતા રહેવાથી સ્થિર અંધકાર જ રહેશે. તે(અંધકાર)ને આપણે કેમ તરીશું, એટલે એક પણ રાત જશે નહિ, એવો ભાવ છે. ખરેખર આ (દિવસ) અંધારી તેરસ હતી. તેથી અંધકાર થયો જ હતો. (ગોપીઓના મનની) અંદરનો (અંધકાર) પણ થયો હતો. ૨૯.

વળી કેટલાક અંધકારમાં પણ જીવે છે, પરંતુ આપણે તો જીવી જ શકીશું નહિ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

૧ 'અવસર' એટલે 'તે તે દેશ અને કાલમાં તે સ્થલોમાં ભગવાનનું પધારવું (તે). દેશ, કાલ સહિત ઉપર જણાવેલ ભગવાનના પ્રેમ વિગેરે પ્રાપ્ત થવાની તક, એવો પણ લઈ શકાય.

योह्नः क्षये व्रजमनन्तसखः परीतो गोपैर्विशन्खुररजश्छुरितालकस्रक् ॥
वेणुं क्वणन् स्मितकटाक्षनिरीक्षणेन चित्तं क्षिणोत्यमुमृते नु कथं भवेम ॥३०॥

જે દિવસનો ક્ષય થતાં વ્રજમાં પ્રવેશ કરનારીઓની ખરીની રજોથી છવાએલ કેશ અને માળાઓવાળા, ગોપોથી વીંટાએલા, અનંતના મિત્ર વેણુ વગાડતાં હાસ્યવાળી કટાક્ષદૃષ્ટિથી (આપણાં) ચિત્તને પીડે છે, એમના વિના આપણે કેમ રહીશું (જીવીશું)? ૩૦.

'દિવસનો ક્ષય થતાં' એટલે સંધ્યા સમયે. 'ક્ષય' શબ્દ વાપર્યો તે દિવસ શત્રુ છે એમ જણાવનારો છે. અનંત એટલે બલભદ્ર. આ('બલભદ્રના મિત્ર' કહ્યું તે)થી કાલ પણ તેમને (ભગવાનને) અનુકૂલ છે એમ કહેલું છે. 'ગોપોથી વીંટાએલા' વિશેષણથી (ગોપીઓ) એમ કહે છે કે બધાને સાથે રાખી (ભગવાન) આપણું જ કામ કરે છે. વળી (ભગવાને) જે કર્યું છે તે પણ આપણા માટે જ કર્યું છે, એવું તેનું વર્ણન '(વ્રજમાં) પ્રવેશ કરનારીઓની ખરીની રજોથી છવાએલ કેશ અને માળાઓવાળા' વિશેષણથી કરે છે. વ્રજમાં પ્રવેશ કરતી જે ગાયો, તેઓની ખરીઓની રજોથી છવાએલાં છે કેશો અને માળાઓ જેમનાં (તેવા ભગવાન). એક (કેશ) જ્ઞાનરૂપ[1] છે, બીજી (માલાઓ) ભક્તિરૂપ છે. બંને પ્રકારના(જ્ઞાની અને ભક્ત)નો એવી રીતે ક્લેશથી પણ (ભગવાન) ઉદ્ધાર કરે છે એમ જણાવવા બંનેને[3] પણ ધર્મનો સંબંધ હોવાનું (ગાયોની રજોથી છવાએલ હોવાનું કહ્યુ તેથી) સૂચવેલ છે. પછી રસોને જાગ્રત કરવા વેણુને વગાડતાં, તે(રસો)ને પુષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી હાસ્યપૂર્વક જે કટાક્ષદૃષ્ટિ, તેનાથી આપણાં ચિત્તને ક્ષિણોતિ પીડે છે. કામને જાગ્રત કરી, પછી રમણ કરે છે. એવી રીતે સર્વ સ્થલે સુખ આપનાર (ભગવાન) વિના આપણે કેમ રહીશું એટલે આપણી કેવી દશા થશે? ૩૦.

એ પ્રમાણે રોષ દઈ, પહેલાં* રૂદન કરવાથી (ભગવાનનો) પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, તેથી રડવા લાગી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છેઃ—

एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमानसाः ॥
विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविन्द दामोदर माधवेति ॥३१॥

એ પ્રમાણે બોલતી, વિરહ(ના વિચાર)થી બહુ દુઃખી થએલી શ્રીકૃષ્ણમાં ચોંટી રહેલ ચિત્તવાળી વ્રજની સ્ત્રીઓએ લજ્જાનો ત્યાગ

---

૧. જ્ઞાનરૂપ એટલે જ્ઞાન જણાવનારા કેશો. (લે.)

૨. માલાઓ કીર્તિરૂપ હોવાથી ભક્તિ જણાવનારી છે. (લે).

૩. 'બંનેને પણ' એટલે 'જ્ઞાનને અને ભક્તિને પણ' (લે).

* અધ્યાય ૨૯ શ્લોક ૧-૨.

કરી, 'હે ગોવિંદ, હે દામોદર, હે માધવ' એમ મોટા અવાજે (કરુણ) રડવા માંડયું. ૩૧.

આ (દોષ દેવાનો) એક પ્રકાર કહ્યો.× એવી રીતે અનંત પ્રકારથી (ગોપીઓ) બોલવા લાગી; અને વિરહથી એટલે (વિરહના) વિચારથી દુઃખી થઈ, કારણ કે (તે) વ્રજની સ્ત્રીઓ સદાનંદ(શ્રીકૃષ્ણ)માં ચોંટી રહેલ ચિત્તવાળી હતી, (અને) વિયોગથી (તેમને) સંતોષ થાય તેમ નહતું. પછી લજ્જાનો ત્યાગ કરી સુસ્વરમ્ મોટા અવાજથી રડવા લાગી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે દેવો વિગેરેએ કરેલું, ભક્તિને લીધે જે આમ(ગોપીઓ)એ કરેલું, અને લોક પ્રમાણે જે (ભગવાને) પોતે કરેલું, તે સર્વ ભગવાન ભૂલાવી દેતા હતા, તેથી ત્રણ સંબોધન કરેલાં છે. ગોવિંદનો [illegible] (ગાયોએ) અભિષેક કરેલો, દામોદરને વશ કરેલા, અને માધવ લક્ષ્મીના પતિ થએલા. આ ધર્મો ઘણા ભાગે ભગવાન વિસરી ગયા, તેથી (ભગવાનની) દયા પ્રાપ્ત થાય તે માટે (ગોપીઓએ) રૂદન કરી (તે ધર્મો જણાવનાર) સંબોધનો ઉચ્ચાર્યાં. ૩૧.

स्त्रीणामेवं रुदन्तीनामुदिते सवितर्यथ ।
अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथम् ॥ ३२ ॥

સ્ત્રીઓ એ પ્રમાણે રડતી હતી (અને) હવે સૂર્ય ઉગ્યો ત્યારે જેણે મૈત્ર વિગેરે કરેલાં હતાં તેવા અક્રૂરે રથ હાંકવા માંડયો. ૩૨.

સ્ત્રીઓનાં રડવાને લીધે (ભગવાન મથુરા) જશે નહિ એમ માનીને, અને સૂર્યોદય થતાં (ત્યાંથી નીકળવાનો) સમય થઈ ગયો એમ જાણીને, વસુદેવ વિગેરેનું કાર્ય સાધનાર કૃતમૈત્રઃ કંસનું પણ મિત્રનું કાર્ય કરવાની ઇચ્છાવાળો અથવા સંધ્યાવંદન જેણે કરેલું છે તેવો, અથવા અવશ્ય કરવાનું કાર્ય જેણે કરેલું છે તેવો અક્રૂર પોતે (રથ હાંકવા મંડયો). 'સૂર્યોદય સુધી (સવારની સંધ્યામાં) પૂર્વ તરફ મુખ રાખી રહેવું' (યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧-૨૫)વાક્ય પ્રમાણે સૂર્યોદય સુધી અક્રૂરે કર્મ જ કર્યાં એમ જણાય છે, અથવા અગ્નિહોત્ર કરવાના વિગેરે સમયે જવું (મુસાફરી આરંભવી) નહિ એમ જણાવવા (એમ કહેલું છે). 'હવે' એટલે જૂદા પ્રકારથી ગોકુલ(માં રહેવા)ની વાસનાનો ત્યાગ કરી, બીજી વાસનામાં પરોવેલા ચિત્તવાળો થઈ (અક્રૂરે) રથ હાંકવા માંડયો.૩૨.

પછી (મથુરા)-જવાનો ઉત્સવ થયો, એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

× ૧૯ થી ૩૦ સુધીના બાર શ્લોકોથી એક પ્રકાર કહ્યો.

૧ સંધ્યાવંદનનું કાર્ય સદા કરવાનું નહિ હોવાથી, આ બીજો પક્ષ કરેલો છે. મુદા ઇન્દ્રિયનો દેવ મિત્ર છે, તેથી તેનું કાર્ય 'મૈત્ર' અવશ્યનું કાર્ય છે. તે 'મૈત્ર' જેનું આદિ [આરંભનું] છે તેવું કાર્ય કરેલું છે જેણે તે કૃતમૈત્રઃ, એવો શ્લોકના આ શબ્દનો અર્થ છે. આવો અર્થ પહેલા સ્કંધમાં કરેલો છે તે પ્રમાણે મેં જણાવ્યો છે. [લે]

गोपास्तमन्वसज्जन्त नन्दाद्याः शकटैस्ततः ॥
आदायोपायनं भूरि कुम्भान् गोरससम्भृतान् ॥ ३३ ॥

ત્યાંથી નંદ વિગેરે ગોપો ઘણી ભેટ અને ગોરસથી ભરેલા ઘડાઓ લઈ ગાડાઓથી તેની પાછળ જવા ઉપડયા. ૩૩.

'તેની' એટલે ભગવાનના રથની પાછળ જવા ઉપડયા. ('તેથી' એટલે) તે જ કારણથી, અથવા 'ત્યાંથી' એટલે તે ગોકુલ(સ્થાન)થી (જવા ઉપડયા). 'ભેટ અને ગોરસથી ભરેલા ઘડાઓ લઈને' શબ્દોથી અવશ્ય જવાનું* અને (ભગવાનમાં) તેઓની ઘણી આસક્તિ હોવાનું કારણ કહેલું છે, કેમકે ભગવાને જેમનું સારી રીતે પાલન કરેલું છે તેમના+ રસનો ભોગ ભગવાને જ કરવો જોઈએ એવા (વિચારથી ગોરસથી ભરેલા ઘડા તેઓ લઈ ગયા). ૩૩.

પછી ગોપીઓએ રૂદન કરતાં, અનંત ભગવાન પહેલાંની પેઠે પ્રકટ થયા એવો ભેદ પહેલાની પેઠે[1] પ્રાપ્ત થતો હોવાથી[1] નહિ જણાવતાં, (તે) પછીનો વૃત્તાંત જ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:—

गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरञ्जिताः ॥
प्रत्यादेशं भगवतः काङ्क्षन्त्यश्चावतस्थिरे ॥३४॥

અને ગોપીઓ પતિ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જઈ, (તેમનાથી) રંગાઈ, ભગવાનની આજ્ઞાની ઇચ્છા રાખતી ઉભી રહી. ૩૪.

અને[2] સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓ[2] ભગવાનની સાથે ગઈ. સ્થૂલ[3] (ગોપીઓ)

---

* કંસ માટે ભેટ લઈ જવી, એ અવશ્ય જવાનું કારણ છે.

+'તેમના' એટલે તેની ગાયોના:

૧ 'પહેલાંની પેઠે' એટલે પાછલા ૧૦-૨૬-૮માં ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓ જણાવી તેમના પ્રસંગની પેઠે. ભગવાન અંદર પ્રકટ થતાં સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓને સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એવો તેમનો સ્થૂલ ગોપીઓથી ભેદ પહેલાં પણ જણાવેલો છે. તેથી અહીં તે ભેદ (ફરી) નહિ જણાવતાં, તે પછીનો એટલે રથ ચલાવવા માંડયો ત્યારપછીનો વૃત્તાંત (ચાર શ્લોકોથી) કહે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'અને ગોપીઓ' શબ્દના સંબંધ 'अन्वसज्जन्त,' શબ્દ શ્લોક ૩૩માં છે તેની સાથે લેવાનો છે. અહીં તેનું વિવરણ કરતાં 'च' 'અને' શબ્દથી સૂક્ષ્મરૂપ અને સ્થૂલ ગોપીઓનો જે ભેદ સૂચવ્યો છે તે જણાવે છે. સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓ (શૃંગારનાં) બીજા દલનો (વિરહનો) અનુભવ કરવા સમર્થ ન હતી, એટલે તેમને ભગવાને અલૌકિક સામર્થ્યરૂપ મુખ્ય ફલ આપ્યું ન હતું. તેથી ગોપીઓએ અનંત ભગવાન પોતાની અંદર પ્રકટ થતાં તેમની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને પછી ભગવાન પધાર્યા ત્યારે તેમની સાથે જ ગઈ એવો અર્થ છે. તેમના દેહ વિગેરેમાં અસંગત ન થાય (દેહ પડે નહિ) તે માટે વ્યવહાર ચાલ્યા કરે તેવા હેતુથી ભગવાને બીજા કોઈ જીવને મૂકયા એમ જાણવું. (લે).

૩. 'સ્થૂલ' એટલે 'જેમને અલૌકિક સામર્થ્યનું ભગવાને દાન કરેલ હોવાથી જે (શૃંગા-

તો દયિતં પતિ કૃષ્ણં સદાનંદની પાછળ ચાલી, કેટલાક અંતર સુધી સાથે ગઈ. પછી ભગવાને રંગેલી, એટલે પોતાના (ભગવાનના) પ્રેમથી રંગાએલી થઈ, 'શું અમારે (સાથે) આવવું, અથવા (આપ) સ્વામી પધારશો? કારણ કે બીજો કોઈ (અમારૂં જીવન નભાવવાનો) ઉપાય નથી' એ વિષયમાં ભગવાનના પ્રત્યુત્તરની (ગોકુલ અને મથુરાના) વચલા પ્રદેશમાં ઇચ્છા રાખતી, તેવી જ રીતે ઉભી રહી. ૩૪.

પછી ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ।
सान्त्वयामास सप्रेमैर्यास्य इति दौत्यकैः ॥३५॥

તેઓને પોતે પધારવાને લીધે તે પ્રમાણે દુઃખી થએલી જોઈને, 'હું દૌત્યકથી આવીશ' એમ દૂતોદ્વારા તેઓનું સાંત્વન કર્યું. ૩૫.

જેઓ એવી રીતે ઉભી રહી અને જેઓનું સ્વરૂપ[1] (કુદરતી સ્વભાવ) પ્રકટ હતું તેઓને માટે (ભગવાને નીચે પ્રમાણે કર્યું.) (તેઓને) તે પ્રમાણે દુઃખી થએલી જોઈને, પોતાનું (મથુરા) પધારવું જ (તેમના દુઃખનું) કારણ છે એમ (જાણીને), (પોતે) યદુરાજસિંહ હોવાથી યાદવોનું કામ પણ કરવું જોઈએ તેથી सप्रेमैः ઉત્તમ દૂતોથી 'હું જ दौत्यकैः દૂતના વાકયોથી આવીશ' એમ તેઓનું સાંત્વન કર્યું. અહીં (ભગવાને કહેવરાવેલા) વાક્યમાં તેઓને ભ્રમ (ગેરસમજુતી) થયો. ભગવાને તો દૂતના વાકયોથી એમ કહ્યું (કહેવરાવ્યું) કે 'હું દૌત્યકથી આવીશ' એટલે શબ્દના અર્થરૂપ અથવા જ્ઞાનરૂપ હું આવીશ. પરંતુ તેઓ એમ સમજી કે હમણાં આ વચન (કહ્યું તે) જ દૂતનું કાર્ય છે (અને ભગવાન પોતે જ પધારશે). આ (ગોપીઓને એવી ગેરસમજણ થવી તે) ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે. તેમ ન હોય તો, (શુકે) કહેવા યોગ્ય ન હોત. ૩૫.

(ભગવાન તરફથી) તેવી રીતે કહેવામાં આવેલી (સમાચાર મોકલાવેલી) હોવા છતાં ભગવાનનો સંબંધ દેખાડવા માટે તેઓ તેં જ પ્રમાણે ઉભી રહી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

રના) બીજાં દલ (વિરહ)નો અનુભવ કરવા સમર્થ હતી તેવી' એવો અર્થ છે. (લે).

૧. 'याधन आविर्भूतस्वरूपाः' એવું વાકય છે. 'आविर्भूतम् એટલે સાયુજ્યમાં ઉપયોગી સ્વરૂપ છે જેમનું તેઓ' એવો આનો અર્થ છે. 'चन' અવ્યય છે. (લે) 'आविर्भूतस्वरूपाः' એટલે કુદરતી સ્વભાવ જેઓનો તેજ રહેલો છે તેવી; એવો અર્થ જણાય છે. આ શ્લોકમાં સૂક્ષ્મરૂપ અને સ્થૂલ એવી બે પ્રકારની ગોપીઓ જણાવી. તે પૈકી સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓને સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું એટલે તેઓ (જીવ) ભગવાનમાં લીન થઈ. સ્થૂલ ગોપીઓ પાછળ કેટલેક દૂર જઈ દુઃખી થઈ તે જ સ્થિતિમાં ઉભી રહી, તેમને અહીં 'आविर्भूतस्वरूपाः' પણું કહેલું જણાય છે.

यावदालक्ष्यते केतुर्यावद् रेणू रथस्य च ॥
अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपलक्षिताः ॥३६॥

જ્યાંસુધી ધજા અને રથની ધૂળ જોવામાં આવી ત્યાંસુધી (ભગવાનની) પાછલ જેમણે અંતઃકરણને મોકલેલાં છે તેવી તેઓ ચિત્રોના જેવી દેખાઈ. ૩૬.

શબ્દથી અર્થ મોટો (વધારે કિંમતી) હોવાથી, અર્થ (ભગવાન) સાથે સંબંધ છે એમ જણાવવા તે પ્રમાણે* (આ શ્લોકમાં) કહેવામાં આવે છે. જેટલા સમય સુધી કેતુઃ ધજા જોવામાં પણ આવે એટલે વિચાર કરતાં પણ (મનમાં) ખ્યાલ આવી શકે, અથવા જ્યાંસુધી રથની (રથથી ઉડતી) ધૂળ પણ જોવામાં આવે ત્યાંસુધી ભગવાનની સાથે (તેમની) પાછળ જેમણે (પોતાનાં)[1] અંતઃકરણોને અથવા આધિદૈવિક પ્રકારના જીવના સ્વરૂપને[1] મોકલેલાં છે તેવી થઈ, માત્ર શરીરથી ચિત્રોના જેવી દેખાઈ. પ્રતિમા (મૂર્તિ, પૂતળી) ચાલે તેવું સંભવે, તેથી તેવી ન હતી એમ જણાવવા,[2] ('ચિત્રોના જેવી' એમ) કહેલું છે, અથવા (તેઓની) માત્ર આકૃતિ ત્યાં રહી પરંતુ સ્વરૂપ ભગવાનની સાથે ગયું[3] એમ જણાવવા (તે પ્રમાણે કહેલ છે). ૩૬.

(ધજા અને રથની ધૂળ દેખાય) તેટલેથી પણ દૂર (ભગવાન) પધાર્યા, ત્યારે તેઓ (ગોકુલ) પાછી ફરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

* શબ્દ કરતાં અર્થ વધારે કિંમતી છે. તેથી ભગવાને મોકલેલા સંદેશા કરતાં ભગવાન સાથે વધારે સંબંધ છે એમ જણાવવા, આભાસમાં જણાવ્યું તેમ સંદેશો મળવા છતાં તેઓ ઉભી જ રહી એમ આ શ્લોકમાં કહે છે.

૧. આ સ્કંધના ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભની પાંચમી તથા છઠ્ઠી કારિકામાં કહેલું છે કે "આ જ લોકમાં જ પ્રકટ થએલાં ઉતમ આધિદૈવિક 'કામ' નામનાં ઉત્તમ સુખનો શ્રીકૃષ્ણ ભોગ કરે છે, બીજો (કોઈ) કરતો નથી." અહીં જણાવેલા આધિદૈવિક પ્રકારના જીવસ્વરૂપ આત્માને જેમણે[ભગવાનની] પાછળ મોકલેલા છે તેવી અહીં સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓ જણાવેલી છે. અહીં નક્કી કરેલો વિકલ્પ છે એમ જાણવું. (લે)

૨. સ્થૂલ ગોપીઓ પણ હલતી ચલતી ન હતી એમ જણાવવા 'ચિત્રોની પેઠે' કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)

૩. અહીં સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓ જણાવેલી છે. (લે) આ નોટ ૧-૨-૩માં લેખમાં સૂક્ષ્મરૂપ અને સ્થૂલ ગોપીઓ સંબંધી ભેદ દર્શાવેલ છે, તેવો ભેદ જણાવવાનું કાંઈ પ્રયોજન દેખાતું નથી. સૂક્ષ્મરૂપ ગોપીઓને તો સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયું એટલે તેઓ ભગવાનમાં લીન થઈ. તેથી દૂત મારફત તેમને સંદેશો કહેવરાવવાપણું પણ ન હતું. સ્થૂલ ગોપીઓને જ સંદેશો કહેવરાવ્યો છે અને તેમની જ સ્થિતિ આ શ્લોકમાં જણાવેલી છે. તેઓ પૈકી કોઈએ ભગવાન પાછળ પોતાનાં અંતઃકરણ મોકલ્યાં અને કોઈએ આધિદૈવિક પ્રકારના જીવ મોકલ્યા, અને બધી ચિત્રો હોય તેમ જ ઉભી રહી, એવો અર્થ જણાય છે.

ता निराशा निववृतुर्गोविन्दविनिवर्तने ॥
विशोका अहनी निन्युर्गायन्त्यः प्रियचेष्टितम् ॥३७॥

ગોવિંદ પાછા પધારવાના વિષયમાં નિરાશ થઈ તેઓ પાછી આવી, અને પ્રિયના ચરિત્ર ગાતી શોકરહિત થઈ રાત્રિદિવસ વીતાડવા લાગી. ૩૭.

'કોઈક પણ નિમિત્તથી આજે જ ભગવાન પાછા પધારશે'- એવી આશા વિનાની તેઓ થઈ.

'પછી તેઓ કેમ જીવી (શકી)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રિયના ચરિત્ર ગાતી' શબ્દો યોજેલા છે. ભગવાનના ગુણો પણ ભગવાન જ છે, તેથી તે(ગુણોના ગાન)થી જ શોક રહિત થઈ રાત્રિદિવસ વીતાડવા લાગી. (ભગવાનના) રાત્રિના ચરિત્રનાં ગાનથી રાત્રિ અને દિવસના ચરિત્રનાં ગાનથી દિવસ (વીતાડવા લાગી), એવો ભેદ જણાવવા 'अहनी' એમ દ્વિવચનવાળો શબ્દ યોજેલો છે. આથી[1] ભગવાને ભક્તોની દરકાર ન રાખી, એવો દોષ પણ રહેતો નથી, અને ભગવાન પાછા ન પધારવાથી પણ (તેમને) દોષ થતો નથી. એક રાત્રિની પેઠે બધી રાત્રિઓ (ભગવાનના ચરિત્રનાં) ગાનથી વીતી, એમ પણ જણાવવા, 'રાત્રિદિવસ' શબ્દ જાતિના અભિપ્રાયથી (જાતિ લક્ષમાં રાખીને) યોજેલો છે. ૩૭.

જ્યારે તેઓ શોકરહિત થઈ, ત્યારે ભગવાન ગોકુલના વૃત્તાંતનો વિચાર નહિ કરતાં આગળ પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

भगवानपि सम्प्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप ॥
रथेन वायुवेगेन कालिन्दीमघनाशिनीम् ॥३८॥

હે નૃપ! બલભદ્ર અને અક્રૂર સહિત ભગવાન પણ વાયુના જેવા વેગવાળા રથથી પાપહારિણી કાલિન્દીએ પહોંચ્યા. ૩૮.

જો કે ભગવાન અહીં (ગોકુલમાં) જ રહીને કંસને હણવા, અને ગોપીઓને (પોતાની) સાથે (મથુરા) લઈ જવા, અથવા એકરૂપથી (ગોકુલમાં) રહી બીજાં રૂપથી (મથુરા) જવા શક્તિવાળા છે, તોપણ તે મથુરા જ પધાર્યા એમ (જણાવવા) 'अपि' 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે. બલભદ્ર અને અક્રૂર સાથે ભગવાન એક રથમાં બેઠેલા, એ પ્રમાણે તે બે (બલભદ્ર અને અક્રૂર) મુખ્ય ન

૧. 'આથી' એટલે 'શોકરહિત થઈ એમ કહ્યું તેથી,' ભગવાને તેઓની દરકાર રાખી નહિ, એવો દોષ રહેતો નથી, કારણ કે ભગવાને તેઓને અલૌકિક સામર્થ્ય આપી તેમને શોકરહિત કરી એટલે શૃંગારના બીજા દલ [વિરહ]નો અનુભવ કરવા સમર્થ કરી; એટલે તેમને મળ્યાં મોટાં ફલનું દાન કરી, પછી ભગવાન પધાર્યા, એવો અર્થ છે. (લે)

હતા,* એમ જણાવવા કહેલું છે. આ રાજલીલા છે એમ જણાવવા 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. એક ઘડીમાં ભગવાન ત્રણ યોજન અથવા ચાર યોજન પહોંચ્યા એમ જણાવવા 'વાયુના જેવા વેગવાળા રથથી' શબ્દો યોજેલા છે. નંદજી વિગેરે બધા ગોપાલો પાછલ જ રહ્યા, પરંતુ (અક્રૂરને) કાંઈક (ચમત્કાર) દેખાડવા ભગવાન જ કાલિન્દી પહોંચ્યા. ગોકુલ, વૃંદાવન અને ગોવર્ધન ગંગા અને યમુનાની વચ્ચે હતા, એવો નિર્ણય થાય છે. હમણાં કલિના આરંભમાં તેમના ભાગો બીજે સ્થલે ફેરવાઈ ગયા છે, તેથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી. બીજો નિર્ણય યોગ્ય નથી જ, આ કથા સારસ્વત કલ્પને અનુસરીને (કહેલી) છે. ગંગા અને યમુના વચ્ચે જ આટલે દૂર પધારીને મથુરા નજીક, મથુરાથી બે કોશ (દૂર કાલિન્દીએ પહોંચ્યા.) યમુના બધે સ્થલે ઉંડી નથી, માત્ર ધરાઓમાં જ ઉંડી છે તેથી અક્રૂરના સર્વ પાપોનો નાશ થતાં તેને ભગવાનનાં સ્વરૂપનું દર્શન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે (ભગવાન) 'अघनाशिनी' તીર્થે પધાર્યા; અથવા ('अघनाशिनी' 'પાપહારિણી' એ) સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થલે (જ્યાં જ્યાં કાલિન્દી વહે છે ત્યાં ત્યાં) કાલિન્દીનું વિશેષણ છે. ૩૮.

પછી (ભગવાને) સવારે ભોજન કરેલું હોવાથી ત્યાં આવી જે કર્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रभम् ॥
वृक्षखण्डमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् ॥३९॥

ત્યાં સ્નાન કરી, સ્વચ્છ મણિના જેવી કાંતિવાળું જલ પીને વૃક્ષોના સમૂહ પાસે જઈ, બલભદ્ર સાથે (ભગવાન) રથમાં બેઠા. ૩૯.

ત્યાં કાલિંદીમાં (ભગવાને) પોતે ઉતરીને, લીલાથી उपस्पृश्य સ્નાન કરીને, मृष्टं સ્વચ્છ જલ પીને, (તે જલ) રજ/વિનાનું હોવાથી તેનાથી પોતાની અંદર રહેલા પણ અક્રૂરને અને બીજા જેઓને પવિત્ર કરવાની ઇચ્છા હતી તેમને પણ પવિત્ર કર્યા. ઇન્દ્રનીલ(મણિ)ના જેવું શ્યામ અને સર્વનો પ્રકાશ કરનારું (તે જલ ભગવાનના ઉદરની) અંદર પ્રવેશ કરે એટલે ત્યાં રહેલા(સર્વ જીવો)ની શુદ્ધિની પેઠે (તેમનામાં) જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન કરે છે એમ જણાવવા 'મણિના જેવી કાંતિવાળું' વિશેષણ યોજેલું છે. પછી वृक्षखण्डम् વૃક્ષોના સમૂહ (પાસે જઈ) એટલે વૈષ્ણવની છાયાનો આશ્રય કરી, બલભદ્ર સહિત ભગવાન ફરીથી રથમાં બેઠા. ભવિષ્યમાં કાંઈક કરવાનું હોવાથી છાયા નીચે રથમાં બેઠા, એવો અર્થ છે. ૩૯.

પછી દરરોજ નદીએ આવવાને અસમર્થ અક્રૂરે, યમુના દુર્લભ હોવાથી તેમાં સ્નાન કરીને હું (આગળ) જઈશ એવા વિચારથી સ્નાન કરવાની પ્રવૃત્તિ

*પધારવાની ક્રિયા કરનાર મુખ્ય ભગવાન હતા, બલભદ્ર અને અક્રૂર તેમની સાથે હતા, એમ બલભદ્ર અને અક્રૂર ગૌણ હતા એટલે મુખ્ય ન હતા એમ જણાવેલું છે.

કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अक्रूरस्तावुपामन्त्र्य निवेश्य च रथोपरि ।
कालिन्द्या ह्रदमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ॥४०॥

અક્રૂરે તે બેની આજ્ઞા લઈ, (તેમને) રથ ઉપર બેસાડી, કાલિંદીના ધરા પાસે જઈ વિધિ પ્રમાણુ સ્નાન કર્યું. ૪૦.

(અક્રૂરે) તે બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણુને 'હું સ્નાન કરવા જાઉં છું' એવી પ્રાર્થના કરી, તેઓ બાલક હોવાથી અહીં તહીં રમત કરે તેથી રથ ઉપર નિવેશ્ય બેસાડી જ દઈને, 'તમારે અહીં જ રહેવું' એમ કહીને, ફરીથી કાલિન્દીના કાંઠે જઈને, પ્રાતઃકાલે મૃત્તિકાસ્નાન* કરવાની (શાસ્ત્રમાં) મના હોવાથી ફરીથી વિધિપ્રમાણે મૃત્તિકાસ્નાન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી. ૪૦.

निमज्ज्य तस्मिन् सलिले जपन् ब्रह्म सनातनम् ।
तावेव ददृशेऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ॥ ४१ ॥

ડૂબકી મારી તે જલમાં સનાતન બ્રહ્મનો જપ કરતાં અક્રૂરે તે જ બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણુને ભેગા (બેઠેલા) જોયા. ૪૧.

'સુવર્ણના શૃંગવાળા (વરૂણુને હું શરણુ જાઉં છું....)' (નારાયણોપનિષદ્ ૧૨) વિગેરે પાપ દૂર કરનારો જપ ત્યાં જલમાં કરવો જોઈએ. (તેથી) જલમાં ડૂબકી મારી, તે જલમાં સનાતન એટલે વેદરૂપ બ્રહ્મનો જપ કરતાં, તે(જપ)થી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ, અક્રૂરે તે જ બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણુને समन्वितौ ભેગા બેઠેલા જોયા. જેમ જલમાં રહેલા પદાર્થો જોવામાં આવે તેમ તેમને પણુ જોયા. (ભગવાને) તે સ્થાનમાંથી માયા ઉપાડી લીધી એટલે (તે) સ્થાન પ્રભાવવાળું થયું. વળી ભગવાન તો બધાએ સ્થલોમાં રહેલા છે, પણુ દેશ વિગેરેના દોષને લીધે તેમનાં દર્શન (સર્વ સ્થલે) થતાં નથી, અને તે(અક્રૂર)ના સંદેહ દૂર કરવા ભગવાને (તેને પોતાનાં) દર્શન કરાવ્યાં. ૪૧.

ત્યાં (જલમાં) તે બે(બલભદ્ર તથા શ્રીકૃષ્ણ)ને જોઈને સંદેહ થવાથી વિચાર કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः ॥
तर्हि स्वित् स्यन्दने न स्त इत्युन्मज्ज्य व्यचष्ट सः ॥४२॥

આનકદુંદુભિના રથમાં રહેલા તે બે પુત્રો અહીં ક્યાંથી? ત્યારે રથમાં નહિ હોય એમ (વિચારી) ઉભા થઈ તેણે જોયા. ૪૨.

ભગવાનનું સર્વના આત્મા હોવાપણું અને ભગવતપણું વિસરીને અક્રૂર કહે(વિચારે)છે કે આનકદુંદુભિના તે બે પુત્રોને મેં રથમાં બેસાડેલા, તેઓ

* શરીરે માટી ચોળીને કરવામાં આવતું સ્નાન.

અહીં (જલમાં) કેમ દેખાય છે અથવા (અહીં) કેવી રીતે આવ્યા? જ્યારે મારું ચિત્ત બીજા વિષયમાં) હતું ત્યારે હરકોઈ પ્રકારે (જલમાં) આવ્યા હોય તો રથમાં નહિ હોય. એ પ્રમાણે વિચાર કરી, (જલમાં) ઉભા થઈ, તેણે જોયા. તે (પોતે) જ જોનાર હતો એવી ઓળખાણ માટે (સઃ શબ્દ) યોજેલો છે. ૪૨.

પછી ત્યાં (રથમાં) પણ (તેણે તે બેને) જોયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः ॥
न्यमज्जद् दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः ॥४३॥

ત્યાં પણ તેણે (તેમને) પહેલાંની પેઠે બેઠેલા (જોયા): 'તે બેનું જલમાં મને જે દર્શન થએલું તે શું ખોટું હશે?' (એમ વિચારી) તેણે ફરીથી ડૂબકી જ મારી. ૪૩.

यथापूर्वं જેમ પહેલાં બેસાડેલા તેવા જ (તેણે તે બેને રથમાં) જોયા. તેને ફરીથી જાણવાની ઇચ્છા થઈ એમ 'તેણે ફરીથી જ (ડૂબકી મારી)' શબ્દોથી કહે છે. 'હું જલની અંદર રહેલો હતો ત્યારે મને જે ભગવાનનું દર્શન થએલું તે શું ખોટું હતું?' એ (જાણવાની ઇચ્છા થઈ). વસ્તુતઃ (તેને) આવો સંશય થયો. ૪૩.

ફરીથી ડૂબકી મારીને પછી (તેણે તે બેને) જોયા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत् स्तूयमानमहीश्वरम् ॥
सिद्धचारणगन्धर्वैरसुरैर्नतकन्धरैः ॥ ४४ ॥

सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनम् ।
नीलाम्बरं बिसश्वेतं शृङ्गैः श्वेतमिव स्थितम् ॥४५॥

ત્યાંપણ ફરીથી તેણે ડોક (માથું) નમાવેલા સિધ્ધો ચારણો ગંધર્વો અને અસુરોથી સ્તુતિ કરાતા, એક હજાર ફેણ અને માથાવાળા, શ્યામ વસ્ત્રવાળા, કમલના દાંડા જેવા શ્વેત, શિખરો સહિત ઉંચા રહેલા કૈલાસ જેવા, એકહજાર માથાવાળા દેવ અહીશ્વર-સંકર્ષણને જોયા. ૪૪. ૪૫.

પહેલી વખત (જલમાં દર્શન થયાં ત્યારે) ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અક્રૂરને નહિ હોવાથી, શાસ્ત્ર પ્રમાણ (સાચાં) નથી એવી કલ્પના કરી, તેણે ફરીથી ઉભા થઈ (રથમાં ભગવાનનાં) દર્શન કર્યાં. પછી અનુભવને લીધે (શાસ્ત્ર)પ્રમાણ છે એમ પણ માનીને તેણે ફરીથી (જલમાં ભગવાનનાં) દર્શન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી; તેથી આ(અક્રૂર)ની લૌકિક અથવા અલૌકિક પ્રમાણમાં પ્રતિષ્ઠા (દૃઢ શ્રદ્ધા)

નુથી એમ વિચારી ભગવાને તેને બોધ આપવા પોતાનું માહાત્મ્ય પ્રકટ કર્યું એમ આ શ્લોકથી કહે છે.

તેજ અક્રૂરે ફરીથી દર્શન કર્યાં. 'ત્યાં પણ' એમ 'પણ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) (જલની) બહાર અને જલની અંદર પણ દર્શન કર્યાં; અથવા 'ત્યાંપણ' એટલે દર્શનની અંદર (ભગવાનનું) ખાસ ચિહ્ન જોયું. જે સંકર્ષણ હતા તેમનાં શેષ તરીકે દર્શન કર્યાં, અને ભગવાનનાં શેષશાયી (શેષ ઉપર પોઢનાર) તરીકે દર્શન કર્યાં, કારણ કે તેને (ભગવાનનાં) નારાયણ તરીકે દર્શન થાય તે જ યોગ્ય હતું, પરંતુ પુરુષોત્તમ તરીકે દર્શન થાય તે યોગ્ય ન હતું. વળી તેનો સંદેહ મટાડવા એ પ્રમાણે દર્શન કરાવવામાં આવતાં હોવાથી તેણે સિદ્ધો વિગેરેથી સ્તુતિ કરાતા (સંકર્ષણનાં) દર્શન કર્યાં. સિદ્ધો બધા શેષમાં આવેશ કરેલા સંકર્ષણના સેવકો છે. છઠ્ઠા(સ્કંધ)માં તેઓને તેવા જણાવેલા છે. ભુજંગો * એટલે સર્પોના વાસુકિ વિગેરે જે પતિઓ છે તેમનાથી પણ (સ્તુતિ કરાતા સંકર્ષણનાં દર્શન કર્યાં.) અસુરોના પણ કાલનેમિ વિગેરે જે પતિઓ છે તેમનાથી પણ (સ્તુતિ કરાતા સંકર્ષણનાં દર્શન કર્યાં). બધાએ સંકર્ષણના ભક્તો હોવાથી બધાએ દૈત્યો પોતાના સેવકો સહિત (સંકર્ષણની સ્તુતિ કરતા હતા). તેથી તેઓ તરફથી (ભગવાનને) ભય કયાંથી હોય ? એમ કહેલી કક્ષામાં જ (ભગવાનને) ભય નથી એમ જણાવેલું છે.

(પછી, પીસ્તાલીસમા શ્લોકમાં) સંકર્ષણનું વર્ણન કરે છે. બીજાં રૂપનું (દર્શન થવાથી) જ્ઞાન દૃઢ ન થાય, તેથી (સંકર્ષણે) પોતાનું રૂપ જ પ્રકટ કર્યું. सहस्र એક હજાર शिरांसि માથાંઓ છે જેમનાં (તેવું રૂપ હતું). દૈત્યો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરે તેમાં તેવું (એક હજાર માથાવાળું રૂપ) હોય છે, તેથી આ તેવું (દૈત્યનું) રૂપ ન હતું એમ જણાવવા 'દેવ' શબ્દ યોજેલો છે. (વળી) બધાંએ માથાં ઉપર ફેણો અને મુકુટો હતા. આવું શેષનું જ રૂપ હોય છે.

'શ્યામ વસ્ત્રવાળા' એવું બીજું પણ (વિશેષણ) ધ્યાન (કરી શકાય તે) માટે કહે છે, કારણ કે તેમનું (સંકર્ષણનું) આવરણ+ કાલરૂપ છે. વળી તે તમોરૂપ[1] હોવાથી 'કમલના દાંડા જેવી શ્વેતતા' કહેલી છે. કમલનો દાંડો

* ચુમાલીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'चारण' શબ્દ છે, તેને બદલે 'भुजग' શબ્દ આચાર્યશ્રીએ લીધેલો જણાય છે. એવો પાઠ લેવાથી છંદને વાંધો આવતો નથી.

+ 'આવરણ' એટલે ઢાંકનાર, સંતાડનાર. કાલ સંકર્ષણનું આવરણ છે, એટલે કાલ તેમનાં દર્શન થવા દેતો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

1. સંકર્ષણનું સ્વરૂપ તમોરૂપ છે, તે આધિદૈવિક तमः શ્વેત હોવાથી, સંકર્ષણનું સ્વરૂપ પણ શ્વેત છે, એવો અર્થ છે. (દિ)

શીતલ ચીકણો અને શ્વેત હોય છે, તેથી બીજા ગુણો[2] (જણાવવા) માટે જ શ્વેતતા કહેલી છે. વર્ણન (કરવા) માટે તો ફેણોને લીધે 'શિખરો સહિત (શ્વેતમ્ એટલે) શ્વેત પર્વત કૈલાસ જેવા' તેણે જોયા (એમ કહેલું છે). 'સ્થિતમ્' 'રહેલા' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ફેણના ભાગમાં ઉંચા હોવાથી (તે) ઉંચા રહેલા હોય તેવા દેખાતા હતા.

પછી નીચેના શ્લોકથી આરંભી (૫૫મા શ્લોક સુધી) તેણે દર્શન કરેલા ભગવાનનું વર્ણન કરે છેઃ—

> तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥
> पुरुषं चतुर्भुजं शान्तं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ॥४६॥

તેમની કાયા ઉપર વાદળાનાં જેવા શ્યામ, પીળાં, રેશમી વસ્ત્ર-વાળા, પુરુષ, ચાર ભુજાવાળા, શાન્ત, કમલના ગર્ભ જેવાં લાલ નયન વાળા....(ના દર્શન કર્યાં). ૪૬.

उत्संगे એટલે કાયાઉપર. (શેષનું) બધુંએ શરીર કોમલ હોવાથી, એકસરખું હોવાથી, ધીરે ધીરે ગોળ થતું હોઈ સૂક્ષ્મ (જરાક જ વળાંકવાળું) હોવાથી ઉત્સંગના (ખોળાના) સરખું છે. સુખથી (તેના ઉપર) શયન થઈ શકે તે માટે તેવું (ઉત્સંગ) કહેલ છે. તેમ ન હોય તો સર્પ ઉપર શયન ભય કરાવનારૂં થાય. તેથી 'ઉત્સંગ' શબ્દ યોજેલો છે. 'વાદળાનાં જેવા શ્યામ' એટલે દુઃખી થએલાનાં દુઃખોનો નાશ કરનારા. જેમ આકાશમાં મેઘ (વાદળું) પોતાના જ આધારવાળો હોય છે, તેમ ભગવાન પણ (પોતાની ઉપર જ આધાર રાખનારા છે). પીળું જે कौशेय રેશમી વસ્ત્ર તે જ વસ્ત્ર છે જેમનું (તેવા ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). આમનું * સ્વરૂપ અને પ્રયોજન પહેલાં કહેલાં છે. 'પુરુષ' એટલે પુરુષના આકારવાળા. ચાર ભુજાઓ છે જેમની તેવા. (ભગવાન) 'શાન્ત' એટલે ગુણોથી પર છે, કારણ કે (જગતના) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય તેમના અંશોથી જ થાય છે. 'કમલના ગર્ભના જેવાં લાલ નયનો છે જેમનાં' (તેવા ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). (૧) વાદળાંના જેવા કહ્યા તેથી પ્રયોજન[1] જણાવ્યું. (૨)

---

૨. 'બીજા ગુણો'† એટલે શીતલપણું, ચીકાશ એ ગુણો જણાવવા માટે, એવો અર્થ છે. (ટિ)

† ઉપર નોટ ૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે શીતલપણું વિગેરે ગુણો જણાવવા માટે શ્વેતતા કહી, અહીં શ્વેત પર્વત કૈલાસ જેવા કહી, શ્વેતતા જણાવી તે વર્ણન માટે જણાવેલી છે.

* 'આમનું' એટલે ઘનશ્યામ, પીતાંબરનું, સ્વરૂપ તથા પ્રયોજન પહેલાં ૧૦-૩-૯ના શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલાં છે.

૧. 'પ્રયોજન' એટલે 'ફલ' એવો અર્થ છે. (ટિ)

વસ્ત પ્રમાણ[2] છે. (૩) 'પૂર્વમેવ પહેલાં જ અહમ્ હું इह આહીં આસમ્ હતો' એવી વ્યુત્પત્તિ ('પુરુષ' શબ્દની) હોવાથી 'પુરુષ' શબ્દથી મૂલરૂપ[3] કહ્યા. (૪) (ભગવાન) ચાર પુરુષાર્થોનું દાન કરે છે[4] (એમ જણાવવા) ચાર ભુજાઓ દર્શાવેલી છે. (૫) (તેમનાં દર્શનથી) અંતઃકરણ વિગેરેના દોષો રહેતા નથી એમ જણાવવા શાન્તિ જણાવી છે ('શાન્ત' કહેલા છે). (૬) તે દૃષ્ટિથી જ દુઃખ હરનારા છે અને કંસનો વધ કરશે (એમ જણાવવા) લાલ રંગના નયનવાળા જણાવેલા છે. 'ગૂઢ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે (ભગવાન કંસને કોઈ) ઉપાય(હિકમત)થી જ હણશે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ (પ્રકટ)‡ થઈ હણશે નહિ. એ પ્રમાણે (ભગવાનના ૭ ગુણો, જણાવ્યા. ૪૬.

चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणम् ॥
सुभ्रून्नसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम् ॥ ४७ ॥

મનોહર પ્રસન્ન મુખવાળા, મનોહર હાસ્યપૂર્વક દૃષ્ટિવાળા, સુંદર ભ્રમરોવાળા, ઊંચી નાસિકાવાળા, મનોહર કર્ણવાળા, સુંદર કપોલ અને લાલ અધરવાળા,.......(ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). ૪૭.

चारु મનોહર અને પ્રસન્ન, એટલે સ્વરૂપથી અને ફલથી સર્વને સુખ આપનારૂં, વદન છે જેમનું તેવા. મનોહર આ જે હાસ્ય તે હાસ્યપૂર્વક દૃષ્ટિ છે જેમની તેવા. (આ વિશેષણથી) શક્તિ (હાસ્ય) અને જ્ઞાન(દૃષ્ટિ)નું ઉત્તમપણું ફલસહિત જણાવ્યું. સુંદર બે ભ્રમરો છે જેમની, અને ઊંચી નાસિકા (છે જેમની) તેવા. (આ વિશેષણોથી) કાલ (ભ્રમર) અને આસન્ય(પ્રાણ)ના* બહારના અને અંદરનાં કાર્યોનું નિરૂપણ કર્યું. (આ) સર્વ ભગવાનમાં (રહેલા) છે એમ જણાવવા (એવું) નિરૂપણ કરે છે. મનોહર બે કર્ણો છે જેમના તેવા. (આ વિશેષણથી) ભગવાન સર્વ સ્થળે ઉત્તમ છે એમ કહેલું છે. સુંદર બે કપોલ અને લાલ રંગના બે અધરો છે જેમનાં તેવા. (આ વિશેષણથી) ઉત્તમ કામ (કપોલ) અને લોભ (અધર)નું નિરૂપણ કર્યું. ૪૭.

प्रलम्बपीवरभुजं तुङ्गांसोरःस्थलश्रियम् ॥
कम्बुकण्ठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरम् ॥ ४८ ॥

---

૨. વસ્ત વેદરૂપ હોવાથી પ્રમાણ છે. (લે)

૩. 'મૂલરૂપ' એટલે 'પ્રમેયરૂપ.' (જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે પ્રમેય) (લે)

૪. પુરુષાર્થોનું દાન કરેછે એમ કહ્યું તેથી સાધનરૂપ જણાવ્યુ. એ પ્રમાણે ફલ, પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધનરૂપ ભગવાન છે એમ જણાવ્યું એવો ભાવ છે. (લે)

‡ 'પ્રકટ થઈ' એટલે પોતાનું મૂલરૂપ પ્રકટ કરીને મારશે નહિ. મનુષ્યના બાલના રૂપથી જ હણશે, એવો ભાવ જણાય છે.

*આસન્ય એટલે પ્રાણ. કાલના બહારના કાર્યનું અને આસન્યના અંદરના કાર્યનું નિરૂપણ કર્યું.

ઘણી લાંબી અને જાડી ભુજાઓવાળા, ઊંચા ખભાઓ અને વક્ષઃસ્થલ (અને તેની) ઉપર લક્ષ્મીવાળા, શંખના જેવી કંઠવાળા, નીચી નાભિવાળા, કરચલીઓ વાળા પાંદડા જેવા ઉદરવાળા........... (ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). ૪૮.

ઘણી જ લાંબી અને પીવરઃ જાડી ભુજાઓ છે જેમની તેવા. દૂર રહેલા સ્થૂલ દષ્ટિવાળા(અલ્પ બુદ્ધિવાળા)ઓ પણ (ભગવાન પાસેથી) સર્વ (ચારે) પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરશે એમ જણાવવા (આ વિશેષણ યોજેલું છે). ઊંચા બે ખભાઓ અને વક્ષઃસ્થલ, અને તે(વક્ષઃસ્થલ)ની ઉપર લક્ષ્મી છે જેમના તેવા. (આ વિશેષણથી) એમ જણાવ્યું છે કે (ભગવાન) બધાઓનો સર્વ ભાર વહન કરી (તેમને) સર્વ દાન કરે છે.[1] સર્વ વિદ્યાઓવાળું ત્રણ કરચલીઓવાળું કંઠનું સ્થાન હોવાથી, શંખના જેવી કંઠ છે જેમની તેવા. નીચી નાભિ છે જેમની તેવા. (આ વિશેષણથી) આમનું (ભગવાનનું) જગતના કર્તાપણું ગૂઢ છે તે અને સુંદર લક્ષણ જણાવેલ છે. ત્રણ કરચલીઓવાળું પાંદડા જેવું એટલે પીપળાનાં પાંદડા જેવું ઉદર છે જેમનું તેવા. આથી (ઉદરનું) કોમલપણું અને કાંઈક ઉંચા હોવાપણું જણાવેલાં છે, જેથી તેની અંદર રહેલા સર્વે સુખી છે એમ (જણાય). ૪૮.

बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितम् ।
चारुजानुयुगं चारुजङ्घायुगलसंयुतम् ॥ ४९ ॥

વિશાળ કેડનો પ્રદેશ અને શ્રોણિ, અને હાથીની સૂંઢ જેવા બે સાથળોવાળા, મનોહર બે ઢીંચણોવાળા, મનોહર બે જંઘાવાળા... (ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). ૪૯.

બૃહત્ વિશાળ કેડનો પ્રદેશ છે જેમનો, અને શ્રોણી પણ તેવી જ છે જેમની તેવા. (શ્રોણિ એટલે) તે(કેડના પ્રદેશ)થી પણ નીચેનો ભાગ જે સ્ત્રીઓના નિતંબના સ્થાને રહેલો છે તે. તે(શ્રોણિ)થી પણ નીચે હાથીની સૂંઢના જેવા બે સાથળોવાળા (ભગવાન હતા) એમ (કહેલું છે). (આથી તેમના) અનેક (બેથી વધારે) પાદ નહતા (એમ જણાવેલું છે). ભૂમિ (ભગવાનની) કટિના પ્રદેશરૂપ હોવાથી આધારનું પુષ્કળપણું (ભગવાન સર્વના આધાર છે તેમ) જણાવેલું છે.

તે(અક્રૂર)ની દષ્ટિ (ભગવાનના) સર્વ અંગો ઉપર પડેલી હોવાથી, તે-(સાથળ)થી નીચેના સર્વ અંગોમાં સુંદરતા જણાવતો તેવું વર્ણન કરે છે. મનોહર બે ઢીંચણો છે જેમના તેવા. તેવી જ બે જંઘાઓ (ઢીંચણથી ઘૂંટી સુધીનો ચરણનો ભાગ)વાળા, (ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં), કારણ કે એક જંઘા ઉપર બીજી (જંઘા) રાખીને (ભગવાન) ઉભા રહે છે, કેમકે તેમ ન હોય (અને જંઘાઓ).

1 ખભાઓજ ભાર વહન કરનારા હોય છે, તેઓ ઊંચા હોવાથી ભાર વહન કરે છે એમ કહ્યું, અને લક્ષ્મી હોવાથી દાન કરે છે એમ કહેલું છે એમ જાણવું. [ટી]

જૂદી (છૂટી) રહેતી હોય તો ભક્તોની ગતિ જૂદી જૂદી થાય. ૪૯.

तुङ्गगुल्फारुणनखव्रातदीधितिभिर्वृतम् ॥
नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपङ्कजम् ॥५०॥

ઊંચી ઘૂંટીઓ અને લાલ નખોના સમૂહની કાંતિથી વીંટાએલા, નવી આંગળીઓ અને અંગુઠારૂપી પાંદડાંઓથી શોભાવાળું છે ચરણ-રૂપી કમલ જેમનું તેવા....(ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). ૫૦.

ઊંચી બે ઘૂંટીઓ, (અને) લાલ નખો, તેઓનો व्रातः સમૂહ, તેની दीधितिभिः કાંતિઓથી વીંટાએલા, એટલે નખની કાંતિઓ (ભગવાનના) સર્વ અંગને વીંટીને રહેલી હતી. નવી આંગળીઓ અને બે અંગુઠાઓ કમલના પાંદડાં જેવાં (હતાં), તેમનાથી विलसत् શોભાવાળું છે ચરણરૂપી કમલ જેમનું તેવા. સારી રીતે (ભગવાનની) સેવા થઈ શકે તે માટે બે ચરણોને તેવા વર્ણવેલા છે. ૫૦.

એ પ્રમાણે (ભગવાનના) સર્વ અંગોનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકથી આભરણોનું વર્ણન કરે છેઃ—

सुमहार्हमणिव्रातकिरीटकटकाङ्गदैः ॥
कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुण्डलैः ॥५१॥

भ्राजमानं पद्मकरं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥५२॥

ઘણાં જ કિંમતી મણીઓના સમૂહવાળા મુકુટ, પોંચી અને કડાંઓથી (તથા) કંદોરો, જનોઈ હાર, નૂપુર અને કુંડલોથી શોભતા; હાથમાં કમલવાળા, શંખ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનારા, વક્ષઃસ્થલ ઉપર શ્રીવત્સવાળા, તેજસ્વી કૌસ્તુભવાળા, વનમાલાવાળા...(ભગ-વાનનાં દર્શન કર્યાં). ૫૧-૫૨.

कटिसूत्रं એટલે કંદોરાનો પટો, રૂપની હદ દર્શાવનારું ચિહ્ન છે. ब्रह्मसूत्रं એટલે જનોઈ, નામની મર્યાદા દર્શાવનારું ચિહ્ન છે. હાર મોતીઓનો હૃદય ઉપર શોભા કરનાર, એમ જણાવવા ધારણ કરેલો કે (ભગવાન) મુક્ત જીવોને (मुक्ताः=મોતીઓ, મુક્ત જીવો) (પોતાના) હૃદય ઉપર રાખે છે. નૂપુર ચરણમાં, (અને) બે કુંડલો બે કર્ણ ઉપર (એમ દર્શાવે છે કે) ભક્તિશાસ્ત્ર (ચરણ) અને યોગ તથા જ્ઞાન (બે કર્ણ) સારી રીતે શણગારેલા છે. આ (આભરણોથી) શોભતા (ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં).

(હવે) આયુધોનું વર્ણન કરે છે. 'હાથમાં કમલવાળા' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યુ છે કે) એક શ્રીહસ્તમાં કમલ છે. આ સર્વ આયુધોની સમાન છે, (અને) તેથી સર્વની બુદ્ધિને ભ્રમ કરાવનારું છે. જેમ પૃથ્વી કમલ છે, તે

પછી જલનું તત્વ શંખ, તેજનું તત્વ) ચક્ર અને પ્રાણરૂપ ગદા એમ (પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના) આ (તત્વો)ને (ભગવાન) ધારણ કરે છે, તેથી તેવું (વર્ણન કરેલું છે).

(હવે) બીજાં ચિહ્નો કહે છે. શ્રીવત્સ એટલે જમણી તરફ વળેલી વાળની હાર વક્ષઃસ્થલ ઉપર છે જેમના તેવા. આ અસાધારણ (બીજા કોઈમાં ન હોય તેવું) ચિહ્ન છે. શુદ્ધ જીવો (ભગવાનના) કંઠ ઉપર રહેલા હોવાથી 'તેજસ્વી કૌસ્તુભ રત્ન છે જેમનું' તેવા (ભગવાન) છે. 'વનમાલાવાળા' એટલે કીર્તિ-વાળા. ૫૧-૫૨.

એ પ્રમાણે ચિહ્નોનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી સેવકોનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

सुनन्दनन्दप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ।
सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ॥५३॥
प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः ।
स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ॥५४॥

નિર્મલ અંતઃકરણવાળા સુનંદ નંદ વિગેરેથી, દ્વારપાલોથી, સનક વિગેરેથી, દેવોના અધિપતિઓથી, બ્રહ્મા રુદ્ર વિગેરેથી, નવ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી અને પ્રહ્લાદ નારદ ભીષ્મ વિગેરે ઉત્તમ વૈષ્ણવોથી વાણીથી જૂદા જૂદા ભાવથી સ્તુતિ કરતા....(ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં). ૫૩. ૫૪.

સુનંદ નંદ વિગેરે આઠ, અને દ્વારપાલો, સનક વિગેરે અધિદૈવિક ભક્તો, દેવોનાં અધિપતિઓ એટલે ઇન્દ્ર વિગેરે આઠ લોકપાલો, બ્રહ્મા અને રુદ્ર જેઓમાં મુખ્ય છે તેવાઓથી (સ્તુતિ કરાતા ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં) કારણ કે આ ઉત્તમ સેવકો છે.

મનુષ્ય અને દેવોનું નિરૂપણ કરી, 'નવ (ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી)' શબ્દથી ઋષિઓનું નિરૂપણ કરે છે. મરીચિ વિગેરે નવ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ભગવાનનું કાર્ય કરવામાં તલ્લીન હોય છે. ૫૩.

'પ્રહ્લાદ (નારદ ભીષ્મ વિગેરે ઉત્તમ વૈષ્ણવોથી)' શબ્દથી ભગવાનના આધિદૈવિક ભક્તોનાં પણ ત્યાં (અક્રૂરને) દર્શન થયાં એમ કહે છે. દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ ઉત્તમ છે, દેવોમાં નારદ, અને વસુઃ એટલે ભીષ્મ માણસ(ભક્તો)માં શ્રેષ્ઠ છે. જીવો (આ) ત્રણ પ્રકારનાજ છે. તેઓમાં ભક્તો મુખ્ય હોવાથી આ (પ્રહ્લાદ, નારદ અને વસુ ભક્તો) જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા ઉત્તમ વૈષ્ણવોથી સ્તુતિ કરતા (ભગવાન)નાં તેણે દર્શન કર્યાં. તે સ્તુતિમાં સાત્વિક રાજસ અને

તામસ વિચારો વક્તા(સ્તુતિ કરનારાઓ)માં રહેલા હોવાથી, જૂદા જૂદા ભાવથી સ્તુતિ થતી હતી. સ્તુતિ પણ તે જ સમયે જોડી કાઢીને કહેતા (કરતા) ન હતા, પરંતુ પહેલાંથી નક્કી કરેલ ગદ્ય અથવા પદ્યરૂપ વાણીથી (કરતા હતા).

'વૈકુંઠમાં અથવા ભગવાનની નજીક પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે. તેથી (આનંદના) ભોગનો ત્યાગ કરી તેઓ એ પ્રમાણે સ્તુતિ કેમ કરતા હતા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'નિર્મલ અંતઃકરણવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. નિર્મલ અંતઃકરણવાળા તેઓ ભગવાનમાં આસક્તિવાળા હતા, પરંતુ ભોગમાં આસક્તિવાળા ન હતા.

સર્વકાર્ય પાર પાડનારી ભગવાનની બાર શક્તિઓ છે, તેમને પણ પછી તેણે (અક્રૂરે) જોઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्टयेलयोर्जया ॥
विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥५५॥

લક્ષ્મી, પુષ્ટિ, સરસ્વતી, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા, ઊર્જા, વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ અને માયાથી સેવાતા...(ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં)૫૫.

(૧) શ્રીઃ એટલે લક્ષ્મી. શ્રી વિગેરે (શક્તિઓ)થી સેવાતા (ભગવાનનાં તેણે દર્શન કર્યાં). (૨) જેનાથી સર્વ પુષ્ટ થાય છે તે 'પુષ્ટિ' કહેવાય છે. તે જેમનામાં પ્રવેશ કરતી નથી તેઓ બહુ આહાર કરનારા હોય તોપણ પુષ્ટ થતા નથી. એ પ્રમાણે સર્વ(શક્તિઓ)નું જાણવું. (૩) ગીઃસરસ્વતી પ્રસિદ્ધ છે. (૪) કાંતિ કોઈએક (પ્રકારનું) તેજ છે, જે રાજ્યાભિષેક વિગેરેમાં પ્રકટ થાય છે. અલંકારો તે(કાંતિ)ને જ અધીન છે. (૫) કીર્તિ પ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં તે પ્રવેશ કરતી નથી ત્યાં (બીજાઓને જે કર્મથી કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે) તેવું જ કર્મ(કરવા) છતાં કીર્તિ થતી નથી. (૬) તુષ્ટિ સંતોષરૂપ છે, જે ન હોય તો મોટો પણ તરખલાં જેવો થાય છે. (૭) ઇલા એટલે ભૂમિ. (૮) ઊર્જા સર્વ સામર્થ્યરૂપ છે. (૯) વિદ્યા મોક્ષ આપનારી જ્ઞાનરૂપ છે. (૧૦) અવિદ્યા બંધન કરાવનારી છે. નિદ્રા વિગેરે તેના જ પ્રકારો છે. કોઈ (નિદ્રા વિગેરે) માયાના પ્રકારો છે એમ કહે છે. (૧૧) શક્તિ એટલે ઇચ્છાશક્તિ. આ સર્વ(શક્તિઓ)ને વશ રાખનારી છે. (૧૨) માયા એટલે સર્વ થવાનું સામર્થ્ય અને ઘણો મોહ કરનારી (શક્તિ). 'च' 'અને' શબ્દથી એ બંને પ્રકારની (માયાનો) સમાવેશ કરેલો છે. આથી બધે (બધી શક્તિઓમાં) (તેમના)સર્વ પ્રકારોનો સમાવેશ કરેલો છે. તેથી એમ કહેવાયું કે મુખ્ય (શક્તિઓ) બાર છે (પણ) તેમના પેટા ભેદો અસંખ્યાત જ થાય છે.

आधार एव रूपं च आकारोऽङ्गानि चैव हि ॥
अलंकरणचिह्नानि सेवका द्विविधा अपि ॥ का. ७ ॥

शक्तयश्चेति भगवान् सप्तधा विनिरूपितः ॥ का. ७२ ॥

(૧) આધાર અને વળી (૨) રૂપ (૩) આકાર તેમ જ (૪) અંગો (૫) અલંકાર અને ચિહ્નો (૬) વળી બે પ્રકારના સેવકો અને (૭) શક્તિઓ. એ પ્રમાણે ભગવાનનું સાત પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું.* કા. ૭૨ ૫૫.

એ પ્રમાણે દર્શન કરનાર (અક્રૂર)ને જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ॥
हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ॥ ५६ ॥

દર્શન કરીને ઘણું જ પ્રસન્ન થએલા, પરમ ભક્તિવાળો થએલા હર્ષ પામતાં રુંવાડાવાળા અને ભાવથી ભીંજાએલા અંતઃકરણ અને લોચનવાળા...........૫૬.

(ભગવાનનાં) તેવાં દુર્લભ દર્શન કરીને, આરંભમાં તે ઘણો જ પ્રસન્ન થયો; પછી પરમ ભક્તિવાળો થયો. પછી હર્ષ પામતાં (હર્ષથી ઉભા થએલાં) રુંવાડાવાળો થયો.

अन्तस्तोषस्तथा भक्तिर्भक्तिचिह्नानि चैव हि ॥
दृष्टे भगवति ह्यासन् भक्तस्येति निरूपितम् ॥ का. ८ ॥

ભકતને ભગવાનનાં દર્શન થતાં, અંદરની પ્રસન્નતા તેમ જ ભકિત અને વળી ભકિતનાં ચિહ્નો થયાં એવું જણાવેલું છે. કા. ૮૨.

ભાવથી ભીંજાએલ છે અંતઃકરણ અને બે લોચનો જેનાં તેવો (થયો). આ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયાનું ચિહ્ન છે. પછી સંજોગ પ્રમાણે ગભરાટ થયો એમ કહેવાયું (એવો અર્થ છે). ૫૬.

પછી તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

गिरा गद्गदयास्तौषीत् सत्त्वमालम्ब्य सात्वतः ॥
प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिपुटः शनैः ॥ ५७ ॥

વૈષ્ણવે સત્ત્વનું અવલંબન કરી મસ્તકથી પ્રણામ કરી, સાવધાન થઈ, બે હાથ જોડી ગદ્ગદ વાણીથી ધીરેધીરે સ્તુતિ કરી. ૫૭

ગદ્ગદ વાણીથી, 'સત્ત્વનું અવલંબન કરી' એટલે નિર્ગુણ સ્થિતિને દૂર કરી સત્ત્વવાળી અવસ્થા ગ્રહણ કરીને (ભગવાનની) સ્તુતિ કરી, કારણ કે (તે)

---

*આધાર અહીન્દ્ર શેષનું નિરૂપણ ૪૪-૪૫ શ્લોકોથી કર્યું, રૂપનું ૪૬મા શ્લોકથી, આકારનું ૪૭-૪૮થી, અંગોનું ૪૯-૫૦થી, અલંકાર અને ચિહ્નોનું ૫૧-૫૨ થી, બે પ્રકારના સેવકો એટલે જ્ઞાની અને ભક્ત સેવકોનું ૫૩-૫૪થી અને શક્તિઓનું ૫૫મા શ્લોકથી એમ સાત પ્રકારે ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું.

सात्वतः વૈષ્ણવ હતો. પછી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી, (ત્યાં) વૈકુંઠ જ દેખાયું એટલે જલ વિગેરે નહિ હોવાથી अवहितः સાવધાન થઈ, મનને સારી રીતે સ્થિર કરી, બે હાથ જોડેલો થઈ (જોડી), લાંબા સમય સુધી શાંત ઉભો રહી, થોડી પણ કાર્ય કરવાની શક્તિ આવતાં સ્તુતિ કરવા માંડી, એમ કહેવા માટે 'ધીરધીરે' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તેણે સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને તેને જે દેખાડેલ તે તેના હૃદયમાં સ્થિર થયું, એમ જણાય છે. બીજી રીતે (સ્તુતિ કર્યા વિના) સ્થિર થતું નથી, તેથી સર્વ સ્થલે સ્તુતિ કરવાની વ્યવસ્થા હોય છે. ૫૭.

ઇતિ શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં છત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

છત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ

અધ્યાય સાડત્રીસમો.

॥ अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

सप्तत्रिंशे तु सन्तुष्टः स्तोत्रं चक्रे मनोहरम् ॥
चतुर्धा ज्ञातमाहात्म्य इति सिद्धान्त ईर्यते ॥ का. १ ॥

સાડત્રીસમા(અધ્યાય)માં તો સારી રીતે પ્રસન્ન થએલા અને (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણેલા (અક્રૂરે નીચે જણાવેલા) ચાર પ્રકારે મનોહર સ્તુતિ કરી, એવો સિદ્ધાંત કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

स्वरूपेण प्रमाणेन युक्त्या वस्तुस्वरूपतः ॥
अवतारफलैश्चैव सर्वस्यैव विनिर्णयः ॥ का. २ ॥

(૧) સ્વરૂપથી[1] (૨) પ્રમાણથી[2] (૩) વસ્તુના સ્વરૂપને લીધે યુક્તિથી[3] અને (૪) અવતારો તથા ફલથી જ[4] સર્વનો જ નિર્ણય કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

राजसे स्तोत्रकर्तायं मध्यमो विनिरूप्यते ॥
उत्तमे नारदो वक्ता वसुदेवादयस्तथा ॥ का. ३ ॥

૧. પહેલા બે શ્લોકોથી આ પ્રકાર કહેલો છે. (લે)
૨. ત્રીજાથી અગીઆરમા સુધીના નવ શ્લોકોથી આ બીજો પ્રકાર કહેલો છે. (લે)
૩. બારમાથી પંદરમા સુધીના ચાર શ્લોકોથી આ ત્રીજો પ્રકાર કહેલો છે. (લે)
૪. સોળમા શ્લોકથી (અધ્યાયના અંત સુધી) આ ચોથો પ્રકાર કહેલો છે. (લે)

રાજસ(સ્તુતિ)માં આ (અક્રૂર) મધ્યમ સ્તુતિ કરનારો જણાવવામાં આવે છે. ઉત્તમ(સ્તુતિ)માં નારદ વક્તા (સ્તુતિ કરનાર) છે અને વસુદેવ વિગેરે પણ તેવા (ઉત્તમ સ્તુતિ કરનારા) છે. કા. ૩.

यस्य यस्य यथा भावस्तेन तादृक् निरूप्यते ॥
सर्वं युक्तं भगवति न सर्वः सर्व एव च ॥४॥

જેનો જેનો જેવો ભાવ છે તેણે તેણે (ભગવાનને) તેવા જણાવેલા છે.[૫] ભગવાનમાં સર્વ યોગ્ય છે.[૬] (ભગવાન) સર્વ નથી[૭] અને સર્વ છે પણ ખરા.[૮] કા. ૪.

તે પૈકી પ્રથમ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે:—

॥ अक्रूर उवाच ॥ અક્રૂર કહે છેઃ—

नतोस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं * नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम् ॥
यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद् ब्रह्माविरासीद् यत एष सर्गः ॥१॥

સર્વ કારણોના કારણ અવિકારી મૂળ પુરૂષ આપ નારાયણને હું નમન કરૂં છું, કે જેમની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા કમલના અંકુરમાંથી બ્રહ્મા પ્રકટ થયા, જે(બ્રહ્મા)માંથી આ સૃષ્ટિ થઈ. ૧.

'આપ' એટલે (મારી) આગળ સાક્ષાત પ્રકટ થએલા. (આપ મારાથી) નાના છો એવી શંકા તો નથી જ, કારણ કે સર્વ લોકના એટલે જગતના પણ આપ કારણ છો. 'નારાયણ' શબ્દથી (ભગવાન) સર્વના કારણ હોવાની યોગ્યતા અને પ્રમાણ કહે છે. આરંભમાં નારાયણમાંથી જ બ્રહ્માંડમાં સર્વ (પદાર્થો) ઉત્પન્ન થએલ હતા એ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'પુરૂષ નારાયણે કામના કરી જ....' (નારાયણાથર્વશિર ઉપનિષદ[૧]) શ્રુતિ પણ (નારાયણમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું એમ કહે છે). પુરુષસૂક્ત(ઋગ્વેદ ૧૦-૯૦)માં પણ એમ જ કહેલું છે. (સર્વની આપમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે) તે માટે જ (આપ) 'પુરુષ' (છો) એમ કહે છે. (આપની) મોટાઈ

૫. જૂદા જૂદા ભક્તે કરેલી સ્તુતિમાં એ પ્રમાણે ભેદ હોવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (લે)

૬. 'ત્યારે જે સ્તુતિમાં ખોટું વર્ણન કરે તેને દોષ લાગે' એવી શંકા થાય, તે આથી દૂર કરે છે. (લે)

૭. ભગવાન સર્વ નથી, કારણ કે સર્વથી ઉત્તમ છે. (લે).

૮. ભગવાન સર્વ એટલે સર્વરૂપ છે. (લે).

* 'अखिललोकहेतुम्' પાઠ શ્રીસુબોધિનીકારે લીધેલો જણાય છે.

આટલી જ નથી એમ જણાવવા (આપ) 'મૂળ પુરૂષ' એટલે પ્રકૃતિના ભર્તા છો એમ (કહે છે). તે(મૂળ પુરૂષ)ના પણ આપ મૂલ છો એમ જણાવવા 'અવિકારી' શબ્દથી આપ અક્ષરરૂપ છો એમ કહે છે.

અથવા બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા જગતના જ કારણ તરીકે (અક્રૂર અહીં) ભગવાનનું વર્ણન કરે છે, કારણ કે (ભગવાને) તેવું જ રૂપ પ્રકટ કરેલું છે. તે (રૂપ) જ દરેક (પદાર્થ) સાથેનો સંબંધ વિચારતાં મૂલ હોવાથી, તેનામાં મૂળપણું અને અવિનાશીપણું રહેલાં છે; અથવા લોકમાં કર્તૃપણું વિગેરે ગુણો ક્ષીણ[૯] થાય છે તેથી આ(રૂપ)માં ક્ષીણ થવાપણું નથી, અને તે અક્ષય બીજરૂપ છે એમ જણાવવા 'અવિકારી' વિશેષણ યોજેલું છે. જે પ્રકારથી તે જગતના જ કર્તા થાય છે તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે ભગવાનની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા અને પાછલથી વિકાસ પામેલા अरविन्दकोशात् કમલના અંકુરમાંથી, તેની અંદર રહેલો ભમરો હોય તેમ બ્રહ્મા આવિર્ભાવ પામ્યા, જેમાંથી એટલે બ્રહ્મામાંથી આ લોક એટલે બધુંએ જગત (ઉત્પન્ન થયું). ૧.

એ પ્રમાણે (ભગવાન) જગતનું કારણ છે એમ સિદ્ધ કરી, કાર્ય અને કારણ જૂદાં છે એમ સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન નિત્ય મુક્ત છે અને જીવો તેમની કૃપાથી તેવા (મુક્ત) થાય છે એમ કહેવા, કાર્ય બનેલા જગતનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે; અથવા આ (શ્રીકૃષ્ણ) (સર્વના) વાસ્તવિક મૂલ છે એમ જણાવવા આમનામાંથી જ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થએલાં છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि ॥
सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च* सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽङ्गभूताः ॥२॥

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, પવન, આકાશ, અહંકાર, મહત્તત્વ, પ્રકૃતિ પુરુષ, મન, ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોથી ભોગવાતા સર્વ પદાર્થો, અને સર્વે દેવો જે જગતનાં કારણ છે તે આપના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં છે. ૨.

(જગતનાં) મૂળ બનેલ (તત્ત્વો) જો એવા (આ ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં) હોય તો (આ રૂપ સર્વથી) પર (ઉત્તમ) છે એમ જાણવું (માનવું) જોઈએ. એ પ્રમાણે (બીજો અર્થ કરતાં) તેમાં ક્રમ (અનુક્રમ) ઇચ્છેલો નથી, પરંતુ પ્રથમ પક્ષમાં (પહેલો અર્થ કર્યો તે પ્રમાણે) તે ઇચ્છેલો છે તેથી, અથવા (તત્ત્વો) ગણી શકાય તે માટે સ્થૂલ(તત્ત્વ)માંથી સૂક્ષ્મમાં બુદ્ધિ સ્થિર થઈ શકે તે માટે આકાશ સુધીના પાંચ મહાભૂતો (પ્રથમ કહેલાં છે). आदिः એટલે અહં-

૯. ક્રિયા કરનાર કર્તા ધીરેધીરે ક્ષીણ થાય છે, એટલે કર્તૃપણું વિગેરે ગુણો ક્ષય કરનારા છે, એવો અર્થ છે (લે).

* 'विषयाश्च' પાઠ સુબોધિનીકારે લીધેલ છે.

કાર. महान् એટલે મહત્તત્ત્વ. अजा એટલે પ્રકૃતિ. आदिः એટલે પુરુષ. પછી મન (કહેલુ છે). પુરુષ મનથી સર્વ કરે છે તેથી અહીં આધિદૈવિક મન (કહેવા) ઇચ્છેલું છે એમ જણાવવા, ઉંધા ક્રમથી પણ (મન) કહેલુ છે. ઇન્દ્રિયો. 'च' 'અને' શબ્દથી (કહેલા) બુદ્ધિ અને પ્રાણ પછી ગંધ વિગેરે અને વાણી વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી ભોગવાતા સર્વ પદાર્થો. 'च' 'અને' શબ્દથી (કહેલા) સ્ત્રી વિગેરે તેમના પેટા ભેદો. વધારે કહેવાનું શું પ્રયોજન ? ઘટ વિગેરે, માલા વિગેરે સર્વ વિષયો અને 'च' 'અને' શબ્દથી (કહેલા) તે(વિષયો)થી ઉત્પન્ન થતાં સુખ વિગેરે. આ બધાએ જો કે જગતનાં કારણ છે, તોપણ આપના અંશ અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં છે. 'બ્રહ્મ પાછલો ભાગ (પ્રતિષ્ઠા) તે' (તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ૨-૫) શ્રુતિ તે (અક્ષરને) જ અંગ કહે છે. આ કારણથી આપ જ જગતનું કારણ છો એમ (ભગવાનનું) સ્વરૂપથી માહાત્મ્ય કહેલું છે. ૨.

'પ્રમાણપૂર્વક (ભગવાનનું સ્વરૂપ) કહેવું જોઈએ', એમ (પ્રમાણપૂર્વક જાણવાની) ઇચ્છા થતાં, વેદ સિવાય (બીજું) કાંઈ પ્રમાણ નથી એમ જણાવવા, બ્રહ્મા વિગેરેને પણ 'આ (ભગવાન) આવા છે' એવું જ્ઞાન નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

અથવા 'આ તમારા (ભગવાનના) પુત્રો અને પૌત્રોની પણ મુક્તિ કેમ થઈ નથી ? જો આમની જ મુક્તિ થઈ નથી તો બીજાની મુક્તિ કેમ થશે ?'. એવી શંકા થાય, તેથી તેમની મુક્તિ નહિ થવાનું કારણ અભિમાનને લીધે (થએલું તેમનું) અજ્ઞાન છે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्यजादयोऽनात्मतया गृहीताः ॥
अजोऽनुबद्धः स गुणैरजाया गुणात् परं वेद न ते स्वरूपम् ॥३॥

આ પુરુષ વિગેરે જેઓ (આપને) આત્મા તરીકે સ્વીકારતા (જાણતા) નથી, તેઓ આપ આત્માનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. પ્રકૃતિના ગુણોથી બંધાએલા તે બ્રહ્મા આપના ગુણથી પર સ્વરૂપને જાણતા નથી. ૩.

(આપ ભગવાનનું સ્વરૂપ) અવશ્ય જાણવું જોઈએ એમ જણાવવા 'आत्मनः' 'આત્માનું' પદ યોજેલું છે. જો કે આપ આત્મા છો તોપણ (પુરુષ વિગેરે) આપને આત્મા તરીકે સ્વીકારતા (જાણતા) નથી, એમ 'अनात्मतया गृहीताः' શબ્દોથી કહેલું છે. (અહીં गृहीताः શબ્દમાં) કર્તાના અર્થમાં क્ત (ભૂત કૃદંતનો પ્રત્યય) યોજાએલો છે. અથવા આપે કૃપાથી (કૃપા કરી) તેઓને આત્મા તરીકે સ્વીકારેલા નથી એવો (એ શબ્દોનો અર્થ છે). अजादयः એટલે અક્ષર વિગેરે અથવા પુરુષ વિગેરે આપનું સ્વરૂપ જાણતા નથી.

'પ્રમાણમાં રચ્યા પચ્યા રહેલા બ્રહ્મા વિગેરે (આપનું સ્વરૂપ) જાણતા હશે' એમ વિચારી (એવી શંકા કરી), તેઓને પણ (આપના સ્વરૂપનું)

જ્ઞાન નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. अजः प्रह्मा अजायाः સૃષ્ટિરૂપ પ્રકૃતિના ગુણૈઃ કર્તા હોવાપણું વિગેરે અથવા સત્ત્વ વિગેરે ગુણોથી अनुबद्धः પોતાની (ગુણોમાં) આસક્તિને લીધે બંધાએલ પણ છે, અથવા ભગવાનની ઇચ્છાથી પાછા તે(ગુણો)થી બંધાએલ છે. તેથી ગુણોથી પરં જૂદાં રહેલાં અથવા ગુણોને વશ રાખનારાં આપનાં સ્વરૂપને જાણતા નથી; કારણ કે ઘરમાં જે બંધાએલ હોય તે ઘરથી બહાર રહેલાને જોતો (જોઈ શકતો) નથી. તેથી (બ્રહ્મા આપના સ્વરૂપને) હલવાણું જ માને છે, અને તેથી તેનો મોક્ષ થતો નથી એવો (અર્થ છે). જ્યારે તેઓ (બ્રહ્મા વિગેરે) પણ જાણતા નથી ત્યારે બીજો કેમ જાણશે? એવો (ભાવ છે). તે જે કોઈપણ એવો (પ્રકૃતિના ગુણોથી બંધાએલો) થઈ તે (આપનું સ્વરૂપ) નહિ જાણે, પરંતુ જે આપની કૃપાથી આપને જાણશે તે જ કૃતાર્થ થશે, એટલે (આમાં) કાંઈ સામાન્યરીતથી ઉલટું નથી. ૩.

'ત્યારે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવાનો) ઉપાય કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેવામાં આવે છે કે (ભગવાનનું સ્વરૂપ) જાણ્યા વિના પણ રુચિ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે ભગવાનની સેવા કરવી. પછી (ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ) જણાવશે એવા અભિપ્રાયથી, બધાએ જૂદા જૂદા રૂપવાળા આપની પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સેવા કરે છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ અથવા સાતથી વિશેષ (ખાસ) અને સામાન્ય પ્રકારે* કહે છે:—

त्वां योगिनो यजन्त्यद्धा महापुरुषमीश्वरम् ॥
साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ॥ ४ ॥

આપ મહાપુરૂષ ઈશ્વરને યોગીઓ સાક્ષાત્ પૂજે છે, અને સાધુઓ આત્મામાં રહેલા, ભૂતોમાં રહેલા અને દેવમાં રહેલા (રૂપ) સાથે (આપને પૂજે છે). ૪.

તે (સર્વ સેવકો) પૈકી સર્વની દરકાર નહિ કરનારા યોગીઓ મોક્ષમાં આસક્તિવાળા હોવાથી આરંભમાં તેઓને ગણે છે (ગણાવે છે). જો કે ચિત્તની વૃત્તિ(વલણ)ને રોકવારૂપ યોગમાં આત્માની સ્ફૂર્તિ થવી એ ફલ છે, અને ભગવાનના રૂપનો ધ્યાન માટે જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોવાથી તેઓ

* છ ખાસ પ્રકારના ઉપાસકો અને એક સામાન્ય રીતે હલકા પ્રકારનો ઉપાસક, એમ છ અથવા સાત પ્રકારના ઉપાસકો પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે આપની સેવા કરે છે એમ કહે છે. (૧) યોગીઓ અને (૨) સ્માર્તો આ શ્લોકમાં કહ્યા. (૩) કર્મમાર્ગીય વૈદિકો શ્લોક પાંચમામાં, (૪) જ્ઞાનમાર્ગીય વૈદિકો છઠ્ઠા શ્લોકમાં, (૫) ઉપાસના માર્ગીય વૈદિકો શ્લોક સાતમામાં અને (૬) શૈવો શ્લોક આઠમામાં જણાવે છે. (૭) સામાન્ય હલકા ઉપાસકો શ્લોક નવમામાં કહેલા છે.

(યોગીઓ) ભગવાનના સેવકો નથી, અથવા (યોગ) શાસ્ત્રને (ઈશ્વરના ધ્યાનની) જરૂર નહિ હોવાથી (આત્માની સ્ફૂર્તિથી) વિરૂદ્ધ (તે) અંશ ભવિષ્યમાં તજવાનો છે, છતાં પણ (આત્માની સ્ફૂર્તિના) અંગ તરીકે ઈશ્વરનું ધ્યાન (ધરવાનું) કહેલું છે, તેથી યોગીઓ પણ આપને જ પૂજે છે. (તેઓ આપને) મહા સાક્ષાત્ પૂજે છે, કારણકે તેઓ (દેહની) અંદર ઉપાસના કરનારા હોવાથી, દેહ વિગેરે વડે (આપથી) છૂટા પડતા નથી. તેઓના મત પ્રમાણે 'ઈશ્વર સર્વ જીવથી જૂદા પ્રકારના આકારવાળા પુરૂષ છે'. એવું નથી; તેથી અહીં સાંખ્ય અને યોગમાં ઈશ્વર આકારવાળા અને આકારવિનાના છે એવો નિર્ણય કરેલો છે. તે (અર્થ) 'મહાપુરુષ ઈશ્વર' શબ્દથી કહે છે. અંદરથી (વશ રાખનાર) અને બહારથી વશ રાખનાર (એવો તેનો અર્થ છે).

વળી સાધુઓ એટલે સારા આચરણવાળા સ્મૃતિના ધર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા ભગવાનને આશ્રયરૂપ માનનારાઓ, આધ્યાત્મિક વિગેરે ત્રણ ભેદો તે(ભગવાન)ને જ અધીન હોવાથી ભગવાન તે ત્રણ સાથે જ (રહેલા) હોય છે એમ કહે છે, એમ 'आध्यात्मम्' આત્મામાં રહેલા(રૂપ)સાથે, અને એ પ્રમાણે 'ભૂતોમાં રહેલા(રૂપ)સાથે' અને 'દેવમાં રહેલા(રૂપ)સાથે' શબ્દોથી કહે છે. તેમ ન હોય (ભગવાન એ ત્રણ રૂપ સાથે રહેલા ન હોય) તો કર્મથી બંધ જ થાય. આમ (ભગવાન એ ત્રણ રૂપો સાથે રહેલા) હોવાથી, કર્તા અને પ્રેરણા કરનાર+ ભગવાનને અધીન હોવાથી, બીજા કોઈનો અપરાધ થતો નથી.

એ પ્રમાણે ઘણા આવશ્યક અંદરના અને બહારના ધર્મોમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા સ્માર્તોનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી શ્રૌતો(વૈદિકો)નું નિરૂપણ કરે છેઃ—

त्रय्या च विद्यया केचित् त्वां वै वैतानिका द्विजाः ॥
यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ॥ ५ ॥

અને કેટલાક યજ્ઞ કરનારા દ્વિજો ત્રણ વેદોની વિદ્યાથી (કરાતા) લાંબા યજ્ઞોથી જૂદા જૂદા રૂપવાળા દેવોના નામથી આપની જ પૂજા કરે છે. ૫.

વેદમાં ત્રણ જૂદા કાંડો (વિભાગ) હોવાથી, ત્રણ પક્ષો છે. તે પૈકી (૧) કર્મમાર્ગમાં ત્રણ વેદો મુખ્ય છે. (૨) જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપનિષદો (મુખ્ય છે) અને (૩) ઉપાસના (માર્ગ)માં તો પ્રણવ વિગેરે મન્ત્રો મુખ્ય છે. તે ક્રમથી ત્રણ (પૂજા

+ આત્મામાં રહેલું રૂપ કરણ (ઇન્દ્રિયરૂપ) છે, ભૂતોમાં રહેલું રૂપ કર્તા છે, અને દેવમાં રહેલું રૂપ પ્રેરણા કરનાર છે. એ પ્રમાણે કરણ, કર્તા અને પ્રેરણા કરનાર ભગવાનને અધીન હોવાથી, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તનાર હોવાથી. બીજાને (જીવને) અપરાધ થતો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

કરનારાઓ) કહે છે. બધાઓનો ભગવાનનું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગ છે, એ અમે (ઉપર શ્લો. ૪ના શ્રીસુબોધિનીમાં) કહેલું છે. જૂદા (પ્રકારના) મંત્રોને લીધે વેદોના (૧) ઋચાઓ (૨) સામ અને (૩) યજુષ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. તે(મંત્રો)ને ઉપયોગી બ્રાહ્મણ* છે. અથવા બહારની ક્રિયા યજુર્વેદના મંત્રથી કરવામાં આવે છે અને દેવતાને સાક્ષાત દ્રવ્ય સમર્પણ કરવું વિગેરેરૂપ અંદરની ક્રિયા ઋગ્વેદના મંત્રથી કરવામાં આવે છે. પછી દેવતા ફલનું દાન કરે અને હોમેલાં પદાર્થનું ગ્રહણ કરે તે માટે સામવેદના મંત્રથી તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આવા પ્રકારથી યજ્ઞ કરનારા એટલે લાંબા યજ્ઞ કરવામાં આસક્તિવાળા वितैः જૂદા જૂદા પ્રકારના એક હજાર વર્ષે પૂરા થાય તેવા લાંબા યજ્ઞોથી યજ્ઞરૂપ આપની પૂજા કરે છે, એવો સર્વત્ર સંબંધ છે. 'च' 'અને' (શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે) અંગ અને ઉપાંગો સહિત, અને જ્ઞાનથી પણ સહિત (ત્રણ યજ્ઞોની વિદ્યાથી, યજ્ઞોથી આપની જ પૂજા કરે છે). જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધ વૈદિક (બ્રાહ્મણો એ પ્રમાણે કરે છે), પરંતુ બધાનો તેમાં (તેમ કરવાનો) અધિકાર નથી, એમ 'કેટલાક દ્વિજો' શબ્દથી (કહેલું છે).

'ત્યાં (યજ્ઞોમાં) ઇંદ્ર વિગેરેની જ પૂજા થાય છે, પરંતુ ભગવાનની પૂજા થતી નથી' એવી (શંકા) વિચારી, 'જૂદાજૂદા રૂપવાળા (દેવોના નામથી)' શબ્દ યોજેલ છે. જૂદાજૂદા પ્રકારનાં રૂપો ઇંદ્ર વિગેરે જે દેવોના છે તેમના નામથી, અથવા (ભગવાન) દેવોમાં રહેલા હોવાથી ભગવાનનું જ તે (તે) નામ હોવાથી, તેમના નામથી ભગવાનની જ પૂજા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે (દેવો) (ભગવાનના) અંગ જેવા છે. જેમ રાજાના મુકુટ પાઘડી વિગેરે બનાવનાર, જોકે (રાજાના) શિરની જ સેવા કરે છે તોપણ (રાજાનો) સેવક જ છે, એવી રીતે કર્ણ વિગેરેની (સેવા કરનારા હોય) તોપણ રાજાના સેવક જ કહેવાય છે, પરંતુ (આ રાજાના) અંગ(શિર, કર્ણ વિગેરે)ના સેવક છે એમ કહેવાતા (ઓળખાતા) નથી, તેમ ચાલુ પ્રસંગમાં પણ ઇંદ્ર વિગેરે બાહુ વિગેરે છે એવા વાક્યોથી (દેવો ભગવાનના) અંગ છે એવું જ્ઞાન થાય છે. તેથી (તેમની પૂજાથી) ભગવાનની જ પૂજા થાય છે. ૫.

एके त्वाखिलकर्माणि संन्यस्योपशमं गताः ॥
ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजन्ति ज्ञानविग्रहम् ॥ ६ ॥

સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી, શાંતિ પ્રાપ્ત કરેલા કેટલાક જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનયજ્ઞથી જ્ઞાનરૂપ વિગ્રહવાળા આપનું પૂજન કરે છે. ૬.

* વેદના મંત્રોનો જૂદા જૂદા યજ્ઞોમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવાનો છે તે જણાવનાર વેદનો ભાગ 'બ્રાહ્મણ' કહેવાય છે. (૧) મંત્રો, (૨) બ્રાહ્મણ અને (૩) ઉપનિષદો એવા ત્રણ વેદના ભાગો છે.

વળી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી, ચિત્તની શાંતિ પામેલા બીજાઓ, ચિત્તની ઘણી જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરીને, જ્ઞાની થઈ એટલે આત્મા બ્રહ્મ જ છે એવી સ્ફૂર્તિ રાખી આત્માનું (પોતાનું) પૂજન કરનારા થઈ, જ્ઞાનરૂપ જ યજ્ઞ કરે છે. (૧) ચિદ્-(જ્ઞાન)રૂપ આત્મા જ યજ્ઞરૂપ છે એવી કલ્પના કરી ભગવાનને તે(આત્મા)નું સમર્પણ કરવું, તેનું નામ જ્ઞાનયજ્ઞ. અથવા (૨) જ્ઞાન ભગવાનની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી તેને જ 'યજ્ઞ' શબ્દથી જણાવેલું (ઓળખાવેલું) છે. અથવા (૩) જે(કરવા)થી ધડપણ અથવા મરણ વિગેરે ન થાય તેવા પ્રકારના (યજ્ઞો) જ્ઞાનયજ્ઞ (કહેવાય છે). ત્યાં (જ્ઞાનયજ્ઞોમાં) જેમનું પૂજન કરવામાં આવે છે તે પણ જ્ઞાન-રૂપ જ છે એમ 'જ્ઞાનરૂપ વિગ્રહવાળા' વિશેષણથી કહે છે. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં ઔડુલોમિ(ના મત) પ્રમાણે ઉપાસના કરનારાઓનું વર્ણન કરે છેઃ—

अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते ॥
यजन्ति तन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकम् ॥ ७ ॥

અને શુધ્ધ કરેલા દેહવાળા તે બીજાઓ વેદમાં કહેલા(માર્ગ)થી તન્મય થઈ ઘણી મૂર્તિઓ વડે એક મૂર્તિવાળા આપનું જ પૂજન કરે છે. ૭.

'રુદ્ર ન હોય તેણે રુદ્રની પૂજા કરવી નહિ' વિગેરે વાક્ય પ્રમાણે તેઓ (ઔડુલોમિના મત પ્રમાણે ઉપાસના કરનારાઓ) પોતાને અને ભગવાનને જૂદા-જૂદા અને એક માને છે. તેથી કહે છે કે अन्ये ભગવાનથી જૂદા, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી (ભગવાનથી) જૂદા નહિ તેવાઓ પણ संस्कृतात्मानः દીક્ષા વિગેરેથી જેમણે (પોતાના) દેહને શુદ્ધ કરેલો છે તેવાઓ ગુરુએ કહેલા માર્ગ પ્રમાણે (આપનું પૂજન કરે છે). 'તે' એટલે જૂદાજૂદા પ્રકારથી જ જૂદાજૂદા દેવતાના મંત્રોની ઉપાસના કરનારા પ્રસિદ્ધ તેઓ, પછી 'તન્મય' થઈને અથવા જેની ઉપાસના કરવાની છે તે દેવતાએ જેમના દેહમાં પ્રવેશ કરેલો છે તેવા થઈ આપનું જ (પૂજન કરે છે). તેઓ વૈ નક્કી (આપનું જ પૂજન કરે છે એટલે અહીં આપનું રૂપ) છુપા-એલા જેવું નથી. માછલું, કાચબો વિગેરેના આકારવાળી ઘણી મૂર્તિઓથી એક મૂર્તિવાળા એટલે એક જ સ્વરૂપવાળા(આપ)નું તેઓ પૂજન કરે છે, કારણ કે તે બધાએ વિષ્ણુની ઉપાસના કરનારા છે. આ(ઉપાસના કરનારાઓ)માં શિવ વિગેરે પણ ભગવાનમાં જ શ્રદ્ધાવાળા છે એમ જાણવું; કારણ કે ઉપાસનામાં મંત્ર જ મુખ્ય છે, (અને) યજ્ઞની પેઠે મંત્રરૂપ તે (ભગવાન) એક જ છે, અને તે તે (આકારના) અભિમાનવાળી દેવતા (જેમ યજ્ઞમાં) ઇંદ્ર વિગેરે(જૂદાજૂદા હોય છે તેમ)ની પેઠે (જૂદીજૂદી હોય છે). પછી પાંચ પ્રકારના અથવા અનેક પ્રકારના મંત્રોથી ઉપાસના માર્ગ પ્રમાણે સ્થાપન કરેલા એક[illegible] ભગવાનની

ઉપાસના કરવામાં આવે છે. હલકા(દેવો)ની અને જૂદા પ્રકારથી સ્થાપન કરેલા (દેવોની) ઉપાસના કરનારાઓનું આગળ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ૭.

વળી શિવરૂપ પણ આપ જ છો, તેથી શૈવો પણ આપની જ ઉપાસના કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ॥
बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥ ८ ॥

હે ભગવન્! બીજાઓ ઘણા આચાર્યોના ભેદથી શિવે કહેલા માર્ગ પ્રમાણે શિવરૂપ આપની જ સારી રીતે ઉપાસના કરે છે. ૮.

अन्ये (ઉપર કહેલા) ઉપાસના કરનારાઓથી જૂદા શિવશાસ્ત્રને અનુસરનારા બીજાઓ (આપની ઉપાસના કરે છે). તામસ કલ્પમાં વિષ્ણુ શિવરૂપથી રહે છે તેથી શૈવો તે જ (ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલા) પક્ષનો આશ્રય કરી, (પોતાના) સ્વભાવની રુચિ પ્રમાણે તેવી રીતે (શિવરૂપની) ઉપાસના કરે છે. શિવે કહેલો માર્ગ શૈવપંચરાત્રમાં અને પાશુપત વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં શિવરૂપવાળા વિષ્ણુ જ હોય છે. કેટલાક (વિષ્ણુને શિવમાં) આવેશ કરેલા કહે છે. તે(માર્ગ)માં મહાપાશુપત, પાશુપત વિગેરે ભેદને લીધે જૂદા જૂદા ઘણા આચાર્યો છે. 'હે ભગવન્!' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે જ્યારે વૈરાગ્ય ગુણને મુખ્ય રાખી આપ (શ્રીકૃષ્ણ) કાર્ય કરો છો ત્યારે આપ શિવરૂપ થાઓ છો. તેઓ (શૈવો) સારી રીતે જ (આપની) ઉપાસના કરે છે. ૮.

એ પ્રમાણે ૭ પ્રકારનાનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે હલકા દેવોની ઉપાસના કરનારાઓનું નિરૂપણ કરે છે:—

सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ॥
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ॥ ९ ॥

હે પ્રભો! જેઓ બીજા દેવતાઓના ભક્તો છે તેઓ જો કે બીજાની અંદર બુદ્ધિ રાખનારા છે (તોપણ) બધાએ સર્વદેવમય ઈશ્વર આપનું જ પૂજન કરે છે. ૯.

વધારે કહેવાથી શું? ક્ષેત્રપાળ વિગેરેની ઉપાસના કરનારાઓ પણ આપનીજ ઉપાસના કરે છે, કારણકે 'કારણકે સર્વ ( ) ના હું જ છું' (ભગવદ્ગીતા ૯-૨૪) વાક્ય પ્રમાણે આપ સર્વ દેવમય છો અને તે (દેવોના) પણ ઈશ્વર છો. સર્વ દેવમય અને તે ઈશ્વર (હોય તે सर्वदेवमयेश्वरः).

'તેઓની બુદ્ધિ ભગવાનમાં ચોંટેલી હોતી નથી, તેથી સર્વ ભગવાનની ઉપાસના કરનારા છે એમ કેમ કહેવાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેઓ બીજા દેવતાઓના ભક્તો છે....' એમ કહેલ છે. 'અમે આત્માથી જૂદા, વિષ્ણુથી

જુદા બીજા કોઈ દેવતાની ઉપાસના કરનારા છીએ' એવી જોકે તેઓની બુદ્ધિ બીજાની અંદર રહેલી છે, છતાંપણ જેની ઉપાસના (તેઓ) કરે છે તે મોટો છે એમ માનીને તેની ઉપાસના કરે છે, પરંતુ 'અમે જેની ઉપાસના કરીએ છીએ તે કાંઈ કરી શકે તેવો નથી' એમ (માનીને તેની ઉપાસના કરતા) નથી. તેમ ન હોત (તેને મોટો માનતા ન હોત) તો (તેની) ઉપાસના કરત નહિ, કારણ કે કોઈપણ કોઈને ગરીબડો અને નમાલો જાણીને તેની ઉપાસના કરતું નથી; પરંતુ (નમાલાને મોટો માનવારૂપ) ભ્રમથી (તેની) ઉપાસના થાય છે. ભ્રમમાં તો ભગવાનના ધર્મોનો જ તે(ક્ષુદ્ર દેવ)માં આરોપ કરવામાં આવે છે એટલે ભગવાનની જ સેવા થાય છે, કારણ કે (ભગવાનની ઉપાસનામાં, અને ક્ષુદ્ર દેવને ભગવાન જાણી તેની ઉપાસના કરવામાં આવે તેમાં ભગવાનના ગુણોનો) આરોપ સરખો છે. ભેદ એટલો છે કે આ (ક્ષુદ્ર દેવને ભગવાન જાણી તેની ઉપાસનામાં કરવામાં આવતો આરોપ) અજ્ઞાનથી થએલો છે. જે કોઈ ભ્રમને લીધે (છીપ-લીને) રૂપું જાણે છે, તેને પણ રૂપાનું જ્ઞાન છે જ. તેમ (તેને રૂપાનું જ્ઞાન) ન હોય તો (તેનો) નિર્ણય પણ ભ્રમવાળો જ થાય.* ભગવાને 'મને તેઓ (તત્ત્વથી) જાણતા નથી' (ભગવદ્ગીતા ૯–૨૪) એમ જે કહ્યું તે 'તેઓ (પણ) અવિધિપૂર્વક (મારું યજન કરે છે)' (ભગવદ્ગીતા ૯–૨૩) વાક્ય હોવાથી, વિધિને લક્ષમાં રાખી કહેલું છે. જેમ પ્રતિમા વિગેરેમાં પણ ભગવાન અને તેમના ગુણોનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે જુદા જુદા (દેવો)ની ઉપાસના કરનારાઓ પણ પોતે જેની સેવા કરે છે તે(દેવ)માં ભગવાન અને તેમના ગુણોનો આરોપ કરે છે, પરંતુ તેમાં (તેઓ આરોપ કરે છે તેમાં) વિધિ× નહિ હોવાથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ (તેમનું) ઇચ્છેલું ફલ જ (આપે છે). તેથી તેઓને ભગવાનનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ સંસારમાં જ રહે છે એમ (ભગવદ્ગીતા ૯–૨૪માં) કહેતાં ભગવાન વિધિમાર્ગનું મુખ્ય (માર્ગ) તરીકે સ્થાપન કરે છે, પરંતુ વિધિવગરના (ઉપાસના) માર્ગની નિંદા કરતા નથી. જો તેમ ન હોત (ભગવાન જો વિધિવગરના ઉપાસના માર્ગની નિંદા કરતા હોત) તો, 'મારું જ પૂજન કરે છે' (૯–૨૩), 'હું સર્વ યજ્ઞોનો (ભોક્તા) છું' (૯–૨૪) 'અને તેની પાસેથી મેં જ નિર્માણ કરેલા તે કામોને પ્રાપ્ત કરે છે' (૭–૨૨) એમ (ભગવાન) ન કહેત. તેથી આ (૯–૨૩માં 'અવિધિપૂર્વક' કહ્યું તે) વિધિની પ્રશંસા કરવા માટે જ યોજેલું છે. તેથી 'જેઓ બીજા દેવતાના ભક્તો છે તેઓ જોકે બીજાની

*છીપલીને 'આ રૂપું છે' એમ માનનાર ભૂલથી એમ જાણે છે, છતાં તેને રૂપાનું જ્ઞાન છે જ. રૂપાનું જ્ઞાન તેને ન હોય તો 'આ રૂપું છે' એવો તેનો નિર્ણય પણ ભ્રમવાળો જ હોઈ શકે, કારણ કે જેને રૂપું કેવું હોય તેનું જ્ઞાન નથી, તેનાથી 'આ રૂપું છે' એવો નિર્ણય થઈ શકે જ નહિ.

×વિધિ એટલે વેદમાં જણાવેલો નિયમ અથવા પદ્ધતિ.

અંદર બુદ્ધિ રાખનારા છે' 'તોપણ આપનું જ પૂજન કરે છે' એમ કહ્યું તે ખરાખર જ કહેલું છે.

'ભગવાન એ પ્રમાણે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરીને એવા પ્રકારનું ફલ, કેમ આપે છે ?' બધાએ(જીવો)ને એક પ્રકારના કેમ કરતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે પ્રભો !' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે ભગવાન સર્વ પ્રકારે+ (ફલ આપવા) શક્તિવાળા છે, છતાં પણ જૂદા જૂદા પ્રકારના (જીવોને) કરે છે જ. ૯.

'જૂદા જૂદા(દેવો)ની ઉપાસના કરનારાઓને તે તે દેવનું સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત થાય છે એમ) કહેલું હોવાથી, પ્રમેયબલના વિચારથી તેઓને ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી (ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो ॥
विशन्ति सर्वतः सिन्धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्ततः ॥ १० ॥

હે પ્રભો ! જેમ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી નદીઓ, મેઘથી પૂર્ણ થએલી ચારે તરફથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તે પ્રમાણે (તે સર્વ) છેવટ આપને પ્રાપ્ત કરનારા છે. ૧૦.

'જેમ આકાશમાંથી પડેલું જલ સાગરમાં જાય છે, તેમ સર્વ દેવને કરેલ નમસ્કાર કેશવને પહોંચે છે' વાક્ય પ્રમાણે આ (જૂદા જૂદા દેવોની ઉપાસના કરનારાઓ તે તે દેવનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે (ભગવદ્ગીતા ૯–૨૫) વાક્ય સાધન ધ્યાનમાં રાખી કહેલું છે. જો તેઓ નિષ્કામ હોય તો પ્રમેયના બલના (વિચારથી) તેઓને ભગવાનનું સાયુજ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ તેમાં) જેમ ભૂતોની ઉપાસના કરનારાઓને ભૂતોનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પછી ભૂતોને મહાદેવનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને મહાદેવને ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેવી પરંપરા અને કાલનો વિલંબ થાય છે. એવી રીતે વિધિ પ્રમાણે અથવા વિધિ વિના (ઉપાસના કરનારાઓ)ને બારોબાર અથવા પરંપરાથી ભગવાનનું સાયુજ્ય જ ફલ મળે છે એમ (કહેલું છે). જેમ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી અને મેઘોથી પૂર્ણ-થવી (ભરાતી) બધીએ નદીઓનું ચારે દિશાઓમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન સમુદ્ર જ છે, પરંતુ બીજો કોઈ (તેઓએ) પ્રવેશ કરવા યોગ્ય નથી, તે પ્રમાણે જ જીવોના સમૂહો નદીઓ જેવા છે. (જેમ) પર્વતના કુદરતી જલથી અથવા આવી મળેલા વરસાદના જલથી (નદીઓ) પૂર્ણ (જલથી ભરેલી) થાય છે, તેમ વિધિથી અથવા વિધિવિના પૂર્ણ થએલા (ઉપાસના કરેલા) જીવો કરોડો જન્મો વડે ભગવાનના સાયુજ્યને જ પ્રાપ્ત કરે છે.

+ એકજ પ્રકારના જીવો બનાવી, તે સર્વ એક જ પ્રકારે ઉપાસના કરે અને ફલ મેળવે તેમ કરવાં પણ ભગવાન શક્તિવાળા છે. 'પ્રભો !' સંબોધનનો આવો અર્થ છે.

તેવા પ્રકારના(વિધિવિના ઉપાસના કરનારાઓ)ને પણ (આપ) ફલ પ્રાપ્ત કરાવો છો એમ જણાવવા 'હે પ્રભો !' એવું (સંબોધન કરેલું છે). છેવટ તેઓ આપમાંજ પ્રવેશ કરે છે (એ) वाचः કહ્યો છે. ૧૦.

વળી (સર્વ પદાર્થોની) ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં પણ, (તે સર્વ) આપમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, આપમાં જ પ્રવેશ કરે છે અને આપ જ છો; તેથી તેઓને આપનું સાયુજ્ય કેમ (પ્રાપ્ત) ન થાય ? કારણ કે (આપના વિના) બીજો કોઈપણ છે જ નહિ, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सत्त्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः ॥
तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ॥११॥

કારણ કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવા આપ પ્રકૃતિના ગુણો છે (અને) તેઓમાં સ્થાવરથી આરંભી બ્રહ્મા સુધીના પ્રાકૃત (પદાર્થો) પરોવાએલા છે. ૧૧.

આપ જ પ્રકૃતિ છો. તેથી આપ પ્રકૃતિના અથવા આપની પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એવા ત્રણ ગુણો છે. તેઓમાં સ્થાવરના અંત(છેડા)થી બ્રહ્માસુધીના સર્વે પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિના પ્રકારથી ઉત્પન્ન થએલા (પદાર્થો) તે ગુણોમાં પરોવાએલા છે. તેથી બધાએ(પદાર્થો)નો ગુણોમાં લય થાય છે, ગુણોનો પ્રકૃતિમાં લય થાય છે, અને પ્રકૃતિનો આપમાં લય થાય છે અથવા આપ જ પ્રકૃતિ છો. ૧૧.

એવી રીતે યોગ્યતા સહિત ભગવાન સંબંધી પ્રમાણનું ફલસાથે નિરૂપણ કરી, પ્રમાણથી અને પ્રમેય(સ્વરૂપ)થી (ભગવાનનું) ઉત્તમપણું જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં (તેમને) નમસ્કાર કરે છેઃ—

तुभ्यं नमस्तेस्त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे ॥
गुणप्रवाहोयमविद्यया कृतः प्रवर्तते देवनृतिर्यगात्मसु ॥१२॥

જેમની દૃષ્ટિ (કોઈમાં) આસક્ત થતી નથી તેવા સર્વના આત્મા અને સર્વની બુદ્ધિના જોનાર આપને આપની (પ્રાપ્તિ) માટે નમસ્કાર હો. આ અવિદ્યાએ કરેલો ગુણોનો પ્રવાહ દેવો માણસો અને હલકાં પ્રાણીઓના દેહોવાળામાં પ્રવર્તે છે. ૧૨.

જો તેમ (નમસ્કાર) ન કરે તો (ભગવાનનું) ઉત્તમપણું (તેના) હૃદયમાં દૃઢ થએલું નથી એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તમપણું જણાવીને નમસ્કાર કરવા જોઈએ. આવા આપને નમસ્કાર હો. તે એટલે આપને (આપની પ્રાપ્તિ થાય તે) માટે જ (નમસ્કાર હો). આપ જ ફલ છો એવો (આનો) અર્થ છે.

એ પ્રમાણે આપને નમસ્કાર કરવાથી આપ જ ફલ થાઓ છો, તેથી '(નમસ્કાર) હો' એવી પ્રાર્થના કરે છે.

'તે ધર્મો(પ્રકૃતિના સત્ત્વ વિગેરે ગુણો)થી ઘેરાએલો હું અવતરેલો છું તેથી મને નમસ્કાર કરવાથી શું (વળે) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની દૃષ્ટિ કોઈમાં આસક્ત થતી નથી તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. આસક્ત થતી નથી દૃષ્ટિ જેમની તેવા (ભગવાન છે). ધર્મો(સત્ત્વ વિગેરે ગુણો)માં કોઈ સ્થલે ભગવાનની દૃષ્ટિ આસક્ત થતી નથી. તેનું કારણ 'સર્વના આત્મા' શબ્દથી (કહેલું છે). બીજાની અંદર આસક્તિ થાય, પરંતુ ભગવાન તો સર્વ જ છે (તેમનાથી બીજું કોઇ નહિ હોવાથી, તેમની બીજામાં આસક્તિ ન જ થાય). પોતામાં આસક્તિ (થાય તે) ઉત્તમ જ છે. આથી પોતાનો (અક્રૂરનો) અપરાધ પણ દૂર થાય છે, અને 'સર્વની બુદ્ધિના જોનાર' વિશેષણથી પ્રમાણ કહે છે. (ભગવાન) સર્વની બુદ્ધિના જોનાર છે. અંદરનું અને બહારનું * રૂપ કહ્યાં. 'च' 'અને' શબ્દથી આત્માના અને પ્રાણ વિગેરેના પણ (જોનાર કહેલા છે), કારણ કે જે સર્વના આત્મા હોય તેમનો બીજામાં અધ્યાસ+ થતો નથી; વળી જે સર્વના સાક્ષી (જોનાર) છે તે કર્તા થતા નથી; જે આવા (સર્વના સાક્ષી) છે તેમની દૃષ્ટિ ક્યાંય આસક્ત થતી નથી તેથી અને (ભગવાનમાં) બીજાનો ધર્મ નહિ હોવાથી ભગવાનને બીજાના ધર્મનો સંબંધ થતો નથી.

'ત્યારે કોઈને પણ (બીજાના ધર્મનો સંબંધ) ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે જેનામાં અવિદ્યા છે તેને (બીજાના ધર્મનો સંબંધ) થાય છે. આ ગુણોનો પ્રવાહ અવિદ્યાને લીધે જ દેવ માણસો અને હલકાં પ્રાણીઓ(ના દેહવાળાઓ)માં, એટલે સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ (જીવો)માં જ પ્રવર્તે છે, પરંતુ ગુણથી પર બ્રહ્મમાં પ્રવર્તતો નથી. તે(દેવ વિગેરે)માં તો વારંવાર (પ્રવર્તે છે), એટલે જ્યાંસુધી અવિદ્યા હોય ત્યાંસુધી દૂર થતો નથી. ૧૨.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) દોષરહિતપણું જણાવી, માહાત્મ્ય દર્શાવી, નમસ્કાર કરી, નીચેના શ્લોકમાં (તેમના) અવયવોનું સ્વરૂપ કહે છે:—

अग्निर्मुखं तेवनिरंघ्रिरीक्षणं सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः ॥
द्यौः कं सुरेन्द्रास्तव बाहवोऽर्णवाः कुक्षिर्मरुत् प्राणबलं प्रकल्पितम् ॥१३॥

અગ્નિ આપનું મુખ, પૃથ્વી ચરણ, સૂર્ય ચક્ષુ, આકાશ નાભિ, વળી દિશાઓ કર્ણ, સ્વર્ગ મસ્તક, ઉત્તમ દેવો આપના બાહુઓ, સમુદ્રો ઉદર, વાયુ પ્રાણ (અને) કર્મ (આપનું) બલ છે. ૧૩.

ભગવાન સર્વ દેવતારૂપ છે એમ કહેવા માટે, (તેમના) બધા અવયવોનું દેવતા તરીકે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે અગ્નિ છે તે આપનું મુખ

* 'સર્વના આત્મા' શબ્દથી અંદરથી અંદરનું રૂપ કહ્યું 'સર્વની બુદ્ધિના જોનાર' વિશેષણથી બહારનું રૂપ કહ્યું.

+ 'અધ્યાસ' એટલે 'ખોટું જ્ઞાન'. જે અમુક પદાર્થ નથી તેનામાં તે પદાર્થ હોવાની બુદ્ધિ રાખવી તે અધ્યાસ.

છે. જે ક્ષમા પૃથ્વી છે તે આપનું ચરણ છે. જે સૂર્ય છે તે આપનું દક્ષિણ ચક્ષુ છે. નમઃ આકાશ તો (આપની) નાભિ છે. આ (અગ્નિ વિગેરે) મહાભૂતો પણ છે, તેથી આગળ 'अथो' 'વળી' શબ્દ(પછી)થી માત્ર દેવતાઓ જ જણાવે છે. દિશાઓ આપની શ્રુતિઃ કર્ણ છે. દ્યૌઃ સ્વર્ગ આપનું કં મસ્તક છે. ઉત્તમ દેવો આપના બાહુઓ છે. अर्णवाः સમુદ્રો આપનું ઉદર છે. વાયુ આપનો પ્રાણ છે. આ સ્થૂલરૂપવાળા (ભગવાન) જ સૂક્ષ્મ રૂપવાળા છે એમ જાણો, (અક્રૂર તેમનું) તેવી રીતે વર્ણન કરે છે, પરંતુ એમને પુરુષોત્તમ જાણતો નથી. જે કાંઈ प्रकल्पितं લોકમાં ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે તે આપનું બલ છે. ૧૩.

रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेऽद्रयः ॥
निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते ॥ १४ ॥

વૃક્ષો અને ઓષધિઓ રૂંવાડાં, મેઘો આપ પર(બ્રહ્મ)ના કેશ, પર્વતો હાડકાં અને નખ, રાત અને દિવસ (આંખનો) પલકારો, પ્રજાપતિ ગુહ્ય ઇન્દ્રિય. અને વૃષ્ટિ તો આપનું વીર્ય મનાએલી છે. ૧૪.

વૃક્ષો અને ઓષધિઓ આપનાં રૂંવાડાં છે. મેઘો (આપના) કેશ છે.

'આ વિષય (પ્રમાણથી) વિરુદ્ધ છે. તેવું કેમ કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી અને (અહીં કરેલાં) સર્વ(વર્ણન)નું સમાધાન થાય તે માટે 'આપ પરના' શબ્દો યોજેલા છે. આપ परः પોતાની મેળે પ્રકાશનાર અથવા પરબ્રહ્મ છો.

પર્વતો આપના હાડકાં અને નખો છે. આપ પ્રજાપતિ એટલે સંવત્સર-રૂપ કાલના રાત્રિ અને દિવસ તો निमेषणं (આંખનો) પલકારો છે; કારણ કે (આંખ) બંધ થવી તે રાત્રિ અને ઉઘડવી તે દિવસ છે. પ્રજાપતિ આપનું મેઢ્ર ગુહ્ય ઇન્દ્રિય છે. વૃષ્ટિ તો આપનું વીર્ય છે. 'तु' 'તો' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે વૃષ્ટિ) કેશ (મેઘ)નું જલ નથી.[1]

'સાધ્ય અને સાધન * એવાં અયોગ્યરૂપવાળાં કેમ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનાએલી છે' શબ્દથી પ્રમાણ કહે છે. સત્ય જાણનારાઓની (આવી) માન્યતા છે. આકાશમાં ચાલતા હોવાથી, મેઘો (ભગવાનના) કેશ છે અને વૃષ્ટિ સર્વની ઉત્પત્તિનું સાધન હોવાથી તે વીર્ય કહેવાય છે. ૧૪.

એ પ્રમાણે (ભગવાનના) અવયવોનું નિરૂપણ કરી તે સર્વ લોકના આધાર છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

1 કેશ મેઘ હોવાથી, વૃષ્ટિ કેશનું જલ હોવાનું સંભવે, તે તેવું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

* મેઘો ભગવાનના કેશ છે. તે મેઘથી વૃષ્ટિ થાય છે તેથી મેઘ વૃષ્ટિનું સાધન છે, અને વૃષ્ટિ મેઘથી સાધ્ય (પ્રાપ્ત થાય તેવી) છે. છતાં તમે વૃષ્ટિ કેશનું જલ નથી એમ કેમ કહો છો? એવી શંકા છે. તેથી મેઘને કેશ કેમ કહેલા છે અને વૃષ્ટિને વીર્ય કેમ કહેલ છે તેનો ખુલાસો કરે છે.

त्वय्यव्ययात्मन् पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपाला बहुजीवसंकुलाः ॥
यथा जले सञ्जिहते जलौकसोऽप्युदुम्बरे वा मशका मनोमये ॥ १५ ॥

જેમ જલમાં જલચર પ્રાણીઓ અથવા ઉંબરાના ફળમાં મચ્છરો અથવા મનોરથમાં (જીવો) ભેગા થઈ રહેલા છે તેમ (લોક)પાલો સહિત ઘણા જીવોથી ભરાએલા લોકો આપ વિકારરહિત આત્માવાળા પુરૂષમાં રચાએલા છે. ૧૫.

'(ભગવાન) આ સર્વ લોકોના આધાર હોય તો (તેમનામાં) વધઘટ થતી હશે' એવી શંકા કરી (થાય, તેથી) કહે છે કે 'પાતાલ આમના ચરણનું તળીઉં છે' (શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૧–૨૬) ન્યાય પ્રમાણે વિકારરહિત આત્માવાળા પુરુષરૂપ આપમાં બધાએ લોકો प्रकल्पिताः ઘણી સારી રીતે રચાએલા છે.

'ભગવાનને (તે લોકોનો) ભાર લાગતો હશે' એવી શંકા થતાં, 'જેમ જલમાં (જલચર પ્રાણીઓ) ભેગાં થઈ રહેલાં છે' એવું દષ્ટાંત આપે છે. જલમાં માછલાં વિગેરે જીવો રહે છે તેથી તે બધાથી પણ તે(જલ)ને જરાપણ ભાર થતો (લાગતો) નથી. એ પ્રમાણે ભગવાનમાં પણ બધાએ લોકો सञ्जिहते ભેગા થઈ રહેલા છે.

જલ ચેતન નહિ હોવાથી, તેનું દષ્ટાંત અયોગ્ય* હોવાથી, 'અથવા ઉંબરાના ફળમાં જેમ મચ્છરો (ભેગા થઈ રહેલા છે)' એમ ચેતન(નું દષ્ટાંત) કહે છે. એક (ઉંબરાનાં) ફલમાં તેની અંદર જ ઉત્પન્ન થએલા કરોડો મચ્છરો રહે છે, અને ઘણા ભેગા થાય છે. જેમ જલચર પ્રાણીઓનું (રહેવાનું) ઠેકાણું જલ જ છે, તેમ મચ્છરોનું પણ (રહેવાનું ઠેકાણું) ઉંબરાનું ફલ જ છે.

'આ (ઉંબરાને મચ્છરોનો ભાર લાગતો નથી તે) પણ પ્રત્યક્ષથી સાબિત થએલ નથી, કારણ કે ઉંબરાના ફલને મચ્છરોથી દુઃખ થાય છે કે નહિ એ કોણ જાણી શકે? શરીરના અવયવોમાં તેમની અંદર ઉત્પન્ન થએલા જીવો રહેવાથી પણ દુઃખ થાય છે.' એવી શંકા કરી, 'મનોરથમાં (જીવો ભેગા થઈ રહેલા છે)' એવું બીજું દષ્ટાંત આપે છે. જેમ મનોરથમાં વિષયો અને જીવો મનને સુખ આપનારા જ હોય છે, પરંતુ ભારરૂપ હોતા નથી, તેમ ભગવાનમાં પણ સુખને માટે જ રચાએલા તે લોકો રહેલા છે, પરંતુ ભારરૂપ થતા નથી. ૧૫.

એ પ્રમાણે ભગવાનના અવયવો સર્વના આધાર અને સર્વ દેવતારૂપ છે એમ જણાવી, તેવા મોટા (ભગવાને) લોકમાં નિંદાને પાત્ર થાય એવા રૂપથી અવતાર લેવો યોગ્ય નથી, એવી શંકા કરી, નીચેના શ્લોકમાં અવતાર(લેવા)નું પ્રયોજન કહે છેઃ—

* દુઃખ અથવા ભાર ચેતન હોય તેને જ લાગે. જલ જડ હોઈ તેને દુઃખ અથવા ભાર ન [illegible] લાગે. તેથી જલનું દષ્ટાંત યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે.

यानि यानीह रूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि ॥
तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायन्ति ते यशः ॥१६॥

આપ જે જે રૂપો અહીં ક્રીડા માટે ધારણ કરો છો, તેમનાથી નાશ થએલો છે શોક જેમનો, તેવા લોકો આનંદથી આપનો યશ ગાય છે. ૧૬.

હે ભગવન્! આપ જૂદા જૂદા પ્રકારની ક્રીડા માટે જલમાં, જમીન ઉપર અને વનમાં સર્વ સ્થલોએ ક્રીડા માટે માછલું વિગેરેના રૂપો (ધારણ) કરો છો, તેટલા (તેવા આપના કાર્ય)થી પણ તે રૂપોની લોકમાં નિંદા થતી નથી; પરંતુ જે જે રૂપો આપ ધારણ કરો છો, (તે રૂપો) ક્રીડા માટે (ધારણ) કરેલા હોવાથી તેની આપને ઘણી દરકાર હોતી નથી, છતાં પણ તે રૂપોથી आमृष्टशुचः જેમણે સર્વ બાજુએથી (પોતાના) શોકનો નાશ કરેલો છે તેવા બધાએ લોકો આપનો યશ આનંદથી ગાય છે. તેથી (અહીં) એમ કહેલું છે કે લોકો ગાન **કરે તે માટે આપનું ચરિત્ર થાય છે, અને તેનાથી (લોકોને) સર્વ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને સર્વનાં દુઃખ દૂર કરવા (આપના) અવતારો થાય છે.** 'આનંદથી ગાય છે' એમ કહ્યું તેથી એમ જણાવ્યું છે કે (આપના) ચરિત્રો સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે. ૧૬.

જો કે (ભગવાનના) રૂપો અનંત છે, તોપણ નીચેના શ્લોકથી કેટલાંક પ્રસિદ્ધ (રૂપો) ગણાવવાં, (તેમનું) ઉત્તમપણું જણાવવા સર્વ સ્થલે (રૂપને) નમન કરશે (કરે છે):—

नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च ॥
हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे ॥१७॥

પ્રલયના સમુદ્રમાં ફરનારા કારણમત્સ્ય, અને મધુ અને કૈટભના મૃત્યુરૂપ હયશીર્ષ આપને નમસ્કાર હો. ૧૭.

આપ મત્સ્યને નમસ્કાર હો.

'નિંદાએલ મત્સ્ય એવી રીતે ભગવાન કેમ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણ(મત્સ્ય)' કહેલ છે. જ્યારે માછલાં ઉત્પન્ન થયાં ત્યારે (તેમના) બીજ તરીકે (તે) પહેલાં હતો તેવો કોઈ મત્સ્ય કારણ તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ. તેમ ન હોય તો માછલાંઓની ઉત્પત્તિ ન થાય. ઉંબરાના ફલ વિગેરેમાં અથવા માંસમાં જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં (જીવોની ઉત્પત્તિનું) કારણ બનેલ (કોઈ) રૂપ ત્યાં રહેલું હતું એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. તેમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો, (દરેક કાર્યનું) કારણ હોવું જોઇએ એ(નિયમ)નો ભંગ થાય. આથી એમ (જાણવું કે) જગતમાં જેટલાં રૂપો છે તેટલાં રૂપો એવાં છે કે જેમનું કારણરૂપ ભગવાન છે (દરેક

પ્રકારના જીવની ઉત્પત્તિ ભગવાનનાં તે તે જીવનાં કારણરૂપથી થએલી છે); તેથી ભગવાન હરકોઈ રૂપ ધારણ કરે તેથી (તેમની) હલકાઈ થતી નથી.

અથવા ('કારણમત્સ્ય' એટલે કારણ (પ્રયોજન) માટે (બનેલ મત્સ્ય). પ્રલય સમયે સત્યવ્રતની રક્ષા અને વેદોનો ઉદ્ધાર કરવાનાં હતાં, તે (કરવા) માટે (ભગવાન) મત્સ્ય થયા, તેથી તેમને નમસ્કાર કરે છે, કારણ કે તે રૂપ પણ પૂજન કરવા યોગ્ય છે. પ્રલય સમયનો જે સમુદ્ર તેની અંદર (તે મત્સ્ય) ફરે છે, એવું સત્યવ્રતની રક્ષારૂપ (તેમનું) ચરિત્ર કહેલું છે.

વેદોનો ઉદ્ધાર બે રૂપોએ કરેલો, તેથી (ભગવાને) હયગ્રીવનું રૂપ (ધારણ) કરેલું એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. હયના શિર જેવો શિરનો ભાગ જ જેમનો હતો, અને (જેમનું) અંગ તો પુરુષરૂપ જ હતું (તેવા હયગ્રીવ હતા). 'મધુ અને કૈટભના મૃત્યુરૂપ' શબ્દથી હયગ્રીવ અવતારે કરેલું ચરિત્ર કહેલું છે. તે રૂપે મધુ અને કૈટભને હણેલા, એવો (અર્થ છે). (ભગવાન) મૃત્યુ હોવાથી, પોતાની અંદરથી જ* ઉત્પન્ન થએલ (આ) બે(દૈત્યો)ના વધથી (તેમને) કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી. (આ અવતારે) ઘણો ઉપકાર કરેલ હોવાથી, તે (હયગ્રીવરૂપ) 'આપને સદા નમસ્કાર હો' એવી પ્રાર્થના કરે છે. ૧૭.

નીચેના શ્લોકમાં કૂર્મને (અને શૂકરને) નમસ્કાર કરે છેઃ—

अकूपाराय बृहते नमो मन्दरधारिणे ॥
क्षित्युद्धारविहाराय नमः शूकरमूर्तये ॥ १८ ॥

મંદર ધારણ કરનાર મોટા કૂર્મને નમસ્કાર હો. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જેમની ક્રીડા છે તેવા સૂકર મૂર્તિવાળાને નમસ્કાર હો. ૧૮.

अकूपाः નીચી (મંદ થએલી) નથી आराः ગતિઓ જેની તે (अकूपार એટલે) કૂર્મ. अकूपार શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિનાં મુખ્યપણાંને લીધે સમુદ્રની પેઠે કાચબો પણ થાય છે. (આ કૂર્મ) સમુદ્રથી પણ અધિક હતો, તેથી જલચર હોવાનો દોષ (તેમનામાં) ન હતો એમ જણાવવા 'बृहते' 'મોટા' શબ્દ યોજેલ છે. 'ઘણો મોટો' (એવો તે શબ્દનો અર્થ છે). 'મંદર ધારણ કરનાર' વિશેષણથી તે(કૂર્મ)નું ચરિત્ર કહેલું છે; કારણ કે અમૃતનું મથન થયું ત્યારે (કૂર્મે) ડૂબી ગએલો મંદર (પર્વત) ધારણ કરેલો.

ક્ષિતિનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ ક્રીડા છે જેમની તેવા (વરાહ હોવાથી), વરાહનું રૂપ ધારણ કરવાથી પણ (તેમની) કાંઈ હાનિ થતી નથી. તેથી જ

* જ્યારે વિષ્ણુ ઉંઘતા હતા ત્યારે તેમના કર્ણમાંથી મધુ અને કૈટભ દૈત્યો ઉત્પન્ન થયા હતા.

(મૂળ શ્લોકમાં) રૂપ કરતાં ચરિત્ર પહેલાં કહેલું છે. સૂકરના આકારવાળી મૂર્તિ છે જેમની (તે सूकरमूर्तिः). ૧૮.

नमस्तेद्भुतसिंहाय साधुलोकभयापह ॥
वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ॥ १९ ॥

હે સત્પુરૂષોના ભયને દૂર કરનાર! આપ અદ્ભુત સિંહને નમસ્કાર હો; અને ત્રણ ભુવનોને ઓળંગનાર આપ વામનને નમસ્કાર હો. ૧૯.

અદ્ભુત સિંહ એટલે અર્ધ (ઉપલા ભાગમાં) સિંહ અને અર્ધ માણસ; અથવા (સેવક પ્રહ્લાદનું)વચન સત્ય થાય તે માટે સ્તંભમાંથી (નૃસિંહ) નીકળ્યા તેથી તે અદ્ભુત સિંહ છે. साधुलोकानां પ્રહ્લાદ વિગેરે સત્પુરુષોના भयम् ભયને દૂર કરે છે એમ 'હે સત્પુરુષોના ભયને દૂર કરનાર' એવા સંબોધનથી (નૃસિંહનું) ચરિત્ર કહેલું છે.

જોકે વામન પણ અવતારરૂપ* નથી; પરંતુ ઉપેંદ્ર (ઇંદ્રના નાના ભાઈ) જ છે, તોપણ (અવતારનું) કાર્ય તે (વામન) રૂપથી કરેલું છે તેથી 'વામનને (નમસ્કાર હો)' એમ કહેલું છે. ઓળંગેલા છે ત્રણ ભુવનો પગલાં ભરીને જેમણે (એમ વામનનું ચરિત્ર કહ્યું). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બલિનું બંધન વિગેરે પણ (તેમણે) કરેલ. ૧૯.

नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे ॥
नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च ॥२०॥

અહંકારી ક્ષત્રિયોરૂપ વનને છેદનાર ભૃગુઓના પતિને નમસ્કાર હો, અને રાવણનો સંહાર કરનાર આપ ઉત્તમ રઘુને નમસ્કાર હો. ૨૦.

'ભૃગુઓના પતિ' એટલે ભૃગુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓમાં ઉત્તમ પરશુરામ. અહંકારી જે ક્ષત્રિયો, તે જ દૈત્ય હોવાથી ઘણા વધીને વનરૂપ થએલ, તેને છેદનાર, એ વિશેષણથી ચરિત્ર કહેલું છે.

'ઉત્તમ રઘુ' એટલે રઘુવંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામભદ્ર. 'રાવણનો સંહાર કરનાર' એ શબ્દથી (તેમનું) ચરિત્ર કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (રામભદ્રનું) બીજું અનંત ચરિત્ર જણાવેલું છે. ૨૦.

ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) ચાર મૂર્તિવાળા અવતરેલા, તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અવતારના સંબંધમાં, ખાસ ચિહ્ન નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

* વામન અવતર્યા ત્યારે વામનરૂપ ન હતા, પરંતુ ઉપેંદ્ર જ હતા. અવતારનું કાર્ય વામનરૂપથી કર્યું. આઠમા સ્કંધના અઢારમા અધ્યાયમાં પ્રથમ તેમનું પ્રાકટ્ય કહ્યું છે ને પછી તે વામન થયા એમ એ જ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં કહેલ છે.

नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥२१॥

આપ વાસુદેવને નમસ્કાર હો, અને સંકર્ષણને નમસ્કાર હો. પ્રદ્યુમ્નને અનિરુદ્ધને (અને) વૈષ્ણવોના પતિને નમસ્કાર હો. ૨૧.

અહીં (શ્રીકૃષ્ણના અવતાર સંબંધમાં) આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતે નમસ્કાર કરે છે. ભગવાન સંકર્ષણમાં (પોતાનો) આવેશ પણ કરે છે, તેથી 'च' 'અને' શબ્દથી તે (ભગવાનના આવેશવાળા સંકર્ષણનું) રૂપ પણ જણાવેલું છે. 'વૈષ્ણવોના પતિ' શબ્દથી ચરિત્ર કહેલું છે. (ભગવાન) સર્વ ભક્તોના પતિ એટલે (તેઓનું) સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર છે. (આનો) એવો અર્થ છે કે પોતાના ભક્તોની પ્રાર્થના વિના પણ તેમને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત થાય તે માટે (આ) અવતાર છે. ૨૧.

ભવિષ્યમાં થનાર (અવતાર) નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ—

नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने ॥
म्लेच्छप्राय क्षत्रहन्त्रे नमस्ते कल्किरूपिणे ॥२२॥

દૈત્યો અને દાનવોનો મોહ જેમનો (જેમનામાં) છે તેવા શુદ્ધ બુદ્ધને નમસ્કાર હો. મ્લેચ્છોનો સંહાર કરનાર, ક્ષત્રિયોને હણનાર આપ કલ્કિરૂપવાળાને નમસ્કાર હો. ૨૨.

ઋષિને થતાં (દિવ્ય) જ્ઞાનથી જેવું જેવું (અક્રૂર) જૂએ છે તેવું તેવું વર્ણન કરે છે, અથવા ભગવાન તેને પોતાનું તે તે પ્રકારે દર્શન કરાવે છે.

'વેદ વિગેરેની નિંદાથી બુદ્ધ (અવતાર ગણાવાને) અયોગ્ય થયા હશે,' એવી શંકા થાય, તેથી 'શુદ્ધ' એટલે સર્વ દોષ રહિત, એવું વિશેષણ યોજેલું છે. 'ત્યારે તેમણે એમ (વેદની નિંદાના વચનો) કેમ કહ્યાં ?' એવી શંકાને દૂર કરતાં, 'દૈત્યો અને દાનવોને મોહ કરે છે' એવું તેમનું ચરિત્ર કહે છે. દૈત્યો અને દાનવોનો જે મોહ છે તે આમનો (આમના કબજાનો) છે, એટલે જો આ (બુદ્ધ) (એ મોહ) પ્રકટ ન કરે તો (તેઓને) મોહ ન થાય, એવો (અર્થ છે). ('दैत्यदानवमोहिन्' શબ્દમાં) इन् પ્રત્યય છે તે કબજો દર્શાવનાર છે.

ઉત્તરાર્ધથી કલ્કિને નમસ્કાર કરે છે. क्षत्रं રક્ષણ કરનાર તરીકે રહેલ ક્ષત્રિઓને हन्ति હણે તે क्षत्रघ्नः એટલે ક્ષત્રિયોને હણનાર. તે સમયે ક્ષત્રિયો મ્લેચ્છના આકારના હશે, તેથી 'મ્લેચ્છોનો સંહાર કરનાર' એમ કહેલું છે. ગુણ અને દોષનું વિપરીતપણું જણાવવા + (ક્ષત્રીયો અને મ્લેચ્છ) બંનેને જૂદા જૂદા કહેલા છે. મ્લેચ્છો જેઓ કુદરતી દૈત્યો છે તેઓ ગુણવાળા હોય તોપણ

+ ક્ષત્રિયો ગુણવાળા જોઈએ, તેઓ દોષવાળા હશે, અને મ્લેચ્છો દોષવાળા હોવા જોઈએ, તેઓમાં પણ ગુણવાળા હશે, એ પ્રમાણે વિપરીતપણું જણાવવા.

હણવા યોગ્ય છે, પરંતુ ક્ષત્રિયો તો દોષવાળા (હોય તે) જ (હણવા યોગ્ય છે).

એ પ્રમાણે (કલ્કિ અવતારનું) પ્રયોજન કહી, પછી 'કલ્કિરૂપવાળા' શબ્દથી સ્વરૂપ કહે છે. કલ્ક એટલે પીસેલા રસના જેવું ચાર યુગરૂપ કાલનું સ્વરૂપ આ(કલ્કિ)માં રહેલું છે તેથી (આ) 'કલ્કી' (કહેવાય છે). તે(કાલ)નું જ પોતાની (કલ્કિની) અંદર પ્રતિબિંબ પડેલું રૂપ દેખાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ આ(કલ્કિ)ને પણ જુદું રૂપ હોવાનું કહેલું છે.* ૨૨.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં કેટલાંક રૂપોને નમસ્કાર કરી, કાંઇકની પ્રાર્થના કરવા માટે નીચેના શ્લોકમાં સર્વનું જ સાધારણ દુઃખ જણાવે છે:—

भगवन् जीवलोकोयं मोहितस्तव मायया ॥
अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु ॥ २३ ॥

હે ભગવન્! આપની માયાથી મોહ પામેલો, 'હું', મારું' એવા દુષ્ટ (પદાર્થો)માં આગ્રહવાળો આ જીવલોક કર્મના માર્ગોમાં ભમ્યા કરે છે. ૨૩.

આવા (મોટા) પણ આપ સદા સાવધ રહો છો, (છતાં) લોકો આપની માયાથી મોહ પામેલા હોવાથી દુઃખ પામે છે. તેમ (મોહ પામેલા) ન હોય તો દુઃખ કેમ હોય? (આપમાં) સર્વ (પ્રકારનું) સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા 'હે ભગવન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. આ ચારે તરફ દેખાતો બધોએ જીવલોક ઉલ્લંઘન ન થઈ શકે તેવી આપની જ માયાથી મોહ પામેલો છે. તેમ ન હોય તો असति દેહ વિગેરે દુષ્ટ(પદાર્થ)માં 'હું, મારૂં' એવો ग्रहः આગ્રહ છે જેનો તેવો તે કેમ હોય? તેથી જ તે કર્મના માર્ગોમાં એટલે કૂતરાની વિગેરે યોનિઓમાં भ्राम्यते ફરી ફરીને ભમ્યા કરે છે. જો માયાથી મોહ પામેલો ન હોત તો એકવાર દુઃખ પામીને, ફરીથી 'હું, મારૂં' એવું અભિમાન ન કરત. ૨૩.

'ત્યારે તારું (અક્રરનું) કેમ છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अहं चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु ॥
भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः सत्यधिया प्रभो ॥२४॥

હે પ્રભો! હું મૂઢ સ્વપ્નનાં જેવાં દેહ, પુત્રો, ઘર, સ્ત્રી, ધન અને સગાંઓમાં સત્ય(હોવા)ની બુદ્ધિથી ભમ્યા કરૂં છું. ૨૪.

* કલ્ક કલ્કિથી જુદો છે, છતાં કલ્ક કલ્કિમાં છે. તેથી કલ્ક એટલે કાલનું પ્રતિબિંબવાળું રૂપ કલ્કિમાં છે, તેમ જ કલ્કિનું પોતાનું જુદું રૂપ પણ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

જેમ બીજાઓ મોહ પામેલા છે, એ પ્રમાણે હું પણ મોહ પામેલો છું. વળી મારામાં (બીજાથી) ભેદ પણ છે એમ 'દેહ, પુત્રો....' વિગેરેથી કહે છે. आत्मा દેહ, आत्मजाः પુત્રો, अगारं ઘર, दाराः સ્ત્રીઓ, अर्थः ધન, स्वजनाः સગાંઓ, તે બધાઓની અંદર (બધાઓથી) દુઃખ છે એમ એકવાર જાણેલું હોવા છતાં, ફરી ફરી ભમ્યા કરું છું. નથી આ (બધા) સ્વરૂપથી સત્ય, તેમ નથી સંપૂર્ણતાથી સ્પષ્ટ જણાએલા. જો તેમ (સત્ય અથવા સ્પષ્ટ જણાએલા) હોત, તો તેઓનું કાર્ય ઉપર ઉપરથી પણ પ્રકટ થાત. તેથી (મારામાં) માત્ર અહંતા મમતા છે, એટલું જ નથી, પરંતુ હું સ્વપ્ન જેવાઓમાં પણ ભમ્યા કરું છું. તેથી બધાના કરતાં પણ હું (વધારે) મૂઢ છું. વળી મને માત્ર ભ્રમ નથી, પરંતુ તેઓમાં સત્ય(હોવા)ની બુદ્ધિ પણ (મારી) થાય છે, જેથી વિચાર કરતાં પણ, અને બીજા પ્રકારનો બોધ (કરવામાં આવવા) છતાં પણ (મારો) ભ્રમ મટતો નથી. 'આપ સર્વ (કરવા) સમર્થ છો, (અને) આવા(મારા જેવા અધિકાર વિનાના)ને પણ ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું પ્રાપ્ત કરાવશો,' એમ જણાવવા 'હે પ્રભો !' એવું સંબોધન (કરેલું છે). ૨૪.

'શાસ્ત્રથી વિવેક ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે સંસારની અસારતા જાણીને તું પોતે જ (તે) સર્વનો ત્યાગ કરીશ, (એમાં) મારે કરવાનું શું છે ?' એવો સંદેહ થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहम् ।
द्वन्द्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वात्मनः प्रियम् ॥२५॥

અનિત્ય, અનાત્મ અને દુઃખમાં ઊંધીબુધ્ધિવાળો, દ્વન્દ્વમાં સુખ માનનારો, તમઃથી ઘેરાએલો હું આપ, આત્મા, પ્રિયને જાણતો નથી. ૨૫.

શાસ્ત્રનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને મારી બુદ્ધિ ઊંધી થઈ છે. अनित्ये જે નિત્ય (સદા ટકનારૂં) નથી તે સર્વમાં, તે નિત્ય છે એવી (મારી) બુદ્ધિ છે. દેહ અને દેહના સંબંધવાળા જે આત્મા નથી, અને આત્મા(ની પ્રાપ્તિ)માં વિઘ્નરૂપ છે, તે આત્મા છે એવી (મારી) બુદ્ધિ છે. જેમાં વિષ્ઠા, મૂત્ર, પરુ રહેલાં છે તેવા દેહ વિગેરે જે દુઃખરૂપ જ છે, તેમાં સુખ (હોવાની મારી) બુદ્ધિ છે. તેથી શાસ્ત્ર જાણેલું હોવા છતાં, તે અનુભવને હઠાવી શકતું નથી. તેથી સુખ દુઃખ વિગેરે, અથવા રાગ (પ્રીતિ) દ્વેષ વિગેરે +દ્વન્દ્વોમાં જ સુખ છે જેનું તેવો હું થએલો છું.

'એવો (તને) ભ્રમ કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તમઃથી ઘેરાએલો' વિશેષણ યોજેલું છે. तमः એટલે ઘણો જ મોહ, અથવા અજ્ઞાન જ.

+ 'દ્વન્દ્વ' એટલે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ગુણોની જોડી.

'ત્યારે આ (તમઃ) ક્યારે દૂર થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આપનું જ્ઞાન થતાં પ્રકાશ થાય છે એવો નિશ્ચય કરી, ચક્ષુમાં રહેલા તમઃને લીધે આપનું જ્ઞાન જ થતું નથી એમ '(આપ આત્મા પ્રિયને) જાણતો નથી' શબ્દોથી કહે છે; કારણ કે આંધળો પોતાની મેળે પ્રકાશનાર સૂર્યને પણ જોતો નથી. તે પ્રમાણે જે આત્મા છે તેવાને પણ, પ્રિય જે પરમાનંદ આપનાર છે, જે સહેલાઈથી પાસે જઈ શકાય તેવા છે તેમને પણ, અને જે પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થએલા (દર્શન દે) પણ છે તેવા આપને પણ હું તેવા તરીકે જાણતો નથી. અથવા आत्मनः परम् આત્માને નિયમમાં (વશ) રાખનાર * (આપને હું જાણતો નથી). ૨૫.

'તર્ક શક્તિવાળો અને સારાં નઠારાંના ભેદને જાણનારો,. વેદ (શાસ્ત્ર) અને અનુભવને પડતા મૂકીને (મને) કેમ ન જાણે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (ન જાણવાનું કારણ) સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

यथाबुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदुद्भवैः ॥
अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाहं पराङ्मुखः ॥२६॥

જેમ મૂર્ખ જલમાંથી ઉત્પન્ન થએલાંઓથી ઢંકાએલા જલને તજી ઝાંઝવાના જલ તરફ દોડે છે, તેવી જ રીતે હું આપથી દૂર રહું છું. ૨૬.

જલાશયના ઉપર રહેલો, જલની ઇચ્છાવાળો થએલો अबुधः મૂર્ખ કમલના પાંદડાં વિગેરેથી ઢંકાએલા જલને તરખલાં પાંદડાં વિગેરેનો ઢગલો જ જાણીને તેને ખસેડ્યા વિના (અને) તેની અંદર (નીચે) રહેલા જલને લીધા વિના, દૂર ઝાંઝવાના જલને જોતાં તે લેવા તેના તરફ દોડે છે, તેવી જ રીતે (શરીરની) અંદર રહેલા અને તે(શરીર)થી ઉત્પન્ન થએલા અહંકાર વિગેરેથી ઢંકાએલા ભગવાનને (જાણ્યા વિના), તે(અહંકાર વિગેરે)ને દૂર કર્યા વિના (અને) પરમાનંદનો અનુભવ કર્યા વિના દુઃખરૂપ બહારના પદાર્થો તરફ દોડે છે; તે પ્રમાણે હું આપને તજી વિષયસુખ માટે (આપથી દૂર) જાઉં છું. આનું કારણ 'દૂર રહેનાર' શબ્દથી કહેલું છે. पराक् બહાર જ છે मुखं મુખ જેનું તે (पराङ्मुखः). આત્મા (જીવ) પ્રવૃત્તિ (કરવાના) સ્વભાવવાળો છે, તેના પ્રતિનિધિ જેવું આ મુખ છે તેને અહીં મુખ (કહેલું છે), અને તે (જીવ) જેના તરફ મુખ (નજર) રાખે તે જ કરે છે. તેથી જ્યારે શાસ્ત્રો વિગેરે વડે અંદર મુખ-(નજર)વાળો થાય છે ત્યારે જ ભગવાનની નજીક આવે છે. બહાર જલની પ્રાપ્તિ તો પ્રલયની પેઠે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્યારે સર્વત્ર (જલબંબાકાર થાય ત્યારે થાય તેમ) ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્યારે સર્વ સ્થલે ભગવાન પ્રકટ થાય ત્યારે (બહાર ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય).

* आत्मनः प्रियम् ને બદલે 'आत्मनः परम्' પાઠ લઈ આ અર્થ કરેલો છે.

અથવા જેવાં આ (ભગવાન) દર્શન કરાવે છે તેવા જ તે (અક્રૂર) તેમને માને છે, તેથી (ભગવાન) પોતે પણ તેવી જ રીતે તે(અક્રૂર)પ્રતિ પ્રકટ થાય છે એટલે (આ વર્ણનમાં) કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી. ૨૬.

'સારૂં અને નઠારૂં પારખવાની શક્તિ આવતાં મોહ કેમ રહે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

नोत्सहेऽहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः ।।
रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्ह्रियमाणमितस्ततः ।। २७ ।।

દીનબુદ્ધિવાળો હું કામ અને કર્મથી હણાએલાં અને સર્વથી બલવાન ઇંદ્રિયોથી જ્યાં ત્યાં હરાતાં મનને રોકવાનો ઉત્સાહ કરતો નથી. ૨૭.

મન બે (પ્રકારના) સ્વભાવવાળું છે (૧) ક્રિયાશક્તિવાળું અને (૨) જ્ઞાન શક્તિવાળું. જેમ સારું નઠારું પારખવાની શક્તિથી અને શાસ્ત્રથી જ્ઞાનશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે જો યોગથી ક્રિયાશક્તિ પણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો મન એકમુખ (એક જ પ્રયોજનવાળું) થાય. તેમ (ક્રિયાશક્તિ ઉત્પન્ન) કરવામાં ન આવે તો સર્વથી બલવાન ક્રિયા જ્ઞાનને હઠાવી પોતાનું જ કાર્ય કરે છે. તેથી જ કેટલાક જ્ઞાન કરતાં યોગની જ (વધારે) પ્રશંસા કરે છે, અને '(યોગી) જ્ઞાની કરતાં પણ અધિક મનાએલો છે' (ભગવદ્ગીતા ૬–૪૬) એમ ભગવાને પણ કહેલું છે. જેમ જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એક પછી એક વધારે બલવાન છે તેમ જ મન, વાણી, અને કાયા પણ (એક પછી એક વધારે બલવાન છે). તેમાં કામ વિગેરે વિઘ્ન કરનારા છે, (અને) તેઓ મનની સંસારમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. યોગ વિગેરે તો કરી શકાય તેવા નથી, કારણ કે અંધકારમાં ઘણો વાયુ અને વરસાદ હોય ત્યાં દીપક રાખી શકાતો નથી. તે વિષયમાં 'દીન બુદ્ધિવાળો' વિશેષણ યોજેલું છે. कृपणा દીન છે બુદ્ધિ જેની (તેવો હું છું), કારણ કે મનને વશ રાખનારી બુદ્ધિ છે. આરંભમાં તે(બુદ્ધિ) જ કૃપણ એટલે દીન, વિષયમાં રચીપચી રહેલી છે. (તેથી મનને વશ રાખી ન શકે), કારણ કે ચોર બીજા કોઈને સારા માર્ગે ચડાવી શકતો નથી. વળી મન પણ કામ અને કર્મથી હણાએલું છે. પ્રબલ ઇચ્છા તે કામ, અને તેને અનુકૂલ (ક્રિયા) તે કર્મ. જ્ઞાન તો બલવિનાનું છે (તેને કોઈ)સાહાય્ય કરનાર નથી, અને કામ તથા કર્મથી હણાએલું છે, પરંતુ સ્વચ્છ નથી. તેમના (કામ અને કર્મના) ભયથી તેમને અનુકૂલ જ થાય છે, પરંતુ પોતાને અનુકૂલ રહેતું નથી. તેથી (મનને રોકવું) અશક્ય છે એવું જ્ઞાન અને એવો નિશ્ચય થવાથી, હું (તેને) રોકવાનો ઉત્સાહ પણ કરતો નથી. વળી प्रमाथिभिः સર્વથી બલવાન ઇંદ્રિયોથી (મન) જ્યાં ત્યાં હરાઈ જાય છે. તેથી સર્વ વિષયમાં અશક્ત થવાથી હું માત્ર (ભગવાનને)

શરણે આવું છું, અને તેઓ (ઇંદ્રિયો, કામ, કર્મ વિગેરે) સર્વથી બલવાળાં છે અને હું (મનને વશ રાખવા) અશક્ત છું એમ નિવેદન કરૂં છું. ૨૭.

આમ હોવાથી, જે કરવું જોઇએ તે કૃપાને લીધે, પોતાના વ્રતના વિચારથી, આપણાં ભાગ્યને લીધે અથવા તેમના (પોતાના) જ કાર્યને માટે જો ભગવાન જ કરે, તો જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ન થાય તો પ્રાપ્ત થતો નથી, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सोहं तवांघ्रिमुपगतोस्म्यसतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये ॥
पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् ॥२८॥

તે (તેવો) હું દુષ્ટોને દુર્લભ એવાં આપનાં ચરણારવિંદને શરણ આવ્યો છું અને હે ઈશ! તે પણ હું આપની કૃપા માનું છું. હે કમલનાભ! જ્યારે પુરુષને છેવટનો ભવ થાય છે ત્યારે સત્પુરુષોની સેવાથી આપનામાં (તેની) મતિ થાય છે. ૨૮.

સર્વ (હરકોઈ) પ્રકારે જેનાથી સાધન થઈ શકે તેમ નથી તેવો હું હમણાં આપના ચરણારવિંદને उपगतः દીનપણાથી શરણ આવેલો છું. આ પણ (એટલે) આ શરણે આવવાનું પણ દુષ્ટોને દુર્લભ છે. જેઓ દુષ્ટ છે, પહેલાં જણાવેલા[1] સારું અને નઠારું પારખવાની શક્તિ વિનાના છે તેઓને પણ (આપના ચરણારવિંદનું શરણ દુર્લભ છે), પરંતુ સારું અને નઠારું પારખવાની શક્તિ આટલું (આપના ચરણનું શરણ) પ્રાપ્ત કરાવે છે[2] એવો (અર્થ છે).

વળી તે (શરણ આવવું) હું ભગવાનની કૃપા જ માનું છું.[3] તેમ (ભગવાનની કૃપા) ન હોય તો શરણે ન આવે; અથવા 'હું શરણે આવેલો છું' એવો (એવા વિચારવાળો) ન થાય. જ્યારે (ભગવાન દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરેના) સમૂહને (પોતાને) અનુકૂલ કરે અથવા (તેનો) ત્યાગ કરાવે ત્યારે (ભગવાનનો) શરણ આવવાનું સિદ્ધ થયું છે એમ જાણવું. (સમૂહ ભગવાનને) અનુકૂલ થવાનો પક્ષ તો સ્હેલાઈથી જાણી શકાય તેવો છે. (સમૂહનો ભગવાને) ત્યાગ કરાવવાનો પક્ષ તો જાણવો કઠણ હોવા છતાં (ભગવાનના) પ્રભાવથી અથવા (તેમણે) કૃપાને લીધે કરેલા પ્રકાશથી જાણવામાં આવે છે.[4] તેથી સ્વરૂપથી (સમૂહ

---

૧. 'પહેલા જણાવેલા' એટલે પાછળ ત્રેવીસમા અને તે પછીના શ્લોકોમાં કહેલા. (લે)

૨. 'હું ભગવાનને શરણ જાઉં' એવો (એમ વિચારવાનો) વિવેક માગમાં છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. વાસ્તવિક રીતે ભગવાનની કૃપાથી જ આ (ઉપર જણાવેલ વિવેક) છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. દેહ પડે ત્યારે સમૂહનો ત્યાગ કરેલો જાણી શકાય, છતાં પણ હમણાં (દેહ હોય ત્યારે પણ) (ભગવાનનો) કોઈક પ્રભાવ હોય છે, અને કૃપાથી ભગવાન પોતે જ પ્રકાશ

ભગવાનને અનુકૂલ રહેવાથી થએલ), અથવા પ્રાપ્ત કરેલ (સમૂહનો ત્યાગ કરાવીને પ્રાપ્ત કરાવેલ) શરણુ આવવાનું (કાર્ય) જ ભગવાનની કૃપા[5] છે. (ભગવાનની) કૃપા[6] થતાં સત્પુરુષોની સેવા થાય છે તેથી સ્વરૂપથી સત્ત્વ (સત્પુરુષ હોવા પણું) જ[7] અહીં જણાવેલ છે. તેઓને તે જ પ્રકારે[8] ઉત્પન્ન કરેલા હોવાથી, આ વિષયમાં મૂલ (પુરુષોત્તમ)ની ઇચ્છા જ અધિકારવાળી છે.

'માત્ર સ્વાર્થ' (પોતાનાં હિતનો વિચાર) થતાં તેને (સત્પુરુષને) પણ પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવું (સમૂહનો) ત્યાગ કરાવવાનું અથવા (ભગવાનને તે) અનુકૂલ કરવાનું ભગવાન કેમ કરશે (કરે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઈશ' એવું સંબોધન કરેલ છે. હે સર્વ (કરવા) સમર્થ! (એવો તેનો અર્થ છે). 'હું માનું છું' શબ્દથી આ વિષયમાં મારો અનુભવ જ પ્રમાણ છે એમ કહેલું છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે જો ભગવાન જ (તેમ) કરે તો જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

'એમ હોય તો જ્ઞાનનો પણ ઉપયોગ નહિ રહેવાથી શાસ્ત્ર નકામું થાય' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. જ્યારે પુરુષને ભગવાનની ઇચ્છાથી છેવટનો ભવ થાય છે (ત્યારે આપનામાં મતિ થાય છે). સૃષ્ટિ (રચવાના) સમયે 'આને હું આમ કરીશ' એવો બધાઓનો જ ભગવાન વિચાર કરે છે. તેમાં જેને 'હું મુક્ત કરીશ' એમ વિચારે છે તેના જન્મો (ભવો) અવધિવાળા (અમુક સંખ્યાના) કરે છે. તે પ્રમાણે થવાથી જ્યારે છેવટનો જન્મ થાય છે ત્યારે જ તે 'છેવટનો ભવ' કહેવાય છે, કારણ કે પછી (ભવિષ્યમાં) ભવ થવાનો નથી. 'પુરુષને (છેવટનો ભવ) થાય છે' શબ્દોથી આ વિષયમાં કાંઈક યોગ્યતારૂપ કહેલું છે. 'તે પૈકી મને પુરુષનો (દેહ) પ્રિય છે' એવું ભગવાનનું વાક્ય હોવાથી, તેમ (પુરુષને છેવટનો ભવ થતો) ન હોત તો તેને (ભગવાન) પુરુષ જ ન કરત. તેથી પુરુષોની મુક્તિ થાય છે એવું સંભવે છે, પરંતુ કાલના નિયમનું (કેટલા કાલ પછી મુક્તિ થાય તેનું) માપ નથી એમ 'જ્યારે' શબ્દથી કહે છે. જ્યારે છેવટનો ભવ થશે ત્યારે જ (ભગવાન) તેમ (સત્પુરુષોની સેવાથી પોતાની અંદર

કરનારા (સમૂહનો ત્યાગ થયો છે એવું જ્ઞાન આપનારા) થાય છે, તેથી તે જાણી શકાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૫. 'ભગવાનની કૃપા' એટલે 'ભગવાનની કૃપાનું પરિણામ' એવો અર્થ છે. (લે)

૬. ભગવાનની કૃપા એટલે ભગવાનની કૃપાનું પરિણામ (ભગવાનને) શરણ જવું તે થાય, ત્યારે સત્પુરુષોની સેવા થાય છે, અને તે સેવાથી ભગવાનમાં મતિ થાય છે એમ શ્લોકના ઉતરાર્ધમાં કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. જેઓ સ્વરૂપથી સત્પુરુષ છે, પરંતુ અકસ્માતથી પ્રાપ્ત થએલ શમ દમ વિગેરે ગુણોવાળા નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. સ્વરૂપથી જ કેટલાક સત્પુરુષ છે, અને કેટલાક દુષ્ટ છે એવો અર્થ છે. (લે)

મતિ) કરશે, એવો નિયમ દર્શાવનાર 'હે કમલનાભ !' એ સંબોધન કહેલ છે. તેમ (ભગવાન પોતામાં મતિ કરાવતા) ન હોત તો, પોતે પધારીને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન કરત, કારણ કે કમલ છે નાભિમાં જેમની તેવા (ભગવાન હોવાથી) તેમણે પોતે પ્રકટ થઈને સૃષ્ટિ કરેલી છે, પરંતુ સેવક દ્વારા કરેલી નથી. તેથી એમ જણાય છે કે તે (પોતે કરેલી) સૃષ્ટિમાં કેટલાકને મુક્તિ આપશે. 'તેમને (ભગવાનને) જ જાણીને મૃત્યુને તરે છે' એવો નિયમ હોવાથી તે સમયે તે (છેવટના) ભવમાં ભગવાનમાં મતિ થાય છે. 'પછી મને તત્ત્વથી જાણી તે પછી મારામાં પ્રવેશ કરે છે' (ભગવદ્‌ગીતા ૧૮–૫૫) એવું ભગવાનનું વચન હોવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન (છેવટના ભવમાં) જરૂરી છે. તેમાં (ભગવાનનું જ્ઞાન થવામાં) બોધ કરનાર તરીકે સત્પુરુષોનો અને જેનો ઉપદેશ કરવાનો છે તે તરીકે શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે.[9] (ભગવાન) સાધનથી જ સર્વ કરે છે (કરાવે છે) એવો આટલો વિષય (બંને પક્ષમાં) સમાન છે,[10] એટલે જ્યાં (જીવથી) થઈ શકે તેમ ન હોય[11] ત્યાં ભગવાન જ કાર્ય કરે છે, તેથી (સમૂહનો) ત્યાગ કરાવવાના પક્ષમાં પણ કોઈ પણ પ્રકારની અયોગ્યતા નથી. તેથી **(૧) સત્પુરુષોની સેવામાં રુચિ (૨) ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં જ્ઞાનની ઇચ્છા અને (૩) શાસ્ત્રમાં રચ્યા પચ્યા રહેવું એ છેવટનો ભવ જણાવનારાં છે. ૨૮.**

એવી રીતે વિજ્ઞપ્તિ કરી, વિજ્ઞપ્તિ ફળે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનને) નમન કરે છેઃ—

नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे ।
पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ॥२९॥

માત્ર વિજ્ઞાનરૂપ, સર્વ જ્ઞાનનાં કારણરૂપ, પુરુષ કાલ અને પ્રકૃતિરૂપ, અનંતશક્તિવાળા (આપ) બ્રહ્મને (મારા) નમસ્કાર હો. ૨૯.

જો ભગવાન માત્ર ઉત્તમજ્ઞાનરૂપ જ હોય, તો જ શાસ્ત્રનો અને સત્પુરુષોનો ઉપયોગ થાય (થઈ શકે). તેમ ન હોય તો 'જ્ઞાનથી સામાન્ય સિદ્ધ (લાભ) થાય છે (અને) મનન તથા નિદિધ્યાસનથી ઉત્તમ સિદ્ધિ થાય છે' એવો અર્થ ઘટે નહિ, અને જ્ઞાન (મનન તથા નિદિધ્યાસનનું) અંગ પણ ન હોય, કારણ કે શાસ્ત્ર માત્ર જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ બીજું કાંઈ (ઉત્પન્ન કરતું) નથી. તે (શાસ્ત્રે ઉત્પન્ન કરેલું) જ્ઞાન જો (આપથી) જૂદું જ હોય, તો

---

૯. સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરવા ભગવાનમાં મતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે શાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે, એવું (ઉપરની શંકાનું) સમાધાન છે. (લે)

૧૦. ભગવાનને અનુકૂલ થવાના પક્ષમાં, અને સમૂહનો ત્યાગ કરાવવાના પક્ષમાં, સર્વ કાર્ય સાધનથી કરવામાં આવે છે એટલું સમાન છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. 'સમૂહનો ત્યાગ કરવાના પક્ષમાં, બોધ કરનાર કોઈ નહિ હોવાથી, ભગવાનનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (લે)

ભગવાનના ભજનથી અથવા (ભગવાનને) શરણે આવવાથી શું (ફલ) થાય? તેથી આપ માત્ર (ઉત્તમ) જ્ઞાનરૂપ જ છો.

વળી જો ભગવાન અંદર રહેલાં ન હોય, અથવા આત્મા ન હોય, તો કોઈ (પોતાથી) બીજે સ્થલે રહેલાને પ્રાપ્ત કરતો નથી; તેમ જ કોઈ (પોતાથી) જૂદો થતો નથી, તેથી (કોઈની) મુક્તિ જ ન થાય. (તેથી) સર્વ प्रत्ययानां જ્ઞાનોનું હેતુઃ કારણ, (જે) અન્તર્યામી અથવા આત્મા છે તે આપ જ છો.

'તે માત્ર જ્ઞાનરૂપ આત્મા જગતનું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પુરુષ કાલ અને પ્રકૃતિરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. (૧) પુરુષ એટલે પ્રકૃતિનો ભર્તા. (૨) ઈશ એટલે ગુણોને ખળભળાવનાર કાલ, અને (૩) ગુણરૂપ પ્રકૃતિ. (એ જગતના) ત્રણ કારણરૂપ (આપ છો).

'એક (હું) અનેક રૂપવાળો કેમ હોઈ શકું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રહ્મને' શબ્દ યોજેલ છે. તે (બ્રહ્મ) જ મોટું હોવાથી (તથા) પોષણ કરનાર હોવાથી સર્વ થવાની શક્તિવાળું છે. બ્રહ્મ શબ્દનો તેવો (મોટું, પોષણ કરનારું) જ અર્થ થતો હોવાથી, 'અનંતશક્તિવાળા' વિશેષણથી ભગવાન સર્વરૂપ છે એમ બીજા પ્રકારે પણ સિદ્ધ કરે છે. અનંત છે શક્તિઓ જેમની તેવા (ભગવાન) હોવાથી જૂદી જૂદી શક્તિથી જૂદા જૂદા રૂપવાળા થાય છે. તેથી કોઈપણ પ્રકારની અયોગ્યતા નથી; અથવા (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જ તેવું (જૂદા જૂદા રૂપવાળું) હોવાથી, બંને પક્ષમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ૨૯.

નીચેના શ્લોકમાં ફરીથી વિજ્ઞપ્તિ કરવા માટે નમન કરે છેઃ—

नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च ।
हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ॥३०॥

હે હૃષીકેશ! સર્વ ભૂતોના સ્થાનરૂપ અને વાસુદેવ આપને (મારા) નમસ્કાર હો. હે પ્રભો! શરણે આવેલા મને રક્ષો. ૩૦.

वासुदेवाय મોક્ષ આપનારને (મારા નમસ્કાર હો).

'(હું મોક્ષ આપનાર છું) છતાં પણ તું આટલા સમય સુધી બીજે રહેલો છું અને તેં અપરાધ કરેલો છે તેથી (તને) મોક્ષ કેમ અપાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ ભૂતોના क्षयः સ્થાનરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી (સર્વ પ્રાણીઓ) આપમાં જ રહેલા છે. ભૂતો(મહાભૂતો)માં રહેલા હોય તોપણ આપમાં જ રહેલા છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે આપ) સર્વ ભૂતોના સ્વરૂપને (નમસ્કાર હો). વળી જે (મેં) કરેલું છે તેમાં (તે કરવામાં) પણ આપ જ કારણ છો, કારણ કે આપ હૃષીકેશ એટલે ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનારા છો. તેથી સર્વ અપરાધોની શાંતિ થાય તે માટે આપને નમસ્કાર હો.

'જ્યાં શરણે આવેલા મને પાહિ રક્ષો' શબ્દોથી (પોતાની) વિજ્ઞપ્તિ જણાવે છે. ફરીથી હું પ્રવાહમાં પડું નહિ તે માટે (મને રક્ષો), એવી વાણીની (વાણીથી) પ્રાર્થના (કરે છે). (ભગવાનને) શરણે આવવાનું આરંભમાં[1] મનથી અને પછી[2] કાયાથી થાય છે, એવું તે શરણે આવવાના (જવાના) પ્રકરણમાં[3] દર્શાવેલ છે. ૩૦.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં સાડત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

સાડત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય આડત્રીસમો.

॥ अथ अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

अष्टत्रिंशे ज्ञाततत्त्वं श्वफल्कतनयं हरिः ॥
विसृज्य मथुरामैक्षदुक्तो माहात्म्यबोधकः ॥ का. १ ॥

આડત્રીસમા(અધ્યાય)માં જેણે તત્ત્વ જાણેલું છે તેવા શ્વફલ્કના પુત્રને (જવાની) રજા આપીને હરિએ મથુરા જોઈ. (અક્રૂરે અહીં પધારેલ છે એમ)[1] જણાવેલા ભગવાન (કંસને)[2] માહાત્મ્ય જણાવનારા થયા. કા. ૧.

गोपनार्थं परीक्षोक्ता 'हृस्थ'दयारूढबोधनम् ॥
वाक्यैर्निरूपितं वर्ण्या प्रवेशे नगरी हरेः ॥ का. २ ॥

ગૂઢ રાખવા માટે[3] પરીક્ષા[4] જણાવેલી છે. હૃદયમાં દૃઢ થએલું

૧. અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકમાં (વિવરણમાં) 'શરણે ન આવે' એમ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)
૨. એ જ શ્લોકના વિવરણમાં 'હું શરણે આવેલો છું' એમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)
૩. પાછલા અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકમાં. (લે)

૧. કૌંસમાં લખેલ શબ્દો અધ્યાહાર રાખેલા છે. (લે).
૨. ધોબી વિગેરેના વધથી, ભગવાન કંસને પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવનારા થયા. (લે)
૩. અક્રૂરે પહેલાં (જલમાં) જે જોએલ તે છૂપું રાખ્યું એમ જણાવવા, ત્રીજા શ્લોકમાં 'શું જોયું?' એમ તેને પૂછી, ભગવાને તેની પરીક્ષા કરેલી છે, એવો અર્થ છે. (લે)

જ્ઞાન વાક્યોથી જણાવેલું છે.[૪] હરિનો પ્રવેશ થતાં નગરી વર્ણન કરવા યોગ્ય થાય છે. કા. ૨.

उत्सवे तु यथा रोधस्तथात्रापि चकार ह ॥
माहात्म्यज्ञापनार्थाय रजकं हतवान् स्वयम् ॥ का. ३ ॥

જેવી રીતે ઉત્સવમાં નિરોધ કરે તેવી જ રીતે અહીં પણ (ભગવાને) નિરોધ કરેલો છે. માહાત્મ્ય જણાવવા માટે[૫] ધોબીને (ભગવાને) પોતે હણ્યો. કા. ૩.

अनिष्टेष्टप्रदो लोके महानिति निरूप्यते ॥
वायकस्य सुदाम्नश्च वरदानं यथेप्सितम् ॥ का. ४ ॥

અનિષ્ટ[૬] (પુરુષો)ને ઇચ્છેલું (ફળ) આપનાર લોકમાં મોટો (કહેવાય) છે તેથી[૭] વસ્ત્ર પહેરાવનારને અને સુદામાને (તેમણે) જેવું ઇચ્છેલું તેવું વરદાન (આપ્યાનું) જણાવેલું છે. કા. ૪.

प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा कृतानेन हि राजसे ॥
स्वासक्तिरग्रे वक्तव्या सामान्यं तेन सेत्स्यति ॥ का. ५ ॥

આથી[૮] રાજસમાં સર્વ પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાયું. પોતામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ આગળ કહેવાની છે. તેથી સામાન્ય (મધ્યમ પ્રકારનો) (નિરોધ) સિદ્ધ થશે કા. ૫.

પહેલાના (સાડત્રીસમા) અધ્યાયમાં સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું. તેનો ઉપસંહાર કરતાં, પછી ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

स्तुवतस्तस्य भगवान् दर्शयित्वा जले वपुः ॥
भूयः समाहरत् कृष्णो नटो नाट्यमिवात्मनः ॥ १ ॥

૪. અક્રૂરે ગુપ્ત વાક્યોથી ભગવાનને જણાવેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. સ્પર્શ કરવા અયોગ્ય ધોબીને પણ ભગવાને શા માટે હણ્યો તેનું કારણ અહીં કહેલું છે. ('કંસને માહાત્મ્ય જણાવવા હણ્યો' એમ) 'કંસને' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૬. 'અનિષ્ટ' એટલે કંસની નગરીમાં રહેનારાઓ (લે).

૭. 'તેથી' એટલે તેવા હેતુથી, લોકોને પણ પોતાનું માહાત્મ્ય જણાવવા, વરદાન આપ્યાનું કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. 'આથી' એટલે વરદાન ભગવાને આપ્યાં, તેથી થયેલ ભગવાનનાં માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી. (લે)

તે સ્તુતિ કરતો હતો ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જલમાં વપુ દેખાડીને પછી જેમ નટ નાટ્યને સંકેલી લે તેમ પોતાના(વપુ)ને ખેંચી લીધું. ૧.

તે અક્રૂર સ્તુતિ કરતો જ હતો ત્યારે (ભગવાને પોતાના વપુને ખેંચી લીધું), પરંતુ સ્તુતિ પૂરી થઈ ત્યારે તેમ કર્યું નહિ. તેમ કરે (સ્તુતિ પૂરી થયા પછી વપુને ખેંચી લે) તો વરદાન આપવું જોઈએ.

એ પ્રમાણે અધૂરું કાર્ય કેમ કર્યું ? (સ્તુતિ પૂરી કેમ થવા ન દીધી ?)' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે. (તે ભગવાન) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનાર છે. તેટલાથી (તેટલી સ્તુતિથી) જ કાર્ય પૂરું થયું એમ માની (તેમ કર્યું), કારણ કે ઘણો જ દુર્લભ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ઘણા સમય સુધી થતો (રહેતો) નથી. વળી આ(અક્રૂર)ને (ભગવાન) વૈકુંઠમાં લઈ ગયા નહોતા, પરંતુ (તેમણે તેને) જલમાં પોતાનું બ્રહ્માંડોથી ભરપૂર નારાયણરૂપ જ દેખાડેલુ.

જેમ આવિર્ભાવ (કહ્યો) તેમ તિરોભાવ પણ કહેવો જોઈએ, તેથી 'પછી ઉપસંહાર ખેંચી લીધું' (એમ કહેલું છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનમાં જ રહેલો બ્રહ્માંડોથી ભરપૂર આ પ્રપંચ, જેમ હાથ લાંબો કરીને ખેંચી લે તેમ પ્રસારીને ખેંચી લીધો; પરંતુ માયાના પડદાને ખેંચી લઈને ત્યાં (જલમાં) રહેલા(ભગવાન)નાં દર્શન કરાવ્યાં નથી; કારણ કે આ શ્રીકૃષ્ણ છે, અને આ માટે જ સદાનંદ (રૂપથી) અવતરેલા છે.

અંદર રહેલ (પ્રપંચ) જ દેખાડેલ, એ વિષયનું દૃષ્ટાંત 'જેમ નટ નાટ્યને (ખેંચી લે તેમ)' શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ (નટ) પોતાની અંદર રહેલી નટવિદ્યાને અભિનયથી પ્રકટ કરે છે તેમ ભગવાન પણ આવા છે એમ જણાવવા (તેમણે પોતાનાં) નારાયણરૂપને દેખાડ્યું એવો અર્થ છે.

નાટ્યમાં જુદાઈ* દેખાય છે, કારણ કે નાટ્ય આવું હોતું નથી' એવી શંકા થાય,' તેથી 'પોતાનાં'+ વિશેષણ યોજેલું છે. આ નાટ્ય અદ્ભુત છે. ૧.

તે (અક્રૂર) પણ ભગવાને જ (વપુ દેખાડવાનું તથા ખેંચી લેવાનું) કરેલું છે એમ જાણી, તત્ત્વ જાણનાર અંતરંગ (સેવક) થઈ, ભગવાનની સમીપ આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सोपि चान्तर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्ज्य सत्वरः ॥
कृत्वा चावश्यकं सर्वं विस्मितो रथमागमत् ॥२॥

---

* નટ બીજાનું રૂપ લે છે, એટલે જેનું રૂપ તે લે છે તે અને નટ પોતે એ જુદા જુદા છે, એવો અર્થ છે.

\+ આ નાટ્ય અદ્ભુત છે. અહીં ભગવાન બીજાનું રૂપ લેતા કે જણાતા નથી, જે બીજું રૂપ દર્શાવે છે તે પણ પોતાનું જ છે.

તે પણ (ભગવાનને) અંતર્હિત થએલા જોઈને, જલમાંથી બહાર નીકળીને, ત્વરાથી આવશ્યક સર્વ (કાર્ય) કરીને, વિસ્મય પામેલો રથ સમીપ આવ્યો. ૨.

(ભગવાનને) પોતાની મેળે જ અંતર્હિત થએલા (જોઈને જલમાંથી બહાર નીકળ્યો; અથવા[1], અથવા 'च' શબ્દ હોવાથી અને[2], अन्तर् હૃદયની મધ્યે हि तं તેમને (ભગવાનને) જોઈને, એટલે બહાર જેમનાં દર્શન કરેલ તેમને હૃદયમાં પધરાવીને (જલમાંથી બહાર નીકળ્યો). વળી આ (પાછલથી કરેલો) અર્થ યોગ્ય જ છે. તેમ ન હોય તો (ભગવાનનું થએલ) દર્શન વ્યર્થ થાય, અને (અક્રૂરનો) બીજા (ભગવાનથી જુદા) ધર્મમાં પ્રવેશ થાય; (અને) તેથી (તેનો) ભય દૂર ન થાય, અને તેની ખોટી બુદ્ધિ થાય.

તેથી જ જલમાંથી નીકળી, સ્નાનની વિધિને તજી પૂર્ણ થઈ, ભગવાનના (પોતે કરેલ) અપરાધનો વિચાર કરી, ઘણું આવશ્યક કર્મ सत्वरः (ત્વરાવાળો થઈ) તરત કરી, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેવું કર્મ કર્યા વિના પણ, "(ભગવાને) આવાં દુર્લભ દર્શન (મને) કેમ કરાવ્યાં ?" એવી રીતે વિસ્મય પામેલો રથની સમીપ આવ્યો, પરંતુ મનન વિગેરે કરીને કર્મ કરતાં અટકયો નહિ *. ૨.

તે સમયે (તેનામાં) વિસ્મયનો ભાગ છે તે અયોગ્ય હોવાથી તે દૂર થાય તે માટે ભગવાને (તેને) કાંઇક પૂછયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतम् ॥
भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्षयामहे ॥ ३ ॥

તેને હૃષીકેશે પૂછયું કે 'તેં ભૂમિ ઉપર, આકાશમાં અથવા જલમાં અદ્‌ભૂત જેવું શું જોયું ? તને તેવો જોઈએ છીએ. ૩.

જો ભગવાને પૂછેલું (તેમને) કહે, તો બીજે (બીજાને) પણ કહે. તેમ થાય તો (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય (તેના) હૃદયમાં દઢ થએલું નથી (એમ જણાય); (પણ) જો ભગવાનને પણ કહે નહિ, તો બીજાને કહે તેવો સંભવ જ રહેતો નથી. (ભગવાને) પોતે જ તેને તેવી પ્રેરણા કરેલી, પરંતુ (બીજાને કહેવાની તેની)

૧. 'અથવા' શબ્દથી વિકલ્પ જણાવેલ છે, (બેમાંથી ગમે તે એક અર્થ લેવો એમ જણાવેલ છે). (લે)

૨. 'च' 'અને' શબ્દથી સમુચ્ચય જણાવેલ છે, (બને અર્થ લેવા એમ જણાવેલ છે), એવો ભેદ છે. (લે)

* રથની સમીપ આવ્યો એટલે કંસની આજ્ઞા પ્રમાણે ભગવાનને મથુરા લઈ જવા તત્પર થયો, પરંતુ ભગવાનનું દર્શન થવા છતાં પણ એ વિષય ઉપર મનન કરી, કંસની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાનું કાર્ય પડતું મૂકયું નહિ.

ઇચ્છાને રોકી રાખવા પ્રશ્ન કર્યો એવો 'હૃષીકેશ'* શબ્દનો (અર્થ છે). પ્રશ્ન તે' આ જલાશયમાં શું જોયું ?' એવો પ્રશ્ન (કર્યો). 'જલ વિગેરે ઘણુંએ જોયું' એવો ઉત્તર ન આપે તે માટે 'અદ્ભુત' શબ્દ યોજેલો છે. અદ્ભુત એટલે પહેલાં ન જોએલું હોય તેવું અલૌકિક. 'ભૂમિ ઉપર, આકાશમાં અથવા જલમાં' શબ્દોથી (તેણે) જોએલ વસ્તુ બીજાના આધારવાળી તે જાણે છે (માને છે) કે નહિ એવો (તેના)મનનો નિર્ણય જાણવા, (જ્યાં જોએલ તે) સ્થાનો જણાવે છે. જ્યારે જોયું તે સમયે યુક્તિથી ગંધર્વનગર+ વિગેરેના જેવી જણાતી ભૂમિના જેવું જોયું ? આકાશમાં પણ (તેવું) જોવાનું સંભવે છે. (જલમાં) ડુબકી મારીને (અક્રૂરે) જોએલું તેથી જલમાં જ (તેવું જોવાનુ) હોય (થાય). 'અથવા' શબ્દ બેદરકારી દર્શાવે છે. (ભૂમિ ઉપર, આકાશમાં અથવા જલમાં) હરકોઈ સ્થલે (જોયું હોય). (અક્રૂરે) અવશ્ય જોયું છે એવું (ભગવાનનું) અલૌકિક જ્ઞાન છૂપાવવા માટે 'તેવો તને જોઈએ છીએ' એમ કહેલું છે. (તેવો એટલે) જેણે અદ્ભુત જોએલું હોય તેના જેવો. (તે તેવો જણાતો હતો), કારણકે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થએલો હોઈ પ્રપંચનું અને પછી જે કાર્ય કરવાનું હતું તેનું તેને સ્મરણ થતું ન હતું. ૩.

प्रपन्नो ह्यन्यथादृष्टिरद्भुतार्थनिरीक्षकः ॥
तादृशं भगवान् दृष्ट्वा दर्शनं कल्पयेत् पुनः ॥का. ६॥

શરણે આવેલો બીજા પ્રકારની (ભગવાન સિવાય બીજામાં) દૃષ્ટિવાળો હોય તો અદ્ભુત પદાર્થ જોનારો હોવો જોઈએ. ભગવાન (અક્રૂરને) તેવો જોઈને, (તેણે) વળી (અદ્ભુત) જોએલું છે એવી કલ્પના કરે. કા. ૬.

અક્રૂરે તો ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણેલ હોવાથી, (પોતે જે જોએલ) તે ન કહેવું જોઈએ એમ, અને ઇશ્વરે પૂછેલું કહેવું જોઈએ એમ જાણીને (વિચારીને), સામાન્ય રીતે ઉત્તર આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ अक्रूर उवाच ॥ અક્રૂર કહે છેઃ—

अद्भुतानीह यावन्ति भूमौ वियति वा जले ॥
त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ॥४॥

* हृषीक એટલે ઇંદ્રિયોના ईश ઇશ્વર. આ પ્રમાણે 'હૃષીકેશ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી 'ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર' અર્થ થાય છે.

+ ઉંડ઼ ઝાંઝવાના જલ દેખાય, તેની અંદર કોઈ ઉંધું પડેલું નગર દેખાય છે, તે ગંધર્વનગર કહેવાય છે. ઝાંઝવાના જલ જ્યાં દેખાય તેની નજીકના વૃક્ષો શહેર વિગેરે તેમાં ઉંધા પડેલાં હોય તેવાં દેખાય છે.

અહીં ભૂમિ ઉપર આકાશમાં અથવા જલમાં જેટલાં અદ્‌ભુતો છે તે વિશ્વરૂપ આપમાં છે. આપનાં દર્શન કરતાં મેં શું જોયું નથી? ૪.

(સર્વનું) સ્વરૂપ અને આધાર ભગવાન જ છે, તેથી બીજા પ્રદેશ સંબંધી (બીજા પ્રદેશમાં અદ્‌ભુત જોયા સંબંધી) પ્રશ્ન અયોગ્ય છે; અથવા (બીજા પ્રદેશમાં અદ્‌ભુત જોએલ હોય તો) તે પ્રદેશ પણ આપમાં જ છે. આપથી બીજે (કાંઈ) અદ્‌ભુત નથી. આપનું દર્શન તો અદ્‌ભુત જ છે તેથી (આપમાંજ અદ્‌ભુત હોય એવું) ચિહ્ન પણ અપવાદ વિનાનું છે. ** આ સમયમાં અથવા આ દેશમાં, ભૂમિ ઉપર આકાશમાં અથવા જલમાં જેટલાં અદ્‌ભુતો છે તે આપમાં જ છે, કારણ કે આપ વિશ્વરૂપ છો. અદ્‌ભુતો વિશ્વમાં જ હોય (હોઈ શકે). તેથી મે મેં શું તેમને નથી જોયાં? કારણ કે હું આપનાં દર્શન કરું છું. આપ તો કોઈથી પણ દર્શન થઈ ન શકે તેવા છો. (આપ વિના) બીજા કોઈમાં અદ્‌ભુતપણું છે જ નહિ, કારણ કે કોઈથી પણ તે જોવાએલો છે. ભગવાન તો સર્વથી અદૃષ્ટ છે. તેવા (સર્વથી) અદૃષ્ટ ભગવાનને જોતાં, મેં શું તે(અદ્‌ભુતો) નથી જોયાં? અર્થાત્ (બધાં જોયાં છે).* અથવા 'तानि' 'તે (અદ્‌ભુતો)'નો પહેલાના(વાક્ય) સાથે જ અનુવાદ કરવો.+ સર્વ અદ્‌ભુતોના આધારરૂપ આપનું દર્શન થતાં, નહિ જોએલું કાંઈ રહેતું નથી, તેથી (મેં અદ્‌ભુત જેવું જોએલ છે એવું) અનુમાન (કરવું) યોગ્ય નથી. ૪.

'આ (અક્રૂર) સભ્યતાને લીધે (એમ) કહે છે એમ (ભગવાન માનીને) કદાચ ફરીથી પ્રશ્ન કરશે' એવી શંકા કરીને, નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले ।
तं त्वानुपश्यतो ब्रह्मन् किं मेदृष्टमिहाद्भुतम् ॥५॥

હે બ્રહ્મન્! ભૂમિ ઉપર, આકાશમાં અથવા જલમાં જ્યાં સર્વ અદ્‌ભુતો છે તેવા આપનું દર્શન કરતાં, મેં અહીં કયું અદ્‌ભુત નથી જોયું? ૫.

લોકો હરકોઈ સ્થલે અદ્‌ભુતો જુએ છે તે (સર્વ સ્થલો) વસ્તુતઃ આપમાં જ છે. તેથી જ્યારે હરકોઈને પણ આપની અંદર જ અદ્‌ભુતો જોવાનાં છે ત્યારે આપનું દર્શન કરતાં મેં કયું અદ્‌ભુત નથી જોયું? આથી એમ (કહ્યું છે)

*,तानि તે અદ્‌ભુતો શું મેં નથી જોયાં? એમ બીજા વાક્ય સાથે 'तानि' શબ્દનો સંબંધ લઈ આવો અર્થ કરેલ છે.

+ ઉપર પહેલાં વાક્ય સાથે 'तानि' શબ્દનો સંબંધ લઈ અર્થ કરેલો તે પ્રમાણે જ સંબંધ લેવો. એમ કરવાથી નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

કે ત્યાં (જલમાં) પણ આપ અદ્‌ભુતનું જ દર્શન થયું હતું, (તે અદ્‌ભુતનું) આપમાં જ દર્શન થયું હતું, તે (જે સ્થલે અદ્‌ભુતનું દર્શન થયું હતું તે) આપ જ છો અને તે આપની અંદર જ છે, તેથી આપ જ સર્વના આધાર હોવાથી, આધાર સંબંધી પ્રશ્ન પણ કરવો યોગ્ય નથી. 'તેવા આપ' શબ્દોથી ભગવાનને આધાર તરીકે જણાવે છે. (ભગવાન સર્વના આધાર છે) તેનું સમર્થન કરવા 'હે બ્રહ્મન્' સંબોધનથી (તેની) યોગ્યતા (જણાવેલી છે). ૫.

એ પ્રમાણે ગૂઢ રીતે ઉત્તર આપીને, ભગવાનની ઇચ્છાને જાણી તેણે રથ (આગળ હાંક્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इत्युक्त्वा चोदयामास स्यन्दनं गान्दिनीसुतः ।
मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ॥६॥

એમ કહીને ગાંદિનીના પુત્રે રથ (આગળ) હાંકયો; રામને અને શ્રીકૃષ્ણને દિવસના અંતે મથુરા લાવ્યો. ૬.

ભગવાનના વચન(પ્રશ્ન)ની અવગણના થઈ શકે નહિ તેથી, ઉત્તર આપીને, પછી રથ (આગળ) હાંકયો.

'આ(અક્રૂર)માં એવી કઈ શ્રેષ્ઠતા હતી કે એ પ્રમાણે (ભગવાનની ઇચ્છા) જાણીને ભગવાનને સારી રીતે પ્રસન્ન કરે ? વળી ભગવાનને (આગળ જવાનું) શું એવું કામ હતું ? કારણ કે (તેમનું કામ) તુચ્છ હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગાંદિનીના પુત્રે' શબ્દ યોજેલ છે. ગાયોનું દાન કરવાથી ઉત્પન્ન થએલી (ગાંદિની) ગાયના જેવી જ હોય, અને તેના પુત્ર બળદીઆએ જ (સર્વને) વશ રાખનાર) ભગવાનને મથુરા પહોંચાડ્યા; કારણ કે રામ (બલભદ્ર) રતિ (રમણ) કરનાર છે, અને શ્રીકૃષ્ણ તે(રતિ)નું ફલ સદાનંદ છે, અને તે જો નગરીમાં વાસ કરે તો ત્યાં રહેલાઓને સદાએ સુખ થાય.

'દિવસના અંતે' એટલે સંધ્યાકાલે (મથુરા લાવ્યો), કારણ કે તે (સંધ્યાકાલ) ગોધૂલિક * સમય હોઈ, પ્રવેશ કરવાનું ઉત્તમ મુહૂર્ત છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, (રસ્તાની) મધ્યમાં રહેલા સર્વને જ+ (મથુરા લાવ્યો). ભગવાનની ઇચ્છાથી જ સંધ્યાકાલ પણ પાછલો પહોર થશે. વળી જેટલા સમયમાં (મથુરા પધાર્યા પછી તે દિવસે કરવાનું) કાર્ય થઈ શકે તેટલો સમય લેવો જોઈએ; તેમ ન કરવામાં આવે તો 'દિવસના અંતે ' પદ ખોટું ઠરે.

* સાંજે ગાયો સીમમાંથી ગામમાં આવે ત્યારે તેમની ખરીઓથી ધૂળ ઉડે છે. આ ધૂળ વાદળાં જેવી જણાય છે અને ગોધૂલિક (ગાયોથી ઉડેલી ધૂળ) કહેવાય છે.

\+ માર્ગમાં જે રહેલા (ગવાા) તેઓ પણ સાથે (ભગવાનનાં દર્શન માટે) મથુરા આવ્યા. એવો અર્થ જણાય છે.

અથવા (દિવસના) અંતના આરંભે, એટલે મધ્યાહ્ન પછી, કારણકે મધ્યાહ્ન થઈ જાય ત્યારે દિવસ વહી ગયો જ ગણાય. અથવા મથુરાના રહે. વાસીઓના દુઃખ આપનાર દિવસોના અંતે, અથવા પોતાના (દુઃખ આપનાર દિવસના અંતે અક્રૂર ભગવાનને મથુરા લઈ આવ્યો). ૬.

પછી ધીરે ધીરે પધારતા ભગવાન સર્વને આનંદ કરનારા થયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्र तत्रोपसङ्गताः ॥
वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः ॥ ७ ॥

હે રાજન્! માર્ગમાં જૂદે જૂદે સ્થલે વસુદેવના બે પુત્રોને જોઈને ગામડાના લોકો* સમીપ આવ્યા, અને પ્રીતિવાળા થઈ તેઓએ દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી નહિ. ૭.

મધ્યમાં (રસ્તામાં) જે ગામડાંઓ હતા, અને તેમના (રહેવાસીઓ) બધા માર્ગે હતા (તેમણે વસુદેવના પુત્રોને જોઈને દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી નહિ). (પરીક્ષિતને) તેવો અનુભવ છે એમ જણાવવા 'હે રાજન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'જૂદે જૂદે સ્થલે' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) તેઓ (વસુદેવના પુત્રોનું) દર્શન કરે તેમાં દેશની મહત્તા નહતી. ઇચ્છેલા તથા નહિ ઇચ્છેલા દેશમાં તેઓ (વસુદેવના પુત્રોની) उपसंगताः સમીપ આવ્યા. 'આ બે વસુદેવના પુત્રો છે' એમ જોઈને (તેમના) સંબંધથી અને સ્વરૂપને લીધે પ્રીતિવાળા થઈ તેમણે ભગવાનને દૃષ્ટિ દીધી (નીરખ્યા). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ સૂચવ્યું છે કે ભગવાનને પોતાનુ) સર્વસ્વ આપીને नाददुः પાછું ગ્રહણ કર્યું નહિ. (આથી) સામાન્ય રીતે માર્ગમાં રહેલા(લોકો)નો નિરોધ કહેલો છે. 'પ્રીતિવાળા' શબ્દથી દૃષ્ટિ પાછી ન (ખેંચી) લેવાનું કારણ કહેલું છે. (દૃષ્ટિના) દાનનું ફલ પ્રીતિ (પ્રેમ) જ થઈ, તેથી (તેઓ તેને) પાછી કેમ ખેંચી (લઈ) લે? (લોકો) સુખ માટે ઇંદ્રિયો રાખે છે (તેથી) સુખ થાય ત્યારે (ઇંદ્રિયોની) પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી. (ભગવાન તથા રામને જોઈને) તેઓની અધિક બુદ્ધિ* થઈ નહિ તેથી 'વસુદેવના બે પુત્રો' એમ કહેલું છે. ૭.

ભગવાન (મથુરા) પધાર્યા તે પહેલાં જ નંદ વિગેરે મથુરાના ઉપવન સુધી ગએલા; (અને) ભગવાન પધારે ત્યારે આગળ જવું એવા વિચારથી (તેમની) રાહ જોઈને જ રહેલા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तावद् व्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयोऽग्रतः ॥
पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षन्तोवतस्थिरे ॥ ८ ॥

* 'આ સર્વથી પર ભગવાન છે' એવી બુદ્ધિ તેમની ન થઈ, એવો અર્થ જણાય છે.

તેટલા (સમય)માં નંદગોપ વિગેરે વ્રજના લોકો ત્યાં શહેરના બગીચાએ આગળથી પહોંચી રાહ જોતા ઊભા રહ્યા હતા. ૮.

કારણકે તેઓ વ્રજ (નેસડા)માં (રહેનારા) લોકો ખુલ્લા પ્રદેશમાં જ રહેવા યોગ્ય હતા. તેથી જ તેઓ આગળથી જ પણ ગયા હતા. ઘણાં બાલકો (જેઓ) ભગવાનના મિત્રો હતા તેઓ (ભગવાનની) સાથે જ રહ્યા હતા. નંદગોપ વિગેરે જે ઘણા વૃદ્ધ હતા તેઓ જ આગળ ગયા હતા, (અને) મથુરાની સમીપ આવેલા, ભાતભાતના ફૂલોને લીધે ઘણા પ્રસિદ્ધ બગીચા પાસે अवतस्थिरे માત્ર ઉભા જ રહ્યા, પરંતુ તેઓને રહેવા યોગ્ય સાધનો પણ તેઓએ એકઠાં કર્યા નહિ, એવો અર્થ છે. આથી વ્યવહારમાં પણ ભગવાન જ મુખ્ય હતા એમ સૂચવેલું છે. ૮.

પછી અક્રૂરને રજા આપી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तान् समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः ॥
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहसन्निव ॥९॥

તેમને ભેગા થઈ, ભગવાન જગદીશ્વરે શ્રીહસ્તથી હાથ પકડી નમ્ર રીતે જાણે કે હસતા હોય **તેમ અક્રૂરને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯.**

લોક પ્રમાણે વ્યવહારમાં અક્રૂર કાકો હોવાથી તે (સાથે) રહેલો હોય ત્યારે સ્વચ્છંદ લીલા (કરવી) યોગ્ય નહિ તેથી, અને વ્યવહારમાં પણ (ભગવાન) ઘણા આગ્રહથી (મથુરા) પધાર્યો નથી એમ જણાવવા તે નંદ વિગેરેને ભેગા થઈ, ભગવાને અક્રૂરને (દશમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે) તે કહ્યું. (શ્રીકૃષ્ણ) 'ભગવાન' હોવાથી ભયરહિત હતા. (શહેરની) બહાર રહે તો કદાચ કંસ ઉપદ્રવ કરે, એવો ભય નહતો એમ જણાવવા 'જગદીશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તેજ જગતને વશ રાખનાર સ્વામી છે. (પોતાનું) ઐશ્વર્ય ગુપ્ત રાખીને, મિત્રતા સગપણ વિગેરે પ્રકટ કરવા માટે તેમણે શ્રીહસ્તથી (અક્રૂરનો) હાથ પકડી, તેમ કરીને નમ્ર રીતે હસતાં એટલે (અક્રૂરને) મોહ પમાડતાં તેની પહેલાંની* સ્થિતિમાં મૂકતાં, (નીચે દશમા શ્લોકમાં) જણાવવામાં આવશે તે કહ્યું. ભગવાનના વચનમાં ચિત્ત દૃઢ થાય તે માટે (તે વચન) જુદું (બીજા શ્લોકમાં) કહેલું છે. ૯.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનું) વચન જ કહે છેઃ—

भवान् प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहम् ॥
वयं त्विहावमुच्याथ तावद् द्रक्ष्यामहे पुरीम् ॥१०॥

* 'પહેલાંની સ્થિતિ' એટલે યમુનાજીના જલમાં ભગવાનનાં દર્શન કરીને તત્ત્વ નહિ જાણેલ તે પહેલાંની સ્થિતિ.

આપ પહેલાં વાહનસહિત શહેરમાં (અને) ઘેર જાઓ. અમે તો અહીં ઉતારો કરી, પછી તેટલા (સમય)માં શહેર જોઈશું. ૧૦.

સંબંધનો અભાવ * જણાવવા 'આપ' શબ્દ યોજેલો છે. અમે (શહેરમાં) પ્રવેશ કરીએ તે પહેલાં જ (આપ જાઓ). જો તેમ ન કરો તો તમારું કાર્ય કરેલું હોવા છતાં (ધોબી વિગેરેને થવાના) ઉપદ્રવને લીધે કંસ ન કરેલું માને. પછી તમારે ઘેર પણ જવું. જો તેમ ન કરો તો કંસ અમને અટકાવવા માટે તમને મોકલે, અને તે અયોગ્ય થાય. જેમ કરવાથી તમારો દોષ ન થાય (ગણાય), તે માટે અમે અહિં જ પ્રતિમુખ્ય ઉતારો કરીને, 'પછી' જૂદા આરંભથી કંસ (અમને) બોલાવશે ત્યાંસુધીમાં, આણે (કંસે) શહેર સારી રીતે રાખેલું છે કે નહિ એમ શહેરને જોઈશું. ૧૦.

ભગવાને વચ્ચે (અક્રૂર) સંબંધ વિનાનો હોય તેમ તેને કહ્યું તેથી તે સહન નહિ થતાં, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી તે કાંઈક ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે, કારણકે ભગવાનના બધાએ * ગુણોનું તેણે વર્ણન કરવું જોઈએ.

॥ अक्रूर उवाच ॥ અક્રૂર કહે છેઃ—

नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो ॥
त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ११ ॥

હે પ્રભો ! આપ બે વિના હું મથુરામાં પ્રવેશ કરીશ નહિ. હે નાથ ! હે ભક્તો પર પ્રેમ રાખનાર ! મને આપના ભક્તને તજવો આપને ઘટે નહિ. ૧૧.

તેણે (અક્રૂરે) એમ જાણ્યું કે જેવા કંસ વિગેરે છે તેવો આ (અક્રૂર) છે એમ જાણી, ભગવાન મને (અક્રૂરને) તજે છે. આમ હોવાથી, ભગવાન ભલે સ્વચ્છંદ લીલા કરે, મારે પણ અહિં જ ક્યાંક રહેવું જોઈએ, પરંતુ ભગવાન વિનાના શહેરમાં અથવા ઘરમાં પ્રવેશ કરવો ન જોઈએ. તેથી જ 'ભગવાન ન હોય (ન પ્રાપ્ત થાય) તેવા ઘર વિગેરેને તજવાં જોઈએ' એવો વૈરાગ્યનો નિયમ છે. તેથી 'આને ઋષિ જાણીને નગરમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ નહિ, જો પ્રવેશ કરે તો એક બીજા સાથે જઈ પ્રવેશ કરવો જોઈએ' એવી શ્રુતિ હોવાથી શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ (એવા) આપ બે વિના મધુ દૈત્યવાળી તેના (મધુ દૈત્યના) સંબંધવાળી મથુરામાં હું પ્રવેશ કરીશ નહિ. આપને ભય તો નથી

* અક્રૂરને અને શ્રીકૃષ્ણને સંબંધ છે એમ કંસ જાણે તો અક્રૂરને હેરાન કરે, તેથી સંબંધ નથી એમ જણાવવા આ પ્રમાણે કહેલ છે.

* બધાએ એટલે છએ ગુણો. તેથી છ શ્લોકોથી પ્રાર્થના કરે છે, એવો ભાવ છે.

એમ 'હે પ્રભો!' સંબોધનથી કહે છે. અહિં (બાગીચા) થી આગળ ન પધારવાનું કારણ મારો ત્યાગ (કરવો એ) છે; તેમ ન કરવું જોઈએ એવી 'તજવો આપને ઘટે નહિ' શબ્દોથી પ્રાર્થના કરે છે. તેમાં પણ ભક્તને, અને તે પણ આપના, એટલે આપના અવતારની અમુક લીલાના ભક્તને (તજવો ન ઘટે).

'કાર્ય માટે ત્યાગ (કરવો પડે છે)' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ભક્તો પર પ્રેમ રાખનાર!' એવું સંબોધન કરે છે. ભક્તો પર આપનો પ્રેમ રહે છે, તેથી ભક્તને કોઈ પણ સમયે તજવા યોગ્ય નથી. ૧૧.

'(નગરમાં તમને રાખવાની) જગ્યા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

आगच्छ याम गेहान् नः सनाथान् कुर्वधोक्षज ।
सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम ॥ १२ ॥

હે અધોક્ષજ! પધારો. હે ઉત્તમ મિત્ર! મોટાભાઈ સાથે, ગોપાલો સાથે અને મિત્રો સાથે આપણે અમારે ઘેર જઈએ. અમને નાથવાળા કરો. ૧૨.

સર્વની સાથે આપ પધારો; ઘર (આપણા બધાનું) સમાન છે એમ જણાવવા, 'આપણે જઈએ' શબ્દોથી સર્વનું એક સરખી રીતે જવાનું કહેલું છે. 'અમારા ઘેર' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) અમો ઘણા ભાઈઓ છીએ, અને દરેકને ઘર પણ ઘણાં છે, તેથી જગ્યાનો સંકોચ નથી.

'(ઘેર જવાનું) ખાસ કારણ નહિ હોવાથી અહિં જ રહેવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'નાથવાળા કરો' શબ્દો યોજેલ છે. કારણકે જે પ્રભુ (ધણી) હોય તે પોતાના ઘેર રહે, પરંતુ બીજાના ઘેર ન રહે. જો આપ અમારા ઘેર ન રહો તો આપ અમારા નાથ ન થાઓ (ગણાઓ). એવા પ્રસંગે અમે નાથવિનાના થઈએ તેથી (અમને) નાથવાળા કરો.

'અમારા સંબંધને લીધે તારો (કંસ પ્રતિ) અપરાધ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે અધોક્ષજ!' સંબોધન કરેલું છે. આપ (કોઈના) જ્ઞાનના વિષય જ થતા નથી* તો પછી ક્રિયાના વિષય તો કેમ જ થશો, એવો (તે શબ્દનો અર્થ છે). 'જેણે જાણેલ નથી તેણે જાણેલ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે, આથી ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ+ જણાવેલી છે.

* 'અધોક્ષજ' એટલે જેને ઇન્દ્રિયો પહોંચતી નથી; ઇન્દ્રિયોથી જેનું જ્ઞાન થતું નથી. આપનું જ્ઞાનજ કોઈને થતું નથી તો આપ પ્રતિ ક્રિયા તો કોઈ કેવી જ રીતે કરી શકે! એવો અર્થ જણાય છે.

+ 'ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની (જીવની) શક્તિ' એવો અર્થ જણાય છે. જીવમાં એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ નથી એમ જણાવેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

'ત્યારે હું એકલો (તારા ઘેર) આવીશ' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટા ભાઈ સાથે....' એમ કહેલ છે. આપના મોટા ભાઈને પણ જરાએ ભય નથી તેમ જ માન આપવા યોગ્ય છે. ગોપાલોનો ગાયોનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ હોવાથી, અને તેમનામાં ચતુરાઇ નહિ હોવાથી, તેમને ભયની શંકા જ નથી. આપ હો તો કોઈને પણ ભય નથી એમ જણાવવા 'મિત્રો સાથે' શબ્દ યોજેલ છે. ગોપાલો જ મિત્રો છે, અથવા નંદ વિગેરે સગાંઓને મિત્રો (કહેલા) છે. 'ચ' 'અને' શબ્દથી સર્વ સેવકો, ગાડાંઓ, બળદો વિગેરે પણ (ચાલો, એમ કહેલું છે).

'એટલા બધા સાથે કેવી રીતે (તારા ઘેર) જવું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મિત્રો સાથે' 'ઉત્તમ મિત્ર' શબ્દો કહેલા છે. આપ સ્વામી પણ જ (સર્વથી ગાઢ) મિત્ર છો, આપના સંબંધીઓ મોટા મિત્રો છે, (અને) બીજા સેવકો વિગેરે મિત્રો છે. તેથી બધાએ જ (અમારા ઘેર) પધારવું. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં યશોરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनाम् ॥
यच्छौचेनानुतृप्यन्ति पितरः साग्नयः सुराः ॥१३॥

જેમના પવિત્રપણાથી અગ્નિઓ સાથે પિતૃઓ અને દેવો પ્રસન્ન થાય છે તેવી (આપના) ચરણની રજથી અમો ઘરધણીઓનાં ઘરોને પવિત્ર કરો. ૧૩.

'જો નાથવાળા જ થવું હોય તો વચનથી પણ નાથવાળો થઈ શકે છે, તેથી (મારે તારા) ઘેર આવવાનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા આ (શ્લોક)થી દૂર થાય છે, કારણ કે (નાથવાળા કરી) વધારામાં ઘરનું પવિત્રપણું કરવાનું છે. 'ચરણના રજથી' શબ્દથી પવિત્ર કરવાનો ઉપાય કહે છે, કારણ કે ચરણની રજ **ભગવદીયપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે.** અને ઘણી શુદ્ધિથી જ તેવા (ભગવદીય) થવાય છે, તેથી ચરણની રજથી ઘરોને પવિત્ર કરવાં જોઈએ. અહીંથી (ચરણની રજને) ત્યાં (ઘેર) લઇ જવામાં આવે તો થોડી જ રજ (ત્યાં) થાય, પરંતુ (આપ) ત્યાં પધારો તો તો બધીએ ભૂમિ (આપના) ચરણની રજ થાય, (અને) તેથી બધાંએ ઘરો પવિત્ર થાય.

'તમે અને (તમારા) ઘરો ભગવદીય છો. એમ હોવાથી પવિત્ર થવાની શી જરૂર ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘરધણીઓનાં' શબ્દ યોજેલ છે. ઘરમાં ઘણા હિંસા નિત્ય થાય છે. તેથી જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળો અથવા ભક્ત જે કોઈ ગૃહસ્થ હોય છે તે કાલના ગુણોથી જેમ (કોઈ લેપાય) તેમ લેપાય છે. તેથી જો તે ઘરો પાપરહિત હોય તો જ મોક્ષ થાય છે.

વળી ભગવાન જો (ઘેર) પધારે તો માત્ર જીવતાં (ઘરમાં તે સમયે રહેનારા)ઓ ઉપર જ ઉપકાર થાય છે એમ નથી, પરંતુ બધાંએ પિતૃઓને પણ

ઘણો જ આનંદ થાય છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. यच्छौचेन જે ભગવાનના ચરણ (ક્ષાલન)ના જલથી પિતૃઓ અગ્નિઓ અને દેવો પ્રસન્ન થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મદંડથી હણાએલાઓ પણ (તે જલથી) મુક્ત થાય છે. તેથી આપનાં ચરણ (ક્ષાલન)નું જલ પિતૃઓને ઘણો જ આનંદ આપનારૂં થાય છે. તેઓનું (પિતૃઓનું) કવ્ય * લઈ અગ્નિ તેમને આપે છે એવા પ્રકારની તેમની પ્રસન્નતાની જરૂર છે, અને તેથી પિતૃઓનો તેની (અગ્નિની) અંદર સમાવેશ થાય છે.+ તેવી જ તે (અગ્નિ)માં રહેનાર + દેવતાઓ છે. યજ્ઞ, દેવો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે એવો ભાવાર્થ થયો. ૧૩.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનની) શ્રી (ધર્મ)નું નિરૂપણ કરતાં ચરણરજનું માહાત્મ્ય કહે છેઃ—

अवनिज्याङ्घ्रियुगलमासीच्छ्लोक्यो बलिर्महान् ॥
ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकान्तिनां तु या ॥ १४ ॥

(આપનાં) બે ચરણોને પ્રક્ષાલન કરીને બલી પ્રશંસાપાત્ર અને મોટો થયો, અને ન સરખાવી શકાય તેવું ઐશ્વર્ય અને જે ભક્તોની ગતિ છે તે (તેણે) પ્રાપ્ત કર્યાં. ૧૪.

(ચરણોને) પ્રક્ષાલન કરવાની ક્રિયાથી ચરણ (પ્રક્ષાલન) નું જલ બનાવીને બલિએ (૧) કીર્તિ (૨) ઐશ્વર્ય અને (૩) ભક્તિ અથવા મોક્ષ (એ) ત્રણ પ્રાપ્ત કર્યાં. (૧) તે પ્રશંસાપાત્ર પણ થયો અને મોટો પણ થયો. મોટાઈ એટલે સર્વ-લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાપણું; 'મોટાઈ ઇચ્છનારે (સત્ય વિગેરે ગુણોની) પ્રાર્થના કરવી' (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧–૧૬–૨૬–થી ૨૯) વાક્ય પ્રમાણે સત્ય શૌચ વિગેરે ગુણોવાળા હોવાપણું. (૨) ઐશ્વર્ય એટલે ઇંદ્રપણું. 'ન સરખાવી શકાય તેવું' એટલે તે (ઇંદ્રથી) પણ વધારે, ભગવાન વશ હોવારૂપ (ઐશ્વર્ય). (૩) एकान्तिनां એટલે ભક્તોની સ્વતંત્ર ભક્તિ અથવા સાયુજ્યરૂપ જે ગતિ. 'જે' એટલે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ, ન ઇચ્છનારને પણ એવી ગતિ (સાયુજ્ય) પ્રાપ્ત કરાવે છે' (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૩–૨૫–૩૬) વિગેરે વાક્યોમાં પ્રસિદ્ધ. ૧૪.

(ભગવાનના ગુણ) ધર્મ અથવા વીર્યનું નિરૂપણ કરતાં નીચેના શ્લોકમાં ચરણોદકની જ પ્રશંસા કરે છે.

---

* પિતૃઓને જે બલિ આપવામાં આવે તે 'કવ્ય' કહેવાય છે.

+ અગ્નિ કવ્ય જ્યાં હોમવામાં આવે ત્યાંથી લઈ જઈ પિતૃઓને આપે છે. તેથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય તો તે કવ્ય લઈ જઈ આપે તેથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે. આ અગ્નિને જ 'યજ્ઞ' કહેલ છે, કારણ કે યજ્ઞમાં કવ્ય હોમવામાં આવે છે. અગ્નિમાં રહેનારા દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય ત્યારે અગ્નિ પ્રસન્ન થાય. તેથી યજ્ઞ (અગ્નિ) દેવો અને પિતૃઓ ત્રણેની પ્રસન્નતા કહેલી છે. એમ જણાય છે.

आपस्तेऽङ्घ्र्यवनेजन्यस्त्रींल्लोकान्शुचयोऽपुनन् ॥
शिरसाधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ १५ ॥

આપના ચરણને પ્રક્ષાલન કરવાથી થએલાં પવિત્ર જલે ત્રણ લોકોને પવિત્ર કરેલા છે. તે (જલ)ને શંકરે મસ્તક પર ધારણ કર્યાં (અને તેથી) સગરના પુત્રો સ્વર્ગ પામ્યા. ૧૫.

ત્રણ પગલાં ભરનાર આપના अङ्घ्र्यवनेजन्यः ચરણને પ્રક્ષાલન કરવાથી થએલાં જલે મંદાકિની વિગેરેના ભેદથી* ત્રણ લોકને પવિત્ર કરેલા છે, કારણ કે (જલ) પોતે शुचयः શુદ્ધ છે. 'નખોદક (નખ ધોવાથી થએલ જલ) અશુદ્ધ હશે,' એવી શંકા કરી, તેમ (પોતે શુદ્ધ છે એમ) કહેલું છે. (તે જલ) માત્ર પવિત્ર કરનારૂં છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવનારૂં પણ છે એમ 'તેને શંકરે મસ્તક પર ધારણ કર્યાં' શબ્દોથી કહેલું છે. શંકર એટલે મહાદેવ. '(જે મસ્તક ઉપર ધારણ કરવાથી) શિવ શિવ થયા' (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૩-૨૮-૨૨) વાકય(ના શ્રીસુબોધિની)માં ફલનું+ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે. પછી ભૂમિ ઉપર ગએલી(ગંગા)એ પણ બ્રહ્મદંડથી× હણાએલાઓને પણ પવિત્ર કર્યા એમ '(સગરના પુત્રો) સ્વર્ગ પામ્યા' શબ્દોથી કહેલું છે. સગરના પુત્રો દુષ્ટબુદ્ધિવાળા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ સ્વર્ગ પામ્યા. ઇંદ્રે તેઓના નાશ માટે પ્રયત્ન કરેલો હોવા છતાં, (ભગવાનના) ચરણના જલે (તેમને) ઇંદ્રના સરખા કર્યા. એવો અર્થ છે. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનના ઐશ્વર્યનું કીર્તન કરતાં, (ભગવાનને) નમસ્કાર કરે છેઃ—

देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन ॥
यदूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोस्तु ते ॥१६॥

હે દેવોના દેવ! હે જગતના નાથ! હે પુણ્ય શ્રવણ અને કીર્તનવાળા! હે યદુમાં ઉત્તમ! હે ઉત્તમશ્લોક! હે નારાયણ! આપને નમસ્કાર હો. ૧૬.

(૧) ઉપાસના કરવા યોગ્ય તરીકે (૨) પ્રભુ તરીકે (૩) દોષ મટાડનાર તરીકે (૪) ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે (૫) ઉત્તમોથી સ્તુતિ કરાતા તરીકે અને

*સ્વર્ગમાં મંદાકિની, ભૂમિ ઉપર ગંગા, અને પાતાલમાં ભોગવતી એવા જૂદા જૂદા નામથી ત્રણ લોકને પવિત્ર કરેલા છે.

+મસ્તક ઉપર શંકરે ગંગાને ધારણ કરવાથી, તેમને ગંગાએ આધિદૈવિકપણું પ્રાપ્ત કરાવેલ છે, એવા ફલનું.

×કપિલમુનિના શ્રાપથી બળીને ભસ્મ થએલા.

(૬) જગતના કારણ તરીકે (એવા) છ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય છે. (૧) હે દેવોના દેવ! તે (છ પ્રકાર) પૈકી ભગવાન દેવોના પણ દેવ એટલે ઉપાસના કરવા યોગ્યે (દેવોએ) પણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. (૨) (વળી) બધાએ જગતના નાથ છે, પરંતુ અમુક પ્રદેશના (જ નાથ) નથી. (૩) પુણ્ય એટલે પાપને દૂર કરનારાં છે શ્રવણ અને કીર્તન જેમનાં (તેવા ભગવાન છે). જેમ શ્રવણ પાપ દૂર કરનારું છે તેવુંજ કીર્તન પણ (પાપ દૂર કરનારુ) છે. (૪) (ભગવાન) યદુમાં ઉત્તમ એટલે યદુને પણ ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. 'પિતાએ કહેલું નહિ કરનાર (સર્વથી અધમ છે)' (શ્રીમદ્ભાગવત ૯–૧૮–૪૪) એ ન્યાય પ્રમાણે (યદુ તેના) પિતાનો વિરોધી હોવાથી, કોઈથી પણ મટાડી ન શકાય તેવા દોષવાળો હતો. તેવાને પણ (ભગવાન) ગુણ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી (તેવા ગુણ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે). (૫) વ્યાસ વિગેરે ઉત્તમ (પુરુષો) પણ (ભગવાનના) ગુણોનું ગાન કરે છે તેથી (ભગવાન ઉત્તમશ્લોક છે). (૬) નારાયણ જગત્ રચનાર હોવાથી (ભગવાન જગતના કારણ છે). એવી રીતે છ ગુણોથી પૂર્ણ(ભગવાન)ને 'આપને નમસ્કાર હો' શબ્દોથી નમન કરે છે. (નમસ્કાર હો એવી) નમસ્કારની પ્રાર્થનાથી સદાનો નમસ્કાર જણાવેલો છે. ૧૬.

ભગવાન નિત્ય કાર્ય કરનારા છે તેથી અને ભગવાને કરેલ હોય તેમાં કાંઈ વિઘ્ન થતું નથી તેથી, 'તેટલા સમયમાં ગામે શહેર જોઈશું' એવું (ભગવાનનું) વચન (શ્લોક ૧૦માં) હોવાથી અને (અક્રૂરે પોતાના ઘેર તે સમયે) આવવાની પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી, 'હું બીજા સમયે આવીશ' એમ તે સમયે ભગવાને કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

आयास्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः ॥
यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियम् ॥१७॥

યદુઓના સમૂહનો દ્રોહ કરનારને હણીને હું તમારા ઘેર આર્ય સાથે આવીશ (અને) મિત્રોનું પ્રિય કરીશ. ૧૭.

સંબંધ વિનાના(બેદરકાર)નું વચન નથી એમ જણાવવા પોતાનું ઇચ્છેલું કહે છે કે હું આવીશ, પરંતુ આર્ય સાથે આવીશ. હાલ જેઓ (અહીં) છે તે પૈકીના બલભદ્ર સાથે આવીશ. (બધાને આવવાની) પ્રાર્થના કરેલી છે તે પૂર્ણ થાય તે માટે ઉદ્ધવ (મારી) સાથે આવશે, એવો ભાવ છે.

'ત્યારે હમણાં જ (આપ અને બલભદ્ર) બે જ પધારો' એમ કહે, તેથી 'યદુઓના સમૂહનો દ્રોહ કરનારને હણીને' શબ્દો યોજેલા છે. બધાંએ યાદવોનો જે સમૂહ તેનો દ્રોહ કરનાર (જે) કંસ, તેને હણીને (આવીશ). જે થઈ ગએલ હોય તેવી રીતે (કંસને હણવાનું) કહેલ હોવાથી, (કંસને હણવાના 'વિષયમાં)

સંદેહ પણ નથી. (તે સમયે) પ્રાર્થના કરેલી નહિ હોય છતાં આવીશ. '(મિત્રોનું પ્રિય) કરીશ' શબ્દથી આવવાનું પ્રયોજન સૂચવે છે. અહીં રહેલાઓ અને પાંડવો (એ) મિત્રોનું પ્રિય કરીશ. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે તેઓ(પાંડવો)ના સુખ માટે તને (અક્રૂરને) મોકલીશ, અને તે માટે હું (તારા ઘેર) આવીશ. * ૧૭.

એ પ્રમાણે (ભગવાનના) પધારવાનું નક્કી કરી, ભગવાનની આજ્ઞાથી (પોતાના) ઘેર ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एवमुक्तो भगवता सोक्रूरो विमना इव ॥
पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं ययौ ॥ १८ ॥

ભગવાને એમ કહેલો તે અક્રૂર નિરાશ થએલાના જેવો શહેરમાં ગયો (અને) કંસને (પોતાનું) કર્મ જણાવી ઘેર ગયો. ૧૮.

અટકાવી ન શકાય તેવા સામર્થ્યવાળા ભગવાને એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલો, હમણાં જ ઇચ્છેલું (ભગવાનને પોતાના ઘેર પધરાવવાનું) થયું નહિ તેથી નિરાશ થએલો (અક્રૂર શહેરમાં ગયો). ભવિષ્યમાં (પોતે ભગવાનનું) કામ પણ કરશે એમ જાણીને (નિરાશ થએલા) 'જેવો' થયો. તે પોતે પહેલાં જ શહેરમાં ગયો, (અને) 'ભગવાનને હું લાવ્યો છું' એવું પોતે કરેલું કર્મ કંસને જણાવીને ઘેર ગયો, એટલે તરત જ પોતાના ઘેર ગયો. ૧૮.

એ પ્રમાણે પહેલાના સંબંધીઓનો[1] નિરોધ જણાવી, પહેલાં પણ વાર્તાથીજ (મથુરાવાસીઓનો) નિરોધ કરાવી, સ્વરૂપથી પણ (તેઓનો) નિરોધ કરાવવા (ભગવાને) પોતે મથુરા જોઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथापराह्णे भगवान् कृष्णः संकर्षणान्वितः ॥
मथुरां प्राविशद् गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः ॥१९॥

પછી દિવસના પાછલા ભાગમાં મથુરા જોવાની ઇચ્છાવાળા

* આ સંબંધમાં ૧૦-૪૫-૧૨-થી ૩૬ જુઓ.

૧ પહેલાંના એટલે વસુદેવ વિગેરેના સંબંધીઓ અક્રૂર પાંડવો વિગેરે. તેઓનો નિરોધ જણાવી, એવો અર્થ છે. અક્રૂરને પાંડવોના સુખ માટે મોકલ્યો, એટલે પાંડવોનો પણ માનસિક નિરોધ કર્યો, એવો ભાવ છે. (લે). પહેલાના સંબંધીઓ એટલે ગોકુળમાં રહેનારાઓ. ગોપીઓ, ગાયો, ગોપો વિગેરેનો નિરોધ જણાવી, હવે મથુરાવાસીઓનો સ્વરૂપથી નિરોધ કરવા ભગવાન મથુરામાં પધારે છે. વાર્તાથી (પોતાના સંબંધી વાર્તા સંભળાવીને) તેઓનો નિરોધ મથુરામાં પધાર્યા પહેલાં કરેલો છે, હવે શહેરમાં પધારી તેઓનો સ્વરૂપથી નિરોધ કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સંકર્ષણને સાથે લઈ, ગોપોથી વીંટાએલા (મથુરામાં) પધાર્યા. ૧૯.

'પછી' એટલે જૂદા આરંભથી, મિત્ર બનેલા જ ગોપાલોની સાથે દિવસના પાછલા એટલે ત્રીજા ભાગમાં, જેમણે પોતાના સર્વ ધર્મો પ્રકટ કરેલા છે તેવા ભગવાન, આ (કંસને હણવાનાં કાર્ય) માટે જ અવતરેલા શ્રીકૃષ્ણ, કંસને હણવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેથી સંકર્ષણને સાથે લઈ, (મથુરામાં પધાર્યા). તેમ ન હોય (સંકર્ષણને સાથે લેવાના ન હોય) તો બન્નેનો અવતાર ન થાત. આ (ગોપો) સાથે મેં આટલા સમય સુધી ક્રીડા કરી એમ જણાવવા, (પોતાની) શોભાને માટે, (પોતાના) મનમાં (કોઈ પ્રકારનો) ભય નથી એમ દર્શાવવા અને તેમને (ગોપોને) (પોતાનું) માહાત્મ્ય દર્શાવવા, 'ગોપોથી વીંટાએલા' થઈ, ભગવાને પોતાની નગરી મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો. નજીકના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ * યોજાએલ છે, (એટલે) નગરીના દ્વાર નજીક (ભગવાન) પધાર્યા, એવો અર્થ છે. ૧૯.

પછી ભગવાને (નગરીને) જોઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दद‍र्श तां स्फाटिकतुङ्गगोपुरद्वारां बृहद्धेमकपाटतोरणाम् ॥
ताम्रारकोष्ठां- परिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशोभिताम् ॥२०॥

સ્ફટિકના ઉંચાં મંદિરોનાં અને શહેરનાં બારણાંઓવાળી, મોટાં સુવર્ણના કમાડો અને તોરણોવાળી, તાંબાની વંડીઓ અને કોઠારોવાળી, ખાઈને લીધે પાસે જઇ ન શકાય તેવી, બગીચાઓથી રમણીય અને વાડીઓથી નજીકમાં શોભતી તે(નગરી)ને (ભગવાને) જોઈ. ૨૦.

ભગવાને જોએલી ચાર પુરુષાર્થોથી ભરપૂર નગરીનું (અહીંથી) ચાર શ્લોકોથી વર્ણન કરે છે:—

स्वरूपतो द्रव्यतश्च वैचित्र्येणाप्यनुत्तमाम् ॥
अलंकृतां साम्प्रतं तु भगवद्दर्शनार्थिभिः ॥का० ७॥

*વિશ્ ધાતુ હોય ત્યાં જેમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય તેની બીજી વિભક્તિ યોજાય છે. અહીં પણ શ્લોકમાં 'मथुराम्' શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં જ છે. પણ ભગવાને હજી મથુરાની અંદર પ્રવેશ કર્યો નથી. પરંતુ શહેરના દ્વાર નજીક જ આવેલા છે. જેની નજીક જવામાં આવે, તેની સાતમી વિભક્તિ યોજાય. શહેરની નજીક જતાં જ શહેર પ્રથમ જોવામાં આવે. શહેર બહારથી જોવા માટે અંદર પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી મથુરાં શબ્દ વિશ્ સાથે લીધો છે, અને અહિં એ શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં ગણાએલો અધ્યાહાર આચાર્યશ્રીએ માન્યો હશે એમ જણાય છે. કારણકે અહીં માત્ર શહેર જોવાનું જ કહે છે, પ્રવેશ ચોવીસમા શ્લોકમાં કહેશે.

૧. સ્વરૂપથી (૨૦). ૨. દ્રવ્યથી (૨૧), અને વિચિત્રપણાંને લીધે પણ સર્વથી ઉત્તમ (૨૨), અને હમણાં તો ભગવાનનાં દર્શન કરવા ઇચ્છનારાઓએ શણગારેલી (૨૩) (નગરી ભગવાને જોઈ.) કા. ૭.

તે મથુરાને (ભગવાને) પોતાની દૃષ્ટિથી જ સંતોષ પ્રાપ્ત કરાવ્યો. સ્ફાટિકનાં ઉંચાં મંદિરોનાં અને શહેરનાં બારણાંઓ જેમાં હતાં તેવી, બારણાં વિગેરેમાં મોટાં સુવર્ણનાં કમાડો અને તોરણો જેમાં હતાં તેવી, તાંબાની બનાવેલી વંડીઓ અને कोष्ठानि વખારો જેની હતી તેવી, (તે નગરી ભગવાને જોઈ). કેટલાક તો 'आर' (વંડી) શબ્દનો અર્થ પિત્તળ કહે છે. (તે અર્થ પ્રમાણે) તાંબાની બનાવેલી અને પિત્તળની બનાવેલી વખારો જેમાં હતી તેવી, परिखा એટલે ચારે તરફ ખાઈ, તેને લીધે પાસે ન જઈ શકાય તેવી (નગરી ભગવાને જોઈ). યમુના તો (નગરીથી) દૂર હતી, એટલે ખાઈ હોવામાં કાંઈ અડચણ નહતી. उद्यानानि એટલે જેમાં પુષ્પો મુખ્ય હોય તેવા બગીચાઓ, તેમનાંથી રમણીય અને જેમાં ફલ મુખ્ય હોય તેવી વાડીઓથી નજીકમાં શોભતી (તે નગરી ભગવાને જોઈ).

द्वारप्राकारपरिखाफलपुष्पैः सुशोभिता ॥
पञ्चधा नगरी रम्या सालङ्कारा च रूपिता ॥का० ८॥

૧ બારણાંઓ, ૨ વખારો, ૩ ખાઈ, ૪ ફલ અને ૫ ફૂલોથી પાંચ પ્રકારે સારી રીતે શોભાવાળી, રમણીય અને અલંકારવાળી નગરી વર્ણવેલી છે.. કા. ૮, ૨૦.

બહારની શોભા વર્ણવી, નીચેનાં શ્લોકમાં અંદરની શોભા જણાવે છે:-

सौवर्णशृङ्गाटकहर्म्यनिष्कुटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृताम् ॥
वैडूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वलभीषु वेदिषु ॥२१॥

સુવર્ણના વિસામાઓ, હવેલીઓ અને જડેલી ભૂમિથી શોભાવેલી, ચૌટાં, સભાઓ અને મકાનોથી શોભાવેલી; બાંકડાઓમાં અને ઓટલાઓમાં વૈદૂર્ય, હીરા, સ્ફટિક, નીલમણિ, અને પરવાળાંથી, મોતીઓ અને લીલાં મણિઓથી શોભાવેલી (નગરીને ભગવાને જોઈ. ૨૧.

સુવર્ણના બનાવેલા વિસામાઓ વિગેરે (હતા); તેઓથી શોભાવેલી (નગરી જોઈ), એવો (અર્થ છે). વિસામો એટલે શહેરની અંદર ચાર રસ્તા મળે તે સ્થલે બનાવેલ વિશ્રામ લેવાનું સ્થાન. હવેલીઓ એટલે ધનવાનોનાં ઘરો. निष्कुट એટલે જડેલી ભૂમિ. ચૌટું એટલે એક (જ) કલા ઉપર આજીવિકા કરનારાઓએ ખરીદવાનું તથા વેચવાનું સ્થાન. સભાઓ એટલે માણસોને બેસ-

વાનાં સ્થાનો. મકાનો એટલે બધાએ(પુરુષો)નાં ઘરો. (આ) બધાએ સુવર્ણના બનાવેલાં હોવાથી કોઈપણ સ્થલ શોભા વિનાનું ન હતું. વૈડૂર્ય વિગેરે મણિઓ (છે), તેઓથી શોભાવેલી (નગરી જોઈ). वज्रः એટલે હીરો. अमलाः એટલે સ્ફટિક (મણિઓ). नीलः એટલે નીલમણિ, विद्रुमः એટલે પરવાળું. મોતીઓ અને લીલાં મણિઓ. પહેલાં કહેલાં (ચોરાં વિગેરે) અને બાંકડા વિગેરે આ(મણિઓ)ના બનાવેલા હતાં. બારણાંઓની આગળ બેસવા માટે વાંકા લાકડાના બનાવેલાં હોય તે બાંકડાઓ. ઓટલાઓ એટલે બેસવાની ઉંચી જગ્યાઓ. તેઓમાં વૈડૂર્ય વિગેરેથી શોભાવેલી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ૨૧.

जुष्टेषु जालामुखरन्ध्रकुट्टिमेष्वाविष्टपारावतबर्हिनादिताम् ॥
संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतण्डुलाम् ॥ २२ ॥

(તેઓથી) જડાએલી જાળીઓના છિદ્રો મધ્યેની ભૂમિમાં બેઠેલાં કબૂતરો અને મયૂરોએ (પોતાના) અવાજથી ગજાવેલી, સારી રીતે છંટકાવ કરેલા રાજમાર્ગો, બજારો રસ્તાઓ અને આંગણાંઓ-વાળી, વેરાએલાં પુષ્પો,અંકુરો, ધાણી અને ચોખાવાળી (નગરી ભગવાને જોઈ). ૨૨.

આગળ પણ તે(મણિઓ)થીજ जुष्टेषु જડેલી जालामुखरन्ध्रकुट्टिमेषु જાળીઆં-ઓના છિદ્રોની વચ્ચે રહેલી ભૂમિમાં બેઠેલાં (હતાં) જે કબૂતરો અને મયૂરો, તેઓના અવાજથી ગાજતી (નગરી ભગવાને જોઈ).

એ પ્રમાણે (નગરીના) ઉપલા ભાગનાં સૌન્દર્યનું વર્ણન કરી ઉત્તરાર્ધથી માર્ગો વિગેરેનું સૌંદર્ય જણાવે છે. સારી રીતે છંટકાવ કરેલા છે રાજમાર્ગો વિગેરે જેમાં તેવી (નગરી ભગવાને જોઈ). रथ्या એટલે રાજમાર્ગ. બજારો એટલે વેપાર કરવાના રસ્તાઓ. માર્ગો એટલે બીજા (માર્ગો). चत्वराणि એટલે આંગણાંઓ. વેરાએલાં છે સર્વ સ્થલે माल्यानि પુષ્પો, અંકુરો એટલે જવના અંકુરો, लाजाः શેકેલાં ધાન્યો (ધાણી) અને ચોખા (જેમાં તેવી નગરી ભગવાને જોઈ). ભગવાન પધારવાના છે તેથી મંગલ થાય તે માટે આ (પુષ્પો વિગેરે) વેરેલાં છે. ૨૨.

आपूर्णकुम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः ॥
सवृन्दरम्भाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः ॥ २३ ॥

દહીં અને ચંદન છાંટેલા પૂરા ભરેલ કુંભોથી, પલ્લવોવાળાં પુષ્પો અને આરતીઓથી, રેશમી વસ્ત્રોવાળી અને ધજાઓવાળી ફલ-વાળી કેળો અને સોપારીનાં છોડોથી જેની અંદરનાં બારણાં અને ઘરો સારી રીતે શણગારેલાં હતાં તેવી (નગરી ભગવાને જોઈ).૨૩.

દહીં અને ચંદન છાંટેલા આ સર્વ બાજુએ પૂરા ભરેલ કુંભોથી (શણગારેલી), એટલે દહીં સહિત ચંદન જેના ઉપર છાંટવામાં આવેલ તેવા પૂરા ભરેલા કુંભોવાળી (નગરી જોઈ). પુષ્પો અને દીવાની હારો એટલે આરતીઓ, આ પલ્લવોવાળાં હતાં. सवृन्ताः ફૂલવાળી रम्भाः કેળો અને क्रमुकाः સોપારીનાં છોડો ધજાવાળાં હતાં, તેમનાથી જેની અંદરનાં બારણાં અને ઘરો સારી રીતે શણગારેલાં હતાં તેવી (નગરી ભગવાને જોઈ). કેળો વિગેરે રેશમીવસ્ત્રોવાળાં હતાં અહીં એવી (નીચે પ્રમાણે) પ્રક્રિયા છે કે દ્વારની બંને બાજુએ બે કુંભો, **તેમના ઉપર દહીંથી ભરેલું ઠામ, તેની પાસે, દીવા, કેળ, સોપારીનો છોડ, ધજાઓ અને પતાકાઓ અને ચંદ્રના જેવા રંગવાળા ચંદ્રના જેવા આકારવાળા અરીસાઓ મહોત્સવમાં સર્વ સ્થલે કરવામાં (રાખવામાં) આવે છે. ૨૩.**

એ પ્રમાણે નગરીનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં (શ્રીકૃષ્ણ અને સંકર્ષણે) તેમાં પ્રવેશ કર્યો એમ કહે છેઃ—

तां संप्रविष्टौ वसुदेवनन्दनौ वृतौ वयस्यैर्नरदेववर्त्मना ।
द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपोत्सुकाः ॥२४॥

તેમાં પ્રવેશ કરેલા મિત્રોથી વીંટાએલા, રાજમાર્ગ ઉપર (જતા) વસુદેવના બે પુત્રોનાં દર્શન કરવા શહેરની સ્ત્રીઓ ઉતાવળી સામી આવી, અને હે નૃપ ! આતુર થઈ હવેલીઓ ઉપર જ ચઢી. ૨૪.

સર્વને ભગવાનનાં દર્શન થાય તે માટે જ તે પ્રમાણે કરેલું (શહેરને શણગારેલું) હોવાથી, જેઓને બહાર આવી દર્શન કરવાનું સંભવે તેવા(પુરૂષો)નું વર્ણન ન કરતાં, જેઓને તેવી રીતે દર્શન કરવાનું સંભવે નહિ, તેઓનો (દર્શન માટે) અધિક ઉદ્યોગ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. નગરીમાં પ્રવેશ કરેલા, ગોપાલોથી વીંટાએલા, नरदेववर्त्मना રાજમાર્ગ ઉપર ભેગા જતા વસુદેવના બે પુત્રોનાં દર્શન કરવા, શહેરની સ્ત્રીઓ समीयुः સારી રીતે એટલે સામાં મુખ રાખીને આવી. જે શહેરની સ્ત્રીઓ સાધારણ (સ્થિતિની) હતી, જેઓ દૂર રહેલી હતી અને જેઓ (ઘરની) બહાર નીકળવા સમર્થ ન હતી તેઓ હવેલીઓ એટલે ઉંચાં મકાનો ઉપર ચઢી. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ (જણાવ્યું છે કે) જેના ઉપર રહીને દર્શન કરી શકે તેવાં જ (મકાનો) ઉપર ચઢી. રાજા (શહેરમાં) જાય ત્યારે પણ (સ્ત્રીઓ) એમ કરે છે એમ જણાવવા 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (રાજા કરતાં) ભગવાનમાં રહેલ ઉત્તમપણું 'આતુર થઈ' શબ્દથી (જણાવેલું છે). ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓની આતુરતાનું વર્ણન કરતાં, (તેમણે કરેલ) વસ્ત્રો અને આભરણોનો ગુંચવાડો જણાવે છેઃ—

काश्चिद् विपर्यग्धृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः ॥
कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरा नांक्त्वा द्वितीयं त्वपराः स्वलोचनम् ॥२५॥

કેટલીક ઊંધી રીતે વસ્ત્રો અને ભૂષણો ધારણ કરેલી અને બેમાંથી એક (આભરણ) વિસરીને (આવી), તેમ જ બીજીઓ કાનમાં એક જ એરીંગ અથવા એક જ ઝાંઝર પહેરેલી (આવી) અને બીજીઓ તો પોતાનું બીજું લોચન આંજ્યા વિના (આવી). ૨૫.

(સ્ત્રીઓનો) ભગવાનમાં ઘણો ભાવ છે. તેમ ન હોય તો (આ) લૌકિકી આધા જ થાય (ગણાય). કેટલીક સ્ત્રીઓ विपर्यक् ઊંધી રીતે ધારણ કરેલાં છે વસ્ત્રો અને આભરણો જેઓએ તેવી (આવી). ચરણનું આભરણ હાથ ઉપર, અને નીચેનાં (શરીરના નીચેના ભાગનાં ઘાઘરો વિગેરે) વસ્ત્રો ઉપર(ના ભાગમાં ધારણ કરી આવી). એ પ્રમાણે સર્વત્ર (શરીરના સર્વ ભાગો વિષે સમજવું). વળી (વસ્ત્રો અને આભરણો) માત્ર ઊંધા ધારણ કર્યાં એટલું જ નહિ, પરંતુ બે(જોડી)માંથી એક ભૂલીને, એટલે એક જ આભરણ ધારણ કરીને ગઈ (આવી). તેમ જ જેમણે ઊંધાં (આભરણો) ધારણ કરેલાં હતાં તેઓમાંની अपराः બીજીઓ (કાનમાં એક જ એરીંગ અથવા એક જ ઝાંઝર પહેરેલી આવી). તેમાં પહેલાં જેઓનું વર્ણન કર્યું તેઓના કરતાં પણ આ ઉત્તમ હતી એવો (અર્થ છે). જોડીનાં આભરણો પૈકી હાથના કડાં વિગેરે એક પણ પહેરી શકાય છે, પરંતુ જ્યાં બે જ ધારણ કરવાં જોઈએ અને એક ધારણ ન કરાય, એક ધારણ કરવું એ સર્વ પ્રકારે નિંદિત (ગણાય), તેવું પણ તેઓએ કર્યું એમ 'કાનમાં એક જ એરીંગ અથવા એક જ ઝાંઝર પહેરેલી' શબ્દથી કહેલ છે. कृतं પહેરેલું છે एकं એક જ पत्रं એરીંગ श्रवणे કાન ઉપર જેઓએ, અથવા એક જ ઝાંઝર કાન ઉપર અથવા પગ ઉપર પહેરેલું છે જેમણે તેવી અને તેવી (તેઓ આવી). વળી બીજીઓ બીજું લોચન આંજ્યા વિના (ભગવાનનાં) દર્શન કરવા આવી (શ્લોક ૨૪) એવો સંબંધ છે. 'तु' 'તો' શબ્દ બીજીનો અર્થ જણાવવા યોજેલો છે. 'પોતાનું' (બીજું) લોચન (આંજ્યા વિના)' એમ હોવાથી ('तु' શબ્દને લીધે) બીજીનું (બીજું) લોચન પણ (આંજ્યા વિના આવી) એવો અર્થ થાય છે. બીજાં(લોચન)માં મશ આપવા (આંજવા) જતાં, વચમાંથી તેવી જ સ્થિતિમાં (ઉઠી) ગઈ એવો (અર્થ છે). ૨૫.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓને ક્રિયામાં આસક્તિ ન હતી એમ જણાવે છેઃ-

अश्नन्त्य एकास्तदपास्य सोत्सवा अभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः ॥
स्वपन्त्य उत्थाय निशम्य निःस्वनं प्रपाययन्त्योर्भमपोह्य मातरः ॥२६॥

કેટલીક ભોજન કરતી તે તજી ઉલ્લાસવાળી થઈ (આવી), તેલ ચોળેલીઓ સ્નાન કર્યા વિના (આવી); ઉંઘતીઓ ઊઠીને અવાજ

સાંભળીને (આવી); બાળકને ધવરાવતી માતાઓ બાળકને તજીને (આવી). ૨૬.

(ભોજન કરતી) તે એટલે ભોજનનું કર્મ અથવા અન્ન (તજી આવી). (ભગવાનનાં દર્શન કરવાનાં પ્રયોજન વિના) બીજા પ્રકારથી પણ (ભોજનનો) ત્યાગ થાય, તેથી તેવી રીતે (બીજા પ્રકારથી) ત્યાગ કર્યો નહતો એમ જણાવવા 'मोत्तमा.' એટલે 'ઉલ્લાસવાળી થઈ' પદ યોજેલું છે. વળી બીજીઓ अभ्यञ्जमानाः એટલે આખા શરીરપર તેલ ચોળેલીઓ અથવા માથામાં તેલ નાખેલીઓ अकृतोपमज्जनाः સ્નાન કર્યા વિના જ ગઈ (આવી). વળી બીજી ઉંઘતીઓ ઉઠીને 'ભગવાન પધાર્યા છે' એવો કોલાહલ સાંભળીને, તેની તે જ સ્થિતિમાં દેહનો વિચાર કર્યા વિના આવી. વળી બીજી જે ધાવો નહતી (પણ) માતાઓ હતી, અને સાક્ષાત્ પોતે જણેલાં જ બાલકોને ધવરાવતી હતી, તેઓ अर्भ ઘણાં જ નાનાં બાલકને પણ अपोह्य તજીને ત્વરાથી આવી (શ્લોક ૨૪) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. ૨૬.

ભગવાનનાં દર્શન માટે એવી રીતે સર્વ(સ્ત્રીઓ)નાં પ્રપંચના વિસ્મરણનું નિરૂપણ કરી, પછી પ્રપંચરહિત થએલી તેઓની પોતામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ થાય તે માટે ભગવાનનું (ભગવાને કરેલ) ચરિત્ર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मनांसि तासामरविन्दलोचनः प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैः ॥
जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो दृशां ददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवम् ॥ २७ ॥

કમલજેવાં નયનોવાળા, મત્ત ઉત્તમ હાથીના જેવા પરાક્રમવાળા (ભગવાને) (તેઓનાં) ચક્ષુઓને લક્ષ્મીનાં રમણના રૂપથી ઉત્સવ આપતાં (કરાવતાં), સ્વચ્છંદ લીલા સૂચવનાર હાસ્યવાળી દૃષ્ટિઓથી તેઓનાં મનોને હર્યાં. ૨૭.

તેઓનું એટલે ઉપર વર્ણન કરેલી(સ્ત્રીઓ)નું મન જો ભગવદીય થાય, તો (તેઓની) પોતામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ થઈ જ જાય, કારણકે સંસારનું મૂળ મન છે. મન વશ કરવાનું બે પ્રકારે થાય. (૧) જેમ ઉત્તમ પદાર્થમાં (મન ચોંટે છે) તેમ વસ્તુના સામર્થ્યને લીધે મન જ વશ થાય અને (૨) જેમ મંત્રો વિગેરેથી (મન વશ થાય છે તેમ) મોહ ઉત્પન્ન કરનાર પોતાના ગુણોથી (મન વશ થાય). તે પૈકી (૧) (ભગવાનને) 'अरविन्दलोचनः' 'કમલ જેવાં નયનોવાળા' કહી (તેમનાં) સ્વરૂપનું સૌંદર્ય અને સર્વ તાપોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉપકાર કરનાર તરીકે (તેમને) જણાવેલા છે. (૨) સ્વચ્છંદ જે લીલા, તેને સૂચવનારું જે હાસ્ય, તેવાં હાસ્યવાળી દૃષ્ટિઓ' શબ્દથી (તેમના) મોહ કરનારા ગુણો કહે છે, કારણકે ઘણા પ્રેમવાળા(જાર)નું હાસ્ય અને અને દૃષ્ટિ. તેવી (પ્રેમની) ચેષ્ટા સૂચવનારાં હોય છે, અને તેઓ શહેરની સ્ત્રીઓ હોવાથી તે જાણે છે,

અને તેનાથી જ ઘણો મોહ પામે છે. હાસ્ય મંત્ર જેવું છે અને દૃષ્ટિ (બંધન કરાવનાર) સાંકળ જેવી છે. જે(સ્ત્રી)નું મન જે પ્રકારથી (ભગવાનમાં) આવે (મોહ પામે) તેવાં જ ભગવાનનાં હાસ્ય અને દૃષ્ટિ (તે સ્ત્રી તરફ) થાય છે, એમ જણાવવા (प्रमत्तलीलाहसितावलोकनैः શબ્દમાં) બહુવચન યોજેલું છે.

(ભગવાનમાં મન મોહ પામે) તેમાં નડનારી બુદ્ધિને દૂર કરવા 'મત્ત ઉત્તમ હાથીના જેવા પરાક્રમવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. વૈદિકમાં તેઓ(સ્ત્રીઓ)નો અધિકાર નહિ હોવાથી, અને વિચાર કરતાં (ભગવાનમાં મન મોહ પામે તેમાં) દોષ નહિ હોવાથી, તેઓને તેમાં નડનાર લૌકિક ભય છે. તે સંબંધમાં આ (ભગવાન) 'મત્ત હાથી' જેવા છે. જેમ મદવાળો હાથી પોતાના કાર્ય માટે સર્વનો વિચાર નહિ કરતાં લૌકિક અને અલૌકિક સાધનવાળો થાય છે (પોતાનું કાર્ય સાધે છે તેવા ભગવાન છે). (તેવો હાથી) પોતાની જાતનાઓ (બીજા હાથીઓને) પણ હરાવે છે એમ જણાવવા 'इन्द्र' 'ઉત્તમ' શબ્દ યોજેલો છે. તેને પણ સર્વ પ્રકારે કર્તવ્ય તરીકે રીવાજ અધિક (ઉત્તમ) હોય છે* તેથી 'વિક્રમ' શબ્દ યોજેલો છે. તેથી આમને (ભગવાનને) અને આમનો આશ્રય કરવામાં તે(સ્ત્રી)ઓને કોઈ પ્રકારે ભય નથી, એમ સૂચવેલું છે.

'(સ્ત્રીઓની) અંદર રહેલાં મનને (તેઓની) દૃષ્ટિદ્વારા ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કારણ કે (ભગવાનનાં દર્શન કરવા તેઓ આવી) તે સમયે બીજી કોઈ તેઓની ઇંદ્રિયની કાંઈ ક્રિયા થતી નહતી. વળી દૃષ્ટિ ચંચલ છે, (અને) જો તે બીજે જાય તો તેની મારફત (મનને) ગ્રહણ કરવાનું કોઈ રીતે સંભવે નહિ. તેથી ખાંતરીપૂર્વક (ભગવાને તેઓનાં મન) હર્યાં એમ કેમ કહી શકાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેઓનાં ચક્ષુઓને श्रीरमणात्मना લક્ષ્મીના રમણના રૂપથી ઉત્સવ આપતાં (કરાવતાં)' શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે ઉત્સવમાં જેની આસક્તિ હોય તેનું સર્વસ્વ લઈ લેવામાં આવે તોપણ તેને (ઉત્સવ સિવાય) બીજી કાંઈપણ-(વસ્તુ)નું ભાન રહેતું નથી. ચંચળ પદાર્થોમાં લક્ષ્મી ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચેલી છે (સર્વથી વધારે ચંચલ છે), તેને પણ જ્યારે ભગવાન રમાડે છે અને (પોતાના સિવાય) બીજામાં આસક્તિ વગરની કરે છે, તોપછી બીજી(સ્ત્રી)ને તેવી કેમ ન કરે? તેથી તેઓનું મન (ભગવાન) હરે તે નિઃશંક રીતે સિદ્ધ થાય છે. (श्रीरमणात्मना શબ્દ પૈકીના) 'आत्मन्' 'રૂપ' પદથી એમ સૂચવ્યું છે કે (તેઓની દૃષ્ટિઓ) તેમનામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિવાળી રહે એ આવશ્યક હતું. (તેઓ પોતાની દૃષ્ટિ બીજે નાખી શકતી જ નહિ). ૨૭.

'કલેશ વિના કર્મ કરનારા ભગવાને તેમનું મન કેવી રીતે હર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

* હાથીઓમાં પણ જે સર્વથી બલવાન હોય તે હાથણીઓ સાથે વિલાસ કરે, એવો નિયમ (રીવાજ) હોય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः ॥
आनन्दमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनन्तमरिन्दमाधिम् ॥२८॥

હે અરિને દમનાર! વારંવાર શ્રવણ કરેલા(ભગવાન)નાં દર્શન કરીને તેમની પાછલ દોડેલા ચિત્તવાળી, તેમની દષ્ટિ અને ઉંચા (પ્રકારના) હાસ્યરૂપ અમૃતના સિંચનથી માન પામેલી, દષ્ટિથી પોતાની અંદર પ્રાપ્ત કરેલ આનંદમૂર્તિવાળાનું આલિંગન કરી, રોમાંચવાળી થઈ, તેઓએ મનની અનંત પીડા તજી. ૨૮.

(ભગવાને પોતાનાં) કાર્યો સહિત પોતાને તેઓને આપીને, તેઓનું મન હર્યું. ભગવાનના સ્વરૂપનું તેઓએ જે પ્રકારે ગ્રહણ કર્યું તે પ્રકાર આ શ્લોકમાં કહે છે.

પહેલાં મુહુઃ વારંવાર જે ભગવાનનું શ્રવણ કરેલું તે ભગવાનનાં આ સમયે દર્શન કર્યાં. તેથી પ્રથમ ચક્ષુઓની પ્રીતિ કહેલી છે.* શ્રવણ (કર્યા) વિના પ્રીતિ થતી નથી, કારણકે તેમ (શ્રવણ કરેલું) ન હોય+ તો અદ્ભુતરસ જ ઉત્પન્ન થાય, પ્રીતિ ન થાય. સર્વ કરતાં અધિક પ્રીતિ થાય તે માટે વારંવાર શ્રવણ(કરવા)ની જરૂર રહે છે.

પછી તેઓનું ચિત્ત સંગ (સંસારના બંધન) વિનાનું થયું એમ '(તેમની) પાછલ દોડેલા ચિત્તવાળી' શબ્દથી કહે છે. (ભગવાનનાં) દર્શન થયા પછી (તેમની પાછળ) દોડેલું છે ચિત્ત જેઓનું તેવી (તેઓ થઈ). તેથી જ સ્વભાવ વિગેરેએ પકડી રાખવા છતાં તે (ચાલ્યું) રહ્યું નહિ. 'તેમની' એટલે જેમણે મન હરેલું તેમની (પાછલ દોડ્યું). તેથી મન પણ ચિત્તને રોકી રાખનારું ન હતું. ઉલટું તેને અનુકૂલ જ થયું હતું, એમ (કહેલું છે).

એમ હોય તોપણ (ભગવાનથી) નહિ સ્વીકારાએલી તેઓ મોટા(ભગવાન)ને ગ્રહણ કરવા સમર્થ ન થાય, તેથી ભગવાને કરેલ સ્વીકાર (આપેલ માન)કહે છે. તેમની (ભગવાનની) દષ્ટિપૂર્વક જે उत्स्मितम् ઊંચા (પ્રકારનું) (એટલે) બધા પ્રપંચ કરતાં અધિક રસવાળું અને તે(બધા પ્રપંચ)નું વિસ્મરણ કરાવનારું જે હાસ્ય, તે જ અમૃત (હતું). મીઠું લાગે તે માટે હાસ્ય અને અલૌકિક ભાવ થાય તે માટે દષ્ટિ, એમ બંને ભેગાં થઈ અમૃતતુલ્ય થાય છે. ચાલતા વિષયને ઉપયોગી હોવાથી, મળતા આવતા (પદાર્થો) સાથે પણ સરખામણી કરવામાં આવે છે.×

* 'दृष्ट्वा मुहुः श्रुतम्' એમ શ્લોકમાં પ્રથમ દર્શન એટલે ચક્ષુઓની પ્રીતિ કહેલી છે.

+ જેનું પ્રથમ શ્રવણ કરવામાં આવ્યું ન હોય તેવો નવિન પદાર્થ પ્રથમ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય જ થાય, પરંતુ તેના ઉપર પ્રેમ ન થાય.

× ભગવાનની દષ્ટિ અને હાસ્ય અમૃત કરતાં પણ ઘણાં ઉત્તમ છે. અમૃત માત્ર તેમના જેવું છે. આ પ્રસંગમાં અમૃત માત્ર તેમને મળતું આવતું હોવાથી, પ્રસંગ સમાપ્ત તે અહીં અમૃત સાથે તેમને સરખાવવામાં આવે છે, એવો ભાવ જણાય છે.

તે(અમૃત)થી જે ઉક્ષણ સિંચન, તેનાથી પ્રાપ્ત કરેલું છે માન(સ્વીકાર) જેઓએ (તેવી તેઓ હતી), કારણકે તેઓ લતાઓ જેવી હતી, અને (તેમના પર) અમૃતનું સિંચન થતાં ભગવાનને પણ આનંદરૂપ ફલ આપવાની હતી. પછી (ભગવાનથી) સન્માન (સ્વીકાર) પ્રાપ્ત કરી, આનંદનો અનુભવ કરવા યોગ્ય થઈ, અથવા પ્રેમરૂપ માન પ્રાપ્ત કરી, તે લઈ લેવા જાણે કે પધારેલ હોય તેવા, આનંદરૂપ મૂર્તિ છે જેમની તેવા હોવાથી સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ભગવાનને उपगुह्य (પોતાના દેહની) અંદર આત્માથી અને ચિત્તથી આલિંગન કરી, (દેહની) અંદર આનંદથી ભરપૂર થઈ. 'દૃષ્ટિથી પોતાની અંદર પ્રાપ્ત કરેલ' શબ્દોથી ભગવાન જે માર્ગે (તેઓના દેહની) અંદર પધાર્યા તે માર્ગ કહેલો છે. દૃષ્ટિદ્વારા અને જ્ઞાનદ્વારા પોતાની અંદર પ્રાપ્ત કરેલ અથવા પોતાના આત્મા તરીકે§ પ્રાપ્ત કરેલ (ભગવાનને આલિંગન કરી આનંદથી ભરપૂર થઈ.

પછી (દેહની) અંદર આનંદથી ભરપૂર થઈ, તેમણે બહાર પણ તે(આનંદ)ને પ્રકટ કર્યો એમ 'રોમાંચવાળી' શબ્દથી કહેલ છે. બધાએ અંગોમાં તેઓ રોમાંચવાળી થઈ. પછી તેઓનો મનોરથ પૂરો થયો એમ 'મનની અનંત પીડા તજી' શબ્દોથી કહેલ છે. 'અમને ભગવાન મળ્યા નથી' એવી મનની પીડા પહેલાં તેઓને રહેતી. ભગવાન મળ્યા પછી પણ 'ભગવાન સદાને માટે મળ્યા છે' એમ જ્યાંસુધી જાણવામાં ન આવે, અથવા જ્યાંસુધી (ભગવાન પોતાની) અંદર પ્રવેશ કરીને સ્થિર ન થાય, ત્યાંસુધી ભૂતકાલમાં (ભગવાનનો સંબંધ ન હતો) અને ભવિષ્યકાલમાં ભગવાનનો સંબંધ નહિ રહે એવી ચિંતા મટતી નથી; તેથી હમણાં ભગવાને (પોતાની) અંદર પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, તેમના(ભગવાન)થી જ તેઓ ભરપૂર થઈ, (અને) મનની પીડા માટે (પોતાની અંદર) સ્થાન ન રહેવાથી તે(પીડા)ને તજી. એમ ન હોય તો માત્ર એક ક્ષણ (ભગવાનનું) દર્શન થતાં, સદાનો મનોરથ સિદ્ધ ન થાય. લૌકિક અને અલૌકિક સરખાં હોવાને લીધે (આ) સ્ત્રીઓ અને પુરુષનો પ્રસંગ હોવાથી, (આ વિષયમાં) લૌકિક વિચાર (રાખવા)થી કામ વિગેરે (ઉત્પન્ન) થાય, તેથી તે (કામ વિગેરે) દૂર રહે (ન થાય) તે માટે अरीन् કામ વિગેરે(શત્રુઓ)ને दमयति છતે તે 'અરિંદમ', એવું સંબોધન (રાજાનું કરેલું છે). ૨૮.

જેઓનો મનોરથ પૂરો થએલ છે તેવી(સ્ત્રીઓ)એ પછી જે કાર્ય કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्योत्फुल्लदृशोऽज्वलाः
अभ्यवर्षन् सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ ॥२९॥

§ દૃષ્ટિદ્વારા ભગવાનને પોતાની (પોતાના દેહની) અંદર પ્રાપ્ત કરવામાં (પધરાવવામાં) આવે છે. દૃષ્ટિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી છે. જ્ઞાનદ્વારા ભગવાન પોતાના આત્મા છે એમ જાણવામાં આવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

હવેલીઓના શિખરો ઉપર ચઢેલી, પ્રેમને લીધે ઘણાં જ વિકસેલાં ચક્ષુઓવાળી ઘણા મદવાળી અબલાઓએ બલભદ્ર અને કેશવ ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ૨૯.

દેવોનું કાર્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવાનું છે. આ (સ્ત્રીઓ) તો (પોતાની) અંદર અમૃતથી ભરપૂર થએલી હોવાથી દેવરૂપ થએલી. બહારથી પણ તેઓ દેવોના સરખી થએલી એમ (આ શ્લોકમાં જણાવેલા વિશેષણોથી) કહે છે. જાણે વિમાનોની અંદર બેઠેલી હોય નહિ, તેમ તેઓ 'હવેલીઓના શિખરો ઉપર ચડેલી' હતી. (તેઓની) આંખો પલકારા વિનાની થઈ હતી એમ 'પ્રેમને લીધે ઘણાં જ વિકસેલાં ચક્ષુઓવાળી' વિશેષણથી કહેલ છે. સ્નેહને લીધે તેઓ પલકારા વિનાનાં વિકસેલાં ચક્ષુઓવાળી જ રહેલી હતી. (તેઓ) અબલાઓ (હોવાથી) સ્વભાવથી જ સૌંદર્યવાળી અને તેથી સર્વ પ્રકારે દેવોની સમાન હતી. તેમણે सौमनस्यैः ઉત્તમ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી.

'પાસે રહેલી તેઓ ઘણાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં અપરાધ થવાની શંકાથી ભય કેમ ન પામી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા મદવાળી' શબ્દ યોજેલ છે. प्राज्य: ઘણો मदः કામરૂપ મદ છે જેઓમાં (તેવી થઈ). તેઓમાં કામ પ્રકટ થતાં તેઓ વિચાર વિનાની થઈ, એવો અર્થ છે.

વળી પુષ્પોની વૃષ્ટિથી ભગવાનને કાંઈપણ અડચણ થઈ નહતી, એમ જણાવવા તેમનાં નામ કહે છે. बलः એટલે બલભદ્ર. (તેમનામાં) ઘણું બલ હોવાથી જ (તેમને અડચણ થઈ નહતી). કેશવ * તો બ્રહ્મા અને ઈશ(શંકર)ને સુખ આપનાર હોવાથી, સદા પુષ્પોની વૃષ્ટિ અનુભવે છે. 'व' પ્રત્યય 'વાળા'ના અર્થમાં લેવામાં આવે+ તો કેશો ઉપર સદા પુષ્પો રાખવામાં આવે છે, તેથી (પુષ્પોની વૃષ્ટિથી) કાંઈ અડચણ(થવા)નો ભય નથી. ૨૯.

એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ કરેલાં સન્માનનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકમાં બ્રાહ્મણોના સંબંધવાળાં (બ્રાહ્મણોએ કરેલાં) સન્માનનું વર્ણન કરે છેઃ—

दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गन्धैरभ्युपायनैः ॥
तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः ॥ ३० ॥

બ્રાહ્મણોએ (૧) દહીં અને અક્ષતથી (૨) જલવાળાં પાત્રોથી (૩) માલાઓ અને સુગંધી દ્રવ્યોથી અને (૪) ભેટોથી જૂદે જૂદે સ્થલે તે બેની પૂજા કરી અને આનંદ પામ્યા. ૩૦.

---

* क બ્રહ્મા+ईश શંકર તેઓને व એટલે અમૃત, અથવા સુખ આપે તે કેશવ. એ વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે આ અર્થ કરેલો છે.

+ કેશ+व એટલે કેશવાળા. કેશ ઉપર સદા પુષ્પો રાખવામાં આવે છે, તેથી કેશવાળાને પુષ્પવૃષ્ટિ થવાથી અડચણ થતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

લોકમાં સ્ત્રીઓ અને અલૌકિકમાં બ્રાહ્મણો એ બે જ જગતનું રત્ન છે. તેમનાથી શોભાવેલા (પૂજા કરેલા) ભગવાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૧) દેશના રિવાજને લીધે દહીં અને અક્ષત (રાખેલા), તેમનાથી પ્રથમ પૂજન (કર્યું). (૨) પછી ચરણ પ્રક્ષાલન કરવા જલવાળાં પાત્રો (રાખેલાં). જલનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે, તેથી બહુવચનથી જૂદાં જૂદાં પ્રકારનાં જલો જણાવેલાં છે. (૩) પછી ઉત્તમ માલાઓ, (અને) પછી ચંદનની બનાવેલી અને ધૂપની બનાવેલી સુગંધ. (૪) પછી મીઠાં અન્ન વિગેરેની અથવા ફલો વિગેરેની ભેટો. એવી રીતે ચાર પ્રકારનાં સાધનોથી (બ્રાહ્મણોએ) તે બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી, (અને) પછી આનંદ પણ પામ્યા. બ્રાહ્મણોને અંતમાં પણ કોઈક પ્રસંગે જ સુખ થાય છે, તેથી સુખ પછી કહેલું છે. 'જૂદે જૂદે સ્થલે' શબ્દોથી બ્રાહ્મણોની ભીડ થઈ ન હતી એમ કહેલું છે, અને (તેઓએ) વારા ફરતી પૂજા (કરી એમ) કહેલ છે. 'બ્રાહ્મણો' શબ્દથી (તે) સર્વ સામાન્ય રીતે પૂજા કરવા પ્રવૃત્ત થએલા, એમ તેઓનો પણ નિરોધ કહેલો છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે કાયાથી કરેલું અને મનથી કરેલું સન્માન કહી, નીચેના શ્લોકમાં વાણીથી કરેલું સન્માન જણાવે છેઃ—

ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन् महत् ॥
या ह्येतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ ॥३१॥

પુરવાસીઓએ કહ્યું:—'અહો ! ગોપીઓએ શું મોટું તપ કર્યું ! કારણ કે તેઓ નરલોકમાં મહોત્સવરૂપ આ બેનાં દર્શન કર્યા કરે છે.' ૩૧.

બધાએ પુરવાસીઓએ એકવાર ભગવાનનાં દર્શન કરી, અપાર આનંદનો અનુભવ કરી વિચાર કર્યો, (કે) જેઓ સદાએ ભગવાનનાં દર્શન કરે છે તેઓનું મોટું ભાગ્ય છે. તે ભાગ્યનું સ્મરણ કરી, આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ, તેઓએ 'અહો !' એમ કહ્યું. ભગવાનનાં દર્શન કરવાનું સ્ત્રીઓ જ જાણે છે, તેથી 'ગોપીઓએ શું તપ કર્યું ?' શબ્દોથી તેઓની પ્રશંસા કરેલી છે. તપથી જ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવામાં આવતાં, આપણે પણ તે (તેવું તપ) કરવું જોઈએ એમ (વિચારી તેઓએ તે પ્રમાણે કહ્યું). જ્યારે સાધન (કરવા) માટે પણ ત્યાં (પુરમાં) રહેનારાઓની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે ફલનું તો કહેવું જ શું ? એવો ભાવ છે. 'નરલોકમાં મહોત્સવરૂપ' શબ્દથી ભગવાનનાં દર્શનનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ઉત્સવ કદાચ જ થાય છે, મહોત્સવ તો તેથી પણ દુર્લભ છે, (અને) તેમાં પણ સર્વનો ઉત્સવ ઘણો દુર્લભ છે. 'આ બે' શબ્દથી (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને) દેખાડીને, (તેઓ) અદ્‌ભુત હોવાનું પ્રમાણ જણાવેલું છે. ૩૧.

એવી રીતે કાયા વાણી અને મનથી (ભગવાનનાં) સન્માનનું વર્ણન કરી. જેઓ સન્માન કરતા નથી અને જેઓ સન્માન કરે છે તે બંનેને પ્રાપ્ત થતું

ફલ દર્શાવવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી હલકી જાતવાળાઓ (ભગવાનનું) અપમાન કરે ત્યારે (તેઓનો) નાશ થાય છે એમ જણાવે છેઃ—

रजकं कञ्चिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः ॥
दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ॥ ३२ ॥

કોઈ રંગારા ધોબીને આવતો જોઈને, ગદાગ્રજે (તેની પાસે) ધોએલાં અને ઘણાં ઉત્તમ વસ્ત્રો માગ્યાં. ૩૨.

હલકો (માણસ) ભગવાનની ગણના કરતો નથી એમ જણાવવા એ પ્રમાણે કથા (કહેલી છે). તેમ ન હોય (હલકો માણસ ભગવાનની ગણના કરતો હોય), તો ભગવાન (તેને) હલકો ન બનાવે. 'ધોબી અને મોચી....' વાક્ય પ્રમાણે અન્ત્યજોમાં ધોબી મુખ્ય છે. તેથી જ રામના અવતાર વખતે ધોબીએ અપમાનકારક વચન (કહ્યું હતું). તેથી જ આ જાત જ દુષ્ટ છે, અથવા તે (રામના અવતાર સમયે અપમાનકારક વચન કહેનારો) આ હતો. 'કોઈ' એટલે આભરણવાળા ઉત્તમવસ્ત્રવાળા મોટા(ધોબી)ને પોતાની સન્મુખ (આવતો જોઈ વસ્ત્રો માગ્યાં). ધોબીઓ બે પ્રકારના હોય છે (૧) માત્ર મેલ ધોનારા અને (૨) રંગનારા. તે પૈકી આ રંગારો હતો એમ 'રંગારા' શબ્દથી કહેલું છે.

'ભગવાને એ પ્રમાણે રાજાનાં વસ્ત્રો કેમ માગ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગદાગ્રજ' શબ્દ યોજેલો છે. ગદ રોહિણીનો બીજો પુત્ર (થએલ). તે ભવિષ્યમાં થવાનો (જન્મવાનો) છે. તેની પહેલાં ભગવાન પ્રકટ થએલા છે, અને તેને ઉત્પન્ન કરાવવાનો છે, તે (તેને ઉત્પન્ન કરાવવાનું) કંસનો વધ ન થાય ત્યાંસુધી બને નહિ, એટલે કંસને હણવામાં આવે ત્યારે તે વસ્ત્રો પોતાનાં (ભગવાનનાં) જ થાય છે. જેમ પુરવાસીઓ હણવા યોગ્ય ન હતા તેમ તેના (કંસના) નોકરો પણ હણવા યોગ્ય નથી કે કેમ? એવા (વિચારથી) તેનો મેળ કરાવવા, માગવાનું (કાર્ય) તો (ભગવાને) કરેલું. કેટલાક તો એમ કહે છે કે આ (રંગારો) ગદ થશે (અવતરશે) એવા વિચારથી તેને હણવા ભગવાને એમ કહ્યું (વસ્ત્રો માગ્યાં). તેના ઉપર (ભગવાનની) કૃપાદૃષ્ટિ પડી, તેથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા (ભગવાને વસ્ત્રો) માગ્યાં, એમ 'જોઈને માગ્યાં' શબ્દોથી કહેલું છે.

'(ભગવાન પાસે) વસ્ત્રો હતાં, છતાં કેમ એ પ્રમાણે માગ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ધોએલાં (અને ઘણાં ઉત્તમ)' શબ્દો કહેલા છે. (તેની પાસેનાં વસ્ત્રો) તરતનાં જ ધોએલાં અને સ્વરૂપથી પણ ઉત્તમ હતાં. 'च' 'અને' શબ્દથી (તે) બાત ભાતનાં હતાં (એમ કહેલું છે). ૩૨.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને કરેલી વસ્ત્રોની) માગણી જ કહે છેઃ—

देह्यावयोः समुचितान्यङ्ग वासांसि चार्हतोः ॥
भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ॥ ३३ ॥

હે ભલા (માણસ)! અમો બે યોગ્ય(પુરુષો)ને યોગ્ય વસ્ત્રો આપ; અને (વસ્ત્રો) આપનારનું તારું ઘણું જ કલ્યાણ થશે, આ વિષયમાં સંશય નથી. ૩૩.

ગોપાલોને (વસ્ત્રો) પછી આપવાનાં છે તેથી (માગણી) ઓછી કરવા માટે 'અમો બેને' જ એમ કહેલું છે. યોગ્ય (વસ્ત્રો) એટલે મને (શ્રીકૃષ્ણને) મુખ્યત્વે પીળાં અને બલભદ્રને મુખ્યત્વે શ્યામ (વસ્ત્રો). 'હે ભલા (પુરુષ)!' એ સંબોધન તે (ધોબીમાં) સ્નેહ સૂચવનારું અને (તેના ઉપર) હુમલો થવાનો નથી એમ જણાવનારું છે. વસ્ત્રો એટલે પહેરવા યોગ્ય (વસ્ત્રો). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) જે તારી પાસે આભરણો હોય તો (તે આપ), અથવા ગોપાલોને પણ (વસ્ત્રો આપ).

'(તમને) ઓળખતો નથી' એમ કહે, તેથી 'યોગ્ય (પુરુષો)' શબ્દ યોજેલ છે. અમે બે ઉત્તમ વસ્ત્રો(પહેરવા)ને યોગ્ય છીએ. 'દાન કરવાથી શું (ફલ) થાય?' (એવી જિજ્ઞાસા થાય), તેથી 'ઘણું જ કલ્યાણ થશે' એમ કહેલું છે. બીજાઓને દાન આપવા કરતાં પણ મને દાન આપવાથી તો ઘણું જ કલ્યાણ થશે, પરંતુ તું આપીશ તો જ, પણ નહિ આપ તો નહિ (થાય). એમ (આવો અર્થ) ન હોય, તો ભગવાનનું વાક્ય ખોટું થાય. 'દાન કરવામાં આવે તો પછી રાજા થવાય તોપણ બીજા દોષની* શંકા રહેવાથી કલ્યાણ ન થાય' એવી શંકા 'આ વિષયમાં સંશય નથી' શબ્દોથી દૂર કરે છે. ૩૩.

એવી રીતે (માગણી કરવાનું) વ્યવહારથી નક્કી થએલ હોવાથી, તેના ઉપર ઉપકાર કરવા માગણી કરવા છતાં, દુષ્ટે તે સ્વીકારી નહિ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स याचितो भगवता परिपूर्णेन सर्वतः ॥
साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ॥३४॥

સર્વ તરફથી પરિપૂર્ણ ભગવાને માગણી કરવા છતાં રાજાના ઘણા દુષ્ટ મદવાળા તે નોકરે ગુસ્સે થઈ તિરસ્કારપૂર્વક (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૪.

'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) પોતાની પાસે (વસ્ત્રો) નહિ હોવાથી (તેમણે) માગણી કરી ન હતી.

'શક્તિવાળા પાસે પણ કોઈવાર (અમુક પદાર્થ) ન હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ તરફથી પરિપૂર્ણ' વિશેષણ યોજેલું છે. (ભગવાન પાસે) સર્વ પ્રદે-

* કંસનો નોકર હોય, તેનાં વસ્ત્રો બીજાને આપી દેવાયાં જે દોષ થાય તેવા દોષની, એવો અર્થ જણાય છે.

શોમાં અને સર્વ કાલમાં ચારે બાજુએ સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ ફલો સર્વ તરફથી ભરપૂર હોય છે. પછી તેવા(પુરુષ)ને વચનથી પણ યોગ્ય (ઉત્તર) આપવો જોઈએ છતાં તેણે તેવો ઉત્તર આપ્યો નહિ, એમ 'તિરસ્કારપૂર્વક' શબ્દથી કહેલું છે. 'તિરસ્કારપૂર્વક ગુસ્સે થઈ કહ્યું' શબ્દોથી તેના અંદરના અને બહારના દોષો જણાવેલા છે. રોષ અંદરનો (દોષ છે), (અને) તિરસ્કારપૂર્વક થાય એમ (ઉત્તર આપવો) એ બહારનો (દોષ છે). તે તેવો થવાનું કારણ 'રાજાનો નોકર' શબ્દોથી કહેલું છે. (તે) કંસનો નોકર હતો. 'ઘણા દુષ્ટ મદવાળો' શબ્દથી તે સ્વભાવથી પણ દુષ્ટ હતો એમ કહેલું છે. સુતરાં ઘણો જ દુષ્ટ: દુષ્ટ મદ: મદ છે જેનો તેવો (સુદુર્મદ:) હતો. ૩૪.

નીચેના શ્લોકમાં (તેણે કરેલ) તિરસ્કાર જણાવે છે:—

ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः ॥
परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सथ ॥३५॥

હે પર્વત ઉપર અને વનમાં ફરનારા જંગલીઓ! તમે શું નિત્ય આવાં જ વસ્ત્રો પહેરો છો કે રાજાના દ્રવ્યોની ઇચ્છા કરો છો? ૩૫

જે સારાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તે કોઈકવાર (વસ્ત્રો) ન હોય ત્યારે માગીને પણ ધારણ કરે છે, અથવા નાણું આપીને (વેચાતાં લઈને) ધારણ કરે છે. તે પ્રમાણે તમે શું આવાં જ ઘણાં ઉજળાં (વસ્ત્રો) નિત્ય ધારણ કરો છો?

'તેવાં જ (ધારણ કરીએ છીએ)' એવો (ઉત્તર મળવાની), શંકા થતાં 'પર્વત ઉપર અને વનમાં ફરનારા' શબ્દ યોજેલો છે. જેઓ પર્વત ઉપર અને વનમાં ફરે છે તેઓ વસ્ત્રવાળા હોય તોપણ ખરાબ વસ્ત્રોવાળા જ હોય છે. જેઓ સદા પર્વત ઉપર અને વનમાં ફરનારા હોય છે તેઓએ ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરવાં વ્યર્થ જ છે.

'નહિ પહેરેલાં એવાં (વસ્ત્રો) પણ (પહેરવાની) તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી માગીએ છીએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જંગલીઓ' શબ્દ યોજેલો છે. (પહેરવાની) તીવ્ર ઇચ્છાથી માંગવામાં આવે તોપણ રાજાનાં (વસ્ત્રો) ન મગાય, પણ સાધારણ (વસ્ત્રો) જ મગાય, પરંતુ અસાધારણ (ઉત્તમ વસ્ત્રો) ન મગાય.

'(રાજાના વસ્ત્રો ન મગાય) એવો કયો નિયમ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તમે શું જંગલી છો? જતી રહેલી છે મર્યાદારૂપ વર્તણૂક જેઓમાંથી તેવા (છો)? અથવા આવું જંગલીપણું શા માટે આચરો છો કે જેથી રાજાનાં દ્રવ્યની ઇચ્છા કરો છો? કારણકે મેં પોતાનાં વસ્ત્ર જેનાં મસ્તક ઉપર અભિષેક થએલો છે તેણે જ માત્ર ઉપભોગ કરવા યોગ્ય છે, અને તેની પણ તમે ઇચ્છા કરો છો. ૩૫.

'(અમને એવી) ખબર નહિ હોવાથી માગ્યાં' એવો ઉત્તર આપે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यातास्तु बालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा ॥
बध्नन्ति घ्नन्ति लुम्पन्ति दृप्तं राजकुलानि वै ॥ ३६ ॥

હે મૂર્ખાઓ! તરત જતા રહો. જો જીવવાની ઇચ્છા હોય તો એવી માગણી કરવી નહિ. રાજાના નોકરો ઉદ્ધત(પુરુષ)ને બાંધે છે, મારી નાખે છે અને લૂંટી લે છે જ. ૩૬.

અહીંથી તરત જ જતા રહો, એટલે બીજે ગામ જાઓ, કારણકે અહીંનો વૃત્તાંત તમે જાણતા નથી. 'એવી માગણી કરવી નહિ' શબ્દોથી હિતકારી વચન કહે છે (શિખામણ આપે છે). 'જો જીવવાની ઇચ્છા હોય તો' શબ્દોથી (એવી માગણી કરવાથી થતો) ઉપદ્રવ કહેલો છે, કારણકે (એવી) માગણી કરનારને राजकुलानि એટલે મર્યાદા સચવાવવા રાખેલા રાજાના સૈનિકો થોડો અપરાધ કરવામાં આવે તો (અપરાધીને) બાંધે છે; ગૃહસ્થો ધિક્કારે તેવો મોટો અપરાધ કરવામાં આવે તો તેને મારી જ નાખે છે, નહિ તો (સાધારણ અપરાધ કરવામાં આવે તો) लुम्पन्ति (તેનું) સર્વસ્વ લૂંટી લે છે. 'ઉદ્ધત' શબ્દથી તેમ કરવાનો (કારણરૂપ) દોષ કહેલો છે. તેથી જ્યાંસુધી ઉદ્ધતપણું જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધીમાં બીજે જતા રહો, એવું રોષનું વાક્ય (કહેલું) છે. એ પ્રમાણે સર્વની સરખા ભગવાનને માનીને, બહુવચનથી* બધાને તેમ કહ્યું. ૩૬.

તે પ્રસંગે બલભદ્રનું અપમાન નહિ સહન કરનાર (ભગવાને) ભવિષ્યમાં કાર્ય પણ કરવાનું હોવાથી તેને મારી નાખ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

एवं विकत्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः ॥
रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपातयत् ॥३७॥

કોપ પામેલા દેવકીજીના પુત્ર (પોતાના) હસ્તના આગલા ભાગવડે એવી રીતે અપમાન કરનાર ધોબીનું માથું (તેની) કાયા ઉપરથી પાડી નાખ્યું. ૩૭.

ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વિના તે પોતાની જ બડાઈ ગાતો હતો, તેથી તે ઘણું અપમાન કરનાર, સંબંધ વગરનું બોલનાર હતો. તેથી જ (ભગવાન) 'કોપ પામ્યા.' વળી તે 'દેવકીજીના પુત્ર' હતા. દેવકીજીને તો બાંધેલાં હતાં, તેમના ઉપર કૃપા કરીને કંસને હણવાનો હતો, તેથી તે(ધોબી)ને મારી નાખ્યો. અથવા મામો હણવા યોગ્ય નહિ હોવાથી; તે(કંસ)ને પોતાનું શૌર્ય જણાવવા

*बालिशाः મૂર્ખાઓ' 'यात જતા રહો' શબ્દો બહુવચનમાં યોજેલા છે. ભગવાનને જ, અથવા ભગવાન અને બલભદ્ર બેને જ નહિ, પરંતુ બધાને એ પ્રમાણે કહેલ છે.

તે (શૌર્ય) પ્રકટ કરવા (ભગવાંને) ધોબીને મારી નાખ્યો. 'હસ્તના આગલા ભાગવડે' એટલે હાથેળીથી (તમાચો મારીને), અથવા નખથી. કેટલાંક અહં સુદર્શન(થી મારી નાખ્યો એવી) કલ્પના કરે છે. તેના મુખનો જ દોષ હતો, તેથી તેના માથાને કાયાથી જૂદું કર્યું, કારણ કે તે બેનો સંબંધ બરાબર નહતો. ૩૭.

તેણે ધોએલાં (વસ્ત્રો) ભગવાને પહેરવાનાં હતાં, તેથી (તેને મારી નાખ્યા) પછી બીજાઓ ન મારવા છતાં નાસી ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान् विसृज्य वै ॥
दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ॥३८॥

તેના બધા સેવકો વસ્ત્રના ભંડારોને તજીને જ સર્વ તરફથી માર્ગ થાય તેમ નાસી ગયા. અચ્યુતે વસ્ત્રો લઈ લીધાં. ૩૮.

તે મુખ્ય ધોબીના अनुजीविनः સેવકો બધાએ ધોબીઓ જ હતા. તેથી તેઓ वासःकोशान् ભંડારરૂપ વસ્ત્રોના ભારાઓને वै નિશ્ચયપૂર્વક એટલે ફરી પ્રાપ્ત કરવાની આશાને દૂર કરીને (મૂકી દઈને જ), જેમ તેમ નાસી ગયા. તેઓ સર્વ તરફથી જેમ માર્ગ થાય તેમ (નાઠા), કારણ કે ભય પામેલો નાસતો હોય ત્યારે સર્વ તરફ જ માર્ગ થાય છે (ગમે તે બાજૂએ નાસે છે). પછી (કોઈથી) રોકી ન શકાય તેવા* ભગવાને પોતે વસ્ત્રો લઈ લીધાં, કારણ કે હણેલા શત્રુની વસ્તુઓ (મિલકત) પોતાની જ થાય, એવો ક્ષત્રિયોનો આ ધર્મ છે. કોલાહલ વિગેરેથી (ભગવાનને) ભય થયો હશે, એવી શંકા ન થાય તે માટે રોકી ન શકાવાપણું અહીં* કહેલું છે. ૩૮.

તેથી જ નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને કરેલો) ભયરહિત વ્યવહાર જણાવેલો છે:—

वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः सङ्कर्षणस्तथा ॥
शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित् ॥३९॥

શ્રીકૃષ્ણ અને સંકર્ષણે પોતાને પ્રિય વસ્ત્રો પહેરીને કેટલાંક ભૂમિ ઉપર નાખી દઈને બાકીનાં ગોપોને આપ્યાં. ૩૯.

પોતાને (શ્રીકૃષ્ણને) પ્રિય પીળાં વસ્ત્રો (તેમણે પહેર્યાં). સંકર્ષણે પણ તે પ્રમાણે (પોતાને પ્રિય શ્યામ વસ્ત્રો પહેર્યાં). વળી તે જ પ્રમાણે (બન્ને બન્નેને પ્રિય એવાં) બાકીનાં વસ્ત્રો ભગવાન અને સંકર્ષણે ગોપોને આપ્યાં. કારણ કે તેઓ પોતે લે તે યોગ્ય નહતું. ભાર લાગતાં ઉપર રાખવું (પહેરવું) ઇષ્ટ ન જણાય, નવાં વસ્ત્રો ભૂમિ ઉપર નાખી દઈ, માત્ર ઉત્તમ વસ્ત્રો જ (ગોપોને) આપ્યાં.

* આ 'અચ્યુત' શબ્દનો અર્થ છે.

ઘણું ભાગે ઘણાં (વસ્ત્રો) લીધાં,(ધારણ કર્યાં), પરંતુ ઘણાં નાખી દીધાં. વસ્ત્રજાતનાં (પદાર્થ) બન્નેને (શ્રીકૃષ્ણ અને સંકર્ષણને) જુદીજુદી જાતનાં પ્રિય હતાં, તેથી જાતિના અભિપ્રાયથી 'વસ્ત્રે' એમ 'વસ્ત્ર' શબ્દ દ્વિવચનમાં યોજેલો છે, પરંતુ બે જ વસ્ત્રો (પહેરેલાં) એમ નહતું.

શ્રીકૃષ્ણ (સદાનંદ) આટલા માટે (આનંદ આપવા) જ અવતરેલા હોવાથી, (ઉત્તમ વસ્ત્રો) ધારણ કરે તે યોગ્ય જ હતું. સંકર્ષણ પણ સમ્યક્ સારી રીતે કર્ષતિ આકર્ષણ કરે એટલે જોનાર અને જોવાનો પદાર્થ બન્નેનો મેળ કરાવનાર* હોવાથી (સારાં વસ્ત્રો), પહેરે તે યોગ્ય હતું. ૩૯.

ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् ।
विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ॥ ४० ॥

પછી તો પ્રસન્ન થયેલા વાયકે આભરણરૂપ જુદા જુદા રંગના વસ્ત્રોથી વર્ણને અનુકૂલ રીતે તે બેનો વેષ બનાવ્યો. ૪૦.

પછી બન્નેએ તત્ત્વને જાણેલ હોવા છતાં, વાયકને સંતોષ આપવા માટે ન જાણતા હોય તેવા ભાવથી જેમ તેમ (વસ્ત્રો) ગોઠવવા (પહેરવા) માંડ્યા. તે સમયે વાયકઃ વસ્ત્ર પહેરાવનારો જે રાજાઓને પણ સારી રીતે વસ્ત્રો પહેરાવનારો હતો તે પ્રસન્ન થયો. પોતાનું કાર્ય આવી મળે, અને તેમાં પણ ઉત્તમ (પુરુષ)ના સંબંધમાં (આવી મળે), ત્યારે સર્વ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી 'આ મારું કાર્ય છે' એમ (વિચારી) પ્રસન્ન થએલા તેણે તે બે એટલે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને જે વેષ યોગ્ય હતો, અથવા (તે બે માટે) પહેલાં પોતે જે (વેષ) વિચારેલો, તે (વેષ તેમનો) કર્યો. તેણે પોતે વિચારી, જાતજાતનાં વસ્ત્રો લઈ, અથવા (વસ્ત્રોના) ઢગલાઓમાંથી પહેલાં (ભગ)વાને જ જે (વસ્ત્રો) લીધેલાં તે લઈ (વેષ બનાવ્યો). જુદો જુદો રંગ હતો જેઓનો, એટલે જે ભાગમાં જેવો રંગ યોગ્ય હોય તેવા રંગવાળા, आकल्पैः આભરણરૂપ चैलेयैः ઉત્તમ વસ્ત્રોથી (વેષ બનાવ્યો). 'વર્ણને અનુકૂલ રીતે' એટલે (ભગવાનના) શ્યામ (રંગમાં) જેવો (વેષ અનુકૂલ થાય), અને (બલભદ્રના) શ્વેત (રંગમાં) જેવો (વેષ અનુકૂલ થાય), તે પ્રમાણે (વેષ બનાવ્યો). એક જ સ્થલે એક જ વિષયવાળામાં[1] સારું અને ખરાબ (ફલ) પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા વાયકનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૪૦.

* જોનાર એટલે બલભદ્રનાં દર્શન કરનાર, જોવાનો પદાર્થ એટલે તેમણે પહેરેલાં વસ્ત્રો. એ બન્નેનો મેળ કરનાર, એટલે પહેરેલાં વસ્ત્રો દર્શન કરનારને ગમે તેમ કરનાર, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. एक એક જ कार्यविषय: વસ્ત્ર સંબંધી કાર્યરૂપ વિષય છે જેના તેવા વાયક અને ધોબીમાં, તેમને અનુક્રમે સારું અને ખરાબ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા, એવો અર્થ છે.(લે)

તેણે (વસ્ત્રો) પહેરાવવાથી ભગવાનની શોભા થઈ એમ કહે છે. તેમ ન હોય તો સારૂપ્ય જાતનું તેને વરદાન આપવું અયોગ્ય થાય (ગણાય). તેથી તેનાં કાર્યથી (ભગવાનની) શોભા થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ॥
स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥४१॥

ભાત ભાતનાં ચિહ્નોવાળા વેષોથી શણગારાએલા શ્રીકૃષ્ણ અને રામ શ્યામ અને શ્વેત નાના હાથીઓ ઉત્સવ ઉપર શણગારાએલા હોય તેમની પેઠે ઘણા શોભ્યા. ૪૧.

ભાત ભાતના ચિહ્નો વેષમાં એટલે વેષની આકૃતિમાં કરેલાં. તેને (વાચકને) ગભરાટ ન થાય તે માટે સહાનંદપણું* અને રતિ ઉત્પન્ન કરનારપણું* કહેલાં છે. તેઓ ઘણા એટલે પહેલાં કરતાં પણ વધારે શોભ્યા; કારણ કે શણગારાએલા થયાં. ઘણા મોટા સ્વરૂપથી ઉત્તમ હોય; તેમને શણગારવાથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે એમ જણાવવા 'નાના હાથીઓ'નું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ઘણા સુંદર (હાથીઓ) જેમ પર્વણિ એટલે નવમી વિગેરે ઉત્સવ ઉપર શણગારેલા હોય, તેવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણ અને રામને) બહુ ચપલ હોય તેવા ઘણા સુંદર બન્નેએ નીરખ્યા, એવો અર્થ છે. ૪૧.

તે સમયે સર્વને ઘણો સંતોષ થતાં (વાચકને) ફલ આપવું જોઈએ, તેથી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને (તેને) ફલ આપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्य प्रसन्नो भगवान् प्रादात् सारूप्यमात्मनः ॥
श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियम् ॥४२॥

તેના ઉપર પ્રસન્ન થએલા ભગવાને (તેને) પોતાનું સારૂપ્ય, લોકમાં ઘણી જ સંપત્તિ, બલ, ઐશ્વર્ય, સ્મૃતિ અને ઇન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય આપ્યાં. ૪૨.

૧. મનમાં (ભગવાનના) રૂપની ભાવના કરીને, તેણે રૂપ (વેષ) કર્યું, તેથી (ભગવાને તેને) સારૂપ્ય જ આપ્યું. (સારૂપ્ય આપવાનું) સામર્થ્ય (તેમનામાં) હતું એમ જણાવવા 'ભગવાને' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ મુક્તિ* થાય છે, તેથી 'પ્રસન્ન થએલા' શબ્દ યોજેલ છે. 'પોતાનું સારૂપ્ય' એટલે વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેનાર(ભગવાન)નું (સાયુજ્ય). (૨) આ (સારૂપ્ય) દેહ પડે ત્યારે પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે સમયે

* આ 'कृष्ण' અને 'राम' શબ્દોના અનુક્રમે અર્થ કરેલા છે.

*સારૂપ, એટલે ભગવાન જેવું રૂપ, આ એક પ્રકારની મુક્તિ છે. તેથી જ તે દેહ પડ્યા પછી પ્રાપ્ત થઇ શકે.

ઇચ્છિતું ન હતું, તેથી 'લોકમાં ઘણી જ સંપત્તિ' શબ્દોથી બીજું ફલ પણ કહે છે. આ લોકમાં ધન વિગેરે સંપત્તિ (આપી). સંપત્તિ બાહારનું ફલ છે, તેથી 'બલ, ઐશ્વર્ય (સ્મૃતિ અને ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય)' શબ્દથી અંદરનું ફલ કહે છે. (૩) બલ, દેહનો (ધર્મ), (૪) ઐશ્વર્ય, એટલે આજ્ઞા કરવાની શક્તિ, એ વાણીનો (ધર્મ), (૫) સ્મૃતિ, ભગવાનના અનુસંધાન(વિચાર)રૂપ અથવા આત્માના અનુસંધાનરૂપ મનનો (ધર્મ) અને (૬) ઇંદ્રિય એટલે સર્વ ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય પણ આપ્યાં. એ પ્રમાણે અંદરના ચાર પ્રકારનાં ફલ,+ આ લોકનું ફલ+ અને પરલોકનું ફલ+ એમ છ ફલો આપ્યાં. તેણે ધર્મ જ પ્રાપ્ત કરેલો તેથી (તેને) સ્વરૂપનું દાન કર્યું નહિ. ૪૨.

નીચેના શ્લોકથી ભક્તિ સાથે સ્વરૂપનું દાન કરવા બીજું ઉપાખ્યાન કહે છેઃ—

ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः ॥
तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ॥ ४३ ॥

પછી તે બે સુદામા માળીના ઘેર પધાર્યા. તેણે તે બેને જોઈ ઊઠીને ભૂમિ ઉપર માથું રાખી પ્રણામ કર્યા. ૪૩.

કારણકે જે દાતા હોય છે, તે પહેલાં જે આપવા યોગ્ય હોય તે આપીને જ (પછી) દુર્લભ (પદાર્થ) આપે છે.+ તેથી ત્યારપછી ઉત્તમ માલાઓ બનાવનારને ઘેર પધાર્યા. ઘણા ભાગે તેનું ઘર સરીઆમ રસ્તા ઉપર ન હતું, નહિતો (સરીઆમ રસ્તા ઉપર હોત તો) (તેના ઘેર જવાનું) અકસ્માતથી જ થાત. (માલ) વેચવાના સ્થાનમાં તો ઉત્તમ પદાર્થો ન હોય, તેથી (તેના) ઘેર જ પધાર્યા. અથવા 'સુદામા' શબ્દ રૂઢ * (પ્રસિદ્ધ યૌગિક) હોય, તેથી વધારામાં 'માલી' શબ્દ યોજેલ છે, માલી એટલે ઉત્તમ માલાઓ કરનારના (ઘેર પધાર્યા).

'ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા ભગવાન નજીવા (પદાર્થ) માટે કેમ એવી રીતે બીજાના ઘેર પધાર્યા?' એવી શંકા દૂર કરવા તેની ભક્તિ વિગેરે (આ શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી આરંભી સાડા છ શ્લોકોથી જણાવે છે, કારણ કે

+ બલ, ઐશ્વર્ય, સ્મૃતિ અને ઇંદ્રિયનું સામર્થ્ય એ ચાર પ્રકારનાં અંદરનાં ફલ છે. સંપત્તિ આ લોકનું ફલ છે અને સારૂપ્ય પરલોકનું ફલ છે.

+ આપવા યોગ્ય સાયુજ્ય વાયકને આપીને, દુર્લભ સ્વરૂપ સુદામાને આપવા તૈયાર થયા એવો ભાવ છે. (ટે).

* ઉપર 'ઉત્તમ માલાઓ બનાવનાર' શબ્દ કહ્યો તે 'સુદામા' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો અર્થ કહ્યો. પણ એ શબ્દ રૂઢ હોય એટલે લોકમાં એ માણસ એ નામથી ઓળખાતો જ હોય, અને માલાઓ બનાવનારો ન પણ હોય, તેથી વધારામાં 'માલી' શબ્દ યોજેલો છે, એવો અર્થ છે.

(ગુ)ણોથી અધિક (તેને) આપવાનું છે અને ભક્તિ આપો (શુભ છે). તે તો ઉત્તમ માલા બનાવીને, 'શું કરવું જોઈએ?' એમ વિચાર કરતો રહ્યો હતો. તેજ સમયે રામ અને શ્રીકૃષ્ણને પધારેલા જોઈને સઃ એટલે પહેલાં પણ જે ભગવાનનો ભક્ત હતો એવા પ્રસિદ્ધ તેણે ઊઠીને ભૂમિ ઉપર માથું રાખી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો. આ લૌકિક ભાષા છે, તેથી તેણે જેમ કર્યું તેવું (શુકે) વર્ણન કરેલું છે, અથવા (આ સુદામા) નિરોધ (કરવા) યોગ્ય છે એમ જણાવવા (તેમ કહેલું છે). (સુદામા) પ્રાકૃત (પુરુષ) નથી અને ભક્ત પણ નથી એમ જણાવવા, (પ્રાકૃત પુરુષ અને ભક્તની) પ્રબલતા ભાવનું નિરૂપણ કરતાં (શુક એ પ્રમાણે) વર્ણન કરે છે. ૪૩.

મોટા (પુરુષ) પ્રતિ ઉદાસીન હોય તે પણ આટલું તો કરે છે, તેથી નીચેના શ્લોકમાં વધારામાં (કરેલી) પૂજા જણાવે છે:—

तयोरासनमानीय पाद्यं पाद्यार्हणादिभिः ।
पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ॥४४॥

તે બેને આસન લાવી આપી, ચરણ ધોવાનું જલ આપી, અને પછી માલા, તાંબૂલ, લેપ વિગેરે પૂજાના પદાર્થોથી અનુચરો સહિત (તેમની) પૂજા કરી. ૪૪.

પોતાના ઘરમાં તેવું (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને) યોગ્ય (આસન) ઘણું ભાગે નહતું, તેથી જ્યાં ઉત્તમ (આસન) અથવા (લોકમાં) ન વપરાય. તેવું (આસન) હતું, ત્યાંથી જ તે લાવીને આપ્યું. તે પ્રમાણે ચરણ ધોવાનું જલ (આપ્યું). 'ચ' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) બીજા પણ ઉપચારો તેવી જ રીતે કર્યા. 'પૂજાના પદાર્થોથી' એટલે ચંદન વિગેરેથી (પૂજા કરી). ચરણ ધોવાનાં જલ સુધીના ઉપચારો કર્યા ત્યારે (ભગવાનના) સમીપપણાંથી (તેમનામાં) સ્નેહ ઉત્પન્ન થએલા તેણે પછી ભક્તિથી પાછળનું કર્યું એમ જણાવવા 'અથ' 'પછી' શબ્દ યોજેલો છે. તેથી તેણે અનુચરો સહિત તે બેની પૂજા કરી. આ પૂજા અકસ્માતથી થએલી હોવાથી, લોકમાં સામાન્ય રીતે થાય છે તેવી પૂજા 'માલા, તાંબૂલ અને લેપ' શબ્દથી કહેલી છે. આરંભમાં ચંદનનો લેપ કર્યો, પછી તાંબૂલ અને પછી માલા, એમ આપ્યાં, છતાંપણ (તેનો) પોતાનો ધર્મ માલા (આપવા)નો હોવાથી, (શુકે) ઊંધા ક્રમથી (આ) વર્ણવેલ છે, અથવા ભક્તિને વશ થએલ હોવાથી જ્યારે જે પ્રાપ્ત થયું તે જ પહેલું કર્યું (આપ્યું), એવો (અર્થ છે). ૪૪.

એ પ્રમાણે કાયાથી કરેલી પૂજા જણાવી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી તેણે વાણીથી કરેલી પૂજા જણાવે છે:—

प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो ॥
पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥४५॥

તેણે કહ્યુંઃ—'હે પ્રભો ! અમારો જન્મ સાર્થક થયો, અને કુલ પવિત્ર થયું. પિતૃઓ, દેવો અને ઋષિઓ મને ફલ આપવા પ્રસન્ન થયા છે, (એમ) આપ બેના પધારવાથી (જણાય છે). ૪૫.

(સુદામા) પોતાનું કૃતાર્થપણું અને ભગવાને જે કર્યું તે ફલરૂપ થાય ને માટે ભગવાન દોષરહિત અને ગુણોથી ભરપૂર છે એમ જણાવે છે. ભગવાન ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, તેથી આરંભમાં પોતે કૃતકૃત્ય થયો છે એમ 'અમારો જન્મ સાર્થક થયો' શબ્દોથી કહે છે. જે જન્મ પુરુષાર્થમાં પરિણમે તે સાર્થક (કહેવાય). 'અમારો' એટલે બધાએ ઘરબારીઓનો, અથવા ભગવાને જેમને એવા (ઘરબારી) કરેલા છે તેવાઓનો. અથવા પોતાની પ્રશંસા કરવા, 'અમારો' શબ્દ યોજેલ છે. *

જો કે જન્મકાલ સમયે જ, તેનું ફલ થશે (મળશે) એમ (નક્કી થએલ હોવાથી), જન્મ સદા જ સાર્થક હતો, છતાં પણ ફલ પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારી આજે થઈ, અથવા (જન્મ સાર્થક થયો એવું) જ્ઞાન (આજે થયું) તેથી, અથવા દેહ-વિગેરે દરરોજ ઉત્પન્ન થાય છે+ તેથી, 'આજ' એમ કહેલું છે.

'प्राह' 'કહ્યું' એવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે તો કાંઈ સંદેહ રહેતો નથી.

માત્ર મારો જ જન્મ નહિ, પરંતુ મારા સંબંધવાળા બધાઓનો જ (જન્મ સાર્થક થયો છે) એમ 'અને કુલ પવિત્ર થયું' શબ્દોથી કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી કુલમાં રહેલા બધા જણાવેલા છે. (અમને બધાને) તેવા (સાર્થક જન્મવાળા) કરવાનું સામર્થ્ય 'પ્રભો' શબ્દથી જણાવેલું છે. કરોડો જન્મોથી પ્રાપ્ત કરેલ પોતાના બધાએ કર્મનો પણ ઉપયોગ અહીંજ થયો છે એમ કહેવા, પોતે આરાધેલા દેવો વિગેરેની પ્રસન્નતાનું ફલ આ જ છે એમ, પ્રથમ 'પિતૃઓ, દેવો અને ઋષિઓ (મને ફલ આપવા પ્રસન્ન થયા છે)' શબ્દથી કહે છે. કેટલાક એવો અર્થ કરે છે કે, 'આપ બેના પધારવાથી પિતૃઓ દેવો અને ઋષિઓ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છે'. વાસ્તવિક રીતે તો પિતૃઓ દેવો અને ઋષિઓ મને ફલ આપવા પ્રસન્ન થયા છે, અને આ વૃત્તાંત યોગ્ય જ છે. 'આપ બેના પધારવાથી' શબ્દોથી (તેઓની પ્રસન્નતાનું) ફલ કહેલું

* ભગવાન સુદામાને ઘેર પધાર્યા એ તેનું મોટું ભાગ્ય. તેની પોતાની પ્રશંસા કરવા, 'મારા'ને બદલે 'અમારા' એમ બહુવચન યોજેલું છે.

+ 'प्राह' 'તેણે કહ્યું' ને બદલે 'अद्य' 'આજ' પાઠ લઈ, આ ફકરામાં જણાવેલ અર્થ કરેલ છે, કેટલાકના મત પ્રમાણે દરરોજ નવો દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દેહનો જે જન્મ આજ થયો તે જન્મ સાર્થક થયેલ છે, એવો અર્થ થાય છે.

છે.+ કરણપણું તો ભવિષ્યમાં થવાનું ફલ જણાવનારું છે. અથવા-હવેથી અમારે પિતૃઓ વિગેરેનું આરાધન કરવાનું નથી, કારણ કે આપના પધારવાથી જ તેઓ પ્રસન્ન થએલા છે. 'મહ્યમ્', મારા માટે ફલ આપવા, અથવા મારું (મને) ફલ આપવા. આથી એમ કહેલું છે કે આપની જ પૂજા થતાં તેઓ ઘણા જ પ્રસન્ન થઈ જાય છે એટલે (તેમની પ્રસન્નતા વિષે) શું કહેવું ? ૪૫.

મોટા પુરુષમાં આરોપના ન્યાયથી * આવા પ્રકારની સ્તુતિ સંભવે છે તેવી તેવી આ (સ્તુતિ કરતો) નથી એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકમાં પોતાનું ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રકટ કરે છેઃ—

> भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम् ।
> अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥४६॥

આપ બે ખરેખર વિશ્વના સંબંધી, જગતનું મુખ્ય કારણ છો, અને કલ્યાણ માટે અને ઉદ્ભવ માટે અહીં અંશથી અવતરેલા છો. ૪૬.

આપ બે ખરેખર એટલે પ્રસિદ્ધ. વિશ્વના સંબંધી છો; એટલે આપ બે વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ છો, એવો અર્થ છે. આથી જગતમાં મોટા(પુરુષ)ના જેટલા ધર્મો છે તે બધા (આ બેમાં) જણાવેલા છે. (તેમનામાં જગતનું) કારણપણું જણાવતાં 'જગતનું મુખ્ય કારણ' શબ્દો કહેલા છે. જગત્ એટલે જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મૂલ કારણ આપ જ છો.

અથવા 'વિશ્વ' શબ્દ સર્વ શબ્દના જેવો (છે). સામાન્ય અને વિશેષના† અર્થમાં યોજાએલ છે. (જગતને) ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે, મોટા તરીકે, ફલ તરીકે, ઉત્પત્તિથી અને ઉપપત્તિ(યોગ્યતા)થી (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણાવેલું છે, પરંતુ જેનાથી હીનપણું થાય તેવા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના પ્રકારથી જણા-

+ 'આપ બેના પધારવાથી પિતૃઓ વિગેરે પ્રસન્ન થયા છે' એવો જે કેટલાક ટીકાકારો અર્થ કરે છે તે યોગ્ય નથી; કારણ કે ભગવાન પધારે એ કાર્યનું ફલ પિતૃઓ વિગેરેની પ્રસન્નતા જેવું તુચ્છ ન જ હોઈ શકે. તેથી ખરો અર્થ પણ 'વાસ્તવિક રીતે તો'-થી આરંભી કહેલો છે. પિતૃઓ વિગેરે પ્રસન્ન થએલા તેનું ફલ આપનું આગમન છે. 'आगमनेन' 'પધારવાથી' એમ ત્રીજી વિભક્તિ કરણ(સાધન)ના અર્થમાં થાય છે, તે તો આપના પધારવાથી જે ફલ થવાનું છે, એટલે જે ફલ આ અધ્યાયના ૩૩મા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે ફલનું કરણ જણાવવા યોજેલી છે, એવો અર્થ જણાય છે.

*'આરોપ ન્યાયથી' એટલે જે ગુણો તેમનામાં ન હોય તેવા ગુણો છે એમ કહેવો.

†'વિશ્વ' શબ્દ સામાન્ય રીતે બધાં જગતો માટે યોજાએલો છે અને 'જગત' શબ્દ આ જગત્ માટે યોજાએલો છે. એવો અર્થ જણાય છે.

વેલું નથી[1]; અથવા સર્વના રહેઠાણ તરીકે જ સર્વ પ્રકારથી સ્તુતિ કરવા યોગ્યપણું કહેલું છે.

(જગતના) સાધારણ કારણ હોવાપણું કાલમાં પણ છે, તેથી 'મુખ્ય' શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન અનંત મૂર્તિવાળા છે, તેથી દ્વિવચન યોજવાથી દોષ થતો નથી; અને (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રના) બે રૂપથી આવિર્ભાવ પામેલા છે એમ ભારે માહાત્મ્ય કહેલું છે.

તેવા બેને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'અહીં' આ પ્રપંચમાં 'અંશથી' એટલે ક્રિયાશક્તિથી અવતરેલા છો, કારણ કે જ્ઞાનના અંશથી સૃષ્ટિ રચનાર બીજો જ* છે.

અથવા પહેલાંની પેઠે જ (અંશથી એટલે) દેશથી.[2] ('अवतीर्णौ' શબ્દમાં) એકવચન (યોજેલું) છે તે તો તેમના કારણરૂપ શ્રીકૃષ્ણનો જ બીજા(બલભદ્ર)માં આવેશ થએલ હોવાથી એક અવતારના અભિપ્રાયથી§ (યોજેલ છે) તેથી જ. 'અને કલ્યાણ માટે અને ઉદ્ભવ માટે' શબ્દોથી ક્રિયા(અવતાર લેવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. (૧) જે છે તેનું પરિપાલન કરવા અને (૨) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેનું અકલ્યાણ (દુઃખ) દૂર કરવા, (૩) भवाय ઉદ્ભવ એટલે ઉત્તમપણાં માટે અને (૪) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી મોક્ષ માટે (અવતાર લીધેલો છે). અહીં ઉત્તમપણું ભક્તિ છે. તેથી (૧) સર્વ દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા (૨) સારા પુરુષોનું રક્ષણ કરવા (૩) મોક્ષ આપવા અને (૪) ભક્તિ આપવા એવાં ચાર કાર્યો કરવા ભગવાને અવતાર લીધેલો છે એમ કહેલું છે. ૪૬.

'એમ કરવામાં (દુષ્ટોનો વિનાશ કરવામાં અને સારા પુરુષોને મોક્ષ આપવામાં) આવે તો (પક્ષપાત) કરવાથી અબ્રહ્મ થઈ જાય (ભગવાન ન રહે)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી સર્વ દોષો હરે છેઃ—

---

૧ (ભગવાન જગત) 'ઉત્પન્ન કરાવનાર' છે વિગેરે કહ્યું, પરંતુ તેમની મોટાના રૂપમાં ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમની સ્થિતિ વિગેરે થાય છે એવું કહેલ નથી, કારણકે તેમ કહેવાથી જેમની સ્તુતિ કરે છે તે ઉત્પત્તિ વિગેરે ગુણોવાળા થાય, એટલે તેમનામાં હલકાઈ આવે, એવો અર્થ છે. (ટી)

*આવી રીતે સૃષ્ટિ રચનાર રજોગુણના અભિમાનવાળા બ્રહ્મા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. પહેલાં ૧૦-૧-૨માં 'અંશથી' અવતાર લીધાનું કહેલ છે, (ત્યાં અંશથી એટલે દેશથી. જેટલા પ્રદેશમાંથી ભગવાન માયા ખસેડે છે તેટલા પ્રદેશમાં પોતે પ્રકટ થાય છે. એને 'અંશથી' અવતાર લીધેલ હોવાનું કહેલ છે.) તે પ્રમાણે અહીં પણ અર્થ કરવો, એવો અર્થ છે. (ટી)

§ બલભદ્રમાં તો શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ થાય છે. તેથી તેઓ બે વસ્તુતઃ બે નહિ. પણ એક જ અવતાર છે, એવા અભિપ્રાયથી, એવો અર્થ જણાય છે.

न हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ॥
समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ॥ ४७ ॥

કારણકે મિત્રો, જગતના આત્મા અને સર્વ પ્રાણીઓને સમાન એવા આપ બેની દૃષ્ટિ ભજન કરનારને ભજતા હોવા છતાં પક્ષપાત-વાળી થતી નથી. ૪૭

(જગતના) મૂલ કારણમાં જ (પક્ષપાત) ઉપરાંત ક્રૂરપણું પણ પ્રસિદ્ધ (માનવામાં આવેલું છે), પરંતુ અવતાર લીધેલામાં તો પક્ષપાત જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેનો જ નિરાસ કરવામાં (શ્રીકૃષ્ણમાં તે નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં) આવે છે. કોઈકને હણવો જોઈએ, અને કોઈકને નભાવવો જોઈએ એવી પક્ષ-પાતવાળી બામ્ આપ બેની દૃષ્ટિ નથી. '(૧) મિત્રો, (૨) જગતના આત્મા અને (૩) સર્વ પ્રાણીઓને સમાન' શબ્દોથી તેનાં ત્રણ કારણો કહે છે. યુક્તિ અને પ્રમાણથી (આ) વિષયનો નિર્ણય કરવામાં આવે તો (આ) દોષ કલ્પેલો જણાય છે, અથવા ભ્રમથી દેખાય છે. તેનો પણ બીજી રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે, તેથી કાંઈ અયોગ્યતા નથી. આ અર્થ (નિર્ણય) યોગ્ય જ છે, અને સર્વ સ્થલે એવો નિર્ણય કરવામાં આવે છે એમ 'हि' 'કારણ કે' શબ્દથી (જણાવેલું છે). કોઈ (એક) પુત્રને મારતાં અને કોઈ (બીજા) પુત્રનું અભિનંદન કરતાં પિતા પક્ષપાતી થતો નથી, કારણ કે શિખામણ (આપવા) માટે જ તે એ પ્રમાણે કરે છે. (પોતાના) હાથથી ચરણ ધોનાર અને માથાંને નહિ ધોનાર, અથવા કોઈક જ પ્રસંગે શણગારનાર પક્ષપાતી થતો નથી. કાલના મુખમાં પ્રવેશ કરેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા પધારેલા (ભગવાન) કાલને ઠગીને (તેની પાસેથી જીવોને) લઈ જતાં, (તેને) ઠગવા માટે (જીવોના) મિત્ર જ થાય છે. (ભગવાન) અંતર્યામી હોવાથી, મિત્ર હોવાથી અને કૃપાવાળા હોવાથી દેખાડવા માટે પક્ષપાત કરવા છતાં પણ પક્ષપાતવાળા થતા નથી, તે અર્થ 'મિત્રો' શબ્દથી કહેલ છે. જેમ કરવાથી મિત્રપણું થાય તેમ જ કરે છે. (વળી શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) જગતના જ આત્મા છે તેઓ એકના જ પક્ષપાતી કેમ થાય? આથી પોતાને જેમ સુખ થાય તેમ કરે છે એમ (કહેલું હોવાથી), ક્રૂરતાના દોષનો પણ નિરાસ કરેલો જાણવો. 'સર્વ પ્રાણીઓને સમાન હોવાપણું' (જગતના) કારણ હોવાથી જ સાબિત થાય છે. રોગ વિગેરે પેઠે જેઓને દૂર કરવાના જ છે તેવા સહજ અસુરોને 'भूत' શબ્દથી બાતલ કરેલા છે (તેમને માટે ભગવાન સમાન નથી) એમ કેટલાક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ઉત્પન્ન થએલાના અભિપ્રાયથી (જે જે ઉત્પન્ન થએલા છે તે બધાને ભગવાન સમાન છે) (એ શબ્દ યોજેલ છે). તેમ ન હોય તો (ભગવાન) 'આત્મા' જ છે તેથી, આત્માની (પોતાની) સમાન નથી, કારણ કે સમાનપણામાં ભેદ હોઈ શકે છે (જુદા હોવાનું બની શકે છે).

'શિખામણ આપવા માટે સજા કરવા સંબંધી આ સ્થિતિ કહી. વરદાન આપવું વિગેરેની શી સ્થિતિ છે (તેમાં પક્ષપાત કેમ ન થાય) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભજન કરનારને ભજતા હોવા છતાં' શબ્દો યોજેલ છે. 'જેઓ મને જે પ્રમાણે ભજે છે (તેઓને હું તે જ પ્રમાણે ભજું છું)' એ ભગવાનના વચનને લીધે, અને (ભગવાન) કલ્પતરુના જેવા સ્વભાવવાળા હોવાથી, જેણે પ્રાર્થના કરેલી હોય તેને જ (માગેલું) આપે છે. તેથી સર્વને ન આપે છતાં પક્ષપાત થતો નથી. ૪૭.

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને, (સુદામો) પોતાના મનની (ઇચ્છા) નીચેના શ્લોકમાં નિવેદન કરે છેઃ—

तावाज्ञापयतां भृत्यं किमहं करवाणि वाम् ।।
पुंसोत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ।।४८।।

તે (આપ) બે સેવકને આજ્ઞા કરો. હું આપ બેનું શું (કાર્ય) કરું ? કારણ કે આ પુરુષને જે આપ તરફથી આજ્ઞા કરવામાં આવે એ (તેના ઉપર) મોટો અનુગ્રહ છે. ૪૮.

આ (સુદામો) મનથી ભગવાનને (પોતાનું) સર્વ નિવેદન કરી, દાસ બનેલો છે. ભગવાન જો તેને દાસ તરીકે સ્વીકારે તો તેને દાસપણું પ્રાપ્ત થાય, અને તે (ભગવાને તેને દાસ તરીકે સ્વીકારેલ હોવાનું) જણાવનારી આજ્ઞા છે. તેથી (આપ) તે બે સ્વામીઓ મને સેવકને આજ્ઞા કરો (એમ પ્રાર્થના કરે છે).

'બધાએ સેવક જીવોને વેદમાં આજ્ઞા કરેલી છે, તેવો તું પણ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હું આપ બેનું શું (કાર્ય) કરું ?' એમ કહેલ છે. આપ બેના માટે (વેદમાં કહેલ છે તેથી) વધારામાં હું શું 'કરું' ? તેમ (દાસો વિશેષ આજ્ઞા ઉઠાવતા) ન હોય, તો ખાસ દાસભાવ પ્રાપ્ત કરવાથી કયો પુરુષાર્થ થાય ?

'જેમની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થએલી છે તેવા અમે બે છીએ, અમારા બે માટે કાંઈ કરવાપણું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. આ આજ્ઞા આપના ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે કરવાની નથી, પરંતુ વરદાનની પેઠે મારા ઉપર ઉપકાર કરવા કરવાની છે. આ એટલે આપ સેવક તરીકે સ્વીકાર કરીને આજ્ઞા કરો તે, વરદાન કરતાં પણ મોટો અનુગ્રહ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે, કારણ કે **વરદાન હદવાળું હોય છે અને દાસપણું હદવગરનું છે, કેમકે તેનું (દાસનું) સર્વ કાર્ય સ્વામીએ જ કરવાનું રહે છે.** 'भवद्भिः' 'આપ તરફથી' શબ્દમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે તે 'સેવકો સહિત (આપ)' એવા અભિપ્રાયથી કરેલો છે. 'આ (પુરુષ)' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનની આજ્ઞા તેની નજર સામે પ્રકટ થઈ છે. તેથી જ ભવિષ્યમાં

આજ્ઞા (સ્પષ્ટ) કરેલી નહિ હોવા છતાં, તે (ભગવાનને) માલા આપશે. એમ અહીં (ભગવાનમાં) અલૌકિક દ્રષ્ટૃત્વ (જોનારપણું, દૃષ્ટિ)* છે તેમ ભગવાનના શરણમાં પોતાનું જ સામર્થ્ય છે એમ આથી જણાવેલું છે. ભગવાનના ધર્મ (ગુણ)થી જ આજ્ઞા જણાવેલી હોવાથી, વાક્ય(વચન)ની જરૂર નહિ હોવાથી, (તે એએ) કાંઈપણ કહ્યું નહિ. ૪૮.

(સુદામાએ) પોતાની મેળે જ (ભગવાનની આજ્ઞા) જાણીને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतिमानसः ॥
शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्मालां विरचितां ददौ ॥४९॥

હે રાજેન્દ્ર! એ પ્રમાણે જાણીને મનમાં પ્રીતિવાળા થઈ સુદામાએ પંકાએલાં સુગંધિવાળાં પુષ્પોની બનાવેલી માલા (ભગવાનને) આપી. ૪૯.

'હે રાજેન્દ્ર!' સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે કેટલાક સેવકો (સ્વામીએ) ઇચ્છેલો અર્થ પણ જાણી લે છે, તેથી આમાં (સુદામાએ જાણી લીધું તેમાં) આશ્ચર્ય નથી. તેવા સેવકો સાર્વભૌમ(રાજા)ને જ હોય છે એમ '(राजेन्द्रमांના) ઇંદ્ર' પદથી કહેલું છે. (ભગવાનના) અભિપ્રાયનો નિશ્ચય થતાં, '(ભગવાનની) આજ્ઞા મળી' એમ (વિચારી), તે મનમાં પ્રીતિવાળો થયો. પછી शस्तैः શાસ્ત્રોથી પંકાએલાં અને સ્વરૂપથી સુગંધિવાળાં મોગરા વિગેરેનાં પુષ્પોથી બનાવેલી એક જ માલા તેણે (ભગવાનને) આપી. અથવા 'मालाः विरचिताः' એવો (બહુવચનના પ્રયોગવાળો) પાઠ લેવો. એકવચન(નો પાઠ) લેવામાં આવે ત્યારે તો ભગવાનને માલા આપવામાં આવતાં, બલભદ્રમાં પણ ભગવાનનો આવેશ હોવાથી, પ્રતિબિંબની પેઠે તેમનામાં (બલભદ્રમાં) પણ (તે માલા) દેખાઈ. બીજી પણ માલાઓ (ગોપોને) આપી એમ જાણવું. ૪૯.

પછી ભગવાને (સુદામાને) વરદાન આપ્યું એમ કહેવા ઇચ્છતા (શુકજી), તે(માલા)થી ભગવાન ઘણા શોભી ઉઠ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तामिः स्वलंकृतौ प्रीतौ रामकृष्णौ सहानुगौ ॥
प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ॥५०॥

તે(માલાઓ)થી સારી રીતે શોભેલા સેવકો સહિત પ્રસન્ન

* આજ્ઞા સુદામાએ જાણી છે એમ ભગવાન અલૌકિક દ્રષ્ટા હોવાથી જાણે છે. સુદામા ભગવાનને શરણ ગયો એટલે શરણના સામર્થ્યથી જ તેણે, પોતાને માલા આપવાની ભગવાનની આજ્ઞા જાણી, એવો અર્થ જણાય છે.

થએલા, વર આપનાર બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણે પ્રણામ કરેલા અને શરણે આવેલાને વરો આપ્યા. ૫૦.

ઉત્તમ માલાઓથી સારી રીતે શોભેલા પછી પ્રસન્ન થયા. ફલરૂપ અને સાધનરૂપ સદાનંદ અને રમણ કરનાર સેવકો સહિત પ્રસન્ન થયા, અને વર આપનારા હોવાથી વિવાદ (ચર્ચા) કર્યો વિના પ્રણામ કરેલા એટલે નમ્ર વિનયવાળા કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે પણ ફલ આપવા યોગ્ય, પ્રપન્ન શરણે આવેલા એટલે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે પણ ફલ આપવા યોગ્ય(સુદામા)ને વરો આપ્યા. (તેઓએ) વર આપનારાઓનું ઈશ્વરપણું (પોતામાં) જણાવ્યું નહિ, પરંતુ માત્ર વર આપનારપણું જ જણાવ્યું; એટલે 'માગ, વર આપશું' એમ કહ્યું, એવો અર્થ છે; અથવા (માગ્યા વિના) પોતે જ વર આપી જ દીધા. ૫૦.

તેણે પણ જૂદા (વર) માગ્યા, તેથી તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोपि वव्रेचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि ।
तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम् ॥५१॥

તેણે પણ અખિલ(જગત)ના આત્મા તેમનામાં જ અચલ ભક્તિ, અને તેમના ભક્તો સાથે મૈત્રી, અને પ્રાણીઓ પ્રતિ ઉત્તમ દયા માગ્યાં. ૫૧.

ભગવાને વર આપેલો હોવા છતાં, કૃતાર્થ થએલો હોવા છતાં, તેણે અચલ ભક્તિ માગી. વિષયમાં (એમનામાં ભક્તિ માગી તેમાં) ભેદ ન થાય તે માટે 'तस्मिन्' 'તેમનામાં' એમ એકવચન યોજેલું છે. તે (તેણે માગેલી) ભક્તિ જ્ઞાનનું બીજું રૂપ છે એમ જણાવવા 'સર્વ'(જગત)ના આત્મામાં[1] શબ્દ યોજેલો છે. આથી (તેની) બધામાં (હરકોઈમાં) ભેદવાળી દૃષ્ટિ જતી રહી. છતાં પણ ભક્તિનું ઉત્તમપણું જણાવવા, અને (તેનું) સર્વોત્તમપણું કાયમ રહે-તે માટે ભેદ સહન થઈ શકે તે માટે (ઉત્તરાર્ધથી) બીજા બે વરો માગે છે. (૧) તેમના ભક્તો સાથે મૈત્રી. 'च' 'અને' શબ્દથી ભગવદીય સિવાયના પ્રતિ ઉદાસીનતા (માગેલી છે.)૨) અને ગરીબડાં સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ ઉત્તમ એટલે અલૌકિક દયા, જેનાથી તેઓ કૃતાર્થ જ થાય તેવી (માગેલી છે). 'च' 'અને' શબ્દથી પાને જેઓનો (દયાથી) ઉદ્ધાર કરેલો હોય તેઓમાં વિનય વિગેરે માગેલાં છે. ૫૧.

(તેણે) માગેલું ભગવાને આપ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

૧. અક્ષર જ સર્વ જગતના આત્મારૂપ છે, તેથી અક્ષરમાં ફલની ભક્તિ (માગી). એવો અર્થ છે. મુખ્ય ભક્તિ તો सर्वात्मनि એટલે સર્વમાં આત્મા એટલે આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તેમનું તેવા પુરુષોત્તમમાં થાય છે, એવો અર્થ છે. (તે).

इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ।

बलमायुर्यशः कान्तिं निर्जगाम सहाग्रजः ॥५२॥

તેને એ પ્રમાણે વર, વંશમાં વૃદ્ધિ પામે તેવી લક્ષ્મી, બલ, આયુષ્ય, કીર્તિ અને સૌંદર્ય આપીને, મોટાભાઈ સહિત બહાર પધાર્યા. ૫૨.

એવી રીતે માગેલો વર તેને આપીને, પાછું પોતે વંશ, તેની વૃદ્ધિ, અને તે સર્વને श्रियम् સતત (કાયમ રહેનારી) લક્ષ્મી[1] આપ્યાં. આ (દેહની) બહારના (પદાર્થો) છે. અંદરના પણ આપ્યા એમ 'बलं દેહની શક્તિ, આયુષ્ય, यशः કીર્તિ, અને कान्तिम् સૌંદર્ય' શબ્દોથી કહેલું છે. એ પ્રમાણે (વરો) આપીને. પછી ભક્તના ઘરમાંથી (ભગવાન) બહાર પધાર્યા. અહીં (વરો) આપવામાં કર્તા (આપનાર) ભગવાન જ છે, અને બલભદ્ર તેમની સાથે જ રહેલા એમ (જાણવું). અથવા બહાર પધારતી વખતે ભગવાન મુખ્યપણાથી બહાર પધાર્યા એમ 'મોટાભાઈ સહિત' એટલે બલભદ્ર સહિત શબ્દથી કહેલું છે. (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રે) આ (કંસને મારી ભક્તોનું દુઃખ હરવા) માટે જ અવતાર લીધેલો હોવાથી, બહાર પધારવું જરુરી હતું એમ સૂચવેલું છે. ૫૨.

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમ સ્કંધના વિવરણમાં આડત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

આડત્રીસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. 'अन्वये વંશમાં वर्धते વૃદ્ધિ પામે એવા સ્વભાવવાળી' એવો 'अन्वयवर्धिनीम्' શબ્દનો અર્થ છે. વંશ. વંશની વૃદ્ધિ, લક્ષ્મી અને તે કાયમ રહે, તેવો વર આપ્યો એવો આ શબ્દનો ભાવ છે. (ટિ.)

અધ્યાય ઓગણચાળીસમો.

॥ अथैकोनचत्वारिंशो ऽध्यायः ॥

एकोनचत्वारिंशे तु हरेरद्भुतकर्मणः ॥
स्वासक्त्यर्थं राजसानां वीर्यं तस्य निरूप्यते ॥का० १॥

ઓગણચાળીસમા (અધ્યાય)માં તો[1] રાજસોની પોતામાં આસક્તિ થાય તે માટે તે અદ્ભુત કર્મવાળા હરિના વીર્યનું[2] નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

अलौकिकं लौकिकं हि प्रसन्नः कुरुते फलम् ॥
नान्यस्तत्र फलं दातुं शक्नोतीति धनुःकथा ॥का० २॥

પ્રસન્ન થએલા (ભગવાન) અલૌકિક[3] અને લૌકિક[4] ફલ કરે છે (આપે છે). બીજો[5] (કોઈ) ત્યાં[6] ફલ આપવા શક્તિમાન નથી એમ જણાવવા ધનુષ્યની કથા (કહેલી છે). કા. ૨.

लौकिकालौकिकत्वेन सामर्थ्यं लक्षणं पुनः ॥
निरूप्यते स्वदोषस्य निवृत्त्यै स तथापि हि ॥का० ३॥

न निवर्तेत इत्युक्त्वा मल्लरङ्गकथापरा ॥
एतावताक्लिष्टकर्मा हरिरत्र निरूपितः ॥का० ४॥

લૌકિક અને અલૌકિકપણાથી સામર્થ્ય અને વળી લક્ષણ[7] પોતાનો (કંસનો) દોષ તે દૂર કરે તે માટે જણાવ્યું, છતાં પણ તે[8]

---

૧. આ અધ્યાયનો અર્થ નિબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધર્મી(ભગવાન)નું નિરૂપણ જ છે, છતાં ધર્મીના અંગ તરીકે તેમના વીર્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એમ જણાવવા 'તુ' 'તો' શબ્દ મેલેલો છે. (ટી)

૨. 'વીર્યનું' એટલે 'ધનુષ્યના ભંગનું.' (ટી)

૩. કુબ્જાને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવી એ અલૌકિક ફલ છે. (ટી)

૪. વાણીઆઓનો અને શહેરની સ્ત્રીઓનો ભાવ લૌકિક ફલ છે. આ બંને પ્રકારના ફલો પ્રસન્ન થએલા ભગવાન જ આપે છે. (ટી)

૫. 'બીજો' એટલે 'દેવ' (ટી)

૬. 'ત્યાં' એટલે 'ભગવાનની નગરી (મથુરામાં)' (ટી)

૭. 'લક્ષણ' એટલે 'મરણનાં લક્ષણ (ચિહ્ન).' (ટી).

૮. 'તે' એટલે 'કંસ.' (ટી).

(દોષ કરતાં) અટકતો નથી[૯] એમ કહી, બીજી મલ્લોના અખાડાની કથા (કહેશે). આટલાથી અહીં હરિ ક્લેશ વિના કર્મ કરનાર છે એમ જણાવેલ છે. કા. ૩-૪.

प्रमाणानां फलं ह्येतत् कार्यं चापि निरूपितम् ॥
कुब्जाप्यत्र धनूरूपा वायुना तु तथा कृता ॥का० ५॥

કારણ કે[૧૦] પ્રમાણોનું આ ફલ[૧૦] અને કાર્ય[૧૧] પણ જણાવેલ છે. કુબ્જા પણ[૧૨] અહીં ધનુષ્યના જેવા રૂપવાળી[૧૨] છે. વાયુએ (તેને) તેવી કરેલી[૧૨] છે. કા. ૫

आध्यात्मिको रुद्ररूपः शिष्टौ धनुषि संस्थितौ ॥
यत्पालकं तस्य खण्डौ साधनं नाशने मतम् ॥का० ६॥

આધ્યાત્મિક[૧૩] (કાલ) રુદ્રરૂપ[૧૪] છે. બાકીના બે[૧૫] ધનુષ્યમાં રહેલા છે. જે પાલન કરનાર (માનેલું) તેના બે કટકાઓ[૧૬] (કંસનો)

---

૯. ભગવાને પોતાની લૌકિક અને અલૌકિક ફલ આપવાની શક્તિ અને કંસનાં મરણનાં ચિહ્નો તેને જણાવ્યાં છતાં તે (ભગવાનનો વિરોધ કરતાં) અટક્યો નહિ, ત્યારે પછી ભગવાને તેને હણ્યો. તેથી તેમાં ભગવાનનો દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૦. ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય જાણવામાં આવે એ પ્રમાણોનું ફલ છે. તથા તે પ્રમાણ પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવે તે યોગ્ય છે એમ કહેવા 'हि' 'કારણ કે' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

૧૧. 'કાર્ય' એટલે 'પ્રમાણોનું કાર્ય', પોતાનું મરણ થશે એવું કંસનું જ્ઞાન'. તેથી જ કૌષીતકી ઉપનિષદમાં મરણનાં લક્ષણો કહેલાં છે. માણસ પોતાનું મરણ જાણે ત્યારે તેના (તે દૂર કરવાના) સાધન કરવામાં તત્પર થાય, એવા હેતુથી તે કહેલાં છે. પ્રમાણો મરણ જણાવીને એવા સાધનમાં પુરુષની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એવો ભાવ છે. (લે).

૧૨. કુબ્જી ખૂંધવાળી ઉપર ભગવાનની કૃપા થવાનું કારણ કહેલું છે. તે પોતે તો લક્ષ્મીનો અંશ હોવાથી ઘણી સુંદર હતી, છતાં પણ ધનુષ્યના રૂપ જેવું સ્વરૂપ છે જેનું તેવી તેને વાયુએ કરેલી. છતાં તે લક્ષ્મીનો અંશ હોવાથી વાયુએ જેટલો ભાગ કુબ્જો કરેલો તે સરખો કરવાનો હતો, એવો ભાવ છે. જેમ લક્ષ્મીના બીજા અંશો ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય છે, તેવી આ પણ છે, એમ 'अपि' 'પણ' શબ્દથી જણાવેલ છે. (લે)

૧૩. કંસનો ઉપાસ્ય દેવ પણ તેની વિરુદ્ધ થયો હતો એમ કહેવા તેનો ઉપાસ્ય દેવ કાલ ત્રણ પ્રકારનો હતો એમ કહે છે.

૧૪. 'રડાવે તે રુદ્ર', તેના જેવું રૂપ છે જેનું તેવો રુદ્રરૂપ એટલે આધ્યાત્મિક મરણ કાલ. (લે)

૧૫. 'બાકીના બે' એટલે 'આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક'. ધનુષ્ય આધિભૌતિક કાલરૂપ છે. અને બાકાર ધનુષ્ય ઉપર સ્થાપન કરેલ દેવ આધિદૈવિક કાલરૂપ છે. (લે)

૧૬. કંસે જેને પોતાનું રક્ષણ કરનાર માનેલ તે ધનુષ્યના બે કટકાઓ ભાંગ્યા

નાશ કરવામાં (ભગવાનનાં) સાધન મનાએલા છે. કા. ૧

कालोपि विपरीतोभूद् दुर्निमित्तैः पतिर्द्विषाम् ॥
बुद्धिर्हि न हिता तस्य प्रतिकूले ऽखिलं हरौ ॥का० ७॥

અસુરોનો પતિ કાલ પણ ખરાબ નિમિત્તોથી[17] વિપરીત થયો, કારણ કે તેની (કંસની) બુદ્ધિ હિત કરનારી નહતી.[18] (કંસ) હરિથી વિરૂદ્ધ આચરણ કરતાં (આ) સર્વ (થયું)[19] ૭.

ગયા અધ્યાયના અંતે (ભગવાન) સુદામાના ઘરમાંથી બહાર પધાર્યા એમ કહ્યું. તે સમયે વળી બીજાના ઘેર (ભગવાન) પધારે એમ સંભવતું હોવાથી, તેમ થયું નહતું એમ જણાવવા, પોતાની પહેલાંની લીલા પ્રમાણે જ ભગવાન ફરવા મંડયા એમ સૂત્ર આરંભથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

अथ व्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् ॥
विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥१॥

પછી રાજમાર્ગે પધારતાં જેણે અંગ ઉપર લગાડવાના લેપનું પાત્ર લીધેલું છે તેવી ખૂંધવાળી જુવાન સુંદર મુખવાળી સ્ત્રીને જતી જોઈને, રસનું દાન કરનાર માધવે ઘણું હસતાં નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું. ૧:

રાજમાર્ગથી જ પધારતાં (ભગવાને) સ્ત્રીને જોઈ, કારણ કે સ્ત્રીઓ ભગવાનની કૃપાપાત્ર હોવાથી તેમના સંબંધમાં ભગવાનને વધારે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી.* 'તેમનું પ્રિય કરવા દેવોની સ્ત્રીઓ જન્મો' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૧-૨૩) વાક્ય પ્રમાણે કાલ જ[20] તેઓને (સ્ત્રીઓને) અપવહીય બનાવે છે. તેવી કુબ્જા (ભગવાનને માર્ગની) મધ્યમાં ભેગી થઈ. તેને સરખી (ખૂંધ-વગરની) કરવી એ અલૌકિક (કાર્ય) હોવાથી, (ભગવાને પોતાનું) અલૌકિક સામર્થ્ય જણાવવા ચાર રસ્તા મળે ત્યાં જ તેમ કર્યું (તેને સરખી કરી). 'માધવં'

કારિકાના પૂર્વાર્ધમાં કહેલ ત્રણ પ્રકારના કાલ કંસનો નાશ કરવામાં ભગવાનનાં સાધન મનાએલા છે. (લે)

૧૭. 'ખરાબ નિમિત્ત' એટલે 'ખરાબ અપશુકન (ચિહ્નો)'. (લે)

૧૮. કંસની બુદ્ધિ કંસનું હિત કરનારી ન હતી. (લે)

૧૯. સર્વ વિપરીત થવાનું મુખ્ય કારણ અહીં કહેલું છે. હરિ પ્રતિ પ્રતિકૂલ (વિરૂદ્ધ) આચરણ કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ વિપરીત થાય છે. (લે)

* સુદામાની પેઠે ભગવાનને કુબ્જાના ઘેર પધારવું પડયું ન હતું તેથી આ પ્રમાણે કહેલ જણાય છે. (લે)

૨૦. 'કાલ' એટલે '(ભગવાનનો) અવતાર સમયનો કાલ.' (લે)

શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે ભગવાન) લક્ષ્મીના પતિ હોવાથી, (અને) તે (કુબ્જા) તે(લક્ષ્મી)નો અંશ બનેલી હોવાથી, (ભગવાને) તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. તેનું નામ પ્રસિદ્ધ (જણાએલું) નહતું તેથી (તેની) જાતિ વિગેરે જ કહેલાં છે. 'સ્રીને' એટલે ઉત્તમ ભોગ કરવા યોગ્ય(સ્રી)ને. ગૃહીતં લીધેલું છે अङ्गविलेपभाजनं અંગ ઉપર લગાડવાના લેપનું પાત્ર જેણે તેવી (તે હતી); કારણ કે પોતાના ઘરમાં અંગ ઉપર લગાડવાનો લેપ તૈયાર કરીને કંસને માટે લઈ જતી હતી ભગવાને (મથુરામાં) પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે(કંસ)માંથી રાજાના ધર્મો (ગુણો) જતા રહ્યા અને ભગવાનમાં જ આવ્યા. તેથી જ રાજાએ ભોગવવા યોગ્ય વસ્રો ચંદન અને માળા ભગવાને જ લઈ લીધાં. તે કુબ્જા એટલે પાછલો ભાગ જેનો બહાર નીકળેલો છે (જેને ખૂંધ છે) તેવી, જુવાન એટલે વયમાં પણ ઉત્તમ (સ્રીને ભગવાને જોઈ). 'સુંદર મુખવાળી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે દેખાવમાં પણ ઉત્તમ હતી, પરંતુ (ભોગ કરવા માટે) મુખ્ય (કાર્ય) ચત્તા સૂવાની તેનામાં (ખૂંધને લીધે) શક્તિ નહિ હોવાથી, (તે) ભોગ માટે યોગ્ય નહતી. તેથી જેને અર્ધ ફલ પ્રાપ્ત થએલું તેવી તેને માર્ગની વચ્ચે જોઈને (ભગવાને નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. (તે સમયે) તે જતી જ હતી, પરંતુ ભગવાનને જોઈને તે ઉભી રહી નહતી. (ભગવાન પોતાનો) ભોગ કરવાના નથી એવા નિશ્ચયને લીધે, ભક્તિ જ્ઞાન વિગેરેમાં તેનો અધિકાર નહિ હોવાથી, (અને ભગવાનનાં) દર્શન કરવાથી કામની પીડા થવા સંભવ હોવાથી તે જતી જ હોય તેવી થએલી (હતી). (ભગવાને) ઘણું હસતાં એટલે તેના ભાવાએ વિવેકને હરી લેતાં, તે જેમ (પોતાને) જૂએ તેમ તેની સાથે વાતચીત કરી. ભગવાન પોતે પણ (પોતાના) કૃપાપાત્રને બોલાવીને, તેની પોતાની અંદર પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એમ જણાવવા, (ભગવાને તેની સાથે) વાતચિત કરી. 'આ કોઈ વિચિત્ર ખૂંધવાળી જાય છે' એમ લોકરીત પ્રમાણે ઘણું હસ્યા (મશ્કરી કરી).

'ચાલી જતી(સ્રી)ને ભગવાને એમ કેમ બોલાવી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'રસનું દાન કરનાર' વિશેષણ યોજેલ છે. रसं એટલે પોતાનું (ભગવાનનું) સ્વરૂપ અથવા કામનો રસ प्रकर्षेण ઘણો જ ददाति આપે તેવા (ભગવાન છે). ૧

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાને તેને કરેલ) પ્રશ્ન કહે છેઃ—

का त्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं कस्यांगने वा कथयस्व साधु नः ।
देह्यावयोरङ्गविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते न चिराद्भविष्यति ॥२॥

હે ઉત્તમ સાથળોવાળી ! હે સુંદરી ! તું કોણ છે ? અને વળી આ અંગ ઉપર લગાડવાનો લેપ કોનો છે ? અમને સારી રીતે કહે. અમને બેને અંગ ઉપર લગાડવાનો ઉત્તમ લેપ આપ. પછી તરત જ તારું કલ્યાણ થશે. ૨.

'હે ઉત્તમ સાથળોવાળી !' સંબોધન તે ભોગ કરવા યોગ્ય હતી એમ સૂચવે છે. उरु અને વળી, આ લેપ કોનો છે ? અથવા તું કોની (સ્ત્રી) છે ? 'હે સુંદરી' એવું કરીને પ્રીતિથી (કરેલું) સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે તારા ઉપર ઘણી પ્રીતિ હોવાથી તને ભોગ કરવા યોગ્ય બનાવીશ. અમને (લેપ અથવા તું) કોના સંબંધવાળાં છો તે જાણવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી, એવી બેદરકારી જણાવવા 'વા' શબ્દ યોજેલો છે. જેમ સરળ રીતે થાય (કહેવાય) તેમ નઃ અમને કહે. વળી આ લેપ ઉત્તમ જણાય છે તેથી અમને બેને આપ. (આમ કહેવામાં) ભગવાનનો અભિપ્રાય એવો હતો કે અંગે લગાડવાનો લેપ (તું) આપીશ એટલે હું (તને) અંગ જ આપીશ. 'પછી તરત જ તારું કલ્યાણ થશે' એ છેલ્લા ચરણથી તે (અભિપ્રાય) જ કહેલ છે. જો કે દેશ વિગેરે પ્રશંસાપાત્ર નહિ હોવાથી (લેપના) દાનનું ફલ (તેને) તરત નહિ મળે, છતાં પણ (તું અમને) લેપ આપીશ ત્યારે (મારાં) દર્શનનું ફલ પણ તને તરત જ મળશે, એવા આશયથી એમ કહેલું છે. ૨.

તે (કુબ્જા) તો અંતઃપુરની દાસી સૈરન્ધ્રી (બાવાસણ) (મંડલની) બહાર રહેતી હતી અને પતિ વિનાની હતી. તે પોતાનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

दास्यस्म्यहं सुन्दरवर्य सम्मता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ॥
मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति ॥३॥

હે સુંદર(પુરુષો)માં ઉત્તમ ! લેપ કરવામાં પસંદ કરાએલી ત્રિવક્રા નામની હું દાસી છું. મેં બનાવેલો (લેપ) ભોજપતિને ઘણો પ્રિય છે. તમારા વિના બીજો કોણ તે માટે યોગ્ય છે ? ૩.

સ્વભાવથી જાતિથી જ (હું) દાસી છું. 'હે સુંદર(પુરુષો)માં ઉત્તમ !' સંબોધનથી એમ (જણાવ્યું છે કે) જો આપ (ભગવાન) કૃપા કરશો તો હું આપની જ થઈશ. રાજાની દાસીઓ પણ છૂપી વેશ્યાઓ જેવી જ હોય છે. હું દાસી છું, પરંતુ લેપ બનાવવાના કામમાં એટલે ચતુઃસમ* બનાવવાના કામમાં બધાઓથી જ હું પસંદ કરાએલી છું. આ વિષયમાં લેપનો ભોગ કરનાર રાજા પુરાવારૂપ હોવાથી, 'મેં બનાવેલો (લેપ ભોજપતિને ઘણો પ્રિય છે)' શબ્દોથી તેની (રાજાની) સંમતિ જણાવે છે. मद्भावितं ભાગ પ્રમાણે બનાવેલો અંગ ઉપર લગાડવાનો લેપ ભોજપતિ એટલે કંસને ઘણો પ્રિય છે. તેથી તો આપ બે વિના બીજો કોણ તે માટે યોગ્ય છે ? ભોજપતિને (તો) તે પ્રિય જ છે, પરંતુ ભોજપતિ તેને માટે યોગ્ય નથી. ૩.

* 'ચતુઃસમ' એટલે કેસર, કસ્તુરી, સુખડ અને [illegible] ... [illegible] અંગરાગ લેપ બનાવવામાં આવે છે.

જો કે તે (લેપ) રાજાનો હતો તેથી રાજા તેને માટે યોગ્ય હો કે ન હો તોપણ રાજા જીવતો હોય ત્યાંસુધી બીજાને આપવો યોગ્ય નહતો, ત્યાં પણ કામને લીધે ભગવાનને વશ થઈ તેણે (તે લેપ ભગવાનને) આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः ॥
धर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् ॥४॥

રૂપની કોમલતા, માધુર્યવાળાં હાસ્ય, સંભાષણ અને દૃષ્ટિથી જીતાએલા આત્માવાળી થઈ તેણે બંનેને ઘાટો લેપ આપ્યો (લગાડ્યો). ૪.

રૂપ એટલે ભગવાનનું નીલ (કાળાં) વાદળાં જેવું શ્યામ રૂપ(રંગ). તેની पेशल કોમલતા, એટલે સ્ત્રીઓએ ભોગ કરવાની યોગ્યતા. 'માધુર્ય' (એ) તેજ કોમલતાનો અધિક ગુણ છે; અથવા માધુર્યવાળું હાસ્ય, અને હાસ્યપૂર્વક સંભાષણ, અને દૃષ્ટિઓ. રૂપ, હાસ્ય, સંભાષણ અને દૃષ્ટિ એવાં આ (અનુક્રમે) દેહ, ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને આત્માને વશ કરવાનાં સાધનો છે. તેથી તેમનાથી 'જીતાએલા આત્માવાળી' એટલે જેના દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરેએ (પોતાનું) સ્વરૂપ ગુમાવેલું છે તેવી થઈ, (પાત્રની) અંદર રહેલો सान्द्र ઘાટો લેપ તેણે તે બંને આપ્યો (લગાડ્યો). બંને(શ્રીકૃષ્ણ અને કુબ્જા)માં મનની પ્રસન્નતા હોવાથી, ભગવાને પણ તેવી જ માગણી કરેલી તેથી (તે ઘાટો લેપ આપ્યો). ૪.

પછી ભગવાનનો ત્રણે પ્રકારનો * અલંકાર થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णेतरशोभिना ॥
सम्प्राप्तपरभागेन शुशुभातेनुरञ्जितौ ॥५॥

પછી પ્રસન્ન થએલા તે બે પોતાના વર્ણથી જુદા રંગને લીધે શોભતા, (દેહનાં) ઉપરના ભાગમાં લગાડેલા લેપથી શોભ્યા. ૫.

'પોતાના વર્ણથી' એટલે (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણના) શ્વેત અને શ્યામ વર્ણથી જુદો જે પીળો વર્ણ (લેપનો રંગ) તેનાથી शोभिना શોભાવાળા લેપથી તે બંને શોભ્યા. 'ઉપરના ભાગમાં લગાડેલા' વિશેષણથી (ભગવાનનાં) સ્વરૂપની શોભા કરનારો (તે લેપ) ન હતો (એમ જણાવેલ છે). सम्यक् સારી રીતે प्राप्त કરાએલો છે पर: નાભિથી ઉપરનો ભાગ જે લેપથી, એટલે નાભિથી ઉપર કંઠ સુધી બધાએ સ્થલે (અંગો ઉપર) લેપ લગાડેલો હતો. સારી રીતે લગાડેલો

* 'ત્રણે પ્રકારનો' એટલે વર્ણોના, ભાગોના અને લેપોના એવો અર્થ [illegible] છે. 'સારી રીતે લગાડેલો' લેપ કેમ કહેવાય તે જણાવવાનાં આ અર્થ કહેલો છે.

એટલે જેમ (લગાડવાથી) વસ્ત્રો તથા માલા વિગેરેની શોભાનો નાશ ન થાય તે પ્રમાણે લગાડેલા.

'વસ્ત્રો વિગેરે ઘસાવાથી અથવા પોતાની મેળે તે (લેપ) ખરી પડવાથી. (તેનાથી થએલી) શોભા સ્થિર કેમ રહે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રસન્ન થએલા' વિશેષણ યોજેલ છે. જેમ મજીઠ વિગેરેથી વસ્ત્ર રાગ(રતાશ)વાળું થાય તેમ તે(લેપ)થી રાગ(સ્નેહ)વાળા થયા, અથવા પ્રસન્ન થયા. ૫.

કુબ્જાએ ભગવાનનું) વાક્ય કર્યું (આજ્ઞા માની લેપ લગાડયો) તેથી, ત્યાર પછી ભાવિ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં કાંઈક ફલ તે જ સમયે કરવાનો (આપવાનો) ભગવાને પ્રારંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननाम् ॥
ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् ॥६॥

પ્રસન્ન થએલા ભગવાને (પોતાનુ) દર્શન થતાં (પ્રાપ્ત થતું) ફલ જણાવતાં, ખાંધવાળી ત્રણ વાંક(વાંકાં અંગ)વાળી સુંદર મુખવાળીને એક સરખી કરવાનું મન કર્યું. ૬

(ભગવાનની) અતિશય શોભારૂપ તેનું (કુબ્જાનું) કર્મ જાણીને ભગવાન પ્રસન્ન થયા; અને (પોતે) 'ભગવાન' (હોવાથી) સર્વ ફલનું દાન કરવા શક્તિવાળા છે, છતાં આરંભમાં દોષ દૂર કરવો જોઈએ, તેથી દોષ જ દૂર કર્યો એમ જણાવવા 'ખાંધવાળી (ત્રણ વાંકવાળીને એક સરખી કરવાનું મન કર્યું)' એમ કહે છે. માત્ર ખાંધવાળી હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ ડોક, પગો અને (શરીરનો) મધ્યભાગ એવા ત્રણે વાંક(વાંકા અંગ)વાળી હતી. મુખ વાંકું હશે એવી શંકા કરી, તે તેવું (વાંકુ) ન હતું એમ 'સુંદર મુખ છે જેનું' વિશેષણથી કહે છે. (ભગવાને તેને) 'એકસરખી' (કરવાનું) એટલે (તેની) 'ખાંધ અને (અંગોનાં) વાંકાંપણાને કાઢી નાંખીશ' એવું મન કર્યું. બ્રહ્માએ (રચેલી) સૃષ્ટિમાં તે તેવી (ખાંધવાળી અને વાંકાં અંગોવાળી) જ હતી, તેથી મૂલ(સ્વરૂપ)ની (તે એકસરખી હોય તેવી) ઇચ્છા નહિ હોવાથી, નવિન (પ્રકારનું) મન કરવું જોઈએ. (આથી) એમ જણાવે છે કે **રાજસ (ભક્તો) બહુ કઠિન હોવાથી, તેઓને માટે ભગવાન નવિન પણ કરે છે.**

'આ (કુબ્જા એક સરખી થાય તે) અંગોને લગાડવાનો લેપ ભગવાનને આપવાનું ફલ છે. તેમ હોવાથી (તે) શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે' એવી શંકા થાય. તેથી 'દર્શન થતાં (પ્રાપ્ત થતું) ફલ જણાવતાં' શબ્દો યોજેલ છે. આ ફલ દર્શનનું પણ નથી, પરંતુ દર્શનના પણ એક વિભાગનું છે એમ 'દર્શને' શબ્દમાંની સાતમી વિભક્તિથી જણાવેલું છે. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં (તેને) એકસરખી કરવાનો પ્રકાર કહે છે:—

पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना ॥
प्रगृह्य चुबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥७॥

બે ચરણોથી બે પગના આગલા ભાગ દબાવીને, જેની બે આંગળીઓ લાંબી કરેલી છે તેવા હસ્તથી (તેને) હડપચીથી પકડી, અચ્યુતે (તેના) શરીરને ઉંચું કર્યું. ૭

(અચ્યુતે) તેના બે પગના આગલા ભાગો પોતાના બે ચરણોથી દબાવીને, (તેની) પીઠ ઉપર (એક) હસ્ત રાખી, 'જેની બે આંગળીઓ લાંબી કરેલી છે તેવા હસ્તથી' એટલે (બીજા) હસ્તની ટચલી અને તેની પાસેની આંગળીઓ વાળી દઈ, વચલી અને અંગુઠા પાસેની એ બે આંગળીઓ લાંબી કરી (તે હસ્તથી તેને) હડપચી નીચેથી પકડી, अध्यात्मं તેના શરીરને उदनीनमत ઉંચું કર્યું.

'સ્ત્રીનો સ્પર્શ થતાં બીજા (કામના) ભાવની અવશ્ય ઉત્પત્તિ થાય, તેથી ક્ષોભ પામ્યા વિના ભગવાને એમ કેવી રીતે કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અચ્યુત' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન) અચ્યુત હોવાથી જ તેમણે તેને પણ (કોઈ) અવયવ વિનાની ન કરી, પરંતુ (પોતે) ઇચ્છેલા પ્રકારથી જ તેને સીધી (એક સરખી) કરી. ભગવાન બીજા પ્રકારથી પણ (તેને) એક સરખી કરે, ત્યાં પણ તે જતી (ચાલતી) જ રહેલી, તેથી તેને કામ અને મોક્ષ (બે) જ આપવા માટે (તેમણે પોતાની) બે જ આંગળીઓ લાંબી કરી. અંગુઠો તો સર્વ(આંગળીઓ)ને સમાન હોવાથી, (તેનો) ઉપયોગ કર્યો નહતો. એ પ્રમાણે રમતની પેઠે, (તે) વસ્ત્રની પૂતળી હોય એમ તેમણે તેને એકસરખી કરી. ૭.

ભગવાનનો સ્પર્શ રહે ત્યાંસુધી જ તેવી (એકસરખી) રહે, એટલે (પહેલાંની) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર સંસ્કાર(ગુણ)ને લીધે તે પહેલાં જેવી જ ન થાય (થઈ) એમ (જણાવવા), ભગવાને મૂકી દીધેલી તે(કુબ્જા)નું પણ વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:—

सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ॥
मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ॥८॥

તે સમયે મુકુંદના સ્પર્શથી તરત જ તે સીધા સરખા અંગવાળી, મોટા નિતંબ અને સ્તનવાળી ઉત્તમ સ્ત્રી થઈ. ૮.

ત્રણ વાંક(વાંકાં અંગ)વાળી પણ તે, તે જ સમયે સીધું અને સરખું અંગ છે જેનું તેવી થઈ.

'આગના ભાગમાં જે ઘણા અવયવો રહેલા તે જ તેના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે તો તે મોટાં ઉદરવાળી ન થઈ. અને જો તે (અવયવો) જતા રહે તો

(તેના શરીરના) એક ભાગનો નાશ થવાથી અચ્યુતનો સ્પર્શ શોભાવાળો (ગુણકારી) ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટા નિતંબ અને સ્તનવાળી' વિશેષણ યોજેલું છે. તે ભાગો (ખાંધના અવયવો) બે નિતંબો અને બે સ્તનોમાં પેશી ગયા. તેથી તેઓ ભોગ કરવામાં ઉપયોગી જ થયા. વળી 'મુકુંદ' એટલે મોક્ષ આપનાર બધાઓને જ (તેમની) પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ કરાવી પોતાનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે પ્રમાણે તેમણે તે(કુબ્જા)ની પણ પહેલાની અવસ્થા દૂર કરી, (તેને) લક્ષ્મીના જેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી. તે (અર્થ) 'મુકુંદના સ્પર્શથી તરત જ ઉત્તમ સ્ત્રી થઈ,' શબ્દોથી કહેલો છે. ૮.

પછી ભગવાને પોતાના માટે જ (તે કાર્ય) કર્યું એમ (વિચારી), તેણે ભગવાનને જ પકડ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततो रूपगुणौदार्यसम्पन्ना प्राह केशवम् ।
उत्तरीयान्तमाकृष्य स्मयन्ती जातहृच्छया ॥९॥

પછી રૂપ ગુણ અને ઉદારતા પ્રાપ્ત કરેલી, હસતી અને જેને કામ ઉત્પન્ન થએલો છે તેવી તેણે ઉપલાં વસ્ત્રનો છેડો ખેંચી કેશવને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૯.

પછી તેને રૂપ પ્રાપ્ત થયું, અને કમલના જેવી ગંધ, વિગેરે ગુણો પ્રાપ્ત થયા. પૂર્ણ રસ (પ્રાપ્ત થયો), અને તેનું દાન કરવાની ઉદારતા પ્રાપ્ત થઈ. ઉદારતામાં બધા ગુણો રહેલા છે, તેથી અંદરના સત્ય વિગેરે સર્વ (ગુણો પ્રાપ્ત થએલા) કહેલા છે. એવી રીતે સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત કરેલી થઈ, તેણે 'કેશવ' એટલે બ્રહ્મા વિગેરેને પણ સુખ આપનાર(ભગવાન)ને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. તે દાસી એવી રીતે મદવાળી સ્ત્રી થઈ તેથી, અને તેને ભગવાનના અંગનો સ્પર્શ પણ થયો તેથી, નિર્ભય થઈ, (ભગવાન) કામના રસિલા હોય અથવા જાર હોય તેમ તેમના ઉપલા વસ્ત્રનો છેડો ખેંચીને, તે જ સમયે જેને પ્રેમ ઉત્પન્ન થએલો છે તેવી, પોતાનું હૃદય જાણે કે જણાવતી હોય તેવી, જાણે કે હસતી હોય તેવી તેણે (નીચે દશમા શ્લોકમાં) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું.

'ચાર રસ્તા ઉપર સભા (માણસોની મેદની) વચ્ચે તેણે એમ કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્પન્ન થએલો છે કામ જેને' તેવી (તે હતી) એમ કહેલું છે. ૯.

નીચેના શ્લોકમાં તે(કુબ્જા)નું વચન કહે છે:—

एहि वीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ।
त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥१०॥

હે વીર ! ચાલો, આપણે ઘેર જઈએ. હું અહીં તમને તજી શકતી નથી. હે ઉત્તમ પુરુષ ! તમે મથી નાખેલા ચિત્તવાળી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૦.

સ્ત્રીઓને (કામરસ વિના) બીજો કોઈ રસ ગમતો નથી, તેથી ગોપિઓ પેઠે આ (કુબ્જા) પણ કામને જ પુરુષાર્થ માને છે. (ભગવાન) તે (કામ) આપવા સમર્થ હોવાથી, 'હે વીર !' એવું (તેમનું) સંબોધન કરે છે. 'ઘેર' એટલે રમણ કરવા યોગ્ય સ્થાને. પોતાને અને ભગવાનને પોતે જ (પોતાના સરખા જ) હોય એમ માની, 'આપણે જઈએ' એમ કહે છે. બાવા(ગોપો વિગેરે)ને કામ છે એમ કહો, તો તમારે (શ્રીકૃષ્ણે) અવશ્ય આવવું એવા અભિપ્રાયથી 'હું તમને અહીં તજી શકતી નથી' એમ કહે છે. (ભોગ માટે) તૈયારી જ કરી (મને ભોગ કરવા યોગ્ય જ બનાવી) પરંતુ ભોગવી નહિ તેથી (મારું) કાર્ય સરેલું નહિ હોવાથી, (આપનો) ત્યાગ કરવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ તે (ત્યાગ કરવા) માટે વિચાર પણ હું કરી શકતી નથી.

'એવી રીતે આગ્રહ કરવાનું શું કારણ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, 'તેથી તમે મથી નાખેલા ચિત્તવાળી' વિશેષણ યોજેલું છે; કારણ કે આપે મારા ચિત્તને મથી નાખેલું છે, અને તે(ચિત્તના મથન)થી મારું (ભાન) જતું રહેલ છે. મથન કરીને માખણની પેઠે તેનું ફલ ભોગવવું જોઈએ, તેથી (આપ) ભોગ કરો તે માટે આગ્રહ (કરું છું), એવો અર્થ છે.

'ઈશ્વર પ્રતિ એવી રીતે ઉદ્ધતાઈ તેણે કેમ કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રસન્ન થાઓ' શબ્દ યોજેલ છે. હે સ્વામિ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ; કારણ કે આપ પ્રસન્ન હો ત્યારે જ સર્વ (ઇચ્છા સિદ્ધ) થાય છે.

'(હું પ્રસન્ન થઈશ) ત્યારે (તને) કામ વિનાની કરીશ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઉત્તમ પુરૂષ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. હે ઉત્તમ પુરૂષ ! (તમે મને કામ વિનાની નહિ કરો), કારણ કે પુરૂષ સ્ત્રીને કામ વિનાની કરતો નથી, પરંતુ કામથી પૂર્ણ જ કરે છે. ઉત્તમ પુરૂષ તો (તેને) ઘણી જ વધારે (કામથી પૂર્ણ કરે). ૧૦.

'એવી રીતે કામથી પીડાએલી (સ્ત્રી) આગ્રહ કરે ત્યારે તેની અવગણના કરવી એ અયોગ્ય હોવાથી, ભગવાને (ત્યારે) શું કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

> एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः ।
> मुखं वीक्ष्यानुगोपानां प्रहसंस्तामुवाच ह ॥११॥

બલભદ્ર જોતાં એવી રીતે સ્ત્રીથી પ્રાર્થના કરાએલા શ્રીકૃષ્ણે ગોપોના મુખને જોઈ, હસતાં તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૧.

એવી રીતે આગ્રહ(કરવા)ના પ્રકારથી સ્ત્રીથી પ્રાર્થના કરાએલા શ્રીકૃષ્ણ, જેમણે તેઓના (સ્ત્રીઓના) માટે જ અવતાર લીધેલો હતો (તેમને તેણે કહ્યું); છતાં પણ બલભદ્ર (આ સર્વ) જોતા હતા. (આ વિષયને) બાધ કરવા માટે અથવા સાધન (બલભદ્રની ગેરહાજરી) પ્રાપ્ત થાય તે માટે બલભદ્ર(ની હાજરી) જણાવેલ છે. પછી સેવકોનાં (ગોપોનાં) મુખને જોઈને, અને 'च' 'અને'* શબ્દ હોવાથી બલભદ્રનું પણ (મુખ જોઈને), એટલે બાલકો (ગોપો) આનંદ (કરવા)ની ઇચ્છાવાળા છે, બલભદ્રને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા છે અને આ (કુબ્જા) કામને વશ થએલી છે (એમ જોઈને), આમ હોવાથી સર્વની ઇચ્છાઓ પૂરી કરવી જોઈએ એમ (વિચારી), હસતાં એટલે તે(કુબ્જા)ને સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરતાં, (શ્રીકૃષ્ણે નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. (શ્લોકમાં) 'ह' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલ છે, કારણ કે સ્ત્રીઓથી પ્રાર્થના કરવામાં આવતાં (તેમની ઇચ્છા પૂરવામાં) શ્રીકૃષ્ણ વિલંબ કરતા નથી, અથવા પૂર્ણ આનંદવાળાએ (શ્રીકૃષ્ણે) 'હું આવીશ' એમ કેમ કહ્યું ?+ (એ આશ્ચર્યકારક છે) ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાને (તેને) કહેલ વાક્ય કહે છેઃ—

एष्यामि ते गृहं सुभ्रु पुंसामाधिविकर्षणम् ॥
साधितार्थोऽगृहाणां नः पान्थानां त्वं परायणम् ॥१२॥

હે સુંદર ભ્રમરોવાળી ! કાર્ય સિદ્ધ કરેલો હું પુરુષોના મનની પીડા ટાળનારા તારા ઘેર આવીશ. અમો ઘર વિનાના મુસાફરોનું તું મુખ્ય આશ્રયનું સ્થાન છો. ૧૨.

'હે સુંદર ભ્રમરોવાળી !' સંબોધન (કુબ્જાએ) જે અર્થની (કામની) પ્રાર્થના કરેલી તે જ અર્થ (તેની) રમુજ થાય, તે માટે સૂચવે છે. તે(કુબ્જા)નો આ રસ જે પ્રકારે ગુપ્ત રહે તે માટે (તેની) રમુજ કરતા હોય તેમ, (તેના ઘરનું) 'પુરુષોના મનની પીડા ટાળનારા' એવું વિશેષણ કહે છે. જે કોઈ પુરુષો

* શ્રી સુબોધિની પ્રમાણે અર્થ થાય તે માટે રા. વાડીલાલભાઈએ 'मुखं च वीक्ष्यानुगानां' એવું ત્રીજુ ચરણ લીધેલું છે; પરંતુ એવો પાઠ લેતાં ચરણનો પાંચમો અક્ષર હ્રસ્વ જોઈએ તેને બદલે દીર્ઘ થાય છે 'मुखं वीक्ष्य च गोपानाम्' પાઠ લઈએ તો એ દોષ રહેતો નથી અને 'गोपानाम्' શબ્દનો અર્થ 'अनुगानाम्' સુબોધિનીમાં કરેલો છે એમ લઈ શકાય. શ્લોકમાં સામાન્ય પાઠ જ રહેવા દીધો છે.

+ અહીં બે પ્રકારે આશ્ચર્ય જણાવેલું છે (૧) સ્ત્રીઓની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણ વિલંબ ન કરે, છતાં કુબ્જાને આવો વિલંબ થાય તેવો ઉત્તર તેમણે કેમ આપ્યો એ આશ્ચર્ય. (૨) શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ આનંદવાળા છે તેથી કુબ્જાને ઘેર જવાનું તેમને કાંઈ પ્રયોજન ન હતું, છતાં 'હું તારે ઘેર આવીશ' એમ તેમણે તેને કેમ કહ્યું એ આશ્ચર્ય. આ બેમાંના એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'ह' શબ્દ યોજેલ છે.

છે તેઓની મનની પીડા શુભ કારણવાળી હોય છે, અને તારું (કુબ્જાનું) ઘર જ તે(પીડા)નો ત્યાગ કરાવે છે, તેથી તે મનની પીડા ટાળનારું છે. છતાં પણ (મેં) આરંભેલું કાર્ય પૂરૂં કરીને તે (તારા ઘેર આવવાનું) કરવું જોઈએ, તેથી વિલંબ જરૂરી છે એમ 'કાર્ય સિદ્ધ કરેલો' શબ્દથી કહે છે. 'ફરીને હણીને (હું આવીશ)' એવો (તેનો) અર્થ છે.

'પછી આપ (મારા ઘેર) પધારશો, એની શી ખાતરી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અમો ઘર વિનાના મુસાફરોનું તું મુખ્ય આશ્રયનું સ્થાન છો.' શબ્દો યોજેલા છે. આ રમુજ માટે કહેલું છે. અમે અમારા સ્વાર્થ માટે જ આવશું, તેથી આ વિષયમાં સંદેહ ન કરવો. 'મુસાફરો' શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) ક્યાંક રહેવું જોઈએ, તેથી ઘર (રહેવાનાં ઠેકાણું) માટે પણ આવવું જોઈએ, (તોપછી) જો કોઈ (આવવાની) પ્રાર્થના કરે તો ત્યાં રહીએ તેમાં શું સંદેહ? એવો અર્થ છે. વળી 'તું જ મુખ્ય આશ્રયનું સ્થાન છો.' અમારું તો ખાસ કરીને (તું આશ્રયનું સ્થાન છો), કારણ કે પોતાને માટે જેને ઉત્પન્ન કરેલી (સુંદરી બનાવેલી) હોય તે મુખ્ય આશ્રયનું સ્થાન થાય જ. ૧૨.

એ પ્રમાણે કહીને ભગવાને ચાલુ વિષયમાં જ પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विसृज्य माध्व्या वाण्या तां व्रजन् मार्गे वणिग्जनैः ।
नानोपायनताम्बूलस्रग्गन्धैः साग्रजोऽर्चितः ॥१३॥

મધુરી વાણીથી તેને રજા આપી રસ્તે ચાલતાં, વાણીઆઓએ જાતજાતની ભેટો તાંબૂલ માલા અને સુગંધી પદાર્થોથી મોટાભાઈ સહિત ભગવાનની પૂજા કરી. ૧૩.

(કુબ્જાને રજા આપવામાં ભગવાનની) વાણી મધુરી હતી, પરંતુ (તે) વિલંબ કરાવનાર હોવાથી, તેનો અર્થ મધુર નહતો. જેણે ઉપકાર કરેલો તેથી તે હતી અને તે એક સ્ત્રી હતી એમ 'તેને' શબ્દથી (જણાવ્યું છે). આ (વાણીઆઓ) તો તે(કુબ્જા)થી વિપરીત પ્રકારના હતા, તેથી આમનો મનોરથ સિદ્ધ થાય તે માટે રસ્તે જ ચાલતાં એટલે રાજમાર્ગે પધારતાં ત્યાં રહેલા વાણીઆઓએ (ભગવાનની પૂજા કરી). તેઓ ખાલી હાથવાળા નહતા એમ જણાવવા જાતજાતની ભેટો, તાંબૂલ માલા અને સુગંધી પદાર્થો (એ) પૂજાનાં સાધનો કહેલાં છે). (એ સાધનોથી) બલભદ્ર સહિત ભગવાનની (તેઓએ) પૂજા કરી. ૧૩.

એવી રીતે સાધારણ પુરુષોનો ઉપયોગ જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં સાધારણ સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કહે છે:—

तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन् स्त्रियः ॥
विस्रस्तवासःकबरवलयालेख्यमूर्तयः ॥१४॥

જેઓનાં વસ્ત્રો, અંબોડા અને કંકણો સરી પડેલાં છે તેવી સ્ત્રીઓ તેમનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થએલા કામના ખળભળાટને લીધે દેહનું ભાન ભૂલી. ૧૪.

તે ભગવાનનાં દર્શનથી જે કામનો ખળભળાટ થયો, તેને લીધે आत्मानम् દેહનું ભાન ભૂલી, (એમ) પ્રપંચનું દઢ વિસ્મરણ કહેલું છે; કારણ કે ભગવાનનું દર્શન નવો કામ ઉત્પન્ન કરે છે. (દર્શન) પહેલાં પણ એક કામ કુદરતી હતો. આ બંને કામો ભેગા થઈ ખળભળાટ કરાવનારા થયા. (ભગવાનનાં) દર્શનથી થએલો કામ મુખ્ય રીતે (ઉત્પન્ન) થએલ હોવાથી, તેને જ ખળભળાટ કરાવનારો કહેલો છે. જ્યાં (સ્ત્રીઓને) દેહનું જ સ્મરણ (ભાન) રહ્યું નહિ, ત્યાં બીજા કોઈ (પદાર્થનું) સ્મરણ (ભાન) તો ક્યાંથી જ હોય, એમ (કહેવા દેહનું) અત્યંત વિસ્મરણ જણાવવા ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. (તે સ્ત્રીઓ) સર્વ આભરણોથી શણગારાઈ ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવેલી. તે પ્રસંગે ભગવાનનાં દર્શનથી (કામને લીધે) ખળભળાટ થતાં આભરણો પોતાની મેળે જ તૂટી પડ્યાં. (આભરણો અને વસ્ત્રો) બંનેનો ઉપયોગ નહિ હોવાથી, વસ્ત્રો, कबरः અંબોડા અને वलयाः કંકણ વિગેરે આભરણો विशेषेण ખાસ કરીને स्रस्तानि નીચે (સરી) પડ્યાં. વળી 'आलेख्य ચિત્રના જેવી मूर्तिः મૂર્તિ છે જેમની' એ વિશેષણથી તેઓની સર્વ ક્રિયા પણ અટકી ગઈ એમ કહેલું છે. 'પહેલાંનાં કરતાં'[1] પણ આ સ્ત્રીઓનું સર્વ ક્રિયારહિત હોવાપણું વધારામાં કહેલું છે. ૧૪.

એવી રીતે આધિભૌતિક રૂપવાળાનાં[1] પ્રપંચનું વિસ્મરણ વર્ણવી, આધિદૈવિક[2] (રૂપવાળા) પણ તેવી[3] પ્રેરણા ન કરે તે માટે (તેઓને) ભય

---

૧. 'પહેલાંનાં કરતાં' એટલે 'વાણીઆઓના કરતાં' (છે) 'પાછલા આડત્રીસમા અધ્યાયના શ્લોક ૨૪થી૨૯ સુધી સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરેલું છે ને સ્ત્રીઓના કરતાં' એવો 'પહેલાંનાં કરતાં' નો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

૧. વાણીઆઓએ દેહના ઉપયોગમાં આવતા તાંબૂલ વિગેરેથી પૂજા કરી તેથી તેઓ આધિભૌતિક રૂપવાળા હતા. સ્ત્રીઓને દેહનું ભાન રહ્યું નહિ તેથી તેઓ પણ તેવા સ્વરૂપવાળી હતી. દેહના પ્રધાનપણાને લીધે આધિભૌતિક રૂપ થાય છે. તેથી જ 'आत्मानम्' શબ્દનો અર્થ 'દેહ' કરેલો છે. (લે)

૨. 'આધિદૈવિક રૂપવાળા' એટલે જેમાં દેવતાનું આવાહન કરેલું તેવા ધનુષ્યને હાથમાં હથીઆર ધારણ કરી રક્ષણ કરનારાઓ, અને તે (આવાહન કરેલ) દેવતાઓ, એવો અર્થ છે. આનો આવતા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વિચાર કરવામાં આવશે. આ રક્ષકો અને દેવતાઓને પણ ભય અને પ્રપંચનું વિસ્મરણ એ બે ઉત્પન્ન કરવા ભગવાને ધનુષ્યના ભંગ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એવો વાક્યનો અન્વય છે. (લે)

૩. અહીં દેવતાઓને અને રક્ષકોને ભય અને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવવાનું

અથવા પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવતાં ભગવાને ધનુષ્યનો ભંગ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत: पौरान् पृच्छमानो धनुष: स्थानमच्युत: ॥
तस्मिन् प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतम् ॥ १५ ॥

પછી શહેરવાસીઓને ધનુષ્યનું સ્થાન પૂછતાં અચ્યુતે ત્યાં પ્રવેશ કરી ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવું અદ્‌ભુત ધનુષ્ય જોયું. ૧૫.

ત્યાં (ધનુર્યાગ) જોવા આવેલા ગામડીઆઓ પણ હતા. તેઓને ભગવાન પૂછતા ન હતા, (એમ જણાવવા) 'શહેરવાસીઓ' શબ્દ (યોજેલ છે). (શહેરવાસીઓ) સારી રીતે જાણતા હોય તેથી 'ધનુષ્યની પૂજા ક્યાં થાય છે' એમ (ભગવાન) તેમને પૂછતા હતા.

'ધનુષ્યની પૂજા જ્યાં થતી હતી તે ભયનું સ્થાન હોવાથી ભગવાન ત્યાં કેમ પધાર્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અચ્યુત' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓ (શહેરવાસીઓ)એ (ભગવાનને) ઉત્તર આપ્યો એમ અર્થથી સમજાતું હોવાથી કહેલું નથી.

અથવા સર્વ (કાર્ય) ગુપ્ત રીતે (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ જણાય નહિ તેવી રીતે) કરવું જોઈએ, તેથી લોકોનો ભ્રમ કાયમ રહે તે માટે (ભગવાને) પ્રશ્ન કરેલો. એ પ્રમાણે પૂછતાં જ તે ધનુષ્યની પૂજાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરી, (ભગવાને) ધનુષ્ય જોયું. 'જ્યાંસુધી આ ધનુષ્ય રહેશે ત્યાંસુધી તારો (કંસનો) પરાજય થશે નહિ' એમ (કંસને જણાવી), આ ધનુષ્ય ધર્ણુ કરી (કંસ) જેની ઉપાસના કરતો હતો તે દેવતાએ (ત્યાં) રાખેલું. તેમ ન હોત તો ભગવાન તે(ધનુષ્ય)નો ભંગ ન કરત; અને તે (કંસ) પણ મરણના ભય સમયે તેની પૂજા ન કરત. જેમ ઇંદ્રનું ધનુષ્ય વિચિત્ર અને મોટું હોય છે, તેવું જ આ પણ હતું, તેના (ઇંદ્રના ધનુષ્યના) કરતાં પણ અદ્‌ભુત હતું; કારણકે તે (ઇંદ્રનું ધનુષ્ય) એક પ્રકારનું જ હોય છે, અને આ અનેક પ્રકારનું હતું. ૧૫.

पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्धिमत् ॥
वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥१६॥

પ્રયોજન જણાવેલું છે. તેઓ ભય પામેલા અને પ્રપંચ વિસરેલા હોય તો કંસને તે જ સમયે આવી ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા ન કરે. જો તે જ સમયે કંસ આવી યુદ્ધ કરે તો તેને ભગવાન તે જ સમયે હણે, એટલે કુવલયાપીડ તથા મલ્લો વિગેરેના વધની લીલા થાય નહિ, એવો ભાવ છે. (સં.

માણસોએ (ધનુષ્ય પકડતાં) વારેલા શ્રીકૃષ્ણે ઘણા પુરુષોથી રક્ષાએલાં, પૂજા કરાએલાં, ઘણી અલૌકિક શક્તિવાળાં ધનુષ્યને બલપૂર્વક પકડ્યું. ૧૬.

તે (ધનુષ્ય) તેના (કંસના) પ્રાણરૂપ હતું, તેથી ઘણા પુરુષોથી રક્ષાએલું હતું. તેનું રક્ષણ કરનારા હાથમાં હથીઆરવાળા (સૈનિકો), અને દૈત્યનું હિત ઇચ્છનાર દેવતાઓ હતા. તે (અર્થ) 'ઘણા (પુરુષોથી રક્ષાએલા)' વિશેષણથી કહેલો છે. વળી તે વસ્ત્ર વિગેરેથી 'પૂજા કરાએલું' હતું. આ(વિશેષણ)થી દેવતાની સન્નિધિ (નજીકમાં હાજરી) કહેલી છે. 'ઘણી અલૌકિક શક્તિવાળાં' વિશેષણથી (તેનો) પ્રભાવ પણ કહેલો છે. પછી (ધનુષ્યને) જોવા પધારેલા ભગવાને અદૃશ્ય રહી (ધનુષ્ય રાખેલ તે સ્થાનની) અંદર પ્રવેશ કરી, તે ધનુષ્યને પકડ્યું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. '(ધનુષ્ય) પકડવામાં બધાએ માણસોએ વારેલા શ્રીકૃષ્ણ, જેમણે તે માટે (કંસના વધ માટે) જ અવતાર લીધેલો હતો, તેમણે પ્રસહ્ય બલપૂર્વક તે(માણસો)ને દૂર કાઢી, પૂજાના સ્થાન ઉપર બે ચરણોથી આક્રમણ કરી પ્રસહ્ય ધનુષ્યને પકડ્યું. ૧૬.

નીચેના શ્લોકમાં (ધનુષ્યને) પકડવાનો પ્રકાર કહેતાં, '(તેના) ભંગનું' વર્ણન કરે છે:—

करेण वामेन सलीलमुद्धृतं सज्जं च कृत्वा निमिषेण पश्यताम् ॥
नृणां विकृष्य प्रबभञ्ज मध्यतो यथेक्षुदण्डं मदकर्युरुक्रमः ॥१७॥

ડાબા હસ્તથી સ્હેલાઇથી ઉંચું કરી, માણસો દેખતાં આંખના પલકારામાં (તેને) સજ્જ કરી, ખેંચી, જેમ મદવાળો હાથી શેરડીના દંડ(સાંઠા)ને ભાંગી નાખે તેમ મોટાં પગલાં ભરનારે (ભગવાને) મધ્યમાંથી (તેને) સારી રીતે ભાંગી નાંખ્યું. ૧૭

ધનુષ્ય (ચડાવતી વખતે) ડાબા હાથમાં જ રાખવામાં આવે છે. જમણા હસ્તથી પણ (શ્લોક ૧૬માં કહેલ તેમ) પકડીને, (તેના પ્રતિ) તિરસ્કાર દર્શાવવા અને તે દૈત્યના અંશવાળું હોવાથી, ડાબા હસ્તથી જ તે પકડ્યું. તેઓ (રક્ષણ કરનારાઓ) યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ ન કરે તે માટે મોટાં(ધનુષ્ય)ને પણ સ્હેલાઇથી લીધું (ઊંચું કર્યું). એવું જોતાં છતાં પણ જો કોઈ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ (તેને હણવામાં) ભગવાનને કાંઈ દોષ લાગશે નહિ એમ જણાવવા, સ્હેલાઇથી ઊંચું કર્યું અને સજ્જ કર્યું. (એમ) આંખના પલકારામાં એટલે માત્ર આંખના પલકારા જેટલા સમયમાં (કર્યું). પ્રત્યંચા (ધનુષ્ય ઉપર ચડાવવાની દોરી ત્યાં) હતી જ. (ધનુષ્ય દોરી ચડાવતાં) ભાંગવાનો ભય ન રહે તે માટે તેને ઉપરના ભાગથી નમાવ્યું. થોડા સમયમાં પણ તેમ થઈ શકે છે.

અથવા अनिमेषेण આંખના પલકારા કર્યા વિના (માણસો) દેખતાં (ભગવાને તે પ્રમાણે ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું). પછી મધ્ય(ભાગ)માંથી પકડી, ખેંચીને જેમ સાંધી ન શકાય તેમ મધ્યભાગમાંથી જ ભાંગી નાખ્યું. મજબુતાઈને મૂઠીમાં પકડી, ખૂબ ખેંચીને પછી મઠીની અંદરનો ભાગ ઢીલો કરવાથી ધનુષ્યનો ભંગ થાય છે. તેથી તે પ્રમાણે ખેંચીને મધ્યમાંથી ભાંગી નાખ્યું. 'ભારી રીતે ભાંગી નાખ્યું' એટલે કટકે કટકા કર્યા એમ નહિ, પરંતુ બે જ કટકાઓ થાય તેવા પ્રકારથી (ભાંગી નાખ્યું).

(ભગવાનને ધનુષ્ય ભાંગવામાં) શ્રમ થયો નહતો (એમ જણાવવા), 'જેમ (મદવાળો હાથી) શેરડીના દંડને (ભાંગી નાખે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'દંડ' શબ્દથી (શેરડીના સાંઠાનું) સૂકાપણું* પણ જણાવેલું છે, અને હાથી મદવાળો છે. તે (સાંઠાને હું ભાંગું છું એમ) જાણતો પણ નથી.

'માત્ર દૃષ્ટાંત આપવાથી જે સાબિત કરવાનું હોય તે સાબિત થતું નથી, પરંતુ જેના વિષે દૃષ્ટાંત આપેલું હોય તેને તે લાગુ પાડવાથી (સિદ્ધ થાય છે). તેથી બાલકે ધનુષનો ભંગ શ્રમ વિના કેવી રીતે કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી "મોટાં પગલાં ભરનારે' શબ્દ યોજેલો છે.×

'ત્યારે તો દૈવની ગતિથી જ તે મધ્યમાંથી ભાંગી ગયું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી ભંગની મોટાઈ (પરાક્રમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ॥
पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥१८॥

ભંગાતાં ધનુષ્યના શબ્દે આકાશ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ તથા દિશાઓ ભરી દીધાં. જે(શબ્દ)ને સાંભળી કંસ ત્રાસ પામ્યો. ૧૮.

નબળો ભંગ થયો હોય તો મોટો અવાજ ન નીકળે. 'તે શબ્દ બીજા કારણથી જ થએલો તે સમયે ઉત્પન્ન થયો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા 'ભંગાતાં' શબ્દ યોજેલો છે. (આ) વર્તમાન (કૃદંત) યોજેલ હોવાથી, તેનાથી જ શબ્દની ઉત્પત્તિ (થએલી) જણાવેલી છે. તેણે (શબ્દે) પોતાનું બધુંએ (રહેવાનું) સ્થાન ભરી દીધું એમ કહેવા, 'આકાશ' એટલે બ્રહ્માંડનો વચલો ભાગ, 'રોદસી' પૃથ્વી અને સ્વર્ગ, અને ચારે 'દિશાઓ' ભરી દીધાં, એટલે ધનુષ્યના

* લીલો સાંઠો વળે અને તેથી તેને ભાંગવામાં શ્રમ થાય, પરંતુ સૂકા સાંઠાને ભાંગવામાં શ્રમ ન થાય, તે માટે સૂકાપણું જણાવેલું છે.

× उरुक्रमः મોટાં પગલાં ભરનાર. આ વિશેષણ ખાસ વામનનું છે. જેમ ત્રિવિક્રમ વામનજીએ મોટાં પગલાં ભરી ત્રણ પગલાંમાં વિશ્વ માપી લીધું, તેમ ખાસ કોઈ પ્રયાસ વિના ધનુષ્યને ભાંગી નાખ્યું એમ જણાવવા આ પદ યોજેલ છે.

ભંગનો જ અવાજ સર્વ સ્થલોએ સંભળાતો હતો, બીજો અવાજ સંભળાતો નહતો એમ કહેલું છે. આ થોડા સમયમાં જ (ભગવાને) કર્યું, એટલે તેઓ (ધનુષ્યનું રક્ષણ કરનારાઓ) તેમને રોકી શક્યા નહિ, અને પછી કેટલાક સમય સુધી તેઓ શબ્દથી જ રોકાઈ ગયા. તેથી ધનુષ્યનો ભંગ કોઈપણ પ્રકારના અટકાવ વિના થયો. આ (ધનુષ્યભંગ કરવા)નું પ્રયોજન કંસને ભય ઉત્પન્ન કરવાનું હતું, તેથી તે પાર પડ્યું એમ 'જે શબ્દને સાંભળી કંસ ત્રાસ એટલે ઘણો ભય પામ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. નજીકમાં (અલ્પ સમયમાં જ) હું (મારા કર્મોનું) ફલ પામીશ એવા (વિચારથી) ઘણો ભય પામ્યો. ૧૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી ઉભય સ્થલે* રોકવા તત્પર થએલાઓને (ભગવાને) હઠાવી કાઢ્યા એમ કહે છે:—

तद्रक्षिणः सानुचराः कुपिता आततायिनः ॥
ग्रहीतुकामा आवव्रुर्गृह्यतां वध्यतामिति ॥१९॥

સેવકો સહિત કોપેલા તેનું રક્ષણ કરનારાઓ હથીઆર લઈ, પકડવાની ઇચ્છા કરી, 'પકડો, બાંધો' એમ બોલતા (ભગવાન વિગેરેની) આસપાસ ફરી વળ્યા. ૧૯.

ધનુષ્ય હતું તે સ્થાનમાં જ પ્રથમ ધનુષ્યનું રક્ષણ કરનારાઓ ઉભા હતા. ભગવાનને બલભદ્રને અને ગોપોને પકડવાની ઇચ્છા કરી, કોપ કરી, '(ભગવાને ધનુષ્ય ભાંગવામાં) અન્યાય કર્યો છે' એમ માની તે મૂર્ખાઓ आततायिनः થયા એટલે તેમણે હાથમાં હથીઆર ઉપાડ્યાં; અને પછી आवव्रुः આસપાસ ફરી વળ્યા. તેઓના મનની અને કાયાની ક્રિયા (એ પ્રમાણે) કહી, 'પકડો, બાંધો' શબ્દોથી તેઓની વાચાની ક્રિયા કહેલી છે. જેઓ પકડાયા તેઓને બાંધવાની આજ્ઞા તેઓએ કરી. ૧૯.

પછી તેઓનો વિરોધ જાણીને, આટલાંથી પણ તેઓ મૂકશે નહિ એવો તેઓનો દુષ્ટ અભિપ્રાય જાણીને, લીલાનો ત્યાગ કરી, બહુ આરંભથી શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર× પુરુષાતન પ્રકટ કરી ગોપોનું રક્ષણ કરવા અને કંસને ભાન કરાવવા પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* ધનુષ્યનું પૂજન થતું હતું ત્યાં રક્ષણ કરનારાઓ રોકવા તૈયાર થયા. ને, બહાર દ્વારમાં કંસે લશ્કર મોકલ્યું તે દ્વાર પાસે રોકવા આવેલ. (જુઓ શ્લોક ૨૧નો આભાસ).

× વાડીલાલભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં 'भगवान्' પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસમાં પ્રસિદ્ધ થએલ ગ્રંથમાં 'भगवन्तौ' પાઠ છે એ વધારે યોગ્ય લાગે છે, કારણ કે आविष्कृतौ हतौ, 'आत्तौ' વિગેરે દ્વિવચનમાં યોજેલા છે. બલભદ્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ હોય ત્યારે તેમને માટે પણ 'भगवान' શબ્દ યોજાય છે. તેથી 'भगवन्तौ' શબ્દના અર્થ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર કરેલ છે.

अथ तान् दुरभिप्रायान् विलोक्य बलकेशवौ ॥
क्रुद्धौ धन्वन आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः ॥२०॥

પછી તેઓને દુષ્ટ અભિપ્રાયવાળા જાણીને બલભદ્ર અને કેશવે ક્રોધ કરી, ધનુષ્યના બે કટકાઓ લીધા અને તેઓને હણ્યા. ૨૦.

બલઃ બલભદ્ર, અને બ્રહ્મા અને શંકરના પણ સેવ્ય એટલે તેઓથી પણ મોટા કેશવે (ધનુષ્યના રક્ષકોએ કરેલો) ભક્તોનો વિરોધ જાણીને ક્રોધ કર્યો. પછી સાધનથી જ તેઓને હણવા જોઈએ તેથી, અને તેઓના હાથમાં પણ શસ્ત્રો હતાં તેથી, જેનું આટલા સમય સુધી તેઓએ રક્ષણ કર્યું તે જ તેઓનો સંહાર કરનારૂં થયું એમ જણાવવા, ધનુષ્યના બે કટકાઓ લઈ, (તે કટકાથી) તેઓને હણ્યા. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) બીજા દુષ્ટોને પણ હણ્યા, અથવા આધિદૈવિક દૈત્યોને પણ હણ્યા.

'धन्वन्' શબ્દનો અર્થ પણ ધનુષ્ય થાય છે, કારણ કે " 'धन्वना' ધનુષ્યથી પૃથ્વી અને લડાઇઓ અમે જીતીએ " એમ (તે શબ્દ) વપરાય છે. વળી 'धन्वन्निव प्रण असि' 'રણમાં તું ધનુષ્ય જેવી છે' એમ તેનો અર્થ અમુક પ્રયોગમાં પણ થાય છે. ૨૦.

એવી રીતે (ધનુષ્યના) રક્ષણ કરનારા દૈત્યો તથા માણસોને હણીને (બહાર) જવા તૈયાર થયા, તેટલામાં કોલાહલ થતાં કંસે લશ્કર મોકલ્યું. તેને પણ જ સહેલાઇથી હણી (તે બે) બહાર નીકળ્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः ॥
निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसंपदः ॥२१॥

કંસે મોકલેલા લશ્કરને હણીને, પછી (ધનુષ્ય રાખવાના) સ્થાનના દ્વારમાંથી બહાર નીકળી, શહેરની શોભા જોઈ આનંદ પામેલા તે બે ફરવા મંડયા. ૨૧.

હાથી, અશ્વ, રથ અને પગે ચાલનારા સૈનિકોનાં બનેલાં લશ્કર એટલે સૈનાને હણી, ધનુષ્ય રાખવાના સ્થાનના દ્વારમાંથી બહાર નીકળી, યુદ્ધના જુસ્સાનો ત્યાગ કરી, એક ક્ષણમાં તે બે મનોહર રૂપવાળા થયા. તેથી આનંદ પામી શહેરની શોભા જોઈને, જેમ આ બે ધનુષ્યની વાત પણ જાણતા નથી એમ લોકોને લાગે તે પ્રમાણે ફરવા મંડ્યા. ત્યાં (શહેરમાં) પહેલાંથી જ તેના [illegible] સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો વ્યવહાર થયો નથી [illegible]

[illegible]

એવી રીતે તે બેને ઘણો આનંદ થયો ત્યારે, ભવિષ્યમાં તેમને આનંદ થાય તે માટે તેઓ ફરતા હતા ત્યારે જ સૂર્ય અસ્ત થયો એમ નીચે કહે છે:

तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् ॥
कृष्णरामौ वृतौ गोपैः पुराच्छकटमीयतुः ॥२२॥
तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशम्य पुरवासिनः ॥
तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ ॥२३॥

તે બે ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતા હતા ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયો. ગોપોથી વીંટાએલા શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર શહેરમાંથી ગાડાં પાસે ગયા. તે બેનું તે અદ્ભુત વીર્ય, તેજ, મર્દાનગી અને રૂપ સાંભળીને શહેરવાસીઓએ તેમને દેવોથી પણ ઉત્તમ માન્યા. ૨૨-૨૩.

'ઇચ્છા પ્રમાણે' એટલે પોતાને સુખ થાય તેમ. આ (શબ્દથી) મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને (કરેલી) લીલા પણ જણાવેલી છે. જે દૈત્યના અંશવાળા હતા તેઓને હણ્યા, અને જે કંસનું હિત ઇચ્છનારા હતા તેમને લૂંટ્યા. અને ઘણા કામને લીધે પીડા પામેલી સ્ત્રીઓને સંતોષ આપ્યો. એ પ્રમાણે કૃપારૂપ અને દંડરૂપ (કાર્ય) કરતા હતા એમ (કહેલું છે). તે સમયે (એવા કાર્ય કરતા હતા ત્યારે) સૂર્ય અસ્ત થયો. કેટલાક (ટીકાકારો) કહે છે કે ભય પામીને (અસ્ત થયો). ભગવાન પણ (પોતાના ઉતારે) પાછા પધાર્યા એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે.

અહીં ક્યાંક વચમાં * એક શ્લોક (આ શ્લોકથી) વિરોધ વિનાનો જ સાંભળવામાં (જોવામાં) આવે છે. તે (ત્રેવીસમા) શ્લોકમાં એમ કહેલું છે કે જ્યારે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) લશ્કરને હણી (ધનુષ્ય રાખવાના સ્થાનમાંથી) બહાર પધાર્યા ત્યારે લોકોની ભગવાનમાં આસક્તિ થાય તે માટે (તેમને ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ થયું. 'તે (વીર્ય)' એટલે ધનુષ્યનો ભંગ કરવારૂપ પરાક્રમ. જ્યાં જ્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરે ત્યાં ત્યાં જ તેમની પાછળ ફરતા લોકોએ 'આ બેએ ધનુષ્યનો ભંગ વિગેરે (કાર્ય) કર્યાં' એમ બધાએ ઠેકાણે કહેતા હતા. પછી બધાએ શહેરવાસીઓએ તે સાંભળીને, તેઓનું તેજ એટલે શરીરની કાંતિ, प्रागल्भ्यं મર્દાનગી, અને કરોડો કામદેવના સૌંદર્યવાળું રૂપ જોઈને અને સાંભળીને, તે બે દેવોથી ઉત્તમ છે એમ માન્યું. જેમ નંદ વિગેરેએ પહેલા પ્રકરણમાં† (આ શ્રીકૃષ્ણ દેવોથી ઉત્તમ છે એમ જાણેલું),

* ત્રેવીસમો શ્લોક બાવીસમા શ્લોકની વચ્ચે ક્યાંક તેવો જોઈએ અને તેનો અર્થ બાવીસમા શ્લોકના અર્થથી વિરુદ્ધ નથી એવો શ્રીમદાચાર્યચરણનો મત જણાય છે. તેથી જ ત્રેવીસમા શ્લોકનું વિવેચન પૂરું થયા પછી, બાવીસમા શ્લોકનાં વિવેચનની સમાપ્તિ કરેલી છે. પરંતુ પ્રકરણ એકંદ

† જુઓ નામસપ્રમાણપ્રકરણનો ઉપોદ્ઘાત પાનું ૧૩-૧૪.

નામસોએ 'વૃદ્ધ ગોપો અને ગોપીઓ....' (શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૦-૧૭-૨) શ્લોકમાં ત્રીજા(પ્રકરણ)માં[1] તે જાણ્યું, તેમ બીજા પ્રકરણમાં જાણવા યોગ્ય રાજસોએ તો પહેલામાં+ જાણ્યું એમ કહેવામાં આવે છે. કેટલાક આ શ્લોક વિરોધવાળો† છે એમ પણ કહે છે. (રાજસોએ) ગોકુલનું (ગોકુલમાં કરેલું) ચરિત્ર પણ સાંભળેલું, તેથી વાસ્તવિક રીતે આ પણ બીજું (પ્રકરણ) છે. 'શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને હું (અહીં પધારેલા દેવોત્તમ) માનું છું' એમ બીજા(પ્રકરણ)માં× પણ કહેશે. પોતાના (મથુરાવાસીઓ) કરતાં દેવો ઉત્તમ છે, અને તેઓથી પણ આ બે ઉત્તમ છે, એમ બ્રહ્માંડમાં સર્વથી (આ બે) ઉત્તમ છે એમ કહેવાયુ.

ગોપો સહિત શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર શહેર જોવાનું મૂકી દઈ, ગાડાં પાસે એટલે જ્યાં નંદ વિગેરે રહ્યા હતા તે ગાડું છોડવાને સ્થાને પધાર્યા. ૨૩.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર વર્ણવી, નીચેના શ્લોકમાં (આ) પ્રમાણ-પ્રકરણ હોવાથી તે (ભગવાનના ચરિત્ર) વિષે પ્રમાણ લાગુ પાડતાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહે છે:—

गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातुरा या आशासताशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् ॥
संपश्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं हित्वेतरान्नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः ॥ २४ ॥

મુકુંદના વિયોગ સમયે વિરહથી દુઃખી થએલી ગોપીઓએ જે આશિષો ઇચ્છેલી તે, બીજા ભજનારાઓને તજી જેને લક્ષ્મીએ (પોતાના) રહેઠાણ તરીકે પસંદ કરેલ તેવી પુરુષોના ભૂષણરૂપના અંગોની શોભા નીરખનારાઓની આશાઓ મથુરામાં સત્ય થઈ (ફળી) ૨૪.

જેટલું ગોપીઓએ કહેલું તેટલું જ (તેટલું બધું) મથુરામાં થયું. યુદ્ધ વિગેરે તો દોષ મટાડનાર હોવાથી, તે થએલ તરીકે કહેલું (ગણેલું) નથી. 'ગોપીઓને તજી, તેઓ દુઃખી હતી ત્યારે (ભગવાને) બીજું (કાર્ય) કેમ કર્યું?'

નામસપ્રમાણપ્રકરણ. આ પ્રકરણના બીજા અધ્યાયમાં નંદજીને અને પાંચમા તથા ચોથા અધ્યાયમાં યશોદાને તેવું જ્ઞાન થાય છે.

૧ જન્મ પ્રકરણથી આરંભી ગણતાં ત્રીજું પ્રકરણ. તામસપ્રમેય પ્રકરણ ત્રીજું પ્રકરણ આમ ગણતાં થાય છે. (લે)

+ રાજસોને આવું જ્ઞાન બીજા પ્રકરણમાં એટલે રાજસપ્રમેય પ્રકરણમાં થવું યોગ્ય હતું, છતાં પહેલા એટલે આ રાજસપ્રમાણપ્રકરણમાં થયું એમ કહેલું છે.

† રાજસોને આવું જ્ઞાન અહીં થવું યોગ્ય નહિ હોવાથી, આ શ્લોક વિરોધવાળો છે. પ્રક્ષિપ્ત હોવો જોઈએ એવો કેટલાકનો મત છે.

× 'બીજા' એટલે રાજસપ્રકરણના બીજા પ્રકરણમાં, રાજસપ્રમેય પ્રકરણમાં શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૦-૮૦-૬. આ શ્લોક રાજ પ્રમેયપ્રકરણમાં છે.

એવા (ભગવાનના) દોષનું પણ આથી નિવારણ થાય છે, કારણકે તેઓ(ગોપીઓ)એ જ જે આશિષો ઇચ્છેલી તે (આશિષો) જ સત્ય કરવી જોઈએ એવા (વિચારથી), તેઓનું જ વચન સત્ય કરે તે માટે ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું, કારણકે ભગવાન મુકુંદ (મોક્ષ આપનારા) છે, (અને જો ગોપીઓનું વચન અસત્ય હોય તો (તેમને) મોક્ષ પણ આપી શકાય નહિ, તેથી (ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું). તેમાં પણ મુકુન્દનો વિભાગે વિયોગ આવી પડ્યો તે સમયે વિરહથી દુઃખી થએલી(ગોપીઓ)એ, ભગવાને (તેમનો) નિરોધ કરેલો હોવાથી (શહેરની સ્ત્રીઓનો) દ્વેષ વિગેરે કર્યા વિના, તેમનું હિત પણ કરવું, અથવા તે (હિત) થઈ ન શકે તો વાક્ય (હિતકારી વચન) કરવું, એવા વિચારથી (તેમને) આશિષો જ ઇચ્છી. તેથી તે જ આશિષો મથુરાપુરિ મથુરામાં સત્ય થઈ (ફળી). તે (આશિષો સત્ય કરવાનું) પણ ભગવાને કરવું જોઈએ તેથી કરેલું નથી, પરંતુ (એનાં મેળે ભગવાનના) સંબંધને લીધે જ થયું એમ '(પુરુષોના ભૂષણરૂપના અંગોનાં શોભા) નીરખનારાઓની' શબ્દથી કહેલ છે. 'પુરુષોના ભૂષણરૂપ એટલે મુકુન્દના મણિરૂપ ભગવાનના અંગોની શોભા નીરખનારાઓની' એવો (તેનો અર્થ છે). 'આજે ત્યાં દષ્ટિનો જરુર (મોટો ઉત્સવ) થશે' (૧૦-૩૯-૨૫) '(શહેરની સ્ત્રીઓને) આ રાતનું પ્રભાત સારું ઉગ્યું' (૧૦-૩૯-૨૩) એમ સામાન્યરીતે અને ખાસ પ્રકારે તેઓએ જે વિચારેલું તે સત્ય જ થયું એવો (અર્થ છે).

'સ્ત્રીઓનાં જ વચનને સત્ય તરીકે કેમ વર્ણવ્યું અને બીજાનાં (વચનને તેવી રીતે કેમ) ન વર્ણવ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી છેલ્લું ચરણ યોજેલું છે. વાણી આરંભમાં (મુખ્યત્વરીતે) સ્ત્રી છે,[1] અને સ્ત્રીઓના મૂલરૂપ લક્ષ્મી ભગવાનને પરણેલાં છે. તેથી પત્નીની દૃઢતા(બલ)ને લીધે તેઓ (સ્ત્રીઓ) જ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. બીજા બ્રહ્મા વિગેરે તુ નિશ્ચયપૂર્વક ભજનારાઓ હોવા છતાં એટલે સેવા કરવા આવેલા હોવા છતાં, (તેમને) તજીને, લક્ષ્મીએ પોતાના મનને રહેઠાણ તરીકે, એટલે 'આજ મારૂં રહેઠાણ થાઓ' એમ જેમને પસંદ કરેલા. (તેવા ભગવાન છે). તે (લક્ષ્મી) જ બધી ગોપીઓ છે, અને તેઓનું વાક્ય (આશિષો) અહીં ફળ્યું, પરંતુ બીજું[2] કાંઈ ફળ્યું નહિ. ૨૪.

ગાડાં છોડવાના સ્થલે (ઉતારે) પધારેલા ભગવાનનું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अवनिक्ताङ्घ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरापसेचनम् ॥
ऊषतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंसचिकीर्षितम् ॥२५॥

૧. તેથી ગોપીઓની વાણીને જ સત્ય તરીકે જણાવવામાં આવે છે, પણ તેઓનાં ... તેવું જણાવવામાં આવતું નથી. તેમનું કાર્ય પણ સત્ય હોત તો (ભગવાનને ... તેમણે પ્રયત્ન કરેલ હોવાથી) ભગવાન મથુરા પધારત જ નહિ. (ટિ.)

૨. 'બીજાં' એટલે ... વિગેરે એવો અર્થ છે. (ટિ.)

બે ચરણ ધોએલા તે બેએ દૂધ મિશ્રિત (અન્ન) જમીને, કંસે કરવા ઇચ્છેલું (કાર્ય) જાણીને તે રાત સુખથી વિતાડી. ૨૫.

જેમણે (પોતાનાં) બે ચરણો ધોએલાં છે તેવા (તે બે થયા). क्षीरम् દૂધ उपसिच्यते રેડવામાં આવે છે अस्मिन् આમાં (જેમાં) તે દૂધભાત, અથવા દૂધપાક, અથવા (દૂધ અને) પૌંઆ, અથવા અમુક પ્રકારનું (દૂધમાં) રાંધેલું (અન્ન) અથવા દૂધ જેવી રીતે (જેમાં) રેડવામાં આવે છે તેવું (અન્ન) (જમ્યા, કારણ કે) જેમ (બહારગામ) જવામાં દહીં અને ભાતનું ભોજન મુખ્ય છે, તેમ શહેરમાં જઈએ ત્યારે આરંભમાં દૂધભાતનું ભોજન મુખ્ય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે પચવામાં હલકાં હોવાથી (દૂધભાત જમ્યા). પછી તે રાત સુખથી વિતાડી. બીજે (કંસનો) બેચેની થતી હતી એમ કહેવા ભગવાનમાં જે સુખ રહેલું તે (માત્ર) કહેલું છે.

'માબાપ બંધાએલા હતા, તેમને છોડાવ્યા વિના કેમ સુખથી રહ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કંસે કરવા ઇચ્છેલું જાણીને' શબ્દો કહેલા છે. 'કંસે કરવા ઇચ્છેલું જાણીને' એટલે કંસ જ તે (કાર્ય) કરશે તેથી અમારે તેવું ક્લેશવાળું (કાર્ય) શા માટે કરવું? એમ વિચારીને (સુખથી રહ્યા). જેમ આટલો સમય વસુદેવના પુત્રપણું છૂપાવીને વીતાવ્યો, એમ આ રાત પણ (તે સ્થિતિ) છૂપાવીને જ વીતાડવી, (કારણ કે) તેમ કરવામાં ન આવે તો નંદ વિગેરેને દુઃખ થાય. વ્યવહાર પણ એવો છે કે શત્રુને હણીને જ તેણે જે લઈ લીધું હોય તે (તેની પાસેથી) લેવું. તેમ કરવામાં ન આવે (શત્રુને હણ્યા વિના જ લઈ લેવામાં આવે) તો ચોરી થાય, તેથી કંસ જ પોતાના * (કંસના) વધ માટે પ્રયત્ન કરશે એવો નિશ્ચય કરી સુખથી રહ્યા. ૨૫.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર કહીને, (ભગવાનનું) હવે પછીનું ચરિત્ર થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કંસનો વૃત્તાંત કહે છેઃ—

कंसस्तु धनुषो भङ्गं रक्षिणां स्वबलस्य च ॥
वधं निशम्य गोविन्दरामविक्रीडितं परम् ॥२६॥
दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ॥
बह्न्यचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥२७॥

દુષ્ટ મતિવાળા કંસે તો ધનુષ્યના ભંગ અને રક્ષણ કરનારાઓના તથા પોતાના લશ્કરના વધને ગોવિંદ અને બલભદ્રની ઉત્તમ રમત સાંભળીને લાંબા સમય સુધી ભારે ઉજાગરો કર્યો, ભય

* કંસ મનાવાનો દ્વેષ કરશે. એટલે તેને હણવાનું કારણ આપી પોતાનો વધ કરાવશે, એવો આ ભાવ જણાય છે.

પામ્યો અને ઉભય પ્રકારે મૃત્યુનું દૂતપણું કરનારાં ઘણાં ખરાબ શુકનો જોયાં. ૨૬-૨૭.

રાત્રે કંસને પ્રથમ નિદ્રા ન આવી. અને નિદ્રા આવી ત્યારે તેમાં પણ ખરાબ સ્વપ્નો આવ્યાં, એવી ઘણી બેચેની થઈ. એ પ્રમાણે મરણનો નિશ્ચય કરાવનારાં (સ્વપ્નો) પણ જાણીને, પાછો મરણ માટે જ પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યો. એવું આ ઉપાખ્યાન ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા (શુકે) કહેલું છે.

આરંભમાં નિદ્રા ન આવવાનું કારણ કહે છે ભવિષ્યમાં કંસને દુઃખ જ થવાનું છે એમ જણાવવા તેને સુખ ન હતું એમ 'તુ' 'તો' શબ્દથી કહેલું છે. धनुषः ધનુષ્યનો ભંગ સાંભળીને, રક્ષણ કરનારાઓના તથા પોતાના લશ્કરના વધને સાંભળીને, અને આ પણ ગોવિંદ અને બલભદ્રની માત્ર રમત જ હતી એમ સાંભળીને (કંસ ભય પામ્યો). परम् એટલે ઉત્તમ. (એ બધાનો વધ એ તેમની) ઉત્તમ રમત હતી, એવો અર્થ છે. (એમ સાંભળીને) કંસે લાંબા સમય સુધી ભારે ઉજાગરો કર્યો. प्रजागरः ભારે जागरः ઉજાગરો એટલે બહારના ગભરાટ સહિત (ઉજાગરો). (આ) વિષયમાં તેને ઉજાગરો થયો એટલું જ નહિ, પરંતુ તે ભય પણ પામ્યો. આરંભમાં તેનાં અંતઃકરણે જ (તેને) તેનાં મરણની સૂચના આપી. એમ છતાં પણ તે ભગવાનને શરણે ન આવ્યો એવો તે દુષ્ટ મતિવાળો હોવાથી, અવશ્ય મરણ થશે એમ સૂચવનારાં ઘણાં જ दुर्निमित्तानि ખરાબ શુકનો તેણે જોયાં. 'દ્વેષથી પણ ભગવાનનું ચિંતન કરનારે ખરાબ શુકનો કેમ જોયાં ?' એવી શંકા આથી મટી જાય છે, કારણ કે તે દુષ્ટમતિવાળો હતો. તે ભગવાનનું અનિષ્ટ વિચારતો હતો, અને તે (અનિષ્ટ) તેને પોતાને જ થતું હતું એવો (અર્થ છે). 'ઘણાં'/એટલે ઘણા પ્રકારનાં. અહીં (સ્વપ્ન) ઘણા પ્રકારનાં થએલાં, એવો ભાવાર્થ છે. જે 'ઉભય પ્રકારનું' મૃત્યુ (કહ્યું), તે પોતાના (કંસના) અને પોતાના પક્ષવાળાનું, અથવા આ લોકના અને પરલોકના સંબંધનું એટલે તેને પરલોક પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ એવું (મૃત્યુ કહ્યું). તેને ભય થાય તે માટે તેવાં (શુકનો) તેણે જોયાં. અથવા 'ઉભય પ્રકારે' એટલે સ્વપ્નમાં અને જાગતા રહેવાની સ્થિતિમાં (ખરાબ શુકનો જોયાં).

'આ (ખરાબ શુકનો) એવી રીતે કેમ જોવામાં આવ્યાં ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૃત્યુનું દૂતપણું કરનારાં' વિશેષણ યોજેલ છે. (તે શુકનો) 'મૃત્યુ અહીં (કંસ પાસે) આવશે (કંસનું મૃત્યુ થશે)' એમ જણાવે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી તે (શુકનો) પોતે પણ ભય ઉત્પન્ન કરનારાં છે એમ કહેલું છે. ૨૬-૨૭.

જાગતા રહેવાની સ્થિતિમાં જોએલાં (ખરાબ શુકનો) નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છેઃ—

अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि ॥
असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा ॥२८॥

(૧) પ્રતિબિંબ હોવા છતાં તેમાં પોતાના માથાનું ન દેખાવું. (૨) બીજું (રૂપ) ન હોવા છતાં બે રૂપો (દેખાવાં). (૩) જ્યોતિષોનું તે પ્રમાણે (દેખાવું). ૨૮.

આ (જાગતા રહેવાની સ્થિતિમાં દેખાએલા અપશુકનો) સાત પ્રકારના છે, કારણ કે મૃત્યુ પણ ભગવાન છે. *

(૧) દર્પણ વિગેરેમાં પ્રતિબિંબ પડે તેમાં પોતાના માથાનું ન દેખાવું. આખું રૂપ (પ્રતિબિંબ) ડોક સુધીનું જ જોવામાં આવે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) પ્રત્યક્ષમાં પણ (તેવું જ દેખાય) એટલે નાસિકા વિગેરે મુખનો જે પદાર્થ (ભાગ) દેખાય છે તે પણ જોવામાં ન આવે.

'ત્યારે તો આ (માથું) હશે જ નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હોવા છતાં' શબ્દ યોજેલ છે. સ્પર્શ વિગેરે કરતાં, બહાર (માથું હોવાનું) જણાય છે, અને બીજું (માથાં સિવાયના ભાગનું) પ્રતિબિંબ દેખાય છે, એમ (કહેલ છે). ચક્ષુ જ્ઞાનરૂપ છે, તે પોતાથી જ પ્રકાશવાળું હોવાથી, અને (બીજા) પદાર્થમાં દોષ હોવાનો સંભવ હોવાથી, પોતાનું જ ગ્રહણ કરે છે (પોતાને જ જુએ છે). આમ હોવાથી સર્વ સ્થલે ભગવાનનાં જ દર્શન થાય છે; પરંતુ જ્યાં જે અંશથી (ભગવાન) તિરોહિત થાય છે, તે અંશ ક્રિયાથી (વિદ્યમાન) હોવા છતાં, જ્ઞાનના વિષય (જેનું જ્ઞાન થાય તે પદાર્થ) તરીકે (વિદ્યમાન) હોતો નથી. ત્યાં (કંસના દેહમાં) કંઠ સુધી મુખ્યત્વે ક્રિયાવાળો ભાગ છે એમ જણાવવા, જ્ઞાનના અંશથી જ (ભગવાન) તિરોહિત થાય છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ક્રિયા કરવાની હોવાથી, 'સત્' અંશથી તિરોહિત થતા નથી. આથી એમ જણાવ્યું છે કે (કંસનું) મરણ (કરવાનું) નક્કી કરેલું છે, પણ (મરણ) કરેલું નથી.

(૨) 'બીજું (રૂપ) ન હોવા છતાં બે રૂપો (દેખાવાં)' શબ્દોથી બીજું (ખરાબ શુકન) કહે છે. ભગવાન સર્વ સ્થલે એક જ છે. જ્યારે પ્રાણી કાલ તરફ જતો હોય છે ત્યારે બીજો કાલ (તેને) જણાય છે; તે અહીં (બે રૂપ દેખાવાથી) 'બીજો (કાલ) આવ્યો છે' એમ સૂચવેલ છે.

(૩) 'જ્યોતિષોનું તે પ્રમાણે (દેખાવું)' શબ્દોથી ત્રીજું (ખરાબ શુકન) કહેલ છે. દીવો, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, વિગેરે જ્યોતિષો (તેજ) પણ બે દેખાય છે.

* ભગવાનના છ ધર્મો અને ધર્મી ભગવાન, એમ સાત પ્રકારે ભગવાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે મૃત્યુ પણ ભગવદ્રૂપ હોવાથી સાત પ્રકારનાં મૃત્યુ જણાવનારાં આ ખરાબ શુકનો કહેલાં છે એવો ભાવ જણાય છે.

એક દીવો હોય ત્યારે આંખનો કોન્ય વિગેરે કર્યા વિના પણ બે દીવા દેખાવા લાગ્યા. જ્યોતિ આધિદૈવિક રક્ષણ કરનારું છે. તે પણ અતિદેશથી (બીજા શુકનવાળો નિયમ અહીં ત્રીજા શુકનમાં લાગુ પડવાથી) કાલથી ઘેરાએલું થયું છે એમ જણાવેલું છે. ૨૮.

छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः ॥
स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानामदर्शनम् ॥२९॥

(૪) પડછાયામાં છિદ્ર જોવું (૫) પ્રાણનો અવાજ ન સંભળાવો (૬) વૃક્ષોમાં સુવર્ણનું દેખાવું (૭) પોતાનાં પગલાં ન દેખાવાં. (એવાં ખરાબ શુકનો જોયાં). ૨૯.

(૪) તેમાં (પડછાયામાં) પણ એક ભાગ ન દેખાવારૂપ ચોથું (ખરાબ શુકન) 'પડછાયામાં છિદ્ર (કાણું) જોવું' શબ્દોથી કહેલું છે. પડછાયામાં તેને છિદ્ર દેખાયું, એવો તેનો (અર્થ છે). 'આ પુરુષ ભગવાન છે' એમ જણાવવા પડછાયો પુરુષના જેવી આકૃતિવાળો હોય છે. સર્વ સ્થલે રહેલું (તેજ) તેટલા અંતરમાં પુરુષ આડો આવવાથી દેખાતું નથી, એમ તે(પડછાયા)ને કેટલાક તેજનો અભાવ કહે છે. તે પ્રમાણે (તેજ દેખાતું નથી તેવી રીતે) સચ્ચિદાનંદ પણ તિરોહિત થાય છે, તેથી પ્રપંચ જ જુદા જુદા આકારથી જોવામાં આવે છે એવો (તેમનો મત છે). વાસ્તવિક રીતે પડછાયામાં (જણાતો) પુરુષ જુદો ભાગવદ્રૂપ છે. તે(મૂળ પુરુષ)માંથી જો જીવને બહાર કાઢવામાં આવે તો બીજા (પડછાયામાં જણાતા) પુરુષમાંથી પણ જીવ નીકળી જાય છે. તેથી (જેમ પુરુષમાંથી જીવ જતાં) જ્ઞાન(જતું રહે છે તે)ની પેઠે પડછાયામાં જણાતા પુરુષમાંથી પણ જીવના જ અંશરૂપ અડધો (ભાગ) તિરોહિત થાય છે. આ આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે. આધિભૌતિક ત્રણ પ્રકારની વ્યવસ્થા પહેલાં (પહેલા ત્રણ ખરાબ શુકનોથી) કહેલી છે. તે(ત્રણ પ્રકારની આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા)માં આ (ચોથું ખરાબ શુકન કહ્યું તે) તામસી છે. (૫) પ્રાણનો અવાજ ન સંભળાવો તે) રાજસ છે, (૬) પીળું (સુવર્ણ) દેખાવું તે ચક્ષુના સંબંધવાળી સાત્વિક (આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા) છે. (૫) પ્રાણમાં ક્રિયા જ મુખ્ય છે, તેથી તેનું (ઇંદ્રિયાનું) કાર્ય અટકાવેલું છે. આ(કંસ)માંથી ભગવાન ધીરે ધીરે (પોતાની ક્રિયાઓ બંધ કરનારા થશે (બંધ કરશે) એમ જણાવવા, (તેના સંબંધમાં થતાં) અડધાં કાર્યો જણાવેલાં છે. (બહારના અવાજથી ગડબડાટ ન થાય તે માટે) કાન ઢાંકવા છતાં પ્રાણનો અવાજ તે સાંભળતો ન હતો. (૬) વૃક્ષોમાં સર્વ સ્થલે તેને સુવર્ણ દેખાતું. વૃક્ષો કાષ્ઠરૂપ છે, અને સુવર્ણ અગ્નિનું વીર્ય છે. જો (વૃક્ષો)માં અગ્નિ (પડે) તો સર્વનો નાશ થાય. તે (વૃક્ષો)માં (કંસને) અગ્નિનું વીર્ય જ દેખાયું, એમ તેનો અડધો નાશ જ જણાવેલો છે. (૭) પોતાનાં

પગલાં ન દેખાવાં' શબ્દોથી આધિદૈવિક (વ્યવસ્થા) કહેવી છે. 'ભૂમિ ઉપર મૂકેલાં પોતાનાં (કંસનાં) પગલાં દેખાતાં ન હતાં. ભૂમિ દેવતાએ તે(કંસ)નો ત્યાગ કરેલો, તેથી તેનાં પગલાંઓ ભૂમિ ઉપર ઉઠતાં ન હતાં. ૨૯

એ પ્રમાણે જાગતા રહેવાની સ્થિતિમાં જોએલાં ખરાબ શુકનોનું નિરૂપણ કરી, બીજી અવસ્થામાં (સ્વપ્નમાં) પણ જોએલાં ખરાબ શુકનોનું (નીચેના શ્લોકમાં) નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે તેમ ન હોય (સ્વપ્નમાં પણ ખરાબ શુકનો જોવામાં ન આવે) તો મરવા જેવો થએલો અથવા રોગવાળો પણ જીવતો રહે:—

स्वप्ने प्रेतपरिष्वङ्गः खरयानं विषादनम् ।
यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगम्बरः ॥३०॥

(૧) સ્વપ્નમાં પ્રેતનું ભેટવું. (૨) ગધેડા ઉપર સ્વારી કરવી. (૩) વિષ ખાવું (૪) જાસુંદની માલા પહેરી જાય (જવાનું થાય). (૫) એકલા જવું (૬) તેલ ચોળેલા હોવું (૭) દિશાઓરૂપી વસ્ત્રવાળા હોવું. (એવાં ખરાબ શુકનો જોયાં) ૨૯.

તે (સ્વપ્નમાં જોએલાં ખરાબ શુકનો) પણ સાત પ્રકારનાં હતાં. (૧) પ્રેતનું ભેટવું. સ્મશાનમાં પડેલું મડદું કંસ (ત્યાં) જાય ત્યારે, આ (કંસ) પણ તેનો મિત્ર થશે એવા વિચારથી તેનું આલિંગન કરે છે; અથવા 'તમે ભલે આવ્યા' એમ પ્રેતો એટલે મરણ પામેલાઓ (કંસનું) આલિંગન કરે છે.

(૨) 'ગધેડાં ઉપર સ્વારી કરવી'. (કંસ) પોતાને ગધેડા ઉપર બેઠેલો જૂએ છે, કારણ કે મૃત્યુની દેવી કાલી તામસી શક્તિ છે. તેનું વાહન ગધેડું છે. 'ગધેડાંથી (ગધેડાં ઉપર બેસી) ફરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તે (કાલી) એ પોતાનું વાહન મોકલ્યું એવો (અર્થ છે).

(૩) વિષ ખાવું.

આ ત્રણ આધિભૌતિક સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ છે. (કંસને) પ્રેતોનું આલિંગન જ થાય છે, પરંતુ તે પ્રેત થતો (મરતો) નથી. ગધેડા ઉપર બેસી તે માત્ર જાય છે, પરંતુ યમની પુરીમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તે વિષ ખાય છે જ પરંતુ તેનું મરણ થતું નથી, એમ (કહેલું છે).

(૪) ફરીથી ત્રણ પ્રકારનાં અડધાં થએલાં કર્મો કહી, ચોથા* ધર્મીને પણ '(જાસુંદની માલા પહેરી)જાય,' શબ્દથી કહે છે. જાસુંદની માલા પહેરેલો તેણે પોતાને જોયો. (૫) મહારાજ હોવા છતાં પણ તે (કંસ) 'એકલો' જાય.

*'ચાર પ્રકારના' એવો અર્થ જણાય છે. કારણ કે પહેલા ત્રણમાં માત્ર ક્રિયા કહી. ચારના અર્ધમાં કંસનું જ વર્ણન કરેલું છે.

એમ આ (કંસે એકલાએ યમપુરીમાં જવું તે) ઇચ્છેલું છે એમ જણાવવા (વાગાદ સ્વપ, શબ્દમાં) લિંદ વિકલ્પનો પ્રયોગ કરેલો છે. (૬) વળી તે પોતાને તેલ ચોળેલો જુએ છે, કારણકે એકલા હોવું એ તામસ છે.

(૭) દિશાઓરૂપી વસ્ત્રોવાળા હોવું, એ આધિદૈવિક (ખરાબ શુકન) છે, કારણકે 'વસ્ત્ર સર્વ દેવતારૂપ છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી, સર્વ દેવતારૂપ વસ્ત્ર તેનો ત્યાગ કરેલો છે. વળી જે ક્રિયા ઉપર જણાવેલી છે તે (કંસ) (યમપુરી) જશે એવો નિશ્ચય કરાવે છે. ૩૦.

એ પ્રમાણે કેટલાંક(ખરાબ શુકનો)નું નિરૂપણ કરી, બીજાં પણ કાલે સૂચવેલાં (ખરાબ શુકનો) તેણે જોયાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अन्यानि चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च ॥
पश्यन् मरणसन्त्रस्तो निद्रां लेभे न चिन्तया ॥३१॥

અને આવાં, થએલાં બીજાં સ્વપ્નમાં અને જાગતાની સ્થિતિમાં પણ જોતાં, મરણથી સારી પેઠે ત્રાસ પામેલા તેને ચિન્તાને લીધે ઊંઘ ન આવી. ૩૧.

'च' 'અને' શબ્દથી સ્વપ્નમાં પણ (તેણે આવાં ખરાબ શુકનો જોયાં એમ કહેલું છે). (તે ખરાબ શુકનોનું ખાસ વર્ણન ન કરવાનું કારણ 'આવાં થએલાં' વિશેષણથી કહેલું છે. આવાં (ખરાબ શુકનો) પણ વારંવાર તેણે જોયાં એમ 'च' 'અને' શબ્દથી કહેલું છે. વળી 'સ્વપ્નમાં ને જાગતાની' સ્થિતિ, તેમાં પણ આ (ખરાબ શુકનો) તેણે જોયાં એમ 'स्वप्नजागरितानि' શબ્દથી કહેલું છે. 'च' 'પણ' શબ્દથી એમ (કહેલું છે કે) સ્વપ્નમાં પણ જે સ્વપ્ન થાય છે, તેમાં તેને ઉપયોગી થાય તેવાં (ખરાબ શુકનો) તેણે જોયાં. આ (ખરાબ શુકનો) માત્ર દેખાયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમણે પોતાનું (કંસને ભય પમાડવાનું) કાર્ય પણ કર્યું એમ 'જોતાં, મરણથી સારી પેઠે ત્રાસ પામેલા' શબ્દોથી કહેલું છે. 'મરણથી સારી પેઠે ત્રાસ પામેલો' એટલે મરણ થશે એવો નિશ્ચય કરી, (કંસ) ત્રાસ પામ્યો, એવો અર્થ છે. આ અડધી રાતના સમયે થયું. ત્યાર પછી 'ચિન્તાને લીધે તેને ઊંઘ ન આવી.' ૩૧.

એમ હોવા છતાં, કંસ અટક્યો નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते ॥
कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् ॥३२॥

હે કૌરવ્ય ! રાત પૂરી થતાં, અને સૂર્ય જલમાંથી બહાર નીકળતાં કંસે મલ્લોની ક્રીડાનો મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો જ. ૩૨.

(પરીક્ષિતને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે કૌરવ્ય !' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'રાત પૂરી થતાં' એટલે પ્રભાત થયું, દોષ (અંધકાર) દૂર થયો અને ગુણ (પ્રકાશ) પણ થયો ત્યારે. '(સૂર્ય) સવારમાં જલમાંથી ઉગે છે, સાંજે જલમાં પ્રવેશ કરે છે' 'જે મોટા સમુદ્રમાંથી ઉગે છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે સૂર્ય જલમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાને લીધે લોકો પણ ઊઠયા અને ત્રણ વર્ણવાળા(બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો)એ આવશ્યક કાર્યો કર્યાં ત્યારપછી, (કંસે) મલ્લોની ક્રીડાનો મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો એમ (કહેલું છે). જેમાં મલ્લોની ક્રીડા મુખ્ય છે, જે મોટા ઉત્સવમાં મલ્લો ક્રીડા કરે છે તેવો આ મોટો ઉત્સવ હતો. લોકોને ઠગવા માટે (કંસે) એવા તે(ઉત્સવ)ની ગોઠવણ કરી. ૩૨.

ત્યાં (ઉત્સવમાં) એકઠી કરેલી સામગ્રી નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

आनर्चुः पुरुषा रङ्गं तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥
मञ्चाः स्वलंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः ॥३३॥

અખાડાના પુરુષોએ પૂજા કરી. તૂરી અને ભેરીઓ વગાડવામાં આવ્યાં. માલાઓ, પતાકાઓ, વસ્ત્રો અને તોરણોથી માંચડાઓ સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યા, ૩૩.

(૧)'પુરુષોએ' એટલે (કંસના) અધિકારીઓએ. रङ्गम् અખાડાના પ્રદેશની आनर्चुः લેપ વિગેરેથી પૂજા કરી; તે (અખાડાનો પ્રદેશ) (૧) ભૂમિ (૨)અંતરિક્ષ અને (૩) આકાશનો બનેલો હોય છે. (૧) તે પૈકી ભૂમિના પ્રદેશની પૂજા કહી (૨) વચલા(પ્રદેશ અંતરિક્ષ)ની પૂજા 'તૂરી (અને ભેરીઓ વગાડવામાં આવ્યાં) શબ્દથી કહે છે: તુરીઓ મંગલ (સમયે વગડાતાં) વાજીંત્રો છે, અને ભેરીઓ ઉત્સવ સૂચવનારાં (વાજીંત્રો) છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) બીજા પણ (વાજીંત્રો) जघ्निरे વગાડવામાં આવ્યા. અથવા ભેરીઓ વગાડવામાં આવતી નહિ હોવાથી 'ભેરી' શબ્દથી 'ઢોલકું' જેવું બીજું નામ છે, તે કહેલ છે. (तूर्यःभेर्यश्च એમ ન લખતાં) વિસર્ગનો લોપ કરેલો છે. અથવા (તૂરી નહિ, પણ) 'तूर्य' શબ્દ છે. तूर्याणि તૂરીઓ, भेर्यश्च અને ભેરીઓ, (એમ દ્વન્દ્વ સમાસ કરેલો છે). (૩) 'માંચડાઓ સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યા' શબ્દોથી ઉપરનો (આકાશનો) શૃંગાર કહેલો છે. સર્વ સ્થલે (માંચડાઓ) માલાઓથી અને પતાકા વિગેરેથી સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યા. વસ્ત્રનાં બનાવેલાં તોરણો (હતાં તેમનાથી), અથવા વસ્ત્રોથી અને તોરણોથી [શણગારવામાં આવ્યા] એવો જ [અર્થ છે].૩૩.

એ પ્રમાણે શણગારેલા અખાડાના સ્થલનો ઉપયોગ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ॥
यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥ ३४ ॥

જેમની આગળ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો બેઠેલા હતા, તેવા શહેર-વાસીઓ, અને ગામડીઆઓ, અને જેમને માટે આસનો બનાવવામાં આવેલ તેવા રાજાઓ તે (માંચડાઓ) ઉપર સુખપૂર્વક બેઠા. ૩૪.

આરંભમાં ઉપલા ભાગનો ઉપયોગ કહે છે. તે માંચડાઓ ઉપર ब्रह्मक्षत्रौ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો पुरोगमौ જેમની આગળ બેઠેલા હતા તેવા શહેરવાસીઓ અને ગામડીઆઓ એટલે દેશમાં (ગામડાઓમાં) રહેનારાઓ (બેઠા). માંચડાઓ ઘણા હતા એમ સૂચવવા 'સુખપૂર્વક' શબ્દ યોજેલ છે. જે તાબાના રાજ્યોના અધિપતિઓને બોલાવવામાં આવેલા તે રાજાઓને, સન્માન કરવા માટે અથવા (તેઓ શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર સાથે) યુદ્ધ કરે તે માટે, कृतासनाः આસનો આપવામાં આવેલાં. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) રાજાના સેવકો, જેમને માટે આસનો બનાવેલા તેઓ પણ બેઠા. ૩૪.

નીચેના શ્લોકમાં કંસ પણ બેઠો એમ કહે છે:—

कंसः परिवृतोमात्यै राजमञ्चमुपाविशत् ॥
मण्डलेश्वरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता ॥३५॥

મંડલેશ્વરોની મધ્યમાં રહેલો, અમાત્યોથી વીંટાએલો કંસ પીડાતા હૃદયથી રાજાના માંચડા ઉપર બેઠો. ૩૫.

અમાત્યોથી વીંટાએલો (કંસ) વચમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ તરીકે બનાવેલા રાજાના માંચડા ઉપર બેઠો. તેના ઉપર મંડલેશ્વરોને પણ બેસાડેલા હતા, એમ 'મંડલેશ્વરોની મધ્યમાં રહેલો' વિશેષણથી કહેલું છે. (કંસ) મંડલેશ્વરોની મધ્યમાં રહેલો હતો, એમ તેની બહારની શોભા કહેલી છે. 'પીડાતા હૃદયથી' તે જણાઈ આવતો હતો અથવા તેવા હૃદયવાળો તે હતો, એમ (કહ્યું), તેથી તેની અંદરની શોભા નહતી એમ જણાવેલું છે. ૩૫.

નીચેના શ્લોકમાં વાજીંત્રોના નિમિત્ત તરીકે (અખાડાના પ્રદેશના) મધ્યમાં રહેલાનો* ઉપયોગ કહે છે:—

वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च ॥
मल्लाः स्वलंकृता दृप्ताः सोपाध्यायाः समासत ॥३६॥

અને મલ્લોના ટાબોટા જેનો ઉત્તર હતો તેવી તૂરીઓ વગાડાવા લાગી ત્યારે સારી રીતે શણગારાએલા છકેલા મલ્લો (તેમના) શિક્ષકો સહિત બેઠા. ૩૬.

---

*જુઓ પાછલા શ્લોક ૩૩ પરનાં શ્રીસુબોધિની.

તુરીઓનો અવાજ થતાં, મંગલ (થવાનું) જણાતાં બધા મલ્લો (અખાડામાં) આવ્યા. તે પ્રસંગે મલ્લોના સાથળો ઠોકવારૂપ તાલ (ટાઓટા)ના અવાજે જેમનો ઉત્તર હતો, (તેવી) તુરીઓએ જાણેકે બોલાવેલા હોય તેવા મલ્લો, સાથળો ઠોકવારૂપ ટાઓટાના અવાજે કરી, 'અમે આવ્યા (આવીએજ છીએ' એવો જાણે કે ઉત્તર આપતા હતા. એ પ્રમાણે (મલ્લોને) બોલાવવાનું અને (તેમનો) સામો ઉત્તર સત્ય વચનવાળા (મલ્લો)ના આવવાના કારણરૂપ કહેલાં છે. પછી તેઓ (મલ્લો) આવ્યા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. અહીં વિદ્યા પ્રકટ કરવાની છે, તેથી તેઓ મલ્લોની રીત પ્રમાણે શણગારાએલા (આવ્યા). અથવા કડા વગેરેથી જ શણગારાએલા (આવ્યા), કારણ કે 'અમે માત્ર શોભા માટે જઈએ છીએ, પરંતુ કોઈ અમારો સમોવડીઓ નથી' એમ તેઓ છકેલા હતા. અથવા, 'ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરીને, તેઓ ભય વિના કેવી રીતે આવ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'છકેલા' વિશેષણ યોજેલ છે. તેઓને (મલ્લ) વિદ્યાનું બલ પણ નહતું એમ સૂચવવા 'શિક્ષકો સહિત આવ્યા' એમ કહેલું છે, અથવા (તેઓમાં) બુદ્ધિનો દોષ રહેલ નહતો* એમ જણાવવા ભગવાને (તેમને) તેવા (શિક્ષકો સહિત આવેલા) કરેલા. (सन्)સારી રીતે અટલે માનપૂર્વક જ તેઓ અખાડાના સ્થાનમાં બેઠા.

પછી (બીજા) સર્વ મલ્લો આવ્યા ત્યારે ચાણુર વિગેરે યુદ્ધના જુસ્સા સહિત યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

चाणूरो मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च ॥
त आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ३७ ॥

મધુર વાજીંત્રના અવાજે જેમને હર્ષ કરાવેલ છે તેવા ચાણુર, મુષ્ટિક, કૂટ, શલ અને તોશલ, તેઓ તેવી જ રીતે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા. ૩૭,

આ (ચાણુર વિગેરે) પાંચ દૈત્યોના પ્રાણરૂપ હતા, (અને તે) પાંચ જ યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા. उप(સમીપમાં स्थीयते જેની અંદર ઉભું રહેવાય છે તેવી (उपस्थानम् એટલે) જે યુદ્ધની ભૂમિ (તેમાં આવ્યા). 'च' 'અને' શબ્દથી તેમના સેવકો પણ આવ્યા, (એમ કહેલું છે). 'મધુર વાજીંત્રના અવાજે જેમને હર્ષ કરાવેલ છે' વિશેષણથી (યુદ્ધભૂમિમાં) આવેલા(તે મલ્લો)નો જુસ્સો કહેલો છે. ૩૭.

*અધુરી બુદ્ધિવાળા મલ્લોને ભગવાન મારી હઠાવે, તેથી તેમનું માહાત્મ્ય બરાબર જણાય નહિ, તેથી તેઓના શિક્ષકો સહિત મલ્લો આવે તેવું ભગવાને કરેલ, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

એ પ્રમાણે સર્વ સામગ્રી તૈયાર થઈ ત્યારે, જેમને બોલાવેલ તે નંદ વિગેરે આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

नन्दगोपादयो गोपा भोजराजसमाहूताः ॥
निवेदितोपायनास्त एकस्मिन् मञ्च आविशन् ॥ ३८ ॥

ભોજરાજે બોલાવેલા તે નંદગોપ વિગેરે ગોપો ભેટો આપીને એક માંચડા ઉપર બેઠા. ૩૮.

બાલકો તો ભગવાનના મિત્રો હતા, તેઓ ભગવાનની સાથે જ આવશે. નંદગોપ જેવા જે (ગોપો) હતા તેઓને જેનો પ્રતાપ ખાળી ન શકાય તેવા ભોજરાજે બોલાવેલા. તેઓ પોતે લાવેલી ભેટો આપીને (બેઠા), કારણકે ઘેરથી જ તેઓએ ભેટો લીધેલી હતી. તે અર્થ 'તે' શબ્દથી કહેલો છે; અથવા તેઓ સદા તે(કંસ)ને અધીન હતા. અથવા તેઓ પ્રસિદ્ધ હતા, અને જે પ્રસિદ્ધ હોય તેઓએ ભેટ આપવી જોઈએ, તેથી (ભેટ આપીને બેઠા). દુર્બળા તેઓ બીજી જાતના લોકો (રાક્ષસો) સાથે કજીયો થવાના ભયથી એક જ માંચડા ઉપર બેઠા. માંચડાઓ મોટા હતા, એમ આથી જણાવેલું છે. ૩૮.

ઇતિશ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં ઓગણચાલીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય ઓગણચાલીસમો સંપૂર્ણ.

શુદ્ધિપત્ર.

$\frac{૨૬}{૨૮}$, $\frac{૮૯}{૮,૨૪}$, $\frac{૧૧૦}{૧૮}$, $\frac{૧૧૧}{૧૪}$, $\frac{૧૧૮}{૧૬}$, $\frac{૧૧૯}{૨૨}$, $\frac{૧૭૮}{૨૧}$, $\frac{૧૭૯}{૧૭}$

ઉપર જણાવેલ પાનાઓની નીચે જણાવેલ લીટીઓમાં સૌહૃદ, સુહૃત, હૃદ્, હૃષીકેશ, હૃદય પૈકી જે શબ્દો છે તેમાં 'હૃ' ને સ્થાને 'હૃ' છપાએલ છે તે સુધારી વાંચવું.

પાનાં ૩ થી ૨૨૧ સુધીનાં એકી પાનાંઓનાં મથાળે જ્યાં 'ઉત્તરાર્ધ' હોય, ત્યાં 'પૂર્વાર્ધ' વાંચવું.

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
ઉ. ૨	૨૦	મુરની	પુરની
૩	૧૫	તેમને	તેમનું
સુ ૭	૧૬	વિરોધ	નિરોધ
	૨૩	(નમિત્ત)	(નિમિત્ત)
૮	૩૦	ઘયા	ગયા
૧૨	૧૬	સ્વિન્નસર્વાઙ્ગ	સ્વિન્નસર્વાઙ્ગો
૧૩	૧૨	છતાં પણ	દેવા છતાં પણ
૧૪	૧૫	કકુંધ્મિનં	કકુદ્મિનં
૧૯	૧	બોવાવી	બોલાવી
૨૦	૩૧	રહેવાશીઓ	રહેવાસીઓ
૨૨	૧૩	તત્ત્વજ્ઞ	તંત્રજ્ઞ
૨૫	૧૫	માલ્લો	મલ્લો
૨૭	૩૨	રાજપ	રાજ્ય
૩૫	૧૦	તદ્દેપિ	તદ્રેપિતે
૪૨	૭	ૈષ્ણવ	વૈષ્ણવ
૪૫	૬	×	+
૪૭	૨૩	અર્થ છે	અર્ધ છે (લે).
૫૩	૨૮	હેવા	હોવા
૫૭	૧૯	લિ	લિઙ્
	૨૨	વિગ્ર	વિગ્રહે
૬૭	૬	भक्ति	भक्तिं
	૩૧	वत्त	वर्त्त
૭૧	૩	प्रश्न	प्रश्ने
૭૭	૨	श्रुति	श्रुति
૮૦	૨૯	मग	मर्ग

૯૮	૧૨	सुस्थं	सुखं
	૧૯	ફિરતાં	ફરતાં
૧૦૭	૧૫	०४	सुहृत्तया [illegible]
૧૧૫	૨૯	गृहीत	गृहीत्वं
૧૨૨	૭	हरण	हरणं
૧૨૮	૧૭	सुख	सुखं
૧૩૦	૨૩	गुणास्प	गुणास्पद
૧૪૬	૨૫	भुज	भुजौ
૧૪૮	૧૮	મણીઓના	મણિઓના
૧૪૯	૩૨	કરતાા	કરાતા
૧૫૦	૩૨	वर्षे	वर्षे
૧૬૦	૨૭	યાનો	યજ્ઞોનો
૧૬૯	૧૧	૧૨	अध्याय ૧૨
૧૭૭	૨૫	सिध	सिद्धि
૧૮૦	૧૭	(નરોધ)	નિરોધ
૧૮૬	૮	वसुदेव	वसुदेव
૧૯૮	૧૪	वयस्य	वयस्यैः
૨૦૧	૧	दृष्टि	दृष्टि
૨૧૧	૧૨	અનો	એનો
	૨૧	જ. બે	બે બે
૨૧૩	૨૦	(આાહ)	(આાઘ)
૨૧૪	૧૫	આાઘ	આાઘ
૨૨૩	૩	हरेर	हरेर
૨૪૦	૨	सम्यन:	सम्यक्
૨૪૩	૨	બે બે	બે બે
૨૪૪	૧૬	बहुल्य	बाहुल्य

અનુક્રમણિકા

F 2506

Printed by
Vaibhav Prints
8/16, M. K. Amin Marg, Patel Building,
Fort, Mumbai - 400 001, India.
Tel 91-22-2267 8185, 2267 2734
Fax 91-22-2261 0505
Email vaibhav_prints@yahoo.co.in